

ESTUDO SOCIOLÓXICO SOBRE O TERRITORIO RURAL DE GALICIA

COLECCIÓN DE ESTUDIOS

FUNDACIÓN FOESSA
FOMENTO DE ESTUDIOS SOCIALES
Y DE SOCIOLOGÍA APLICADA

ESTUDO SOCIOLÓXICO SOBRE O TERRITORIO RURAL DE GALICIA

SANTIAGO, 2007

© Cáritas Española Editores
San Bernardo, 99 bis
Teléf. 91 444 10 06
Fax: 91 593 48 82
E-mail: publicaciones@caritas.es
<http://www.caritas.es>

© Cáritas Diocesana de Santiago
C/ Carrera del Conde, 14
15706 Santiago de Compostela
Teléfs.: 981.55.44.33 / 981.58.15.42
Fax: 981.57.20.05
E-Mail: diocesana.cdsantiago@caritas.es

© Cáritas Diocesana de Lugo
C/ Cruz – 1 A
27007 Lugo
Teléf.: 982.24.20.09
Fax: 982.24.21.99
E-Mail: secretario.cdligo@caritas.es

© Cáritas Diocesana de Mondoñedo-Ferrol
C/ Magdalena, 221
15402 Ferrol
Teléf.: 981.35.26.87
Fax: 981.35.23.39
E-Mail: direccion.cdmondonado@caritas.es

© Cáritas Diocesana de Ourense
Pl. Obispo Cesáreo, s/n
32005 Ourense
Teléf.: 988.23.68.19
Fax: 988.23.68.19
E-Mail: caritasourense@teleline.es

© Cáritas Diocesana de Tui-Vigo
García Barbón, 104 – bajo
36201 Vigo
Teléf.: 986.44.33.10
Fax: 986.22.31.70
E-Mail: caritas.cdtui-vigo@caritas.es

© FUNDACIÓN FOESSA
San Bernardo, 99 bis
28015 MADRID

I.S.B.N.: 978-84-8440-386-9
Depósito legal: C-3451-2007

Imprime: Agencia Gráfica.
Santiago de Compostela

Impreso en España - Printed in Spain

**Este traballo foi realizado por Cáritas Galicia,
co seguinte equipo de traballo**

Dirección e Realización

Elías Trabada Crende
(Consultora Emic-Etic, SL)

Coordinación:

Víctor Renes Ayala
Servizo de Estudos de Cáritas Española

Análise e traballo de Campo:

A BARCALA:

María Ruiz Sastre

TERRA DE SONEIRA:

Jaime Biencinto Martín

ORTEGAL:

Xesús A. Lage Picos

TERRA CHÁ:

Bernardo García Cendán e Tania Ameneiro Calvo

A FONSAGRADA:

María Jiménez Sánchez e Tania Ameneiro Calvo

TERRA DE LEMOS:

Federico López Viñas

TERRA DE CALDELAS:

Alberto Saco Álvarez

O CARBALLIÑO:

José Domingo García Pérez

A PARADANTA:

Manuel Pérez Rúa

TABEIRÓS-TERRA DE MONTES:

Mercedes Fernández Gestido

O RURAL DE GALICIA DENDE UNHA PERSPECTIVA GLOBAL:

Elías Trabada Crende

ÍNDICE

	<u>Págs.</u>
Presentación	15
Prólogo	17
Primeira fase: Estudo cuantitativo	23
0. Introducción	23
1. Evolución e densidade demográfica	24
2. Estrutura por grandes grupos de idade e sexo	35
3. Movemento natural da poboación	42
4. Movemento migratorio	52
5. Nivel de estudos	62
6. Situacións de actividade	66
7. Taxas de actividade	70
8. Taxas de paro	73
9. Poboación ocupada por sectores económicos	78
Segunda fase: Estudo cualitativo	87
0. Introducción	87
1. A Barcala	90
1.1. Descrición e caracterización xeral	91
1.1.1. O territorio barcalés: identidade comarcal e diferenzas internas	92

	<i>Págs.</i>
1.2. As políticas e actuacións públicas	95
1.2.1. Os concellos e a comarca	95
1.2.2. A Deputación e a Xunta.....	97
1.2.3. O Estado central e a Unión Europea.....	98
1.3. As carencias, debilidades e ameazas	99
1.3.1. Os sectores económicos e Feiraco.....	99
1.3.2. As infraestruturas, servizos e equipamentos colectivos.....	101
1.3.3. Demografía comarcal e movementos migratorios	103
1.3.4. O asociacionismo e os valores culturais	106
1.3.5. Os sectores sociais vulnerables	107
1.4. As fortalezas, oportunidades e potencialidades	110
1.4.1. As fortalezas da comarca.....	110
1.4.2. Iniciativas emprendedoras	111
1.4.3. Potencialidades de desenvolvemento	112
1.5. Obxectivos e liñas de actuación para o desenvolvemento comarcal.....	114
1.5.1. Desenvolvemento socioeconómico.....	115
1.5.2. Axentes do desenvolvemento socioeconómico.....	116
2. Terra de soneira	118
2.1. Descrición e caracterización xeral.....	119
2.2. As políticas e actuacións públicas	121
2.2.1. O papel das administracións locais e da Deputación.....	121
2.2.2. O papel da Xunta e da Administración central.....	123
2.2.3. O papel da Unión Europea.....	124
2.3. As carencias, debilidades e ameazas	125
2.3.1. A economía.....	126
2.3.2. A situación das infraestruturas	128
2.3.3. A situación dos servizos e equipamentos colectivos.....	129
2.3.4. A situación demográfica	133
2.3.5. O tecido asociativo	135
2.3.6. As pautas e valores culturais.....	137
2.3.7. A situación da muller	138
2.3.8. A situación da infancia e da xuventude.....	139
2.4. As fortalezas, oportunidades e potencialidades	140
2.5. Obxectivos e liñas de actuación para o desenvolvemento comarcal.	142

	<u>Págs.</u>
2.5.1. Liña de actuación 1: infraestruturas básicas	142
2.5.2. Liña de actuación 2: estrutura económica comarcal.....	143
2.5.3. Liña de actuación 3: recursos e servizos sociais	145
3. Ortegal.....	146
3.1. Descrición e caracterización xeral.....	147
3.2. As políticas e actuacións públicas	152
3.3. As carencias, debilidades e ameazas	156
3.3.1. Situación de sectores económicos.....	157
3.3.2. A situación das infraestruturas	160
3.3.3. Servizos e equipamentos colectivos	162
3.3.4. Pautas demográficas e fluxos migratorios	163
3.3.5. Grupos asociativos e animadores.....	166
3.3.6. Pautas e valores culturais.....	168
3.3.7. Situación da muller	170
3.3.8. Infancia e xuventude.....	171
3.3.9. Os maiores.....	173
3.4. As fortalezas, oportunidades e potencialidades	174
3.5. Obxectivos e liñas de actuación para o desenvolvemento comarcal	177
4. Terra Chá	180
4.1. Descrición e caracterización xeral.....	182
4.2. Políticas e actuacións públicas	186
4.3. Carencias, debilidades e ameazas	190
4.4. Fortalezas, oportunidades e potencialidades.....	195
4.5. Obxectivos e liñas de actuación para o desenvolvemento comarcal.	200
5. A Fonsagrada	204
5.1. Descrición e caracterización xeral.....	206
5.1.1. Características socioeconómicas.....	207
5.1.2. Percepción de ruralidade periférica e deficitaria da comarca	209
5.1.3. A situación da muller	210
5.2. As políticas e actuacións públicas	212
5.2.1. A carencia de infraestruturas e servizos na zona.....	213

	<u>Págs.</u>
5.2.2. O papel das administracións públicas no desenvolvemento da comarca.....	214
5.2.3. Valoración da Fundación Comarcal e a súa función no territorio.....	216
5.2.4. Valoración xeral das políticas e actuacións noutros ámbitos	219
5.2.5. Necesidade da participación social no desenvolvemento local.....	221
5.3. As carencias, debilidades e ameazas	222
5.4. As fortalezas, oportunidades e potencialidades	224
5.4.1. As fortalezas	224
5.4.2. As potencialidades	226
5.4.3. As oportunidades externas	227
5.5. Obxectivos e liñas de actuación para o desenvolvemento comarca.l	228
6. Terra de Lemos	233
6.1. Descrición e caracterización xeral.....	235
2.2. As políticas e actuacións públicas	236
6.2.1. Os concellos	236
6.2.2. Fundación Comarcal Terra de Lemos	237
6.2.2. A Xunta de Galicia e a Administración central	238
6.2.3. A iniciativa comunitaria Leader+.....	239
2.2. As carencias, debilidades e ameazas	241
6.3.1. O sector primario.....	241
6.3.2. A industria	243
6.3.3. Os servizos comerciais	244
6.3.4. A construción	245
6.3.5. Situación das infraestruturas	245
6.3.6. Situación dos servizos e equipamentos	247
6.3.7. Pautas demográficas.....	249
6.3.8. Asociacionismo e pautas socioculturais	250
6.3.9. A situación da muller	252
6.3.10. Infancia, xuventude e persoas maiores	252
6.4. As fortalezas, oportunidades e potencialidades	254
6.4.1. Experiencias relevantes	255
6.4.2. Potencialidades e oportunidades	256
6.5. Obxectivos e liñas de actuación para o desenvolvemento comarcal..	257
7. Terra de Caldelas	259

	<i>Págs.</i>
7.1. Descrición e caracterización xeral.....	260
7.1.1. A diversidade intracomarcal.....	261
7.2. As políticas e actuacións públicas	263
7.2.1. As políticas europeas.....	264
7.2.2. As políticas das administracións central e autonómica.....	265
7.2.3. A Administración local e as fundacións.....	266
7.3. As carencias, debilidades e ameazas	269
7.3.1. Situación dos sectores económicos.....	269
7.3.2. Infraestruturas, servizos e equipamentos colectivos	270
7.3.4. Sectores de poboación, situación demográfica e movementos migratorios.....	271
7.3.6. Tecido asociativo.....	275
7.3.7. Pautas e valores culturais.....	277
7.4. As fortalezas, oportunidades e potencialidades	279
7.4.1. Recursos endóxenos de calidade.....	279
7.4.2. Experiencias e discursos sociais innovadores ou alternativos..	281
7.5. Obxectivos e liñas de actuación para o desenvolvemento comarcal..	283
7.5.1. Iniciativas de futuro e protagonistas do desenvolvemento comarcal.....	283
8. O Carballiño.....	286
8.1. Descrición e caracterización xeral.....	288
8.1.1. Recursos humanos	289
8.1.2. Os recursos produtivos.....	292
8.2. As políticas e actuacións públicas	293
8.2.1. Solo empresarial e infraestruturas viarias.....	294
8.2.2. Recollida de residuos sólidos e depuración de augas.....	295
8.2.3. Patrimonio artístico monumental.....	296
8.2.4. Os servizos públicos.....	297
8.3. As carencias, debilidades e ameazas	299
8.3.1. Actividades agropecuarias	299
8.3.2. Actividades forestais.....	300
8.3.3. O emprego e a actividade empresarial.....	302
8.3.4. Os perfís sociais dos fluxos migratorios	303
8.3.5. Os servizos sociais e a súa poboación obxectivo	304
8.3.6. A animación social e os grupos asociativos.....	306
8.3.7. A xuventude e as dotacións públicas.....	307
8.3.8. Outros servizos colectivos.....	308

	<i>Págs.</i>
8.4. As fortalezas, oportunidades e potencialidades	309
8.4.1. O sector público.....	310
8.4.2. O sector privado	311
8.4.3. Forestal, industria e empresariado	312
8.4.4. Os recursos termais e o turismo rural	313
8.5. Obxectivos e liñas de actuación para o desenvolvemento comarcal..	315
8.5.1. Os aspectos económicos	315
8.5.2. Aspectos socioculturais e calidade de vida	317
9. A Paradanta	319
9.1. Descrición e caracterización xeral.....	320
9.1.1. Ámbito económico.....	320
9.1.2. Ámbitos sociocultural, político e ambiental.....	321
9.1.3. Diversidade intracomarcal.....	323
9.2. As políticas e actuacións públicas	323
9.2.1. Discursos dende/a favor das administracións públicas	324
9.2.2. Discursos discrepantes ou críticos	325
9.3. As carencias, debilidades e ameazas	327
9.3.1. Sectores económicos	327
9.3.2. As infraestruturas.....	330
9.3.3. Os servizos e equipamentos colectivos	331
9.3.4. As pautas demográficas	332
9.3.5. Emigración	334
9.3.6. Asociacionismo	337
9.3.7. Pautas e valores culturais	339
9.3.8. A situación da muller	341
9.3.9. A situación da infancia e a xuventude.....	343
9.3.10. As persoas maiores	345
9.3.11. A identidade comarcal	346
9.4. As fortalezas, oportunidades e potencialidades	347
9.4.1. Agricultura e gandería	347
9.4.2. Turismo rural, gastronomía, medio ambiente, cultura.....	348
9.4.3. Comunicacións, industria e enerxía eólica.....	350
9.5. Obxectivos e liñas de actuación para o desenvolvemento comarcal..	351
9.5.1. Creación dun organismo comarcal e consolidación de núcleos urbanos.....	351
9.5.2. A xestión da montaña e o río Miño.....	353
10. Tabeirós-terra de Montes.....	354
10.1. Descrición e caracterización xeral.....	355

	<u>Págs.</u>
10.2. As políticas e actuacións públicas	360
10.2.1. Valoracións sobre as políticas e programas da UE.....	360
10.2.2. As administracións públicas na comarca.....	364
10.3. As carencias, debilidades e ameazas	367
10.3.1. Situación dos sectores económicos.....	368
10.3.2. Situación das infraestruturas e equipamentos	370
10.3.3. As pautas demográficas	371
10.3.4. Valores culturais e asociacionismo	372
10.3.5. A situación da muller	375
10.3.6. A situación doutros grupos sociodemográficos	377
10.4. As fortalezas, oportunidades e potencialidades	379
10.5. Obxectivos e liñas de actuación para o desenvolvemento comarcal	382
11. O rural de Galicia dende unha perspectiva global	386
11.1. As políticas aplicadas sobre o medio rural	387
11.1.1. A Xunta de Galicia.....	387
11.1.2. O Estado central	396
11.1.3. As reformas da PAC e a OMC	398
11.1.4. Os programas Proder, Leader e Agader.....	402
11.2. As carencias, debilidades e ameazas	406
11.2.1. A despoboación e o sobreenvellecemento	414
11.2.2. Os motivos da persistente emigración xuvenil	417
11.2.3. Os motivos do éxodo feminino	421
11.3. As fortalezas, oportunidades e potencialidades	426
11.3.1. Fortalezas.....	426
11.3.2. Oportunidades e potencialidades	429
11.4. Obxectivos e liñas de actuación para o desenvolvemento rural... ..	435
11.4.1. Recomendacións xerais	435
11.4.2. Propostas cun maior nivel de concreción.....	439
11.4.3. O ámbito territorial para o desenvolvemento rural.....	444
Terceira fase: Estudo propositivo	449
0. Introducción	449
1. As carencias, debilidades e ameazas	449
1.1. Os procesos demográficos e os perfís vulnerables	450
1.2. As pautas culturais e o tecido asociativo	457

	<u>Págs.</u>
1.3. As actividades económicas.....	460
1.4. As infraestruturas.....	467
1.5. Vivenda, servizos e equipamentos colectivos	468
2. Recomendacións.....	475
2.1. Planificación integral flexible e aberta: Plan comarcal de desenvolvemento rural.....	478
2.2. A Mesa Comarcal para o Desenvolvemento Rural	481
2.3. A Oficina do Plan Comarcal de Desenvolvemento Rural	483
2.4. A diversificación multifuncional, sostible e integradora das economías comarcais	485
2.5. Fortalezas	488
2.6. Oportunidades e potencialidades	490
2.7. A mellora da calidade de vida: a sociedade rural do benestar	501
2.8. A construción de novas identidades rurais: a cualificación e revitalización sociocultural.....	510

PRESENTACIÓN

As Cáritas das cinco Dioceses de Galicia viron a necesidade de realizar un estudo sociolóxico do territorio rural da Autonomía. Coa colaboración de Cáritas Española, e baixo a dirección do sociólogo D. Elías Trabada Crende, centrouse o estudo nas comarcas rurais e costeiras en orde a conseguir o seu desenvolvemento humano, sostíbel e solidario.

En tres fases ben definidas e aplicando os métodos científicos máis axeitados chegouse a unhas conclusións e recomendacións, que axudarán a ver con claridade as “carencias, debilidades e ameazas” existentes no medio rural de Galicia, e tamén a descubrir os camiños que axuden a conseguir un “desenvolvemento humano e solidario” que tanto necesitan estas comarcas rurais.

Unha boa parte do estudo se detén nos distintos campos e aspectos das “carencias, debilidades e ameazas” no mundo rural; dun modo especial nos procesos demográficos, as pautas culturais e o tecido asociativo, as actividades económicas, as infraestruturas e finalizando co apartado sobre “a vivenda, servizos e equipamentos”.

Unha vez que describiunos “as carencias, debilidades e ameazas” do medio rural, pasa a sinalar as propostas de solución, dedicando a isto a última parte do estudo sociolóxico.

Sen deixarse levar polo optimismo, sinala con toda claridade que “non hai solucións, que, a modo de panaceas, poidan modificar substancialmente o escenario rural a curto prazo: pero, si hai solucións... máis alá destes prazos curtos”.

Deféndese neste estudo un desenvolvemento centrado na comarca, no que han de colaborar as institucións públicas e as privadas, así como as persoas que pertencen a esa comarca cos medios que están ao seu alcance. Desta forma se conseguirá un desenvolvemento non só cuantitativo senón tamén cualitativo e sostíbel que faga máis humana a vida dos seus habitantes.

Estamos diante dun traballo sociolóxico, que, sendo moi realista, sen embargo nos infunde certo optimismo e esperanza ao describir tan

minuciosamente as “oportunidades e potencialidades” destas comarcas rurais. Non escatima páxinas ao ofrecemos un cadro moi completo de todas e cada unha das posibilidades existentes, que se converterán en realidade, se todos colaboramos nesta fermosa tarefa.

As Cáritas diocesanas non poden nin queren contemplar impasibles as carencias e necesidades que afectan a tantas persoas que pertencen a estas Comarcas rurais deprimidas. O seu traballo non conclúe cun estudo dos problemas e as súas solucións, por moi científico e válido que sexa. Cáritas sabe que a súa identidade e tarefa é manifestar o amor preferente e non excluínte de Xesús polos pobres; a súa tarefa é salvagardar e promover valores que a Doutrina Social da Igrexa presenta como fundamentais no compromiso social dos cristiáns: os dereitos humanos, o ben común, a solidariedade, aunando na súa actuación a paz e a verdade, a xustiza e o amor.

Cáritas, expresión do amor cristián a favor dos demais, especialmente dos máis necesitados, se esfuerza a favor dunha sociedade máis xusta e fraterna, lembra os dereitos das pobres, analiza as súas situacións, denuncia as inxustizas que sofren, aporta orientacións oportunas e colabora para realizar os cambios necesarios.

Cáritas quere e busca que cada cristián, cada comunidade, cada Igrexa particular sexa o bo samaritano que todo o pon a disposición do home malferido e necesitado de axuda. O misterio da caridade (Cáritas) intégrase na Igrexa particular e en cada unha das comunidades como elemento fundamental da súa vida e misión avisándolle de que non realiza integramente a súa misión se non serve con amor a todos, e especialmente aos máis necesitados. O gozo dos pobres ha de ser o gozo de todo seguidor de Cristo-Xesús.

As carencias de todos os que viven nestas comarcas rurais non son alleas ao cristián, seguidor de Cristo Xesús; xa que “o gozo e a esperanza, a tristura e a angustia dos homes do noso tempo, sobre todo dos pobres e de todos os aflixidos, son tamén gozo e esperanza, tristura e angustia dos discípulos de Cristo e non hai nada verdadeiramente humano que non teña resonancia no seu corazón” (G. et S. nº 1)

Felicítamos ás nosas Cáritas Diocesanas por este estudo sociolóxico do territorio rural galego. Este entusiasmo, sabedoría e esforzo, que conseguiu a elaboración dun documento tan importante e útil para o desenvolvemento das comarcas rurais de Galicia, é a mellor garantía de que pronto veremos os seus froitos.

15 de marzo de 2007.

Julián, Arzobispo de Santiago

- José, Obispo de Lugo
- José, Obispo de Tui-Vigo
- Luis, Obispo de Orense
- Manuel, Obispo de Mondoñedo-Ferrol

PRÓLOGO-INTRODUCCIÓN BREVE

As realidades rurais constituíronse en obxecto recorrente de estudo; en particular, a partir da década dos setenta, en materia de desenvolvemento e promoción comunitaria como marco previo ou estratexia de análise fronte a unhas condicións de vida manifestamente mellorables.

Así son significativos os informes, a análise de necesidades ou liñas prospectivas en clave rural que, entre as causas de marxinación e desigualdade nos territorios, identifican as crecentes taxas de fluxo demográfico cara ás grandes urbes, a distribución e uso desigual da terra, as dificultades de acceso aos recursos sociais básicos (educación, saúde, vivenda, políticas sociais, etc.), o acceso ás redes culturais e os procesos de participación comunitaria ou os irreversibles procesos de deterioración ambiental. Deste xeito, os territorios rurais, entendidos como escenarios sociais, convértense en potenciais espazos de inclusión/exclusión social segundo manifestan a súa incidencia variables como as descritas en relación coas súas propias posibilidades de desenvolvemento.

Para o efecto, o medio rural e as nosas parroquias experimentaron nos últimos tempos, cunha drástica incidencia, notables cambios sociais, produtivos e comunitarios. Así, por ser de todos coñecido, non podemos obviar aspectos como o altísimo abandono da actividade agrogandeira, a conseguinte perda de renda por limitacións nas actividades económicas propiamente rurais, a diminución da poboación rural en favor do crecente poboamento das áreas metropolitanas ou o debilitamento das redes comunitarias (participación, cooperación, etc.), noutra época sinal de identidade das nosas aldeas.

Sen caer en lecturas excesivamente negativas, a nosa identidade rural, máis alá de camiñar cara á súa desaparición, parece estar chamada a unha profunda revisión que, á par das propostas vixentes e dispositivos institucionais en materia de desenvolvemento rural (axencias, servizos ou programas europeos), reclaman da nosa presenza e corresponsabilidade nun futuro posible. Fálase, así, de recursos endóxeos, vantaxes competitivas, estratexias integradas de desenvolvemento, traballo en rede, conceptos todos eles que veñen significar a toma de conciencia ao redor das múltiples posibilidades do medio rural (produtivas, comunitarias, ambientais...).

A pesar de ser moitas as expectativas xeradas, non debemos descoidar a inxente tarefa de rexenerar a nosa autoestima que durante moito tempo viu esvaecer un modo de vida, un modo de facer comunidade ou mesmo un xeito de entender as súas relacións co medio. Tarefa complicada para a que se necesitan ansias e estratexias tamén renovadas.

Así mesmo, e durante a xénese e posterior desenvolvemento do estudo que vos presentamos, por proposta das Cáritas de Galicia e co acompañamento de Cáritas Española, déronse felices acontecementos dentro da Igrexa cunha vocación netamente evanxelizadora e de identidade, un pentecoste de doutrina que orienta os pasos cara a unha presenza próxima e viva dun evanxeo máis radical no medio da sociedade actual, tamén para as nosas comunidades rurais.

Moitas mensaxes chaman a atención da Igrexa sobre o compromiso co mundo rural. Xoán Paulo II, na súa exhortación apostólica, "A Igrexa en Europa" (n.º 89) recolle ao respecto que "ademais de tutelar o medio natural, se defenda a calidade de vida das persoas e se preparen as xeracións futuras nun ámbito máis conforme co proxecto do Creador". Pola súa parte, no documento *A caridade de Cristo aprémalos*, os bispos españois advirten que "a pastoral da caridade esixe da comunidade eclesial proximidade, escoita, compartir fraterno, acompañamento persoal e grupal. A Igrexa, na súa actuación social e caritativa, está chamada a ser un verdadeiro instrumento do amor do Señor polos últimos".

Máis recentemente, na LX Asemblea Xeral de Cáritas, subliñase que o proceso evanxelizador, razón de ser da Igrexa, e polo tanto de Cáritas, comporta entre outros aspectos:

- promover relacións xustas, solidarias e fraternas entre persoas e pobos;
- fomentar o cambio de mentalidades ante os bens da terra, cultivando o sentido dunha ecoloxía ao servizo das xeracións presentes e futuras dos pobres.

Como última recensión, de vixente actualidade, a encíclica de Bieito XVI trata de situar a actuación de Cáritas: "O amor ao próximo enraizado no amor a Deus é ante todo unha tarefa para cada fiel, pero éo tamén para toda a comunidade eclesial, e isto en todas as súas dimensións: dende a comunidade local á Igrexa particular, ata abranguer a Igrexa universal na súa totalidade. Tamén a Igrexa en canto comunidade ha de poñer en práctica o amor. En consecuencia, o amor necesita tamén unha organización, como presuposto para un servizo comunitario ordenado".

Con todo, dende os inicios nos que este traballo se conformou, falouse dunha *acción significativa*, capaz de entusiasmar e de comprometer, con ese *feeling* necesario que fai posible que as utopías se convertan en realidade. Non debemos esquecer que o mundo rural é, sen dúbida, unha reserva espiritual, ademais dunha indispensable reserva funcional da que dependen, entre outros aspectos, a produción de alimentos de calidade, a sostibilidade do medio ou a repartición equilibrada da poboación. Son múltiples as carencias que nel se

manifestan, en crecente contraposición co auxe desproporcionado das realidades urbanas que toman como referencia.

Neste sentido, esta publicación, *Estudo sociolóxico sobre o territorio rural de Galicia*, no marco dun proceso máis amplo de traballo iniciado por parte das Cáritas de Galicia, pretende plasmar como documento-marco o desenvolvemento dunha estratexia debidamente fundamentada en relación coa nosa aposta institucional, así como os principios xeradores que deberan incorporarse aos procesos de desenvolvemento integral das áreas rurais.

Á proposta técnica, enraizada no propio territorio, con encomendas de acción moi concretas e posibles, engádeselle o compromiso organizado para lles dar solución aos problemas actuais dos empobrecidos, en risco de exclusión ou excluídos do noso contorno territorial.

O que é o mesmo que destacar a importancia da nosa implicación a prol dunha rexeneración posible das parroquias rurais, resaltando aquelas variables máis propias dos marcos comunitarios de intervención en relación co factor humano, social ou comunitario.

Baixo unha estrutura metodolóxica aberta combínanse informacións e análises de orde cuantitativa recollidas na súa primeira fase (variables demográficas, actividade económica, nivel de ocupación, etc.) con outras de carácter declaradamente cualitativas, centradas na lectura de contextos ou análises de casos, particularizando a realidade de dez comarcas representativas e unha nutrida representación de "informantes" cualificados no eido rexional que centran ou que lle poñen rostro a unha realidade rural tan diversa como é a nosa.

Salientamos o propósito de ver Galicia como un "todo", se ben o traballo no territorio dá conta dunha mostra das comarcas galegas, daquelas cuns indicadores máis desfavorables, co inxente propósito de abranguer a totalidade do rural galego, fonte e reserva de tantos valores, sumamente marxinado no campo social. Entendemos como de especial xustiza axudar a crear unha vida máis humana e próspera nun sector ao que o desenvolvemento e servizos non chegan (en presenza e calidade) como noutras realidades do noso territorio.

Asúmese nesta liña unha vocación sentida de participación no proceso mesmo de estudo, incorporando a visión dunha representación significativa de asociacións rurais (parroquias, mulleres rurais, asociacións veciñais, colectivos profesionais) e axentes relevantes (profesionais, investigadores, responsables políticos, etc.) sensibilizadas coa súa realidade e baixo a máxima de abordar o reto de conseguir un medio rural máis vivo e acolledor.

Destacamos, pola súa vez, a liña de traballo recollida no seu último apartado suxerida en clave prospectiva ou estratéxica (conclusiones, liñas de acción e recomendacións) coa cal as Cáritas de Galicia queren facer a súa achega na promoción e sostibilidade das comunidades rurais, por outra parte manifestado en numerosos proxectos de desenvolvemento ao longo da súa traxectoria (vexáse o programa de animación rural de Cáritas Española).

Non por iso obviámos que a presenza e acción de Cáritas, particularmente no medio rural galego, non é suficientemente coñecida nin valorada. Haberá, pois, en consecuencia, que articular métodos ou estratexias que nos fagan visibles nunha realidade social marcada polo escaso compromiso solidario coas persoas e as realidades territoriais máis desfavorecidas. Así, e a propósito das diferentes consideracións feitas en relación coa presenza das Cáritas nas comarcas de referencia, identifícanse moitas “sombas” que nos deben facer reflexionar. Algo parece fallar, dende o noso tecido de Igrexa que serve, como unha identidade que foi perdendo aquel papel dinamizador que noutro tempo tivo, destacándose no mellor dos casos de modo moi xenérico a súa solidariedade ou boa vontade.

Sinálanse para o efecto moitas carencias, debilidades e ameazas que debemos ter presentes, pero, realmente, está o mundo rural organizado e con posibilidades de liderar o seu propio desenvolvemento?

Lévanos facendo, quizais cun dinamismo renovado nos últimos tempos, numerosos grupos e xuntas parroquiais, asociacións civís (culturais, mulleres rurais, etc.) que, coa celebración dos seus actos, encontros ou proxectos de intervención sostiveron unha realidade rural máis dinámica e enriquecedora do que ás veces poida parecer.

Depositamos, pois, na propia comunidade parroquial a responsabilidade de sustentar o traballo, así como calquera proxecto ou liña de intervención proposta e é prioritario, polo tanto, motivar e organizar as comunidades de base asumindo os seus máis que notorios déficits en canto a potencial humano (persoas comprometidas, mingua poboacional, media de idade...) e presenza institucional das Cáritas parroquiais constituídas e organizadas con verdadeira presenza no territorio rural.

Sería prudente, por estas e outras razóns, priorizar o traballo de animación comunitaria para constituír e organizar estas Cáritas rurais, dende un verdadeiro traballo de acompañamento, situado dentro do territorio e conducente ao tecido de redes entre todas as parroquias, institucións eclesiais e civís con presenza no territorio.

Parece esta unha responsabilidade compartida por todos os que estamos, que somos moitos, apoiada no traballo en rede ou, o que é o mesmo, de estreita colaboración na busca dun obxectivo común. Así parece comprometermos este ilusionante traballo.

PRIMEIRA FASE: ESTUDO CUANTITATIVO

0. INTRODUCCIÓN

Neste informe recóllense os resultados do estudo cuantitativo realizado na primeira fase do proceso de investigación promovido por Cáritas Española e de Galicia, denominado *Estudo sociolóxico sobre o territorio rural de Galicia*. No estudo cuantitativo empregáronse dous métodos de investigación complementarios:

- a) *Método documental*: busca, recompilación e análise de información estatística¹ e bibliográfica producida por diversas fontes secundarias.
- b) *Análise de carácter distributivo*: na medida en que foi posible, grazas á dispoñibilidade de información estatística, analízase a evolución entre 1986 e 2004 dunha serie de indicadores cuantitativos, construídos a partir de datos oficiais procedentes de fontes secundarias. O límite inferior de 1986 obedece a que neste ano o Estado español se incorporou á CEE, proceso institucional que contribuíu a transformar a sociedade, a economía e o territorio de Galicia. A análise dos indicadores cuantitativos desenvólvese atendendo a varios niveis territoriais:
 - Comparación de Galicia co conxunto do Estado español.
 - Comparación entre as 4 provincias galegas.
 - Comparación entre as comarcas² de cada provincia (18 na Coruña, 13 en Lugo, 12 en Ourense e 10 en Pontevedra).
 - Comparación entre 4 tipos de hábitat comarcal (metropolitano, urbano, rururbano e rural), que resultan de agrupar as comarcas con características territoriais similares.

1 A información estatística utilizada procede, sobre todo, de dous organismos públicos:

- Instituto Galego de Estatística (IGE): www.ige.xunta.es

- Instituto Nacional de Estadística (INE): www.ine.es

2 Seguimos a delimitación territorial de Galicia en 53 comarcas, tal como se definen na publicación dirixida por Andrés Precado Ledo (1997): *O mapa comarcal de Galicia*. Sociedade para o desenvolvemento comarcal de Galicia, Xunta de Galicia.

O estudo cuantitativo estrutúrase en 9 capítulos dedicados a analizar diversas variables demográficas e socioeconómicas e cada un deles finaliza cunhas conclusións, onde se recollen os resultados máis relevantes do examinado en cada apartado temático. En concreto, trátase dos seguintes capítulos:

- I. EVOLUCIÓN E DENSIDADE DEMOGRÁFICA
- II. ESTRUCTURA POR GRANDES GRUPOS DE IDADE E SEXO
- III. MOVEMENTO NATURAL DA POBOACIÓN
- IV. MOVEMENTO MIGRATORIO
- V. NIVEL DE ESTUDOS
- VI. SITUACIÓNS DE ACTIVIDADE
- VII. TAXAS DE ACTIVIDADE
- VIII. TAXAS DE PARO
- IX. POBOACIÓN OCUPADA POR SECTORES ECONÓMICOS

Aínda que o obxecto da investigación se refire ao territorio rural de Galicia, na análise comarcal consideramos todas as comarcas de Galicia (53), coa finalidade de coñecer as diferenzas e similitudes que manifestan as comarcas rurais, rururbanas (mestura ou transición entre urbano e rural), urbanas e metropolitanas con relación aos indicadores cuantitativos, demográficos e socioeconómicos, construídos a partir da información oficial que achegan varias fontes estatísticas secundarias. Ademais, cada un dos 9 capítulos finaliza cunhas conclusións, onde se realiza unha análise comparativa entre 4 tipos de hábitat comarcal³.

Só nos queda animar á lectura deste estudo cuantitativo e desexar que sexa de utilidade para as Cáritas, a sociedade e para as institucións de Galicia interesadas polo presente e o futuro do territorio rural.

1. EVOLUCIÓN E DENSIDADE DEMOGRÁFICA

Antes de analizarmos a evolución da poboación e da densidade demográfica entre 1986 e 2004, imos realizar uns comentarios referidos á dinámica demográfica na que se desenvolve Galicia antes de 1986. Dende 1900 ata 1950, a poboación de Galicia crece un 31,5%, mentres que a de España o fai nun 51,1%. Este diferencial no crecemento deriva dos fluxos emigratorios galegos que se dirixen, sobre todo, a diversos territorios de América Latina. Dende 1950, iníciase un novo proceso emigratorio, máis intenso que o anterior, o cal supón unha notable ampliación do diferencial no crecemento demográfico

3 Agrupamos as 53 comarcas de Galicia en 4 tipos de hábitat:

Metropolitanas (2): A Coruña e Vigo.

Urbanas (7): Ferrol, Santiago, Lugo, Ourense, Pontevedra, O Salnés e O Morrazo.

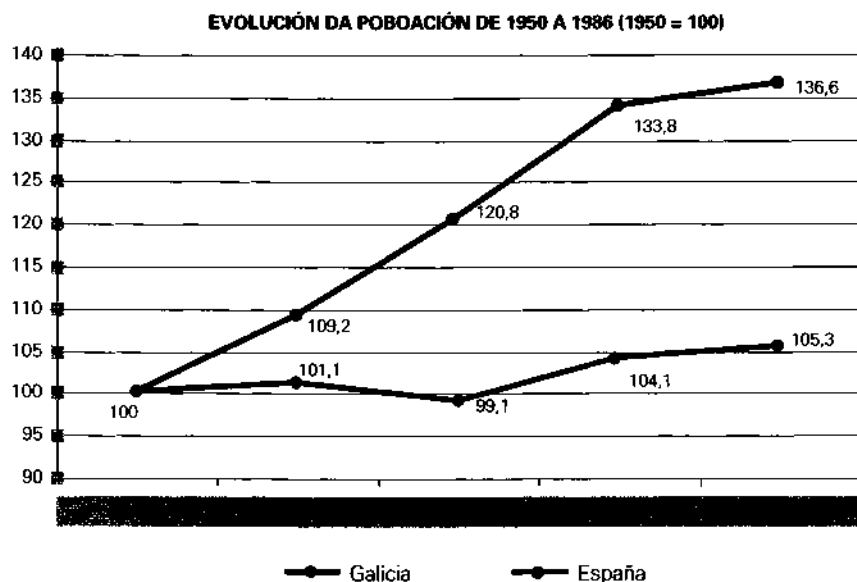
Rururbanas (11): A Barbanza, Bergantiños, Eume, Muros, Noia, O Sar, A Mariña Occidental, A Mariña Central, O Baixo Miño, Caldas e O Condado.

Rurais (33): Arzúa, A Barcala, Betanzos, Fisterra, Ordes, Ortegal, Terra de Melide, Terra de Soneira, Xallas, Os Ancares, Chantada, A Fonsagrada, A Mariña Oriental, Meira, Quiroga, Sarria, Terra Chá, Terra de Lemos, A Ulloa, Allariz-Maceda, A Baixa Limia, O Carballiño, A Limia, O Ribeiro, Terra de Caldelas, Terra de Celanova, Terra de Trives, Valdeorras, Verín, Viana, Deza, A Paradanta e Taboíros-Terra de Montes.

que xa se manifestaba entre Galicia e España. Segundo observamos no seguinte gráfico, aínda que de 1950 a 1986 a poboación de dereito creceu en ambos os dous territorios, o incremento porcentual foi bastante diferente segundo se trate dun ou doutro ámbito: 5,3% en Galicia e 36,6% en España. En xeral, a poboación de Galicia creceu con levedade e descontinuidade (entre 1960 e 1970 experimentou unha perda de 54.593 habitantes) e a súa evolución situouse moi por debaixo do notable aumento que experimentou o conxunto da demografía española durante o mesmo intervalo temporal: España creceu sete veces por enriba do incremento porcentual de Galicia. Por este motivo, o poboamento do territorio de Galicia aumentou con lixeireza, ao pasar de 91,4 habitantes por km² en 1950 a 96,2 en 1986; mentres en España aumentou de xeito significativo: de 55,7 a 76,1 habitantes por km².

Esa tendencia demográfica, que actuou durante a segunda metade do século XX en Galicia, consistente en crecer levemente e con descontinuidade, nunha proporción claramente inferior á do conxunto de España, é consecuencia dun rápido e intenso proceso emigratorio que se dirixe cara a diferentes territorios, resaltando os fluxos de emigrantes galegos que se asentan en cidades industriais de Europa Occidental (por exemplo, de Alemaña, Francia ou Suíza) e os que se dirixen a cidades españolas onde se sitúan os polos de desenvolvemento planificados polo réxime franquista. Neste segundo caso, a emigración galega interior é unha manifestación do fenómeno da redistribución territorial da poboación española entre as diferentes comunidades autónomas, xerada polo cambio dunha sociedade agraria a industrial, tal como tivo lugar na etapa de desenvolvemento de 1950 a 1975. Co plan de estabilización de 1959 iníciase unha nova etapa de crecemento expansivo e acelerado da economía española, mediante un modelo de capitalismo dirixido polo Estado, baseado na crecente liberalización e integración de España nas relacións do mercado mundial que xorden ao finalizar a Segunda Guerra Mundial. Este cambio de política económica xerou a concentración inxente de capital, recursos e man de obra nalgunhas urbes-polos de desenvolvemento, o que desencadeou unha espectacular emigración dos habitantes do territorio rural e uns acusados desequilibrios territoriais⁴.

4 Moral Santín, José e outros (1981): *Crecimiento económico y crisis estructural en España (1959-1980)*. Akal Textos, Madrid.

Ese macroproceso de cambio socioeconómico supuxo unha emigración masiva, sen precedentes, das zonas rurais en beneficio das urbanas, nas que se concentraban progresivamente os investimentos e empregos da industria, a construción e os servizos. Así, o chamado éxodo rural foi unha condición necesaria para que se producise o *boom* económico *desenvolvista*, pois requiría dunha abundante man de obra disposta a vender a súa forza de traballo por baixos salarios. Este acelerado e acusado despoboamento do mundo rural afectou en maior medida ás provincias agrarias que eran marxinadas dos sucesivos plans de desenvolvemento, promovidos pola Administración franquista, baseados nunha acumulación e despregamento selectivo dos investimentos e dos recursos polo territorio do Estado español.

A etapa *desenvolvista* agudizou as desigualdades interrexionais seculares, desertizando e empobrecendo o territorio rural, especialmente as comarcas agrarias do interior, mentres enriqueceu con inxentes recursos humanos, económicos e materiais a España urbana e periférica. Principalmente, referímonos aos litorais catalán, vasco, valenciano e á grande urbe de Madrid e aos seus municipios contiguos. Polo tanto, configúrase con gran celeridade unha estrutura territorial en forma de cuadrilátero cuxos vértices corresponden ás áreas metropolitanas de Madrid, Valencia, Barcelona e Bilbao, cun punto intermedio que actúa de conexión no corredor do Ebro, a área metropolitana de Zaragoza, ao que máis tarde, ao longo da década dos setenta, tamén lograrán incorporarse Pamplona e Logroño.

Galicia non puido permanecer á marxe dese proceso macro-socioeconómico, de aí que os fluxos de emigrantes procedentes das súas comarcas rurais tamén contribuísen ao desmesurado crecemento de determinadas cidades españolas e as súas periferias, algunhas das cales se transformaron con prontitude en áreas metropolitanas. Con respecto ás migracións externas cara a outras comunidades autónomas, entre a poboación galega abundou a emigración ás áreas metropolitanas de Bilbao, Barcelona e Madrid. Estes cambios de residencia interrexionais que se desencadearon durante a etapa desenvolvista supuxeron para Galicia unha diminución substancial de poboación nova e adulta que se atopaba na etapa reprodutiva⁵, de aí as súas consecuencias negativas sobre a evolución demográfica que tivo lugar durante o período de 1950 a 1970, tal como confirma a súa leve perda de poboación (-0,9%), a diferenza do conxunto de España, cuxos habitantes creceron nun 20,8%.

Destaquemos que, ata mediados dos setenta, tivo lugar o fenómeno do *baby boom*, grazas á combinación dunhas baixas taxas de mortalidade infantil e dunhas elevadas taxas de fecundidade e natalidade. Por iso, a poboación española creceu de xeito tan espectacular, como nunca antes sucedera. Pero esa dinámica demográfica progresiva, de crecemento, tivo un impacto significativamente menor naquelas comunidades autónomas que sufriron o éxodo rural cara a cidades doutras comunidades, máis que a cidades do seu propio territorio, xa que as súas cohortes potencialmente reprodutivas perdían efectivos de xeito acelerado ano tras ano. En resumidas contas, así lle sucedeu a Galicia, xa que os fluxos emigratorios cara ás urbes do eixe atlántico Ferrol-A Coruña-Vigo foron inferiores aos fluxos emigratorios que saíron do seu territorio, de aí que entre 1950 e 1986 o seu crecemento demográfico fose unhas sete veces inferior á media española: 5,3% fronte a 36,6%.

Os fluxos emigratorios de 1950 ata finais de 1970 (crise económica do modelo desenvolvista) xeraron un progresivo proceso de despoboamento do rural galego, de natureza multicausal, no que interviñeron tanto factores internos coma externos á sociedade rural galega, cuxo sistema primordial de relacións socioculturais e económicas se degradou e precipitou cara a unha crise estrutural. A busca de mellores oportunidades e condicións de vida, as carencias en infraestruturas e dotacións básicas para a vida cotiá, a escasa rendibilidade das actividades agropecuarias minifundistas, a forte atracción que exercen os valores, ocupacións e formas de vida urbanas, a marxinación das comarcas rurais dos investimentos e políticas públicas de desenvolvemento, a forte presión que exercen os medios de comunicación de masas a favor dos valores e formas de vida urbanas, etc. constituíron unha amálgama de factores condicionantes que induciron a que a emigración rural se transformase nun éxodo rural sen precedentes.

⁵ Antonio López Taboada (1996): *La población de Galicia 1860-1991*. Serie Informes sectoriais 10. Fundación Caixa Galicia, Santiago.

En todo caso, convén ter presente o impacto mobilizador producido polas propias carencias e rixideces dun sistema rural tradicional moi determinado polo ecosistema, así como por unha orde político-social conservadora, pouco disposta e capacitada para desenvolver alternativas sociais e económicas con respecto ás súas pautas e formas de vida históricas, transmitidas de xeración en xeración. Pero máis en concreto, ¿a que factores internos nos referimos? Sen ánimo de ser exhaustivos, imos sinalar os seguintes, aínda que sexa superficialmente:

- O minifundismo e a baixa rendibilidade das explotacións agropecuarias.
- As barreiras físicas e a dureza do ecosistema nas comarcas de montaña.
- O arcaísmo dos métodos e técnicas de produción.
- A marxinalidade doutras fontes de emprego non agropecuarias.
- A pobreza severa na que sobrevivían unha parte relevante dos seus habitantes.
- As fortes carencias en infraestruturas (pistas-estradas, abastecemento de auga, tendido eléctrico, rede telefónica, etc.) e en servizos colectivos (educación, saúde, etc.) esenciais para a vida cotiá.
- A escasa capacitación educativa e profesional da súa poboación activa.
- O caciquismo e o localismo.
- O inmovilismo dunha cultura rural ancorada nas tradicións e nos valores patriarcais.
- O excesivo control sociocultural da xuventude, especialmente asfixiante para as mulleres.
- A falta dunha oferta de actividades de ocio atractivas para a xuventude rural.

Estes e outros factores internos conformaron un contexto natural e socioeconómico pouco propicio para xerar alternativas propias de desenvolvemento rural que lograsen manter o excedente de poboación que sobrevivía con bastante precariedade nas aldeas e parroquias do rural de Galicia. Por conseguinte, só faltaba un desencadeante de primeira magnitude e este foi o forte crecemento das economías dos estados de Europa Occidental e as súas demandas de man de obra estranxeira, seguido polo despegue da economía española a partir do plan de estabilización de 1959, que o Goberno de Franco puxo en marcha tras o colosal fracaso do proxecto falanxista de autarquía socioeconómica: os primeiros brotes de industrialización e urbanización de finais dos cincuenta provocaron unha emigración masiva das capas sociais que malvivían nas comarcas rurais, en busca dunhas mellores condicións de vida. Por conseguinte, durante os primeiros anos do *desenvolvemento* acelerado a emigración rural tivo, sobre todo, unha dobre vertente na súa estrutura motivacional:

- ☞ Fuxida do excedente demográfico que sobrevivía en condicións de pobreza severa, en busca de ocupacións no medio urbano que lle garantisen unhas condicións materiais básicas de existencia menos precarias.

☞ Emigración dos mozos que desempeñaban o rol dependente de axudas familiares, na busca non só dunhas mellores condicións materiais, senón tamén da súa emancipación psicosocial dentro dun ambiente sociocultural con máis estímulos e oportunidades, así como menos castrante para os desexos e necesidades persoais.

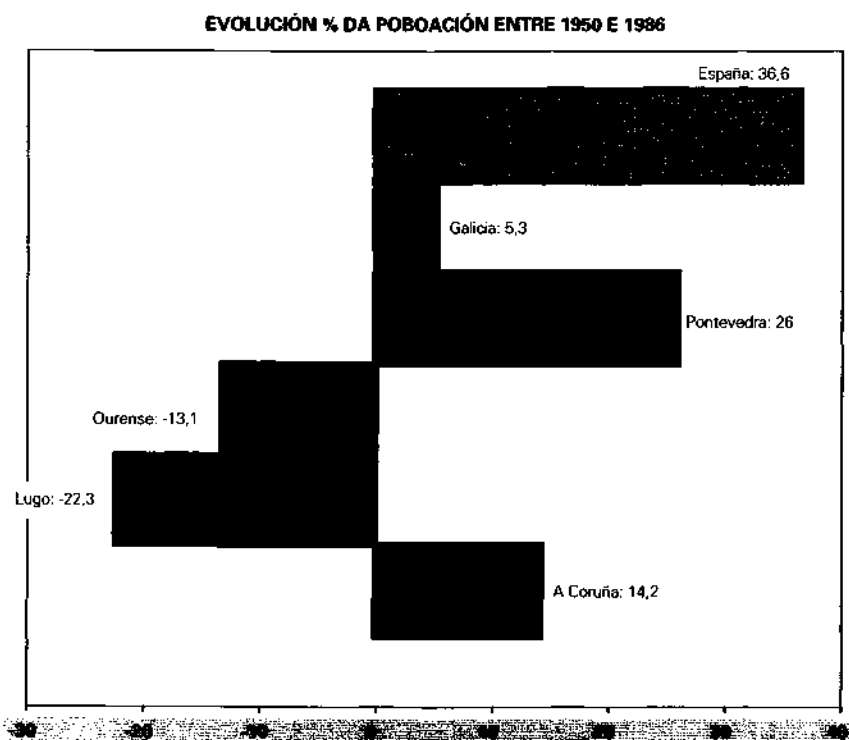
Anteriormente, sinalamos unha serie de factores internos, ou endóxenos, que favoreceron o éxodo rural nas comarcas rurais de Galicia. Con iso non quixemos menosprezar a presión mobilizadora producida pola confluencia de diversos factores externos, ou esóxenos, ao mundo rural tradicional, entre os cales desempeñou un papel principal a súa marxinação continuada dos diversos plans de desenvolvemento, así como doutros investimentos públicos relevantes que a Administración franquista implementou durante esa época, pois estaba empeñada en promover a industrialización e a urbanización ao redor dunha serie de localidades de España (entre elas, atopábanse os polos de desenvolvemento situados no corredor atlántico Vigo-A Coruña-Ferrol). Pola contra, consideramos que a influencia deste e doutros factores esóxenos foi capital para que tivese lugar a emigración masiva cara ás urbes industriais. Pero, precisamente, foi a interacción dos factores esóxenos cos endóxenos o que provocou que a emigración rural adquirise un carácter de éxodo, como nunca antes se coñecera. De non ser así, o fluxo emigratorio non chegaría a despoboar de forma tan acelerada e dramática o territorio rural de Galicia.

Entre os factores esóxenos relevantes, queremos salientar as erróneas e falidas políticas públicas de desenvolvemento rural que se executaron durante a etapa desenvolvista, que contribuíron a potenciar a emigración. Por exemplo, os plans do patrimonio forestal do Estado e, posteriormente, de Icona, así como as declaracións gobernamentais de zonas de utilidade pública e a conseguinte expropiación de terreos realizada polo Ministerio de Agricultura. A repoboación pública forestal terminou por lles asestar o último golpe ás pequenas explotacións familiares que vivían nun nivel de mera subsistencia, ao impedir o aproveitamento veciñal dos pastos comunais nos montes repoboados polo Estado. En canto ás actuacións promovidas dende o Ministerio de Agricultura, polo xeral chegaron tarde, carentes as máis das veces dos recursos económicos e técnicos necesarios e, con frecuencia, as expropiacións mesquiñas que provocaron a emigración das familias afectadas. Noutros casos, as infraestruturas básicas (estradas, tendido eléctrico moderno, etc.) chegaron demasiado tarde, cando as aldeas e as parroquias xa se despoboaran e a súa escasa poboación xustificaba o peche das escolas rurais e, ademais, impedía a creación de novos servizos públicos esenciais (por exemplo, consultorio médico)⁶.

Por último, como consecuencia do éxodo rural da etapa desenvolvista, maniféstase un claro desequilibrio territorial entre as dúas provincias occidentais e orientais de Galicia: entre 1950 e 1986, A Coruña e Pontevedra aumentan

⁶ Mesmo aínda que pareza contradictorio, as infraestruturas de comunicación (pistas e estradas) que se desenvolveron en beneficio das parroquias e aldeas mal comunicadas, en vez de favorecer a permanencia dos seus habitantes novos, facilitaron unha emigración máis rápida dos que aínda permanecían nelas.

significativamente a súa poboación (14,2% e 26%, respectivamente), en boa medida grazas aos fluxos de emigrantes procedentes de Lugo e Ourense, as cales sofren un despoboamento bastante relevante (-22,3% e -13,1%, respectivamente), tal como podemos observar no seguinte gráfico.

EVOLUCIÓN DA POBOACIÓN DE 1950 A 1986

	1950	1986	% 1986 / 1950
A CORUÑA	971.641	1.109.788	+14,2
LUGO	521.213	404.888	-22,3
OURENSE	494.283	429.382	-13,1
PONTEVEDRA	714.666	900.414	+26,0
GALICIA	2.701.803	2.844.472	+5,3
ESPAÑA	28.172.268	38.473.418	+36,6

Fonte: Padróns municipais de habitantes. Instituto Nacional de Estadística e Instituto Galego de Estatística.

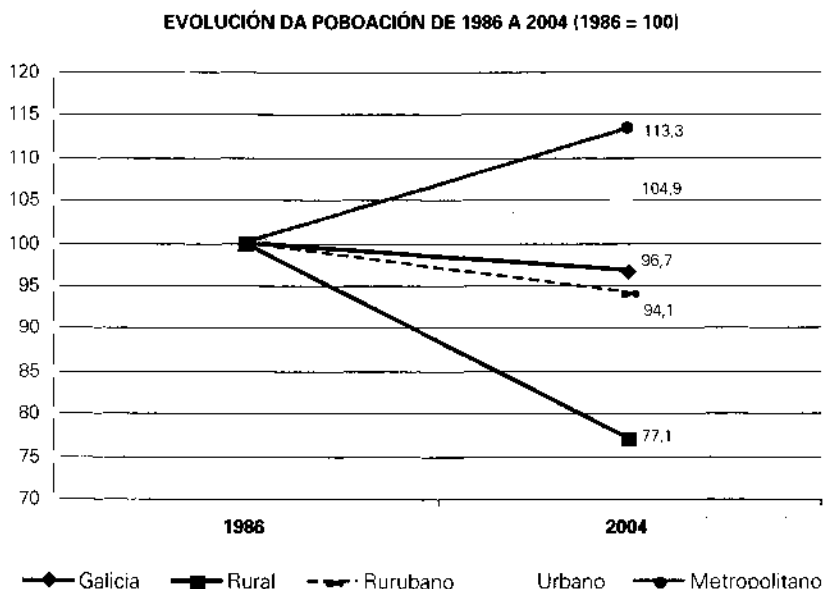
Procedemos agora a detallar os datos obtidos a partir do estudo referido á evolución da poboación e da densidade demográfica para o intervalo temporal comprendido entre 1986 e 2004.

De 1986 a 2004, a poboación de Galicia diminúe un 3,3%, nun contexto no que a poboación de España crece significativamente: +12,3%. En definitiva, operan dúas dinámicas demográficas diferenciadas: evolución regresiva en Galicia e evolución progresiva en España. En liñas xerais, aínda que con moderación, continúa o proceso de redistribución-concentración da poboación española en beneficio das comunidades autónomas con maiores niveis de renda e crecemento económico, en prexuízo das comunidades como Galicia, que desempeñan un papel secundario ou periférico no sistema de relacións socioeconómicas do Estado español. Nesta trama de relacións, o mercado de traballo galego non crea os suficientes empregos, en cantidade e calidade, para ocupar toda a súa poboación activa, de aí que persista a emigración de parte dos seus mozos e adultos activos a outras comunidades autónomas máis dinámicas na creación de empregos.

No interior de Galicia, continúa e intensifícase o proceso de redistribución-concentración da poboación nas cidades galegas, especialmente nas situadas no eixe atlántico. Neste sentido, entre 1986 e 2004, as comarcas que forman o hábitat metropolitano (A Coruña e Vigo) e o urbano (Santiago, Ferrol⁷, Lugo, Ourense, Pontevedra, O Morrazo e O Salnés) aumentaron a súa poboación apreciablemente: 13,3% e 4,9%, respectivamente; é dicir, participan na dinámica demográfica da evolución progresiva.

Pola contra, as comarcas do hábitat rururbano e, sobre todo, do rural sofren declives demográficos notorios: no primeiro caso, perden habitantes con moderación (-5,9%) e, no segundo caso, en demasía (-22,9%); por conseguinte, insírense na dinámica demográfica da evolución regresiva.

7 De 1986 a 2004, das comarcas urbanas só Ferrol perde habitantes (-5,5%).

EVOLUCIÓN DA POBOACIÓN DE 1986 A 2004

	1986	2004	Δ	% 2004 / 1986
METROPOLITANO	692.011	784.175		+13,3
URBANO	838.121	879.295		+4,9
RURURBANO	440.041	413.858		-5,9
RURAL	874.299	673.657		-22,9
GALICIA	2.844.472	2.750.985		-3,3

Fonte: Padróns municipais de habitantes. Instituto Nacional de Estadística e Instituto Galego de Estatística.

Das 11 comarcas rururbanas⁸, soamente en dous casos non diminuíu a poboación entre 1986 e 2004: O Baixo Miño (+1,4%) e A Barbanza (+0,2%).

As 33 comarcas rurais perderon poboación, sen excepción. Agora ben, cabe resaltar o excesivo e preocupante declive demográfico que sufriron 12 comarcas, cuxos habitantes diminúen por enriba do limiar de -30% entre 1986 e 2004:

- 4 comarcas da provincia de Lugo: A Ulloa (-30,2%), Quiroga (-34,3%), Os Ancares (-34,3%) e A Fonsagrada (-37,8%).

⁸ Consideramos rururbanas as comarcas da Barbanza, Bergantiños, Eume, Muros, Noia, O Sar, A Mariña Occidental, A Mariña Central, Caldas, O Condado e O Baixo Miño.

- 8 comarcas da provincia de Ourense: Allariz-Maceda (-32,7%), O Ribeiro (-34,6%), Terra de Celanova (-38,1%), Terra de Trives (-38,3%), Viana (-38,3%), A Limia (-40,9%), A Baixa Limia (-51,1%) e Terra de Caldelas (-52,9%).
- ➔ Loxicamente, entre 1986 e 2004, a densidade demográfica aumentou no conxunto das comarcas metropolitanas (+85 habitantes por km²) e das urbanas (+9,5 habitantes por km²). Incrementos que contrastan cos retrocesos na densidade de poboación que teñen lugar no conxunto das comarcas rururbanas (-6,3 habitantes por km²) e das rurais (-10,1 habitantes por km²).

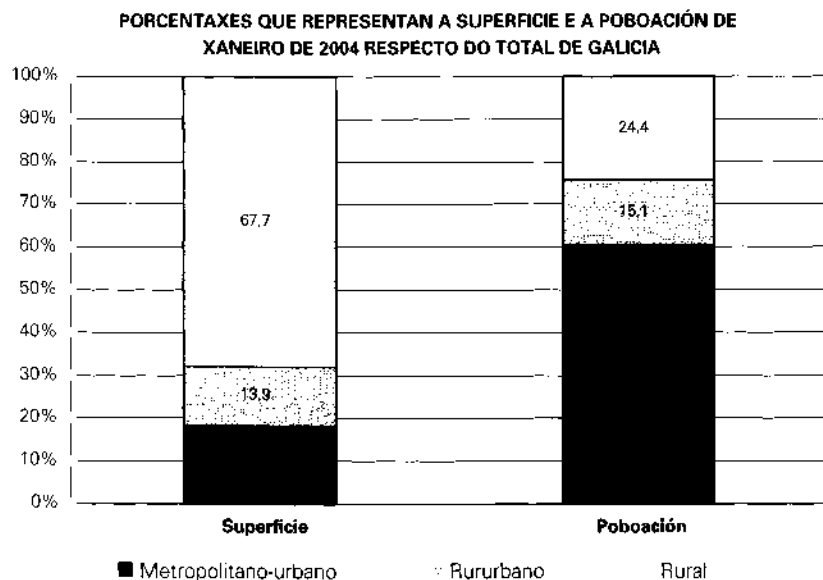
DENSIDADE DE POBOACIÓN EN 1986 E 2004: HABITANTES POR Km²

	Superficie Km ²	Densidade 1986	Densidade 2004	Diferenza 2004 -1986
METROPOLITANO	1.083,2	638,9	723,9	+85,0
URBANO	4.338,7	193,2	202,7	+9,5
RURURBANO	4.124,2	106,7	100,4	-6,3
RURAL	20.028,3	43,7	33,6	-10,1
GALICIA	29.574,4	96,2	93,0	-3,2

Fonte: Padróns municipais de habitantes. Instituto Nacional de Estadística e Instituto Galego de Estatística.

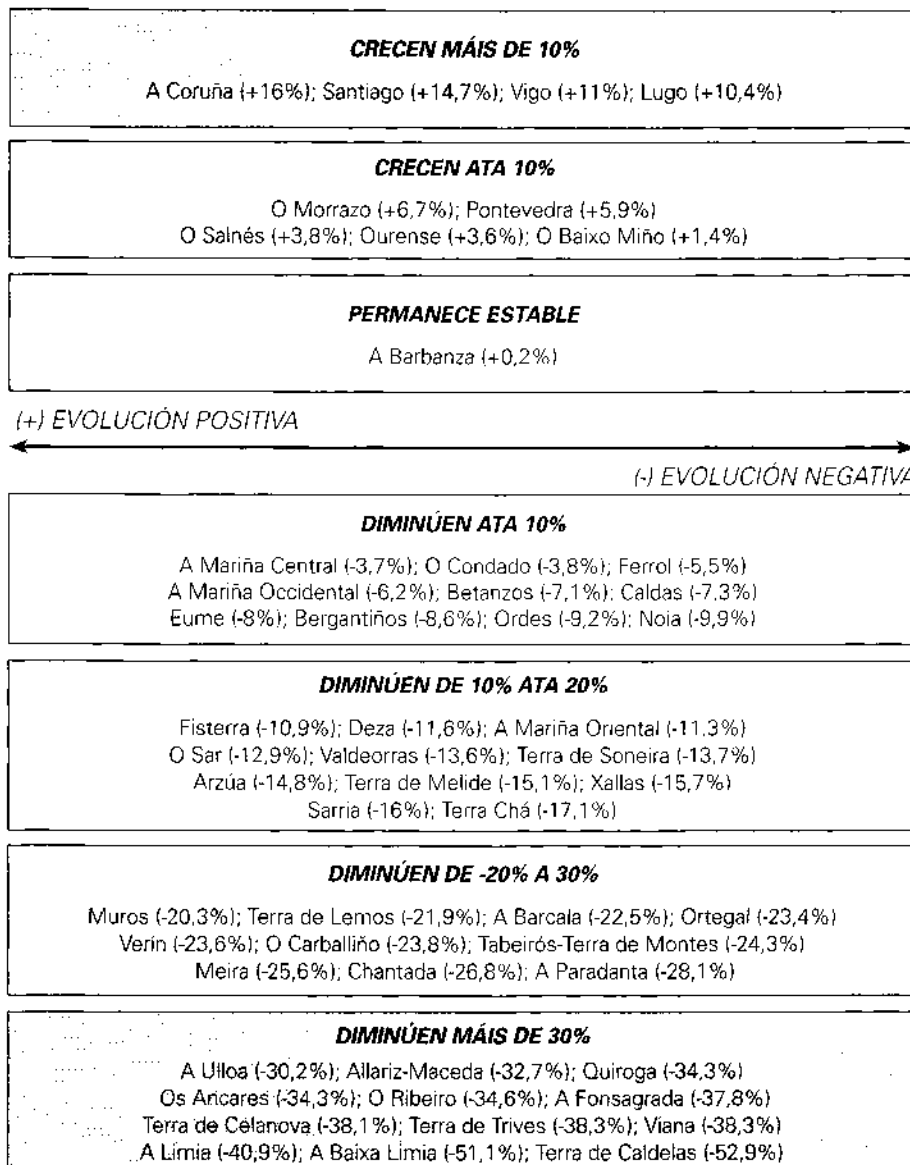
A evolución demográfica tan regresiva do rural galego tradúcese nun retroceso xeneralizado da súa densidade demográfica e destacan 7 comarcas rurais por ter en xaneiro de 2004 unha densidade de poboación exigua, igual ou lixeiramente superior ao límite do deserto demográfico (10 habitantes por km²): A Baixa Limia (17,7), Terra de Caldelas (13,7), Terra de Trives (12,9), Os Ancares (12,7), Quiroga (11,9), A Fonsagrada (10,3%) e Viana (10).

Polo tanto, o declive demográfico das comarcas rurais é unha clara manifestación dos procesos estruturais de despoboamento do rural e de concentración da poboación nas comarcas metropolitanas e urbanas de Galicia, procesos que implican un acusado desequilibrio territorial na distribución da poboación galega, moi prexudicial para as comarcas rurais: aínda que representa nada menos que o 67,7% da superficie de Galicia, só acolle o 24,4% da poboación empadroada en xaneiro de 2004. En resumidas contas, o proceso de despoboamento das aldeas e parroquias do rural beneficia sobre todo as comarcas urbanas do eixe ou corredor atlántico, ademais de concentrarse a poboación rural nas capitais provinciais e nas vilas que actúan como centros de servizos administrativos e colectivos.

En definitiva, os fluxos emigratorios seguen despoboando gran parte do hábitat rural, especialmente as comarcas de Lugo e Ourense, envellecendo con rapidez a súa pirámide demográfica, xa que a emigración é selectiva (mozos e adultos en idades fértiles, con ou sen fillos). Como veremos nos capítulos seguintes, a emigración da maioría dos efectivos con capacidade reprodutiva minguou considerablemente a natalidade, o que alimenta o proceso de envellecemento. Máis recentemente, a maior emigración feminina e a caída da fecundidade entre as cada vez máis escasas mulleres novas do rural galego contribúen ao sobreenvellecemento da súa pirámide demográfica. Así mesmo, o proceso de sobreenvellecemento ten como consecuencia un saldo natural negativo (menos nacementos que defuncións), o que retroalimenta o declive demográfico de Galicia.

EVOLUCIÓN DA POBOACIÓN DAS 53 COMARCAS DE GALICIA DE 1986 A 2004

2. ESTRUCTURA POR GRANDES GRUPOS DE IDADE E SEXO

- Entre 1986 e 2003, produciuse un espectacular declive dos efectivos da cohorte demográfica formada polos menores de 20 anos (-42,5%) e, paralelamente, aumentaron os individuos maiores de 64 anos (+40,9%).

Ao inicio do ano 2003, a poboación menor de 20 anos redúcese ao 16,9%, mentres os maiores de 65 anos significan nada menos que o 21,3% da poboación de Galicia. Comparativamente, o índice de infadolescencia de Galicia é inferior ao de España (19,9%), a diferenza do seu índice de envellecemento que é superior ao español (17,1%). Así mesmo, a idade media da poboación no ano 2002, para ambos os dous sexos, é de 42,5 anos en Galicia e de 39,7 anos en España (*Anuario Social de España*. Fundación La Caixa, 2004).

- ➔ Polo tanto, en Galicia está incidindo con maior virulencia o proceso de envellecemento da poboación, tal como nos manifestan as taxas de substitución: en 2003, hai 125,6 maiores de 64 anos por cada 100 menores de 20 anos, mentres en España esa relación se reduce a 85,7. En liñas xerais, a espectacular caída da fecundidade constitúe unha das principais causas sociodemográficas do imparable avance do proceso de envellecemento entre a poboación en Galicia. Así, o índice sintético de fecundidade de Galicia diminuíu significativamente: de 1,4 fillos por cada muller fértil en 1985-86, a 0,9 en 2001-02.
- ➔ En Galicia, hai un desequilibrio entre sexos máis favorable para as mulleres, en comparación co conxunto do Estado español: a taxa de masculinidade, en xaneiro de 2004, é de 93 e 97 homes por cada 100 mulleres, respectivamente. A esperanza de vida das mulleres máis elevada e a maior emigración dos homes nos fluxos exteriores que se dirixiron a outros estados de Europa durante a segunda metade do século XX subxace neste proceso de paulatina feminización da estrutura demográfica galega.
- ➔ De 1986 a 2003, os individuos menores de 20 anos retroceden espectacularmente nas catro provincias de Galicia, a diferenza dos maiores de 64 anos que aumentan notablemente a súa presenza cuantitativa. As provincias de Ourense e Lugo destacan por sufrir as evolucións máis regresivas entre os efectivos de 0 a 19 anos (-49,5% e -42,7%, respectivamente), mentres A Coruña e Pontevedra resaltan polas evolucións máis progresivas entre os maiores de 64 anos (+49,2% e +52,1%, respectivamente). Por conseguinte, nas catro provincias avanza inexorable o proceso de envellecemento pois mesmo, as dúas provincias máis poboadas e urbanizadas se están incorporando sen titubeos a este. Non obstante, si cabe resaltar unha diferenza en canto ao grao ou nivel de afectación do proceso de envellecemento:
 - 📁 As dúas provincias occidentais teñen estruturas por grupos de idade menos envellecidas: a poboación de 0 a 19 anos significa, en xaneiro de 2003, o 18,8% en Pontevedra e o 16,8% na Coruña; a poboación maior de 64 anos representa o 17,7% da poboación de Pontevedra e o 20,1% na Coruña. Así mesmo, a idade media da poboación en xaneiro de 2002 é de 40,9 en Pontevedra e de 42,7 na Coruña.

- ☞ As dúas provincias orientais teñen estruturas por grupos de idade máis envellecidas: os seus índices de infadolecencia redúcense a 14,9% en Lugo e a 14,8% en Ourense, a diferenza dos seus índices de envellecemento, que se elevan ata o 25,8% en Lugo e ata o 24,5% en Ourense. Ademais, a idade media poboacional en xaneiro de 2002 é superior en Lugo (46,6) e en Ourense (46,8). En resumidas contas, o feito de que a natalidade sexa claramente inferior en Lugo e en Ourense, debido aos fluxos emigratorios de mozos e adultos en idades fértiles, xerou un envellecemento máis pronunciado das súas demografías: en 2001-02, Lugo e Ourense teñen unha taxa bruta de natalidade de 5,3 nados vivos por cada 1.000 habitantes, mentres as taxas da Coruña e Pontevedra se elevan a 7,1 e 8,4, respectivamente.
- ➔ Nese sentido, as taxas de substitución fálannos sobre o acusado proceso de envellecemento que desequilibra as demografías provinciais ao inicio do século XXI, que tamén se está propagando polas dúas provincias máis urbanizadas e beneficiadas polos fluxos emigratorios que despoboaron de mozos e adultos as dúas provincias máis rurais. En 2003, só en Pontevedra as persoas maiores de 64 anos aínda non superaron en número os menores de 20 anos (taxa de 94,5), pero nas outras tres provincias as taxas de substitución superan con folgura (119,7 na Coruña) ou sobradamente (187,1 en Lugo e 189,4 en Ourense) o limiar do equilibrio (100) entre ambas as dúas cohortes polares.
- ➔ Nas catro provincias, a estrutura demográfica por sexo está relativamente feminizada. As taxas de masculinidade provinciais así nolo indican: en xaneiro de 2004, hai de 92 a 94 homes por cada 100 mulleres, Ourense ten a menor taxa (92,3) e Lugo a superior (94,1). Probablemente, en ambas as dúas provincias a menor presenza de homes sexa unha consecuencia directa do acusado envellecemento das súas poboacións, xa que as mulleres teñen unha esperanza de vida máis elevada, xunto a unha emigración masculina máis abundante en décadas anteriores. Así mesmo, A Coruña e Pontevedra beneficianse da inmigración de mulleres activas procedentes de Lugo e Ourense, que buscan ocupacións remuneradas nas cidades terciarizadas do espazo económico que se articula entre Vigo e A Coruña.
- ➔ Se agrupamos as 53 comarcas de Galicia por hábitat⁹, comprobamos que, de 1986 a 2003, nos catro tipos se produciron notables declives entre os efectivos

9 Recordemos que agrupamos as 53 comarcas de Galicia en 4 tipos de hábitat:

Metropolítanos (2): A Coruña e Vigo.

Urbanas (7): Ferrol, Santiago, Lugo, Ourense, Pontevedra, O Salnés e O Morrazo.

Rururbanas (11): A Barbanza, Bergantiños, Eume, Muros, Noia, O Sar, A Mariña Occidental, A Mariña Central, O Baixo Miño, Caldas e O Condado.

Rurais (33): Arzúa, A Barcala, Betanzos, Fisterra, Ordes, Ortegal, Terra de Melide, Terra de Soneira, Xallas, Os Ancares, Chantada, A Fonsagrada, A Mariña Oriental, Meira, Quiroga, Sarria, Terra Chá, Terra de Lemos, A Ulloa, Allariz-Maceda, A Baixa Limia, O Carballiño, A Limia, O Ribeiro, Terra de Caldeas, Terra de Celanova, Terra de Trives, Valdeorras, Verín, Viana, Deza, A Paradanta e Tabeirós-Terra de Montes.

menores de 20 anos. A maior regresión porcentual tivo lugar no hábitat rural (-52,9%) e a menos elevada no metropolitano (-35,8%). As exiguas taxas de natalidade existentes nas comarcas rurais, debido á escaseza de parellas inmersas na etapa de reprodución e crianza, subxace neste maior retroceso proporcional dos nenos e adolescentes.

EVOLUCIÓN DA POBOACIÓN DE 0 A 19 ANOS ENTRE 1986 E 2003 POR HÁBITAT

	1986	2003	□ % 2003 / 1986
METROPOLITANO	217.815	139.806	-35,8
URBANO	253.453	156.973	-38,1
RURURBANO	135.124	73.812	-45,4
RURAL	203.662	95.980	-52,9
GALICIA	810.054	466.571	-42,5

Fonte: Padróns municipais de habitantes. Instituto Nacional de Estadística e Instituto Galego de Estatística.

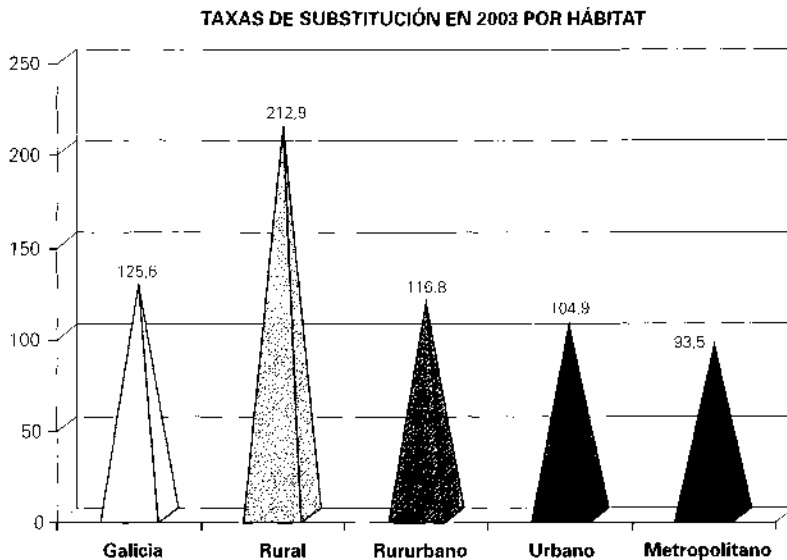
→ Pola contra, os efectivos maiores de 64 anos creceron substancialmente nos catro tipos de hábitat e inverteuse a xerarquía respecto dos incrementos porcentuais: o maior crecemento produciuse no hábitat metropolitano (+68,6%) e o menor no rural (+23,3%). Por que se incrementaron, en menor medida, os maiores de 64 anos que residen no rural? En xeral, pola conxunción de varios condicionantes: o acusado debilitamento da cohorte de 50 a 64 anos, como consecuencia da emigración en masa ás cidades dos seus efectivos durante o período desenvolvista. Así mesmo, os emigrantes retornados, prexubilados e xubilados, concéntranse nas principais cidades de Galicia e parte das persoas maiores que residen no rural trasládanse ás cidades onde viven os seus familiares directos, buscando a axuda familiar e unha mellor accesibilidade aos recursos sociosanitarios que se localizan nas urbes galegas.

EVOLUCIÓN DA POBOACIÓN >64 ANOS ENTRE 1986 E 2003 POR HÁBITAT

	1986	2004	□ % 2004 / 1986
METROPOLITANO	77.534	130.685	+68,6
URBANO	110.565	164.718	+49,0
RURURBANO	62.116	86.224	+38,8
RURAL	165.779	204.350	+23,3
GALICIA	415.994	585.977	+40,9

Fonte: Padróns municipais de habitantes. Instituto Nacional de Estadística e Instituto Galego de Estatística.

- Aínda que o proceso de envellecemento avanza implacable polos catro hábitats, afecta con maior intensidade o territorio rural, tal como nos indican as taxas de substitución referidas a 2003: no rural hai 213 individuos maiores de 64 anos por cada 100 menores de 20 anos, mentres que nos hábitats metropolitano e urbano esta relación entre as cohortes polares se reduce a 93,5 e 105, respectivamente.
- As 53 comarcas de Galicia pódense clasificar en catro niveis de envellecemento, segundo os índices de envellecemento correspondentes a 2003:
- Preenvellecidas (índices inferiores ou iguais a 20%): 12 comarcas (2 metropolitanas, 4 urbanas, 5 rururbanas e 1 rural).
 - Envellecidas (índices superiores a 20% e inferiores ou iguais a 25%): 13 comarcas (3 urbanas, 6 rururbanas e 4 rurais).
 - Sobreenvellecidas (índices superiores a 25% e inferiores ou iguais a 30%): 12 comarcas rurais.
 - Excesivamente envellecidas (índices superiores a 30%): 16 comarcas rurais.

NIVEIS DE ENVELLECIMENTO EN 2003: 53 COMARCAS DE GALICIA

PREENVELLECIDAS (< ou =20%)

O Morrazo (15,5%); Vigo (15,7%); Santiago (16,5%); O Salnés (17,2%) Pontevedra (17,5%); A Coruña (17,9%); A Barbanza (18,2%)
O Baixo Miño (18,4%); Caldas (20,4%); O Condado (20,5%)
Eume (20,1%); Fisterra (20,3%)

ENVELLECIDAS (>20% E < ou =25%)

O Sar (21,1%); Lugo (21,6%); Bergantiños (21,7%); Ourense (21,7%)
Ferrol (21,7%); Ordes (22,0%); Noia (22,1%); Terra de Soneira (22,5%)
A Mariña Occidental (23,1%); Xallas (24,2%); Muros (24,3%)
A Mariña Central (24,3%); Valdeorras (25,1%)

SOBREENVELLECIDAS (>25% E < ou =30%)

Deza (25,8%); A Barcala (26,5%); Arzúa (27,0%); Betanzos (27,1%)
Terra de Melide (27,4%); A Mariña Oriental (28,7%)
Tabeirós-Terra de Montes (27,8%); Sarria (29,9%); A Paradanta (30,2%)
Verín (30,2%); Terra Chá (30,8%); Ortegal (30,5%)

EXCESIVAMENTE ENVELLECIDAS (>30%)

O Carballiño (31,8%); A Limia (33,3%); O Ribeiro (33,4%); Viana (33,8%)
Chantada (33,8%); Meira (33,8%); Terra de Lemos (35,1%)
Allariz-Maceda (35,1%); A Ulloa (35,7%); Os Ancares (35,9%)
A Fonsagrada (36,5%); Terra de Celanova (37,3%); Quiroga (37,8%)
Terra de Trives (38,5%); A Baixa Limia (39,2%); Terra de Caldelas (43,3%)

Cales son as consecuencias negativas dos procesos estruturais de despoboación e de acusado envellecemento da poboación que reside nas comarcas rurais de Galicia? Sen pretensión de sermos exhaustivos, imos referirnos aos principais efectos socioeconómicos:

- ➔ A despoboación e o acusado envellecemento dos municipios e parroquias rurais deriva na concentración das familias con nenos nas vilas que actúan como cabeceiras comarcais, nas cales se concentran os empregos non agrarios e os servizos colectivos de ámbito comarcal. O excesivo custo económico que supón dotar de servizos e infraestruturas colectivas esenciais o disperso poboamento do rural de Galicia, impele á concentración dos recursos públicos de benestar social (centros educativos, de saúde, etc.) nas vilas-centros comarcais. Isto contribúe a retroalimentar os procesos de envellecemento e de despoboación dos municipios que non son cabeceiras de comarca, xa que desanima a permanencia da súa escasa poboación nova e adulta, incitándoos a emigrar ás vilas ou á capital provincial onde se localizan os servizos colectivos e os empregos non agrarios.
- ➔ A escaseza de poboación nova e adulta, en idades fértiles, xera unha natalidade exigua e, polo tanto, a crecente marxinalidade cuantitativa dos nenos e adolescentes. Diminúen progresivamente os alumnos matriculados nos centros educativos de primaria e secundaria. Inicialmente, as comarcas

máis afectadas víronse obrigadas a agrupar os alumnos en centros educativos localizados nas vilas que actúan de cabeceiras comarcais (colexios rurais agrupados). Posteriormente, ao continuar o descenso de alumnos matriculados, os centros comarcais tenden a pechar aulas, xa que non logran alcanzar a ratio institucional mínima de alumnos por aula. Así mesmo, a escaseza de nenos e adolescentes ten un impacto moi negativo sobre o tecido comercial da comarca, ao diminuír significativamente o consumo de produtos de primeira necesidade (alimentación, téxtil, etc.) e de ocio.

- ➔ Diminución progresiva e escaseza de poboación activa: os individuos mozos e adultos tenden ao declive, o que deriva na redución e perda de diversidade das actividades económicas. Non só se abandonan as explotacións agropecuarias por falta de relevo xeracional, senón que outras actividades tamén tenden a precipitarse á crise e ao peche, debido ás carencias de man de obra e á redución irreversible do seu mercado-cifra de negocios. Por exemplo, tanto se ven afectados os talleres de reparacións e mantemento de vehículos, como os comercios de produtos de primeira necesidade, bares ou perruquerías.
- ➔ Forte desincentivo para a creación e instalación de novas empresas e negocios, que tenden a buscar outras localizacións máis poboadas e menos envellecidas, ben porque requiren unha man de obra que escasea nas comarcas rurais ou ben porque necesitan un maior mercado-demanda local para a súa viabilidade económica.
- ➔ As relacións e actividades económicas das comarcas rurais tenden a depender en exceso das rendas e pensións dos fogares formados polas persoas maiores, así como das súas demandas e austeras prácticas de consumo.
- ➔ Aumento progresivo das necesidades sociais e sanitarias relacionadas coa poboación anciá: incremento continuado do gasto público e familiar que se ha de dedicar á atención social e sanitaria das persoas maiores. As economías das comarcas rurais son cada vez máis dependentes de recursos foráneos, xa que a súa escasa poboación ocupada non xera suficientes ingresos para custear a partida de gastos sociosanitarios que require atender a súa poboación anciá.
- ➔ E, por último, prodúcese unha perda de dinamismo sociocultural, así como menores capacidades de innovación e de adaptación flexible da poboación rural envellecida con respecto aos cambios socioeconómicos. O acusado envellecemento alimenta o declive poboacional dos municipios e parroquias do rural, non só porque o saldo natural sexa negativo (máis defuncións ca nacementos), senón tamén porque xera un ambiente sociocultural e económico desanimado e en decadencia, carente de signos e relacións dinámicas, en que non se senten a gusto os mozos e as familias con nenos, onde a escaseza de estímulos atractivos e pares demográficos cos que se relacionar constitúe un factor motivacional emigratorio de primeira orde.

3. MOVEMENTO NATURAL DA POBOACIÓN

- ➔ O crecemento vexetativo de 1986 a 2003 foi moi negativo en Galicia, ao superar as defuncións nun 32,2% os nacementos. Este saldo tan regresivo contrasta notablemente co do conxunto de España, onde foi positivo: os nacementos superaron nun 15,3% as defuncións.
- ➔ Unha das causas principais deste crecemento vexetativo tan negativo consiste na menor natalidade: as taxas brutas de natalidade de Galicia en 1985/6 e 2002/3 son inferiores en 2/3 puntos ás españolas. Así mesmo, a taxa experimenta un declive algo maior de 1985/6 a 2002/3. No último bienio, Galicia ten unha TBN de 7,20 nados por cada mil habitantes, case tres puntos por debaixo da de España (10,05 nados por mil habitantes).
- ➔ Pero por que a natalidade é menor en Galicia? Aínda que, tanto en Galicia coma en España, o índice sintético de fecundidade (ISF) se sitúa moi por debaixo da substitución xeracional (media de 2,1 fillos por muller), o número medio de fillos por muller aínda é máis exíguo ca en España: 0,93 e 1,3 en 2001/2, respectivamente. Así mesmo, durante o período de estudo o declive do ISF foi maior en Galicia (-0,5) ca no Estado español (-0,3).
- ➔ Tamén hai que mencionar a escasa presenza de inmigrantes estranxeiras entre as mulleres da cohorte fértil residentes en Galicia, mentres que noutras comunidades autónomas a súa maior relevancia cuantitativa se traduce nun repuntamento da fecundidade. Así, en 2002, o 10,4% dos nacementos foron de nais estranxeiras no conxunto do Estado español, mentres en Galicia este indicador reduce o seu valor ao 4,3%.
- ➔ Ao redor de 80 de cada 100 nacementos xéranos nais casadas, de aí que sexa relevante considerar a taxa bruta de nupcialidade. Esta é menor en Galicia ca en España, tanto en 1985/6 coma en 2002/3 e, durante o período de estudo, declinou algo máis que a española. No último bienio considerado, a TB de nupcialidade é de 4,07 matrimonios por mil habitantes en Galicia e de 4,94 en España.
- ➔ Se temos en conta a natalidade á marxe do matrimonio, en España teñen unha incidencia lixeiramente maior os nados de nais non casadas en comparación con Galicia: en 2002, o 21,8% dos nados sono de nai non casada no conxunto do Estado, mentres en Galicia é 3,4 puntos inferior (18,4%).
- ➔ A mortalidade é a outra causa que convén ter en conta: as taxas brutas de mortalidade de Galicia en 1985/6 e 2002/3 son superiores ás españolas, ademais de aumentar en maior medida que as españolas. En 2002/3, a TBM é de 10,51 falecidos por mil habitantes, mentres en España é inferior en case dous puntos: 8,81 defuncións por mil habitantes. En resumidas contas, o maior envellecemento da pirámide demográfica de Galicia deriva nunha mortalidade máis elevada, así como nunha tendencia ao repuntamento das súas taxas. Recordemos que os índices de envellecemento (>64 anos) da

poboación galega en 1986 (14,6%) e 2003 (21,3%) superan con folgura os de España (12,2% e 17,1%, respectivamente).

- ➔ Por eses motivos, ao relacionar a natalidade coa mortalidade, obtemos unha taxa bruta do crecemento vexetativo (TBCV) para Galicia inferior á de España. Así, en 1985/6 esta taxa é levemente positiva en Galicia (0,25 individuos por mil habitantes), pero en 2002/3 xa é negativa; é dicir, favorable á mortalidade (-3,31). Pola contra, a TBCB de España é positiva en ambos os dous momentos, de 1,24 efectivos por mil habitantes no bienio de 2002/3. Por conseguinte, inferiores TB de natalidade e superiores TB de mortalidade derivan nun saldo ou crecemento vexetativo en Galicia regresivo, a diferenza do conxunto do Estado, onde o saldo é positivo.
- ➔ No período de 1986 a 2003, só Pontevedra logra un crecemento vexetativo positivo, aínda que moi lixeiro, mentres nas outras tres provincias os saldos foron negativos, como consecuencia de que a mortalidade superou con claridade a natalidade. Nas dúas provincias do interior, os falecidos duplicaron practicamente os nacidos, mentres que na Coruña os superaron nun 26,7%.
- ➔ Nas 4 provincias decreceron as taxas brutas de natalidade, pero en Lugo e Ourense prodúcense menos nacidos por cada mil habitantes: 5,47 e 5,62 no bienio 2002/3, respectivamente. Pola contra, Pontevedra (8,46) goza da maior natalidade, seguida da Coruña (7,2 nacidos por mil habitantes).
- ➔ A fecundidade equiparouse á baixa nas catro provincias: en 1985/6, as mulleres de Pontevedra tiñan o número medio de fillos por muller máis elevado (1,5) de Galicia, mentres as empadroadas en Ourense o menor (1,1). Pero, en 2003, ningunha das provincias logra superar o valor 1, distribuíndose os índices de fecundidade nun intervalo máis reducido: de 0,8 (Lugo e Ourense) a 1 (Pontevedra) e, no medio, A Coruña (0,9). Polo tanto, de manterse estes índices exiguos e a escasa diferenza entre os seus valores, as peculiaridades provinciais no crecemento natural ou vexetativo da poboación serán unha consecuencia directa da estrutura por grupos de idade: canto maior sexa o envellecemento, máis elevada será a mortalidade e, por conseguinte, máis regresivo o saldo vexetativo da poboación.
- ➔ As taxas brutas de mortalidade aumentaron nas catro provincias de 1985/6 a 2002/3, pero as provincias orientais sofren os maiores crecementos e as TB de mortalidade máis elevadas, xa que as súas estruturas por grupos de idade están máis envellecidas. Así, no bienio 2002/3, a TBM é de 13,71 falecidos por mil habitantes en Lugo e de 13,23 en Ourense, mentres na Coruña é de 9,98 e, en Pontevedra, de 8,89 falecidos por mil habitantes.
- ➔ En 2002/3, as TBCV son regresivas nas catro provincias e destacan os elevados valores negativos que alcanzan nas provincias do interior: -8,24 efectivos por mil habitantes en Lugo e -7,61 en Ourense. Polo tanto, aínda que o crecemento vexetativo xa é regresivo nas catro provincias, apréciase unha clara diferenza entre as dúas provincias occidentais, cuxo saldo é menos negativo en comparación coas provincias orientais, cuxo saldo é moi negativo.

- Ao agrupar as 53 comarcas de Galicia por tipos de hábitat, comprobamos que, no período de 1986 a 2003, o saldo vexetativo só foi positivo no metropolitano, xa que os nacementos lograron superar nun 4% as defuncións. Pola contra, nos demais hábitats comarcais o crecemento natural da poboación foi negativo, ao ser inferior o número de nados respecto do de falecidos. Agora ben, é no rural onde o saldo foi máis regresivo, xa que as defuncións lograron superar en nada menos que nun 122,4% os nacementos. Nos casos das comarcas rururbanas e urbanas, esa relación favorable á mortalidade redúcese ao 12,1% e 26,4%, respectivamente.

NACEMENTOS, DEFUNCIÓNS E SALDO VEXETATIVO DE 1986 A 2003

	Nacementos	Defuncións	Saldo vexetativo
METROPOLITANO	112.536	108.221	4.315
URBANO	128.196	143.751	-15.555
RURURBANO	60.884	76.947	-16.063
RURAL	77.297	171.910	-94.613
GALICIA	378.913	500.829	-121.916

Fonte: Movemento natural da poboación. IGE, INE.

- De 1985/6 a 2002/3, as taxas brutas de natalidade evolucionaron á baixa en todos os tipos de hábitats e experimentaron os maiores retrocesos as comarcas rururbanas (-3,28 nados por mil habitantes), seguidas das urbanas (-2,85 nados por mil habitantes). Non obstante, o conxunto das comarcas rurais xa tiña en 1985/6 a TBN máis reducida (7,30), presentando en 2002/3 unha taxa aínda máis exigua (5,04 nados por mil habitantes), de 2 a 3 puntos por debaixo das taxas correspondentes para os outros tipos de hábitat. En 2002/3, o hábitat metropolitano alcanza a maior taxa: 8,38 nados por mil habitantes.

TAXAS BRUTAS DE NATALIDADE EN 1985/6 E 2002/3

	TBN 1985/6	TBN 2002/3	Diferenza 2002/3-1985/6
METROPOLITANO	10,64	8,38	-2,26
URBANO	10,67	7,82	-2,85
RURURBANO	10,50	7,22	-3,28
RURAL	7,30	5,04	-2,26
GALICIA	9,60	7,20	-2,40

Fonte: Movemento natural da poboación. IGE, INE.

- En canto á mortalidade, de 1985/6 a 2002/3 as taxas brutas aumentaron nos catros tipos de hábitat e destacan as comarcas rurais como o hábitat que

acolle o maior aumento (2,90 falecidos por mil habitantes), emerxendo a continuación as rururbanas (1,15). Tanto en 1985/6 coma en 2002/3, a taxa máis elevada obténna a poboación do hábitat rural, de 13,96 falecidos por mil habitantes no último bienio, a diferenza das comarcas metropolitanas, onde a mortalidade é menos frecuente: 8,52 falecidos por mil habitantes en 2002/3.

TAXAS BRUTAS DE MORTALIDADE EN 1985/6 E 2002/3

	TBM 1985/6	TBM 2002/3	Diferenza 2002/3-1985/6
METROPOLITANO	7,64	8,52	0,88
URBANO	8,97	9,60	0,63
RURURBANO	9,35	10,50	1,15
RURAL	11,06	13,96	2,90
GALICIA	9,35	10,51	1,16

Fonte: Movemento natural da poboación. IGE, INE.

- Ao comparar a natalidade coa mortalidade, podemos calcular as taxas brutas do crecemento vexetativo. Así, en 1985/6, só o rural sufriu un crecemento vexetativo regresivo, xa que a súa taxa era negativa (-3,76 individuos por mil habitantes). Non obstante, en 2002/3 a diferenza entre a natalidade e a mortalidade xa é negativa nos catro tipos de hábitat, aínda que o é, en maior medida, no conxunto das comarcas rurais (-8,92 individuos por mil habitantes), seguidas das rururbanas (-3,28). En resumidas contas, esta maior regresividade do crecemento ou saldo vexetativo no rural é unha consecuencia directa do acusado proceso de envellecemento que está precipitando a crise de supervivencia á súa debilitada demografía.

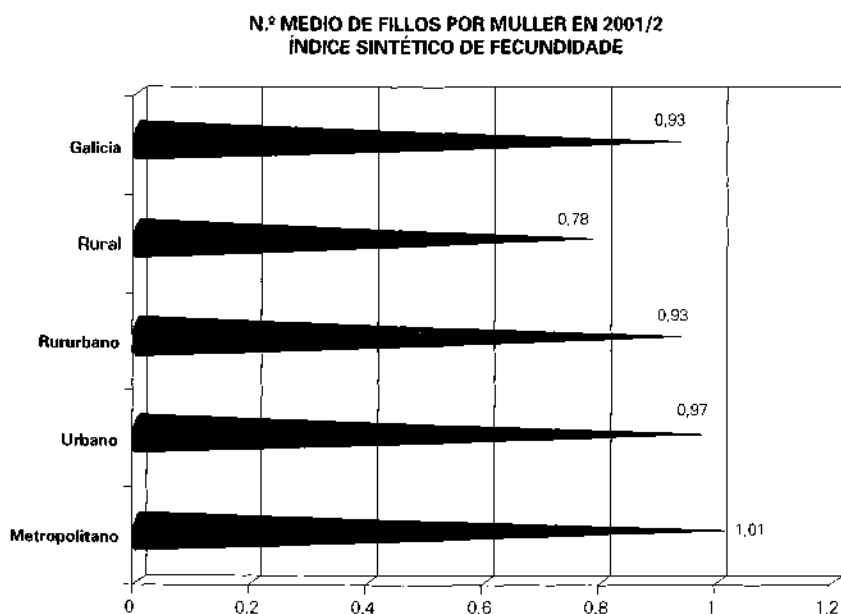
TAXAS BRUTAS DO CRECEMENTO VEXETATIVO EN 1985/6 E 2002/3

	TBCV 1985/6	TBCV 2002/3
METROPOLITANO	3,00	-0,14
URBANO	1,70	-1,78
RURURBANO	1,15	-3,28
RURAL	-3,76	-8,92
GALICIA	0,25	-3,31

Fonte: Movemento natural da poboación. IGE, INE.

- Ademais do acusado proceso de envellecemento, entre as causas principais que motivan esa maior regresividade do crecemento vexetativo no rural

tamén actúa a exigua fecundidade das mulleres da cohorte fértil que residen no rural. Así, o seu índice sintético de fecundidade é aínda máis reducido que os índices correspondentes para os outros tipos de hábitat, tal como podemos constatar no seguinte gráfico: 0,78 fillos por muller, mentres que nos demais tipos de hábitat oscila de 0,93 (comarcas rururbanas) a 1,01 fillos por muller (comarcas metropolitanas).

- Unha fecundidade exigua, que se manteña en valores tan reducidos máis alá do curto e medio prazo, constitúe un dos principais factores condicionantes que ameazan a supervivencia da sociedade rural. Non obstante, esta espada de Damocles non só ameaza o rural, senón o conxunto da sociedade galega, ao poñer en risco a futura viabilidade do propio estado do benestar en Galicia. Por exemplo, de manterse eses índices sintéticos de fecundidade (0,93 fillos por muller en Galicia), é razoable pensar que será difícil garantir as pensións e atender as necesidades sociais da numerosa xeración do *baby boom* cando pasen a formar parte da cohorte dos maiores de 64 anos.
- Nunha epígrafe anterior, manifestamos que a exigua fecundidade é unha consecuencia dun conxunto de condicionantes, tanto económicos coma socioculturais e institucionais. Xeralmente, relacionouse a incorporación masiva da muller ao mercado de traballo co declive da fecundidade. Non obstante, actualmente, no contexto europeo, niveis de ocupación feminina máis elevados relaciónanse positivamente cun incremento significativo da

fecundidade¹⁰. ¿Por que non se produce esa correlación positiva entre a ocupación feminina e a fecundidade en Galicia e España? Probablemente, por varios factores relacionados, entre os cales queremos resaltar:

- o A debilidade das políticas públicas dirixidas a apoiar as familias e as notables carencias nos recursos do estado do benestar que facilitan a conciliación da vida familiar coa laboral: garderías, ludotecas, etc.
- o A dobre presenza das mulleres ocupadas debido á persistencia de valores e pautas patriarcais: estas adoitan dedicarlles máis horas no día a día ás tarefas domésticas e ao coidado dos fillos que os seus pares masculinos, o que supón unha sobrecarga de traballo que, posiblemente, desanima as mulleres a ter algún fillo máis.
- o A discriminación das mulleres no mercado de traballo: menores salarios, maior desemprego e temporalidade laboral, acceso a categorías profesionais inferiores, prexuízos e estereotipos empresariais que identifican mecanicamente a maternidade cun maior absentismo laboral, así como cunha menor dispoñibilidade e entrega profesional da muller.

Agora ben, tamén queremos referirnos ao modelo institucional do estado de benestar que cristalizou en España e Galicia: un réxime conservador bastante familiarista. Esping-Andersen¹¹ distingue tres tipos de réximes de capitalismo do benestar: o liberal, o socialdemócrata e o conservador.

- ☞ O réxime liberal (países anglosaxóns) caracterízase pola individualización dos riscos e o fomento das solucións de mercado; é dicir, dáselle preeminencia ao mercado fronte ás actuacións do Estado. As políticas públicas de benestar social teñen un rol secundario, mesmo marxinal, na medida en que se implementan para corrixir as insuficiencias ou riscos inaceptables xerados pola man invisible do mercado (téndense a concibir como actuacións para pobres). As familias e individuos acoden ao mercado para proveerse de servizos e prestacións: plans de pensións individuais ou corporativos, seguros de vida, seguros médicos, garderías, residencias para anciáns, etc. Só en caso de situacións de carencia individual ou familiar se permite acceder aos programas e servizos restrinxidos que ofrece o Estado para garantir uns mínimos. Por conseguinte, trátase de políticas de asistencia social dirixidas a atender as situacións de necesidade de colectivos específicos. Polo tanto, no réxime liberal o mercado desempeña un rol central no benestar social, mentres o Estado e, mesmo, as familias se ven relegados a roles marxinais.
- ☞ O réxime socialdemócrata (países nórdicos) caracterízase por uns servizos e recursos públicos con vocación universalista; é dicir, concíbense para todos os cidadáns sen distinción de ingresos. Este réxime está comprometido cunha cobertura de riscos global e ofrece uns niveis de subsidio xenerosos.

10 En 2002, o número medio de fillos por muller é de 1,88 en Francia, 1,75 en Noruega, 1,73 en Dinamarca, 1,72 en Finlandia, 1,65 en Suecia, 1,64 no Reino Unido e 1,40 en Alemaña.

11 Esping-Andersen, G. (2000): *Fundamentos sociales de las economías postindustriales*. Editorial Ariel, SA, Barcelona.

Os dereitos vincúlanse aos individuos e baséanse na cidadanía, en vez das achegas realizadas e sen estar baseado na necesidade. Este réxime impulsa o rol preeminente do Estado no benestar social e relega o mercado a un segundo plano, onde os servizos de benestar privados son marxinais. En boa medida, xerou unha desmercantilización do benestar. Ademais, o igualitarismo é outro atributo central no réxime socialdemócrata, xa que se concibe como a práctica do universalismo: todo o mundo goza dos mesmos dereitos e subsidios, sexa rico ou pobre. Neste réxime os roles do mercado e da familia no benestar social son marxinais e caracterízanse pola desfamiliarización e a desmercantilización das políticas do benestar.

- 📁 O réxime conservador (países de Europa central e meridional) baséase na segmentación de status corporativista (a persistencia do estatismo que privilexia os funcionarios públicos sobre outros colectivos sociais) e no familiarismo (sobre todo, nos países do sur). O Estado desempeña un rol subsidiario no benestar social, debido a que se concibe a familia como a institución que debe garantir os coidados e as necesidades dos seus membros; é dicir, en situacións de necesidade, os pais (ou os fillos) son responsables do benestar dos fillos (ou dos pais). No réxime conservador, dáselle un rol preeminente á familia nuclear e só se esta é incapaz se prevé a intervención do Estado para garantir uns mínimos de benestar. Ao igual que o réxime liberal, o Estado implementa políticas de asistencia social, en vez de políticas de dereitos sociais (socialdemócrata). Pero diferénciase do réxime liberal non só no rol central da familia fronte ao individuo (liberal) e no papel subsidiario do Estado (que é marxinal no liberal), senón tamén nas súas tendencias corporativistas. Ademais, é un réxime onde os servizos e prestacións están dirixidos en favor do varón cabeza de familia, dada a súa concepción conservadora da unidade familiar.

Tanto en España coma en Italia, o réxime de benestar conservador acentuou as súas pautas familiaristas, probablemente debido á maior influencia da ideoloxía social-católica. Agora ben, tal como manifesta Esping-Andersen¹²: “o gran paradoxo da nosa época é que a política familiarista parece ser contraproducente para a formación de familias (...) —Italia e España— teñen os niveis máis baixos de fecundidade do mundo, mentres que os dos réximes do benestar escandinavos, máis desfamiliarizados, sitúanse entre os máis altos de Europa”. Neste sentido, por que nalgúns países europeos (Francia, Noruega, Dinamarca, Suecia ou Reino Unido) as altas taxas de ocupación femininas se correlacionan positivamente co auxe da fecundidade e, pola contra, en Italia¹³ e España, así como en Galicia, coa súa caída? Seguindo, en boa medida, este autor, apuntemos algunhas liñas explicativas relacionadas:

¹² Esping-Andersen, G. (2000): páxina 94.

¹³ En 2002, o número medio de fillos por muller é de 1,26 en Italia.

- Como consecuencia do cambio sociocultural posmaterialista¹⁴, gran parte das mulleres novas e adultas da cohorte fértil desexan a autonomía económica e aspiran ao desempeño de papeis e actividades non domésticos que anteriormente se reservaban para si os homes. Neste sentido, o maior nivel educativo adquirido polas mulleres tamén as induce a dirixir as súas aspiracións e expectativas de desenvolvemento persoal cara ao ámbito profesional-laboral.
- Nun réxime conservador onde o benestar social é, sobre todo, unha competencia das familias, a insuficiencia de servizos e prestacións públicas dirixidas a potenciar a compatibilidade da actividade laboral coa reprodución e crianza dos fillos, aboca as mulleres a unha disxuntiva persoal: dedicarse exclusivamente ao rol de nai-ama de casa, renunciando aos seus desexos e aspiracións profesionais-laborais ou darlle prioridade á dimensión profesional-laboral, en detrimento da maternidade. Á luz da exigua fecundidade, todo parece indicar que as mulleres italianas, españolas e galegas ocupadas están optando, en maior medida, pola opción profesional-laboral, reducindo os partos ou mesmo renunciando a eles, ante as dificultades obxectivas para conciliar a actividade laboral coa crianza.
- Dado que o benestar dos mozos é unha responsabilidade case exclusiva das súas familias, os réximes do benestar conservadores do sur de Europa caracterízanse pola extrema debilidade das políticas activas de xuventude, especialmente as dirixidas a facilitar a súa empregabilidade estable e emancipación residencial. Nun contexto de benestar familiarista e elevada precariedade laboral entre os mozos, ten lugar un pronunciado atraso da idade media á que se produce a emancipación (arredor dos 30 anos), así como na constitución dunha nova familia e, por conseguinte, da idade á que se inicia a reprodución e crianza do primeiro fillo.
- Por último, podemos enriquecer as liñas explicativas anteriores referíndonos ás estratexias familiares respecto dos fillos, tal como o fai o sociólogo Gil Calvo¹⁵. En liñas xerais, as estratexias familiares pretenden lograr a mobilidade ascendente dos fillos e, se non é posible, a reprodución do mesmo status familiar. En ámbitos tan cambiantes como o actual, isto esixe unha estratexia familiar de reconversión, investindo en educación co fin de que os fillos manteñan con outra profesión a mesma posición relativa das súas familias de orixe. Debido aos cambios continuos no mercado de traballo e ás reconversións técnico-económicas, adóitase bloquear a estratexia proxenitora de mobilidade ascendente ou, no seu defecto, de reprodución de clases, de aí que as familias conten con tres opcións combinables entre si: a) renunciar a ter fillos ou ter menos

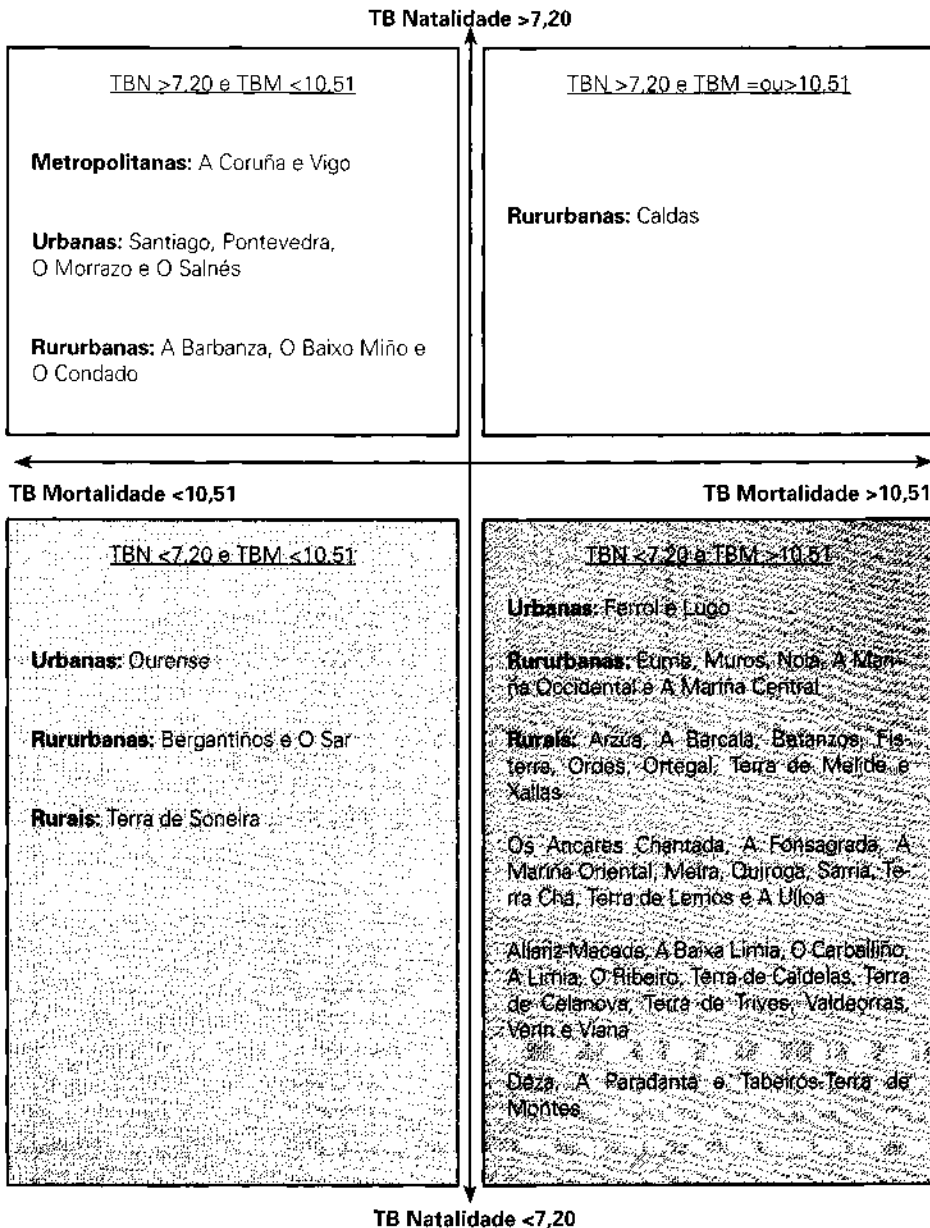
14 Inglehart, Ronald (1991): *El cambio cultural en las sociedades industriales avanzadas*. CIS, Monografías n.º 121. Edita Siglo XXI, Madrid.

15 Gil Calvo, E. (2002): "Emancipación tardía y estrategia familiar", en *Revista de Estudios de Juventud*, n.º 58. INJUVE, Madrid.

fillos; b) prolongar a dependencia familiar dos fillos ata idades cada vez máis tardías, esperando a que cambie a sorte e obteñan xa de adultos un emprego comparable ao dos proxenitores; c) intensificar o esforzo familiar en educación para os fillos, confiando en que sexa suficiente para que adquiran unha ocupación dun nivel similar á dos pais. Cada unha destas opcións, que son combinables, contribúen á caída da fecundidade nos países con réxime do benestar conservador-familiarista, xa que os custos económicos e psicosociais das estratexias familiares dirixidas a promover a mobilidade social ascendente dos fillos, ou o mantemento do status familiar, son crecentes e recaen, en boa medida, nas familias, debido á debilidade das políticas públicas dirixidas a apoiar as familias e a xuventude.

- ➔ Para finalizar este capítulo, imos clasificar as 53 comarcas de Galicia nun eixe de coordenadas polarizadas, elaborado a partir das TB de natalidade e de mortalidade de Galicia no bienio 2002/3: 7,20 nados e 10,51 falecidos por mil habitantes.
- ➔ Observamos que só 10 comarcas alcanzan unhas taxas brutas de natalidade superiores a 7,20 nacementos por mil habitantes e unhas taxas brutas de mortalidade inferiores, ou iguais, a 10,51 defuncións por mil habitantes: as metropolitanas da Coruña e Vigo; as urbanas de Santiago, Pontevedra, O Morrazo e O Salnés; xunto ás rururbanas da Barbanza, O Baixo Miño, O Condado e Caldas. Estas comarcas localízanse no eixe atlántico de Galicia; é dicir, no territorio máis urbanizado e poboado, cuxa poboación é relativamente máis nova.
- ➔ A diferenza da case totalidade das comarcas rurais (33 de 32), que teñen unhas taxas brutas de natalidade claramente inferiores a 7,20 nacementos por mil habitantes, así como unhas taxas brutas de mortalidade bastante superiores a 10,51 falecidos por mil habitantes, tal como podemos constatar no seguinte gráfico.

AS 53 COMARCAS CLASIFICADAS RESPECTO DAS TAXAS BRUTAS DE NATALIDADE E MORTALIDADE DE GALICIA EN 2002/3

4. MOVEMENTO MIGRATORIO

Dende mediados do século XIX ata a década dos oitenta do pasado século XX, a emigración de galegos cara a lugares situados fóra de Galicia foi un fenómeno sociodemográfico case continuo e dunha magnitude notable¹⁶. Por este motivo, a poboación de Galicia creceu con descontinuidade e menor intensidade respecto do conxunto da poboación española, tal como vimos no primeiro capítulo dedicado á evolución e densidade demográfica.

Tras a crise estrutural do modo de produción fordista¹⁷ que se desencadea a mediados da pasada década dos setenta, cuxo detonante foi a espectacular suba dos prezos do petróleo e os seus derivados, tenden a minguar de xeito radical os fluxos emigratorios de galegos cara a urbes situadas fóra de Galicia. De feito, iníciase unha tendencia de signo contrario: o significativo retroceso da emigración, xunto ao retorno de emigrantes e dos seus familiares, tradúcese en que os saldos migratorios comezan a ser positivos; é dicir, favorables ao fluxo dos inmigrantes, dende mediados da pasada década dos oitenta.

Os saldos migratorios poden ser externos ou internos. En Galicia, se son cambios de residencia con outras comunidades autónomas ou co estranxeiro trátase de externos, e son saldos internos se se refiren a cambios de residencia dentro do territorio galego.

A confluencia das distintas tendencias no movemento migratorio externo xerou un cambio demográfico substancial ao finalizar o século XX, que podemos cualificar de copernicano, xa que Galicia evolucionou de ser un país de emigración a emerxer con moderación como un territorio de acollida para fluxos inmigratorios internacionais.

Ao dirixir a nosa mirada ao hábitat rural de Galicia, en concreto ás consecuencias demográficas dos fluxos emigratorios que se sucederon sen descanso, sobre todo, dende mediados da pasada década dos cincuenta, constatamos que se xeraron, entre outros, catro efectos moi negativos:

- Unha continua e progresiva diminución dos habitantes que residían nas comarcas rurais, xerando o despoboamento do territorio.
- A masiva emigración de efectivos mozos e adultos da cohorte potencialmente reprodutiva derivou nunha pronunciada caída da natalidade e, seguidamente, da fecundidade.
- A estrutura por grupos de idade da poboación rural precipitouse sen remisión a un acusado proceso de envellecemento.

16 Precedo Ledo, Andrés (1999): "No período 1951-1991, Galicia tivo unha perda polo saldo migratorio superior ao medio millón de persoas; é dicir, máis da quinta parte dos habitantes censados en 1950, unha cifra bastante próxima á do crecemento vexetativo". *Informe demográfico de Galicia*, CIEF. Edita Fundación Caixa Galicia, Santiago, páxina 45.

17 O termo 'fordista' designa un sistema de relacións socioeconómicas baseadas no traballo en cadea e no consumo de masas, onde dominan as grandes organizacións industriais e de servizos: a forma de equilibrar o modo de produción capitalista é converter os traballadores nunha das principais forzas de consumo da sociedade. O espectacular desenvolvemento económico que ten lugar tras a Segunda Guerra Mundial baseouse, en boa medida, nunha combinación dos principios do fordismo e do keynesianismo.

- A interacción do sobreenvellecemento e da exigua fecundidade produce un saldo natural moi negativo, xa que as defuncións superan sobradamente os escasos nacementos, o que tende a retroalimentar o proceso de despoboamento do territorio rural.

No que segue, imos centrar os nosos esforzos analíticos sobre o movemento migratorio no período comprendido entre 1990 e 2004, xa que o Instituto Galego de Estatística (IGE) nos ofrece datos cuantitativos desagregados no ámbito comarcal a partir de 1990. Empregaremos os seguintes indicadores socioestatísticos:

- Inmigrantes de 1990 a 2004: suma dos inmigrantes rexistrados de 1990 a 2004 na *Estatística de Variacións Residenciais* do Instituto Nacional de Estadística (INE), segundo a elaboración que realiza o IGE.
 - Emigrantes de 1990 a 2004: suma dos emigrantes rexistrados de 1990 a 2004 na *Estatística de Variacións Residenciais* do INE, segundo a elaboración que realiza o IGE.
 - Saldo migratorio de 1990 a 2004: os inmigrantes menos os emigrantes nese período.
 - Taxas do saldo migratorio en 1990/91 e 2003/04: o cociente que resulta de dividir a media do saldo migratorio (inmigrantes menos emigrantes) no bienio (1990/91 ao 2003/04) entre a poboación a metade do bienio (a 1 de xaneiro de 1991 ao 2004), multiplicado por 1.000.
 - Saldo interno en 2004: saldos intraprovinciais e co resto de Galicia (inmigrantes menos emigrantes) elaborados polo IGE a partir da *Estatística de Variacións Residenciais* do INE.
 - Saldo externo en 2004: saldos co resto de España e co estranxeiro (inmigrantes menos emigrantes) elaborados polo IGE a partir da *Estatística de Variacións Residenciais* do INE.
 - Índices de estranxeiros en 2004: os residentes estranxeiros empadroados o 1 de xaneiro de 2004, dividido pola poboación total empadroadada nese mesmo ámbito territorial, multiplicado por 100.
- ➔ En liñas xerais, a notable diminución dos fluxos emigratorios cara a outras comunidades autónomas e/ou cara ao estranxeiro, xunto ao crecemento dos fluxos inmigratorios que se dirixen ao territorio galego¹⁸, xeraron un relevante cambio demográfico, que podemos cualificar de copernicano, xa que Galicia, dende mediada a pasada década dos oitenta, evolucionou de ser un país de emigración a emerxer con timidez como un territorio de inmigración. Neste sentido, o saldo migratorio durante o período comprendido entre 1990 e 2004 foi claramente positivo, xa que os inmigrantes superaron os emigrantes, tanto para o conxunto de Galicia (91.458 persoas) coma en cada unha das catro provincias, aínda que é na

18. Sobre todo, alimentados polo retorno de emigrantes e dos seus familiares, ademais da recente chegada de inmigrantes estranxeiros.

vertente occidental onde os saldos positivos alcanzan as súas maiores magnitudes: 51.293 individuos na Coruña e 28.020 en Pontevedra¹⁹.

- ➔ As taxas do saldo migratorio (TSM) para 2003/04 son positivas nas catro provincias, pero os valores en Lugo (2,8) e Ourense (1,7 persoas por 1.000 habitantes) son bastante inferiores ás da Coruña (5,9) e Pontevedra (5,2), que se alzan por enriba da TSM correspondente para Galicia (4,8 persoas por 1.000 habitantes). Por conseguinte, constatamos que os inmigrantes logran superar con folgura os emigrantes en Galicia e as súas catro provincias, o que supón un cambio de tendencia con relación ao bienio que inicia o período de análise (1990/91), onde as dúas provincias orientais aínda mostraban unhas taxas negativas, polo maior fluxo de emigrantes.
- ➔ En canto aos saldos internos (dentro de Galicia) en 2004, cómpre sinalar que foron negativos en Lugo (-419) e Ourense (-554), xa que os emigrantes superan os inmigrantes que proceden das outras provincias galegas. A diferenza de Pontevedra (93) e, sobre todo, da Coruña (880), que emerxen como as beneficiadas polos cambios de residencia interprovinciais no interior de Galicia.
- ➔ En 2004, o saldo externo con outras comunidades autónomas é negativo en Galicia e en tres das súas provincias (só en Lugo é positivo), mentres que o estranxeiro é claramente positivo sen excepcións (máis inmigrantes ca emigrantes). Grazas aos novos residentes procedentes doutros estados, os saldos externos totais son positivos en 2004, tanto en Galicia (15.052 persoas) coma en cada unha das súas provincias²⁰. Convén resaltar que, xunto ao retorno de emigrantes galegos e/ou dos seus familiares, estes saldos positivos nos indican a presenza crecente de estranxeiros nos fluxos inmigratorios que se dirixen a Galicia.

ÍNDICES DE POBOACIÓN ESTRANXEIRA EMPADROADA EN 2004

	Estranxeiros	Poboación total	Índices do estranxeiros
A CORUÑA	19.945	1.121.344	1,78
LUGO	5.542	358.452	1,55
OURENSE	10.283	340.258	3,02
PONTEVEDRA	22.617	930.931	2,43
GALICIA	58.387	2.750.985	2,12
ESPAÑA	3.034.326	43.197.684	7,02

Fonte: Padrón municipal de habitantes. Instituto Nacional de Estadística e Instituto Galego de Estatística.

¹⁹ En Lugo e en Ourense, os saldos migratorios positivos redúcense a 5.113 e 7.032 persoas, respectivamente.

²⁰ Saldos externos en 2004: 6.288 na Coruña, 1.602 en Lugo, 1.659 en Ourense e 5.503 en Pontevedra.

- ➔ Agora ben, os residentes estranxeiros en Galicia só significan o 2,1% da poboación empadroadada ao iniciarse 2004, resaltando Ourense (3,1%) polo maior índice de estranxeiros e Lugo polo menor (1,5%)²¹. A diferenza do conxunto do Estado español, onde este colectivo representa o 7%, o que nos manifesta que os fluxos da inmigración estranxeira se distribúen de xeito bastante desigual polas diferentes comunidades autónomas. En concreto, a poboación estranxeira ten unha menor presenza porcentual nas comunidades autónomas da cornixa atlántica-cantábrica, ademais de Estremadura e Castela e León, onde os índices de estranxeiros non logran superar o limiar do 3% da poboación empadroadada en 2004 nesas mesmas comunidades. Pola contra, nas comunidades de Illas Baleares (13,8%), Madrid (11,4%), Rexión de Murcia (10,3%) e Valencia (10,2%), os residentes estranxeiros igualan ou superan o limiar do 10%.
- ➔ Así mesmo, os estranxeiros empadroados nos municipios de Galicia só significan o 1,9% de todos os estranxeiros empadroados en España en 2004, mentres os empadroados na Comunidade de Madrid e en Cataluña representan o 21,9% e 21,2%, respectivamente, do total.
- ➔ Esa desigual distribución territorial dos residentes estranxeiros tamén se manifesta entre as provincias de Galicia: case 3 de cada 4 estranxeiros empadroados ao inicio de 2004 concéntranse nas dúas provincias máis urbanizadas: o 38,7% en Pontevedra e o 34,2% na Coruña; mentres Ourense acolle o 17,6% e Lugo só o 9,5% do total.
- ➔ En resumidas contas, a inmigración estranxeira é un fenómeno recente e en auxe en Galicia, pero que ten un impacto máis cualitativo ca cuantitativo na súa poboación. Convén resaltar que, nun contexto demográfico tan marcado polo envellecemento e o crecemento natural negativo (máis defuncións ca nacementos), a chegada das traballadoras e dos traballadores estranxeiros é moi beneficiosa para contribuír a equilibrar a estrutura por grupos de idade e impulsar o crecemento da escasa fecundidade e natalidade en Galicia.
- ➔ Por outro lado, ao agrupar as 53 comarcas de Galicia segundo o hábitat, observamos que o saldo migratorio de 1990 a 2004 foi positivo nos 4 tipos considerados, aínda que o menor saldo ten lugar no rural (5.758) e o maior no metropolitano (51.214 persoas).

21 Índices de estranxeiros en xaneiro de 2004: 2,4% en Pontevedra e 1,8% na Coruña.

MOVEMENTO MIGRATORIO NO PERÍODO DE 1990 A 2004

	Inmigrantes	Emigrantes	Saldo migratorio (I - E)
METROPOLITANO	271.307	220.093	51.214
URBANO	282.946	254.838	28.108
RURURBANO	115.666	109.288	6.378
RURAL	192.850	187.092	5.758
GALICIA	862.769	771.311	91.458

Fonte: Estatística de Variacións Residenciais. Instituto Nacional de Estadística e Instituto Galego de Estatística.

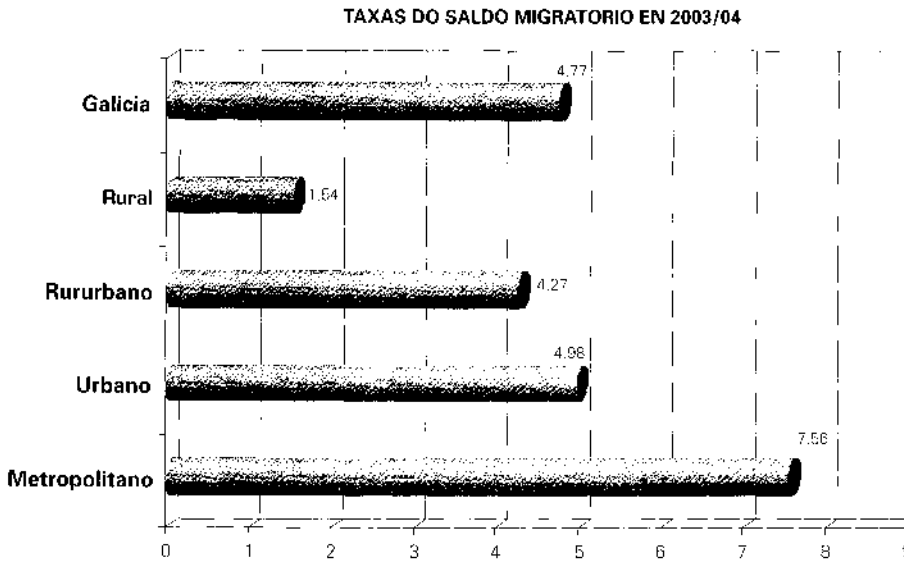
- Ao comparar as taxas do saldo migratorio (TSM) de 2003/04 coas de 1990/91, comprobamos que nos 4 tipos de hábitat comarcal se produciu unha variación positiva. De feito, o rural dispoñía dunha TSM negativa (-1,9 persoas por 1.000 habitantes) no bienio 1990/91, pero en 2003/04 goza dunha taxa moderadamente positiva (1,5 individuos por 1.000 habitantes), grazas a un fluxo de inmigrantes que logra superar o de emigrantes.

TAXAS DO SALDO MIGRATORIO EN 1990/91 E EN 2003/04

	TSM 1990/91	TSM 2003/04	Variación: 2003/04 - 1990/91
METROPOLITANO	4,34	7,56	3,22
URBANO	1,95	4,98	3,03
RURURBANO	0,07	4,27	4,20
RURAL	-1,88	1,54	3,42
GALICIA	1,23	4,77	3,54

Fonte: Estatística de Variacións Residenciais. Instituto Nacional de Estadística e Instituto Galego de Estatística.

- Agora ben, aínda que os 4 tipos de hábitat dispoñen de TSM positivas no bienio 2003/04, maniféstanse relevantes diferenzas nos seus valores, tal como podemos constatar no seguinte gráfico. En xeral, o valor da taxa do saldo migratorio aumenta con claridade ao transitar do rural (1,5) aos hábitat rururbano (4,3) e urbano (5,0), así como destes ao metropolitano (7,6 individuos por 1.000 habitantes).

- Respecto do tipo de saldo migratorio en 2004, o saldo interno (o que ten lugar dentro de Galicia) foi negativo no rururbano e, principalmente, no rural, que perden poboación en beneficio do metropolitano e, sobre todo, do hábitat urbano. Mentres o saldo externo (fluxos migratorios con outras comunidades autónomas e co estranxeiro) é positivo nos 4 tipos de hábitat comarcal, aínda que os menores saldos se producen no rural e no rururbano. En resumidas contas, grazas á contía máis elevada dos saldos externos positivos, en todos os hábitats comarcais se xeran saldos totais positivos, mesmo no rural.

TIPO DE SALDO MIGRATORIO EN 2004

	Saldo interno	Saldo externo	Saldo total (SI - SE)
METROPOLITANO	872	5.499	6.371
URBANO	1.709	4.132	5.841
RURURBANO	-208	2.263	2.055
RURAL	-2.373	3.158	785
GALICIA	0	15.052	15.052

Fonte: Estatística de Variacións Residenciais. Instituto Nacional de Estadística e Instituto Galego de Estatística.

- Ao darlle outra volta de rosca á análise dos saldos internos en 2004, coñecemos que o hábitat rururbano e, fundamentalmente, o rural perden

poboación (máis emigrantes ca inmigrantes) en favor das comarcas urbanas e/ou metropolitanas, sobre todo, situadas na súa mesma provincia.

SALDO INTERNO EN 2004

	Intraprovincia (a)	Con resto de Galicia (b)	Saldo interno (a + b)
METROPOLITANO	203	669	872
URBANO	1.499	210	1.709
RURURBANO	-125	-83	-208
RURAL	-1.577	-796	-2.373
GALICIA	0	0	0

Fonte: Estatística de variacións residenciais. Instituto Nacional de Estadística e Instituto Galego de Estatística.

- Se afondamos na análise do saldo externo en 2004, constatamos que en 3 tipos de hábitat o saldo migratorio foi negativo respecto dos fluxos con outras comunidades autónomas, sendo o rururbano a excepción. Pola contra, en todos os hábitats comarcais o saldo migratorio co estranxeiro foi moi positivo, especialmente no urbano e metropolitano, tal como se recolle na seguinte táboa.

SALDO EXTERNO EN 2004

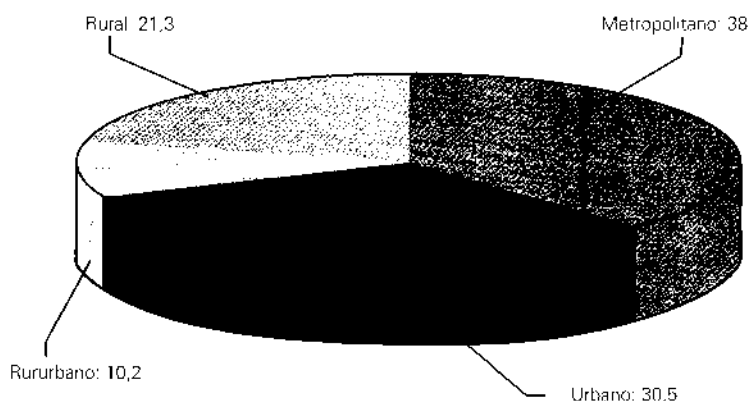
	Con resto de España (a)	Con estranxeiro (b)	Saldo externo (a + b)
METROPOLITANO	-799	6.298	5.499
URBANO	-656	4.788	4.132
RURURBANO	5	2.258	2.263
RURAL	-427	3.585	3.158
GALICIA	-1.877	16.929	15.052

Fonte: Estatística de variacións residenciais. Instituto Nacional de Estadística e Instituto Galego de Estatística.

- En canto á poboación estranxeira empadroadada en 2004, este colectivo presenta unha distribución desigual polos hábitats comarcais que beneficia o metropolitano: este territorio acolle o 38% das e dos estranxeiros empadroados en Galicia, mentres a súa poboación representa o 28,5%

da poboación galega. A diferenza do rururbano e do rural, pois albergan o 10,2% e o 21,3% de todas as persoas estranxeiras empadroadas, porcentaxes inferiores ao peso que ten a súa poboación no conxunto de Galicia (15,1% e 24,5%, respectivamente).

DISTRIBUCIÓN EN % DAS E DOS ESTRANXEIROS EMPADROADOS EN GALICIA EN 2004 POR HABITAT COMARCAL

POBOACIÓN ESTRANXEIRA EMPADROADA EN 2004

Comarcas	Estranxeiros	Poboación total	% Poboación Hábitat / Total Galicia	% Estranxeiros Hábitat / Total Estranxeiros Galicia	Índices de estranxeiros respecto de poboación total do hábitat
METROPOLITANO	22.179	784.175	28,50	37,99	2,83
URBANO	17.824	879.295	31,96	30,53	2,03
RURURBANO	5.968	413.858	15,05	10,22	1,44
RURAL	12.416	673.657	24,49	21,27	1,84
GALICIA	58.387	2.750.985	100,00	100,00	2,12

Fonte: Padrón municipal de habitantes. Instituto Nacional de Estadística e Instituto Galego de Estatística.

- Anteriormente, mencionamos que a inmigración estranxeira é máis un fenómeno cualitativo ca cuantitativo en Galicia, xa que as estranxeiras e os estranxeiros só representan o 2,1% da poboación galega empadroada en xaneiro de 2004. Ao distinguir entre tipos de hábitats, constatamos que o colectivo de residentes estranxeiros alcanza unha presenza lixeiramente maior no metropolitano (2,8%). Pola contra, os hábitats rural

e rururbano teñen os menores índices de estranxeiros: 1,8% e 1,4%, respectivamente.

➔ *Grosso modo*, as traballadoras e os traballadores estranxeiros poden contribuír a paliar ou desacelerar as tendencias demográficas regresivas que padece Galicia, especialmente o seu hábitat rural:

☑ Son individuos novos e adultos en situación de actividade, o que incrementa os efectivos nesas cohortes de idade, resultando especialmente beneficioso para contrarrestar o declive progresivo que está experimentando a cohorte nova.

☑ Os estranxeiros que logran a súa inserción laboral estable nos mercados de traballo de Galicia adoitan constituír unha familia propia ou traer a que deixaron nos seus países de orixe.

☑ Trátase de persoas en idades reprodutivas, cunha fecundidade superior, xa que foron socializadas nun contexto sociocultural natalista, o que contribúe a aumentar a reducida cohorte infantil. Neste sentido, a maior fecundidade das nais estranxeiras está impulsando un paulatino aumento do índice sintético de fecundidade en España: en 2004 (datos provisionais), o número medio de fillos por muller creceu ata 1,32, o que supón o seu valor máis elevado dende 1993. Do total de nacementos, os de nai estranxeira significan o 13,7% do total estatal en 2004. En Galicia, só o 5,3% dos nacementos son de nai estranxeira, mentres que nas comunidades autónomas con maior presenza de estranxeiros o valor deste indicador é claramente superior: por exemplo, 21,8% en illas Baleares; 19,9% na Comunidade de Madrid; 19,1% en Cataluña e 18,4% na Rexión de Murcia²².

Pero tamén debemos ser conscientes de que os efectos demográficos positivos xerados pola inmigración de traballadores estranxeiros tenden a moderarse a longo prazo, xa que adoita ser común que este colectivo, sobre todo a segunda xeración (fillos/as), adopte os valores e pautas demográficas dominantes na sociedade de acollida, polo que os seus efectos positivos sobre a fecundidade e a cohorte infantil tenderán a diminuír nun escenario de longo prazo.

En definitiva, o rexuvenecemento da estrutura demográfica de Galicia, especialmente do sobreenvellecido territorio rural, necesita dun fluxo cuantioso e continuado de mozos e adultos estranxeiros. Por exemplo, na liña do que está sucedendo na Comunidade de Madrid ou en Cataluña, onde as e os estranxeiros xa significan o 11,4% e o 9,4%, respectivamente, da poboación empadroadada en xaneiro de 2004. É obvio que, para potenciar a capacidade de atracción que pode exercer Galicia sobre os fluxos de traballadores estranxeiros que se dirixen ao

22 En 2004 (datos provisionais), o índice sintético de fecundidade é de 1,00 fillos por muller en Galicia, mentres alcanzou un maior valor nas comunidades de Illas Baleares (1,34), Madrid (1,39), Cataluña (1,43) e Rexión de Murcia (1,56).

Estado español, se requiren uns mercados de traballo máis dinámicos, capaces de crear máis empregos.

A súa vez, para que as sobreenvellecidas e despoboadas comarcas rurais de Galicia se poidan beneficiar, en maior medida, deses fluxos demográficos procedentes do estranxeiro, é imprescindible que se deseñen e implementen novas políticas de ordenación territorial, integrais e participativas, que promovan sen ambaxes, con eficacia, pragmatismo²³ e perseveranza, o equilibrio entre as realidades urbanas e rurais, non só nos ámbitos económico e laboral, senón tamén no demográfico e sociocultural.

→ Para finalizar este capítulo dedicado ao movemento migratorio, recollemos no seguinte gráfico as 53 comarcas de Galicia ordenadas segundo as taxas do saldo migratorio no bienio 2003/04. Observamos que hai 19 comarcas con taxas negativas; é dicir, onde a emigración continúa superando a inmigración que, na súa gran maioría, pertencen ao hábitat rural:

- 3 rururbanas: Muros (-1,21), Noia (-1,95) e Eume (-5,00).
- 16 rurais: Fisterra (-0,22), Terra de Melide (-0,40), Terra de Soneira (-0,93), Terra Chá (-1,02), Ortegal (-1,97), A Ulloa (-2,36), Terra de Trives (-2,52), A Baixa Limia (-2,81), Chantada (-3,20), Arzúa (-3,74), Xallas (-3,98), Viana (-4,23), A Fonsagrada (-4,84), Meira (-7,35), Os Ancares (-9,16) e Terra de Caldelas (-13,49).

Iniciamos este capítulo mencionando que o saldo migratorio, xunto ao saldo natural ou vexetativo (nacementos menos defuncións), determinan o crecemento e a estrutura dunha poboación. As 19 comarcas anteriores caracterízanse por ter taxas negativas, tanto no saldo migratorio coma no crecemento vexetativo, de aí que as súas demografías continúen abocadas ineludiblemente ao declive e a afondar o proceso de envellecemento.

²³ Empregamos o significativo "pragmatismo" no sentido de pasar á acción; é dicir, os obxectivos das políticas de ordenación territorial deben ir máis alá da definición dun marco normativo de boas intencións, traducíndose en liñas de actuación concretas, dotadas cos recursos necesarios.

TAXAS DO SALDO MIGRATORIO EN 2003/04: 53 COMARCAS DE GALICIA

Metropolitanas: A Coruña (11,08)

Urbanas: Santiago (11,82), Lugo (7,18), O Salnés (5,92) e O Morrazo (5,69)

Rururbanas: O Condado (14,52), O Baixo Miño (11,29) e A Mariña Central (6,54)

Rurais: Betanzos (8,18), O Carballiño (6,76), Terra de Celanova (6,37) e A Mariña Oriental (4,79)

TAXAS POSITIVAS IGUAIS OU SUPERIORES A 4,77 POR 1.000 HABITANTES (GALICIA)

TAXAS POSITIVAS INFERIORES A 4,77 POR 1.000 HABITANTES (GALICIA)

Metropolitanas: Vigo (4,37)

Urbanas: Pontevedra (3,95), Ferrol (0,87) e Ourense (0,50)

Rururbanas: Bergantiños (3,59), A Barbanza (3,53), A Mariña Occidental (3,05), Caldas (2,39) e O Sar (1,99)

Rurais: Ordes (4,14) e A Barcala (3,53)

Terra de Lemos (3,74), Quiroga (0,58) e Sarria (0,16)

Valdeorras (3,53), Verín (1,84), Allariz-Maceda (3,06), A Limia (2,27) e O Ribeiro (1,41)

Deza (4,71), A Paradanta (4,63) e Tabeirós-Terra de Montes (0,84)

TAXAS POSITIVAS IGUAIS OU SUPERIORES A 0,00 POR 1.000 HABITANTES

TAXAS NEGATIVAS INFERIORES A 0,00 POR 1.000 HABITANTES

Rururbanas:

Muros (-1,21), Noia (-1,95) e Eume (-5,00)

Rurais:

Fisterra (-0,22), Terra de Melide (-0,40), Terra de Soneira (-0,93), Ortegal (-1,97), Arzúa (-3,74) e Xallas (-3,98)

Terra Chá (-1,02), A Ulloa (-2,36), Chantada (-3,20), A Fonsagrada (-4,84), Meira (-7,35) e Os Ancares (-9,16)

Terra de Trives (-2,52), A Baixa Limia (-2,81), Viana (-4,23) e Terra de Caldelas (-13,49)

5. NIVEL DE ESTUDOS

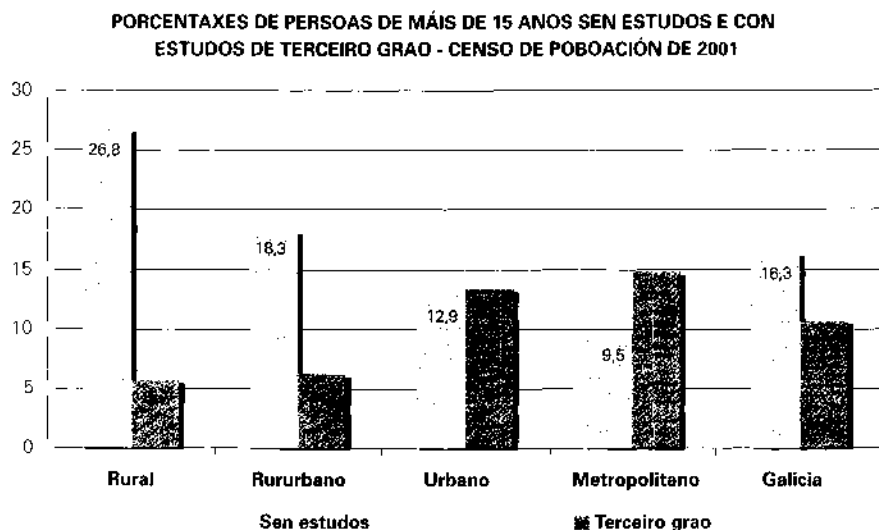
A xeneralización da adquisición de títulos educativos formais entre a poboación constitúe unha das manifestacións características dos procesos socioeconómicos de modernización que transformaron sen descanso o sistema social europeo ao longo do século XX: da sociedade agraria á sociedade industrial, desta á sociedade de consumo, da que está xurdindo a sociedade da globalización. Agora ben, a xeneralización da adquisición de titulacións educativas reguladas pola poboación non é un trazo social homoxéneo, senón máis ben heteroxéneo, xa que interveñen diversos condicionantes estruturais, sobre todo de carácter territorial, sociocultural e económico.

- Con respecto ao conxunto de España, a poboación de máis de 15 anos censada en 2001 en Galicia presenta un nivel educativo moderadamente inferior: as persoas sen estudos significan o 12,8% en España e o 16,3% en Galicia, mentres que as que adquiriron estudos de terceiro grao supoñen o 13,1% e o 10,7%, respectivamente.
- As provincias de Lugo e Ourense distínguense por albergar as poboacións menos instruídas: ao redor de 1 de cada 4 habitantes maiores de 15 anos non ten estudos. Constitúe un trazo característico da dicotomía “rural/urbano”, xa que a despoboación de efectivos nas cohortes nova e adulta, coa súa consecuencia de sobreenvellecemento da demografía rural, tradúcese nunha proporción máis elevada de poboación sen estudos.
- Nese sentido, se consideramos o nivel de estudos da poboación maior de 15 anos censada en 2001 nas comarcas galegas agrupadas por tipo de hábitat, constatamos que aumenta apreciablemente o nivel de instrución da poboación, ao pasar do hábitat rural ao metropolitano: maniféstase unha clara xerarquía educativa, na que a poboación menos instruída reside nas comarcas rurais e a máis instruída nas comarcas metropolitanas e entre ambas as dúas situacións polares atópanse as comarcas rururbanas e as urbanas.

POBOACIÓN MAIOR DE 15 ANOS QUE RESIDE EN VIVENDAS FAMILIARES SEGUNDO NIVEL DE ESTUDOS EN 2001 (% verticais) POR TIPOS DE HÁBITAT

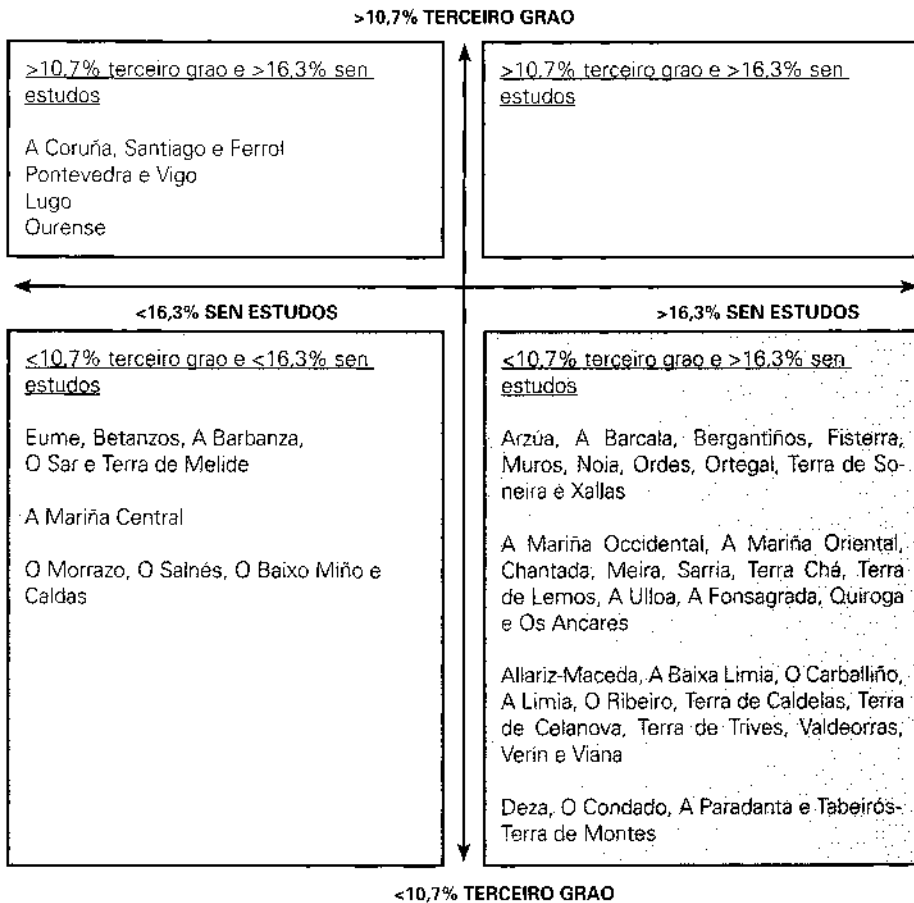
Ambos os dous	METRO-POLITANO	URBANO	RURURBANO	RURAL	GALICIA
Analfabetos	1,3	1,7	2,5	3,0	2,1
Sen estudos	9,5	12,9	18,3	26,8	16,3
Primeiro grao	22,4	25,1	31,7	30,0	26,6
Segundo grao	52,0	46,9	41,4	34,5	44,3
Terceiro grao	14,8	13,4	6,2	5,7	10,7
Total abs.	646.530	735.387	352.111	600.646	2.334.674

Fonte: Censo de poboación e vivendas de 2001. Instituto Nacional de Estadística e Instituto Galego de Estatística.

- ➔ As 53 comarcas de Galicia pódense clasificar nun eixe de coordenadas polarizadas, que se constrúe segundo os valores percentuais que presentan as comarcas en dúas categorías educativas polares: porcentaxes de poboación maior de 15 anos sen estudos e con estudos de terceiro grao, tomando como referencia os índices correspondentes para Galicia.
- ➔ Tras a súa observación, constatamos que 36 comarcas rurais se posicionan no cuadrante inferior da dereita; é dicir, teñen unhas porcentaxes de poboación maior de 15 anos sen estudos superiores á media galega (16,3%), así como unhas porcentaxes de residentes con estudos de terceiro grao inferiores ás de Galicia (10,7%).

**AS 53 COMARCAS CLASIFICADAS RESPECTO DOS
ÍNDICES DE POBOACIÓN MAIOR DE 15 ANOS
SEN ESTUDOS E CON ESTUDOS DE TERCEIRO GRAO DE GALICIA EN 2001**

- En definitiva, a menor instrución da poboación é un dos atributos substanciais da sobreenvellecida pirámide demográfica do rural de Galicia; a consecuencia, sobre todo, de catro motivos interrelacionados:
- A inferior accesibilidade da poboación rural aos recursos educativos regulados, tanto pola dispersión da poboación coma polas carencias en equipamentos.
 - Os mozos que continúan estudando tras superar o segundo grao (ESO, bacharelato, FP) vense abocados a residir nunha urbe onde se localice o centro que imparte a titulación elixida e regresan durante as fins de semana e/ou os períodos non lectivos á súa vila. Esta mobilidade residencial desvincúalos progresivamente das súas comunidades locais

e cando finalizan os seus estudos o máis frecuente é que consigan a súa inserción laboral fóra da comarca rural. Por conseguinte, no hábitat rural de Galicia estudante é sinónimo de emigrante.

- As escasas ofertas de empregos dirixidas a titulacións medias e superiores que se xeran nas comarcas rurais e, pola contra, o seu acaparamento polas comarcas urbanas e metropolitanas.
- A maioría do colectivo de funcionarios e empregados dos servizos públicos con titulacións superiores que traballan nas institucións localizadas nas comarcas rurais non adoitan arraigar. Máis ben están de paso, na medida en que o seu actual posto de traballo constitúe unha etapa transitoria dentro dunha carreira profesional orientada a conseguir empregos máis valorados na xerarquía ocupacional das administracións públicas, o que adoita significar o cambio residencial a medio prazo. Ademais, non é infrecuente que residan na capital ou noutras cidades da provincia.

6. SITUACIÓNS DE ACTIVIDADE

En liñas xerais, a distribución dunha poboación polas diferentes situacións de actividade está condicionada por factores diversos:

Demográficos

Socioculturais

Económicos

- ➔ Como consecuencia da súa demografía máis envellecida, os pensionistas e xubilados teñen unha importancia porcentual máis elevada entre os maiores de 15 anos censados en 2001 en Galicia (26%) con respecto a España (19,1%). En Galicia xa hai menos de 2 persoas ocupadas por cada pensionista e xubilado, xa que as persoas ocupadas representan o 170,4% das que son pensionistas e xubiladas, mentres en España significan o 221,9%.
- ➔ Nas 2 provincias galegas máis rurais, Lugo e Ourense, 1/3 da poboación maior de 15 anos é pensionista ou xubilado; este colectivo de persoas inactivas case iguala o de ocupados, o que nos indica a acusada dependencia que teñen as economías de ambas as dúas provincias con respecto aos recursos da Seguridade Social. A diferenza das provincias máis urbanas, A Coruña e Pontevedra, onde practicamente hai 2 ocupados por cada pensionista e xubilado e, ademais, ten uns maiores índices de estudantes, parados e de persoas que se dedican, principalmente, a realizar tarefas do fogar sen remunerar (a case totalidade son mulleres).
- ➔ Se agrupamos 53 comarcas de Galicia por tipos de hábitat, constatamos que a poboación maior de 15 anos censada en 2001 nas comarcas rurais se caracteriza por acoller a maior proporción de pensionistas e xubilados

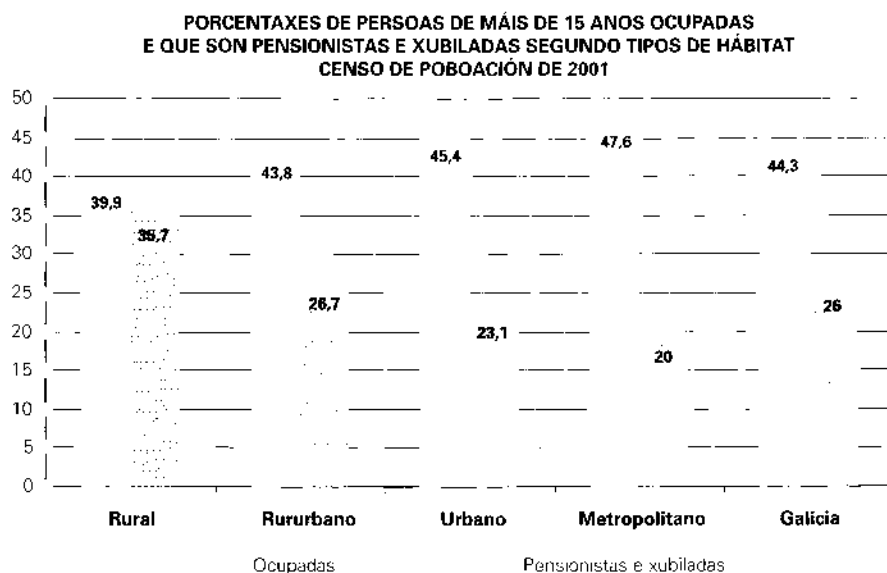
(35,7%), debido aos procesos interrelacionados de sobreenvellecemento e despoboación do territorio rural de individuos activos (mozos e adultos). Así mesmo, ese colectivo de inactivos é lixeiramente inferior á porcentaxe de ocupados (39,9%).

- En xeral, apréciase unha clara evolución progresiva das porcentaxes de estudantes, ocupados e parados ao pasar do hábitat rural ao metropolitano e sucede á inversa cos índices de pensionistas e xubilados.

SITUACIÓNS DE ACTIVIDADE DA POBOACIÓN MAIOR DE 15 ANOS RESIDENTE EN VIVENDAS FAMILIARES CENSADA EN 2001 POR TIPOS DE HÁBITAT (% horizontais)

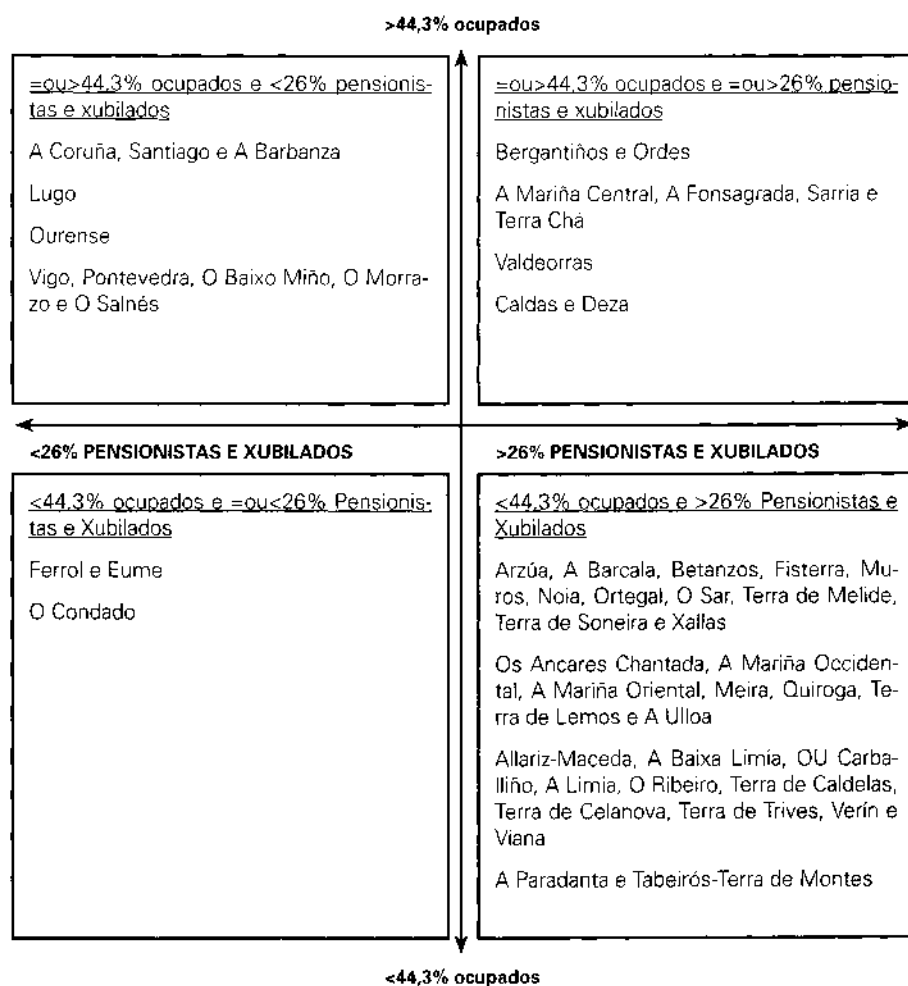
Ambos os dous sexos	Estudantes	Ocupados	Parados	Pensionistas e xubilados	fallelos fogar	Outra	Totais absolutos
METROPOLITANO	10,3	47,6	7,5	20,0	12,0	2,6	646.530
URBANO	10,3	45,4	6,8	23,1	11,9	2,5	735.387
RURURBANO	8,4	43,8	5,4	26,7	13,3	2,4	352.111
RURAL	6,7	39,9	5,1	35,7	10,1	2,5	600.646
GALICIA	9,1	44,3	6,3	26,0	11,7	2,5	2.334.674

Fonte: Censo de poboación e vivendas de 2001. Instituto Nacional de Estadística e Instituto Galego de Estatística.

- ➔ Destaca como o trazo máis distintivo entre os 4 hábitats que, ao desprazarse das comarcas metropolitanas ás rurais, a ampla diferenza favorable aos ocupados en relación cos pensionistas e xubilados tende a reducirse progresivamente: ao pasar do metropolitano (47,6% sobre 20%) ao urbano (45,4% sobre 23,1%) e deste ao rururbano (43,8% sobre 26,7%), ata case chegar á equiparación cuantitativa entre ambos os dous colectivos no rural (39,9% sobre 35,7%).
- ➔ No seguinte gráfico, imos clasificar as 53 comarcas de Galicia nun eixe de coordenadas polarizadas que se constrúe segundo os valores porcentuais de cada comarca en dúas situacións de actividade polares: porcentaxes de poboación maior de 15 anos ocupada e pensionistas e xubilados, tomando como media os índices correspondentes para Galicia.
- ➔ No cuadrante inferior da dereita sitúanse 26 comarcas rurais; é dicir, teñen unhas porcentaxes de poboación maior de 15 anos inferiores ao índice de ocupados de Galicia (44,3%) e superiores á media galega de pensionistas e xubilados (26%).
- ➔ As restantes 6 comarcas rurais sitúanse no cuadrante superior da dereita, o formado por unhas porcentaxes de poboación maior de 15 anos superiores ou iguais ao índice de ocupados de Galicia (44,3%), así como superiores ou iguais á media galega de pensionistas e xubilados (26%).
- ➔ En fin, estes datos móstrannos con nitidez unha das consecuencias máis preocupantes dos procesos de sobreenvellecemento e de despoboación que afecta á sociedade rural galega: a súa dependencia económica dos presupostos da Seguridade Social, debido á regresión da poboación ocupada. Dependencia estrutural que tende a condicionar negativamente o futuro das comarcas rurais, xa que implica dedicar máis porcentaxe dos presupostos públicos a este tipo de gasto social, limitando o gasto público noutras partidas dedicadas, por exemplo, ao investimento para o desenvolvemento socioeconómico. Ademais, deriva nunha crecente especialización das economías comarcais en atender as demandas e necesidades da poboación maior que percibe pensións e xubilacións, o que retroalimenta a emigración de adultos e mozos.

AS 53 COMARCAS CLASIFICADAS RESPECTO DOS ÍNDICES DE POBOACIÓN MAIOR DE 15 ANOS OCUPADA E QUE SON PENSIONISTAS E XUBILADOS DE GALICIA EN 2001

7. TAXAS DE ACTIVIDADE

A taxa de actividade²⁴ da poboación maior de 15 anos é un indicador que está condicionado por varios factores, entre os que destacamos:

↳ **Factores demográficos**

↳ **Factores socioculturais**

↳ **Factores económicos**

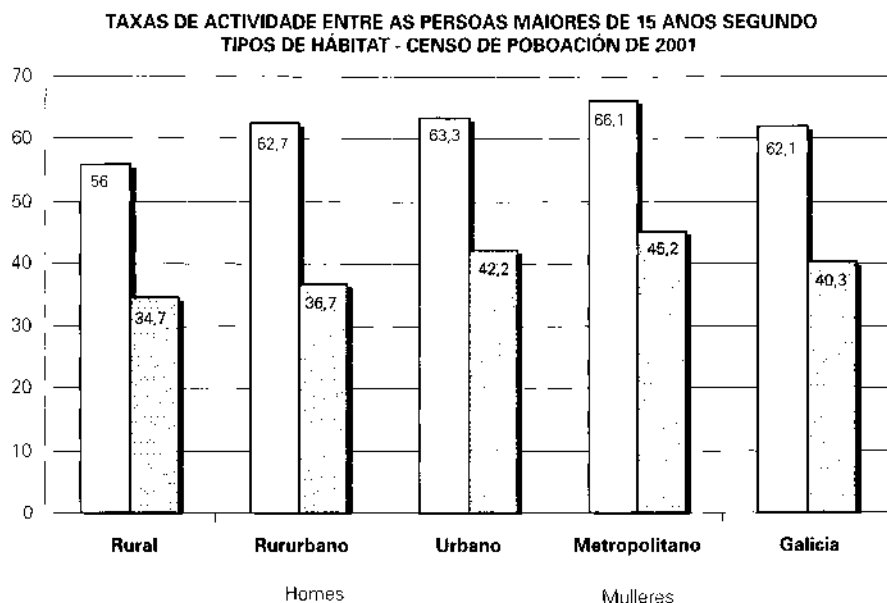
- ➔ Tras un aumento suave, a taxa de actividade da poboación maior de 15 anos de ambos os dous sexos, censada en Galicia en 2001 (50,7%), é lixeiramente superior á de España (49,5%).
- ➔ De 1991 a 2001, o proceso de envellecemento e a prolongación do período vital que os mozos dedican a formarse xerou unha evolución regresiva da actividade económica entre os homes maiores de 15 anos censados en Galicia e en España, así como en cada unha das catro provincias galegas, aínda que a evolución foi máis negativa nas 2 provincias máis envellecidas e rurais: Lugo (-6,3) e Ourense (-6,9).
- ➔ Pola contra, entre as mulleres novas e adultas aumentou notablemente a incorporación estable, non conxuntural, ao mercado de traballo, de aí que as taxas de actividade entre as mulleres maiores de 15 anos evolucionasen progresivamente de 1991 a 2001, non só en Galicia e España, senón tamén nas 4 provincias galegas. Non obstante, a actividade económica tivo un aumento inferior entre as mulleres censadas en Lugo (+1,3) e Ourense (+2,7).
- ➔ En 2001, a taxa de actividade dos homes censados en Galicia é idéntica á taxa española (62,1% e 62,4%, respectivamente). Por provincias, as porcentaxes de activos entre os homes maiores de 15 anos censados en Pontevedra (66,2%) e A Coruña (62,4%) son claramente superiores ás taxas de actividade masculinas existentes en Lugo (57,6%) e Ourense (55,2%).
- ➔ As mulleres maiores de 15 anos censadas en Galicia en 2001 alcanzan unha taxa de actividade moderadamente superior á taxa española (40,3% sobre 37,9%). Respecto das provincias, as proporcións de activas en Ourense (35,5%) e Lugo (39%) son claramente inferiores ás da Coruña (40,7%) e Pontevedra (42,3%), unha mostra máis das diferenzas estruturais entre as provincias máis envellecidas e rurais con respecto ás provincias menos envellecidas e urbanizadas de Galicia.
- ➔ Ao clasificar as 53 comarcas de Galicia por tipos de hábitat, constatamos que a poboación maior de 15 anos censada en 2001 nas comarcas rurais se caracteriza por ter as menores taxas de actividade, tanto para ambos os dous sexos (45%) coma se distinguimos entre homes (56%) e mulleres (34,7%). Así, ao desprazarnos do hábitat rural ao metropolitano, as taxas de actividade aumentan progresivamente e prodúcese entre ambos os dous territorios polares unha diferenza de 10 puntos favorable ao hábitat metropolitano, tal como se aprecia na seguinte táboa.

²⁴ Taxa de actividade: porcentaxe que representan os activos (ocupados e parados) con respecto á poboación maior de 15 anos.

TAXAS DE ACTIVIDADE DA POBOACIÓN MAIOR DE 15 ANOS RESIDENTE EN VIVENDAS FAMILIARES CENSADA EN 2001 POR TIPOS DE HÁBITAT COMARCAL

	Ambos os dous sexos	Homes	Mulleres
METROPOLITANO	55,1	66,1	45,2
URBANO	52,1	63,3	42,2
RURURBANO	49,2	62,7	36,7
RURAL	45,0	56,0	34,7
GALICIA	50,7	62,1	40,3

Fonte: Censo de poboación e vivendas de 2001. Instituto Nacional de Estadística e Instituto Galego de Estatística.

- No seguinte gráfico podemos observar que 14 comarcas superan ou igualan o valor da taxa de actividade, para ambos os dous sexos, de Galicia: 50,7%. En concreto, trátase de:
- 2 comarcas metropolitanas (A Coruña e Vigo)
 - 6 urbanas (Santiago, Lugo, Ourense, O Morrazo, Pontevedra e O Salnés)
 - 4 rururbanas (A Barbanza, Bergantiños, O Baixo Miño e Caldas)
 - e 2 comarcas rurais (Ordes e Deza).
- Pola contra, 39 comarcas teñen unha taxa de actividade inferior á media de Galicia (50,7%):
- 1 urbana (Ferrol)
 - 8 rururbanas (Arzúa, A Barcala, Betanzos, Fisterra, Ortegal, Terra de Melide, Terra de Soneira e Xallas)

- 30 comarcas rurais (Arzúa, A Barcala, Betanzos, Fisterra, Ortegal, Terra de Melide, Terra de Soneira, Xallas, Os Ancares, Chantada, A Fonsagrada, A Mariña Oriental, Meira, Quiroga, Sarria, Terra Chá, Terra de Lemos, A Ulloa, Allariz-Maceda, A Baixa Limia, O Carballiño, A Limia, O Ribeiro, Terra de Caldelas, Terra de Celanova, Terra de Trives, Valdeorras, Verín, Viana, A Paradanta e Tabeirós-Terra de Montes).

TAXAS DE ACTIVIDADE, AMBOS OS DOUS SEXOS, EN 2001: 53 COMARCAS DE GALICIA

Metropolitanas:
A Coruña (54,6%) e Vigo (55,5%)
Urbanas:
Santiago (56,1%), Lugo (52,3%), Ourense (51%), O Morrazo (53,1%), Pontevedra (52,8%) e O Sainés (56,2%)
Rururbanas:
A Barbanza (52%), Bergantiños (50,3%), O Baixo Miño (54,6%) e Caldas (50,2%)
Rurais:
Ordes (52,2%) e Deza (50,2%)

IGUAL OU SUPERIOR A 50,7% (GALICIA)

INFERIOR A 50,7% (GALICIA)

Urbanas:
Ferrol (46,5%)
Rururbanas:
Eume (45,9%), Muros (42,4%), Noia (44,5%), O Sar (47,5%), A Mariña Central (48,4%), A Mariña Occidental (46,7%), O Condado (48,2%)
Rurais:
Arzúa (47,5%), A Barcala (49%), Betanzos (47,3%), Fisterra (45%), Ortegal (41,6%), Terra de Melide (45%), Terra de Soneira (46,4%) e Xallas (48,3%)
Os Ancares (45,1%), Chantada (45,7%), A Fonsagrada (47,5%), A Mariña Oriental (47,5%), Meira (45,8%), Quiroga (37,9%), Sarria (48,9%), Terra Chá (48,6%), Terra de Lemos (40,4%) e A Ulloa (41,9%)
Allariz-Maceda (41,8%), A Baixa Limia (37,4%), O Carballiño (40,5%), A Limia (39,9%), O Ribeiro (37,3%), Terra de Caldelas (35,2%), Terra de Celanova (36,9%), Terra de Trives (39%), Valdeorras (48,9%), Verín (39,6%) e Viana (44,3%)
A Paradanta (41,7%) e Tabeirós-Terra de Montes (48%)

8. TAXAS DE PARO

Neste capítulo ímonos dedicar a analizar as taxas de paro²⁵ referidas a 1991 e 2001; é dicir, as xeradas polos últimos censos de poboación, aínda que para Galicia e as súas 4 provincias tamén utilizaremos as taxas de paro producidas pola enquisa de poboación activa do primeiro trimestre de 2005. No caso das 53 comarcas de Galicia, non poderemos utilizar esta última fonte estatística (EPA), xa que só produce información desagregada ata no ámbito provincial. Por último, consideraremos o paro rexistrado en abril de 2005 en cada comarca, coa finalidade de coñecer a súa distribución por xénero.

- ➔ As taxas de paro evolucionaron á baixa no período delimitado polos dous últimos censos de poboación, de 1991 a 2001. En Galicia, o 12,5% da poboación activa maior de 15 anos censada en 2001 atopábase en situación de desemprego, mentres que no conxunto do Estado a taxa de paro, para ambos os dous sexos, se elevou ata o 14,2%. Aínda que, segundo a enquisa de poboación activa do primeiro trimestre de 2005, a taxa de paro en Galicia é lixeiramente superior á taxa española (10,9% sobre 10,2%).
- ➔ Encanto ás provincias, na Coruña e Pontevedra diminuíron significativamente as taxas de paro, mentres que en Lugo e Ourense máis ben permaneceron estacionarias. En 2001, a poboación activa censada en Ourense é a que ten a maior taxa de paro (13,4%), mentres que a rexistrada en Lugo mostra a menor taxa (10,7%). Entre ambos os dous límites polares sitúanse as taxas de paro, para ambos os dous sexos, da Coruña (12,5%) e Pontevedra (12,9%). Pero se consideramos os datos subministrados pola EPA do primeiro trimestre de 2005, Pontevedra emerxe como a provincia máis afectada polo desemprego (12,1%), seguida de Ourense (11,5%) e da Coruña (11%), valores que case duplican a taxa de paro correspondente para a poboación activa de Lugo (6,9%).
- ➔ As taxas de paro masculinas tamén retrocederon de 1991 a 2001, tanto en Galicia e en España coma nas provincias galegas. O 9,9% dos varóns activos maiores de 15 anos censados en Galicia en 2001 atopábanse desempregados, cando en España o colectivo de parados significaba o 11,1%. Non obstante, segundo a EPA do primeiro trimestre de 2005, as taxas de paro masculinas dos dous territorios practicamente equipáranse: 8,1% en Galicia por 7,8% en España.
- ➔ Baseándonos no último censo de poboación de 2001, o desemprego tiña unha incidencia menor entre os varóns activos censados en Lugo (9%), seguidos dos censados en Pontevedra (9,8%) e A Coruña (9,9%), mentres a provincia de Ourense destaca por acoller a taxa de paro masculina máis elevada (11,5%). Agora ben, se atendemos a EPA do primeiro trimestre de 2005, as taxas de paro distribúense nun intervalo delimitado polos valores

25 Taxa de paro: $\text{desempregados} / \text{activos (desempregados máis ocupados)} \times 100$

de Lugo (4,8%) e A Coruña (9%), entre os cales se atopan Ourense (7,8%) e Pontevedra (8,2%).

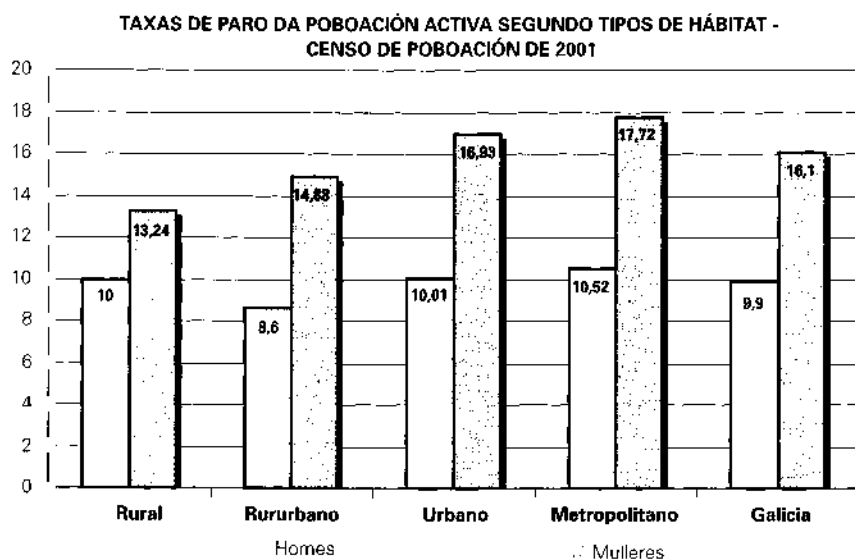
- ➔ Respecto das mulleres, as taxas de paro tamén decreceron de 1991 a 2001, mostrando unha clara tendencia á equiparación das taxas de Galicia e España: segundo o censo de poboación de 2001, 16,1% e 18,7%, respectivamente. Pero na EPA do primeiro trimestre de 2005, a relación invertease, e as mulleres de Galicia mostran unha taxa de paro fixeiramente superior á española (14,6% e 13,6%).
- ➔ No ámbito provincial, as taxas de paro femininas reducíronse apreciablemente na Coruña e Pontevedra entre 1991 e 2001, a diferenza do lixeiro aumento que se produce en Lugo e do estancamento en Ourense. No censo de poboación de 2001, as mulleres activas maiores de 15 anos censadas nas dúas provincias orientais mostran as taxas de paro máis reducidas de Galicia: 13,1% en Lugo e 15,9% en Ourense, respecto a 16,2% na Coruña e 17,2% en Pontevedra. Pero, se consideramos a EPA do primeiro trimestre de 2005, constatamos que as taxas de paro femininas oscilan nun intervalo máis amplo, ademais de alterarse a orde anterior: de 9,7% en Lugo a 17,4% en Pontevedra, pasando por 13,4% na Coruña e 16,5% en Ourense.
- ➔ Ao comparar as taxas de paro masculinas e femininas, observamos que o fenómeno do desemprego ten un impacto desigual segundo o xénero, xa que as porcentaxes de mulleres activas en situación de paro superan con claridade as dos seus pares masculinos, relación que tanto se evidencia en Galicia e en España coma nas 4 provincias. Se consideramos o paro rexistrado en abril de 2005, constatamos que mostra un claro nesgo feminino, pois o número de mulleres supera con claridade o de homes desempregados: de cada 10 persoas rexistradas como paradas en cada territorio estudado, ao redor de 6 son mulleres. Máis en concreto, do total de persoas paradas rexistradas, o 61,1% son mulleres en Galicia e o 60,3% en España, mentres que entre as provincias galegas a maior porcentaxe de mulleres se atopa na provincia de Pontevedra (62,2% do total) e o menor índice en Lugo (59% do total). Por conseguinte, a probabilidade de atoparse na situación de desemprego é maior entre as mulleres activas, en comparación cos homes activos.
- ➔ Seguidamente, imos referirnos ás taxas de paro da poboación activa agrupada por tipos de hábitat comarcal segundo o censo de poboación de 2001. Na seguinte táboa, respecto de ambos os dous sexos, observamos que as taxas de paro nos hábitats comarcal metropolitano (13,6%) e urbano (13%) son algo superiores ás taxas existentes no rururbano (11%) e no rural (11,3%).

**TAXAS DE PARO DA POBOACIÓN ACTIVA RESIDENTE EN VIVENDAS FAMILIARES
CENSADA EN 2001 POR TIPOS DE HÁBITAT COMARCAL**

	Ambos os dous sexos	Homes	Mulleres
METROPOLITANO	13,65	10,52	17,72
URBANO	12,46	10,01	16,93
RURURBANO	11,03	8,60	14,88
RURAL	11,30	10,00	13,24
GALICIA	12,50	9,90	16,10

Fonte: Censo de poboación e vivendas de 2001. Instituto Nacional de Estadística e Instituto Galego de Estatística.

- Se introducimos na análise a variable xénero, constatamos que esa diferenza xeral tamén se manifesta especificamente entre os homes e as mulleres, xa que as menores taxas de paro se atopan nos hábitats rururbano e rural, mentres as maiores no urbano e metropolitano. En canto aos homes, a menor taxa de paro masculina localízase no hábitat comarcal rururbano (8,6%) e a maior no metropolitano (10,5%). Respecto das mulleres, a taxa inferior corresponde ao hábitat rural (13,2%) e a máis elevada ao metropolitano (17,7%).
- As taxas de paro femininas son superiores ás masculinas nos catro tipos de hábitat comarcal analizados, tal como podemos observar no seguinte gráfico. Non obstante, maniféstase unha peculiaridade que convén ter en conta: a diferenza é claramente inferior no hábitat rural, onde a taxa feminina supera a masculina en só 3,2 puntos, mentres que nos demais tipos de hábitat se duplica (entre 6 e 7 puntos).

→ Nese sentido, a distribución por sexo das persoas rexistradas en abril de 2005 como desempregadas mostra unha clara inclinación cara ao xénero feminino en tres tipos de hábitat: no rururbano (63,2% de mulleres), no urbano (63,1%) e no metropolitano (61%). Mentres no rural hai un menor desequilibrio entre xéneros: de cada 100 persoas rexistradas como paradas, o 56,3% son mulleres. Agora ben, tamén é probable que este trazo diferencial derive da menor incorporación da muller rural ao mercado de traballo formal en relación coas mulleres que residen nos demais hábitats.

PARO REXISTRADO EN ABRIL DE 2005 POR TIPOS DE HÁBITAT COMARCAL

Comarcas	Total ambos sexos	homes	Mulleres	% Homes sobre total	% Mulleres sobre total
METROPOLITANO	46.770	18.251	28.519	39,02	60,98
URBANO	50.888	18.773	32.115	36,89	63,11
RURURBANO	22.875	8.424	14.451	36,83	63,17
RURAL	30.307	13.244	17.063	43,70	56,30
GALICIA	150.840	58.692	92.148	38,91	61,09

Fonte: Consellería de Asuntos Sociais, Emprego e Relacións Laborais e Instituto Galego de Estatística.

→ Por último, no seguinte gráfico recolleemos as 53 comarcas de Galicia clasificadas polas súas taxas de paro, segundo o censo de 2001, con

respecto á taxa de Galicia (12,5%). Podemos observar que 24 comarcas superan ou igualan o valor de Galicia. En concreto, trátase de:

- 2 metropolitanas: A Coruña e Vigo.
- 3 urbanas: Ourense, O Salnés e Pontevedra.
- 4 rururbanas: A Barbanza, Muros, Eume e O Condado.
- E 15 comarcas rurais: Xallas, A Barcala, Os Ancares, Terra de Lemos, Allariz-Maceda, Terra de Trives, A Limia, O Carballiño, Terra de Caldelas, A Baixa Limia, O Ribeiro, Verín, Viana, Terra de Celanova e A Paradanta.

TAXAS DE PARO, AMBOS OS DOUS SEXOS, EN 2001: 53 COMARCAS DE GALICIA

Metropolitanas:

A Coruña (13,2%) e Vigo (14%)

Urbanas:

Ourense (12,6%), O Salnés (14,3%) e Ferrol (16,1%),

Rururbanas:

A Barbanza (12,5%), Muros (12,7%) e Eume (13,3%)
O Condado (12,7%)

Rurais:

Xallas (12,9%) e A Barcala (12,9%)
Os Ancares (13,6%) e Terra de Lemos (13,8%)
Allariz-Maceda (12,6%), Terra de Trives (12,7%), A Limia (13,2%), O Carballiño (13,4%), Terra de Caldelas (14,2%), A Baixa Limia (15,2%), O Ribeiro (15,3%), Verín (16,1%), Viana (16,4%) e Terra de Celanova (18,4%)
A Paradanta (13,9%)

IGUAL OU SUPERIOR A 12,5% (GALICIA)

INFERIOR A 12,5% (GALICIA)

Urbanas:

Santiago (11,4%), Lugo (11,7%), Pontevedra (12%) e O Morrazo (12,2%)

Rururbanas:

Noia (9,6%), Bergantiños (9,8%) e O Sar (11,7%)
A Mariña Central (8,5%) e A Mariña Occidental (11,8%)
O Baixo Miño (9,1%) e Caldas (11,8%)

Rurais:

Arzúa (9%), Ordes (9%), Betanzos (10,3%), Fisterra (11%), Terra de Soneira (11,1%), Terra de Meide (11,3%) e Ortegal (12%)
Valdeorras (9,9%)
A Fonsagrada (6,5%), Meira (8,4%), Terra Chá (8,4%), A Mariña Oriental (9,2%), Chantada (9,6%), Sarria (9,9%), Quiroga (10,4%) e A Ulloa (11,8%)
Deza (8,1%) e Tabeirós-Terra de Montes (10,5%)

9. POBOACIÓN OCUPADA POR SECTORES ECONÓMICOS

- ➔ A poboación censada que está ocupada aumentou de 1991 a 2001, pero o incremento en España (+30,8%) duplicou o de Galicia (+15,6%). Respecto da evolución por sectores económicos dos ocupados censados: na agricultura e pesca retrocederon notablemente en Galicia (-46,1%), cuxa diminución case triplica a de España (-17,7%). Na industria produciuse un incremento importante en Galicia (+18,3%), mentres que en España tivo lugar un retroceso lixeiro (-3,6%). Os ocupados na construción creceron con moderación en Galicia (+9,5%), aínda que foi catro veces inferior ao incremento en España (+39,1%). O maior aumento porcentual tivo lugar entre os ocupados nos servizos: +48,6% en Galicia e +54,1% en España. En resumo, de 1991 a 2001, en Galicia actuaron varias tendencias complementarias sobre o seu mercado de traballo: a terciarización, a industrialización e a desagrarización da poboación ocupada, aínda que é a terciarización a que está transformando con maior intensidade a estrutura ocupacional en Galicia.
- ➔ En canto á distribución sectorial da poboación censada ocupada en 2001, en Galicia o 57,9% traballa no sector terciario, porcentaxe que é algo menor á de España (63,6%). Os sectores agropecuario e da pesca teñen unha maior importancia entre a poboación censada ocupada en Galicia respecto de España: 7,7% sobre 5,9% no agropecuario e 3,4% sobre 0,4% na pesca. No caso da industria e da construción, os índices en Galicia (18,7% e 12,3%) son case idénticos aos de España (18,4% e 11,7%).
- ➔ Entre os censos de poboación de 1991 e 2001, a poboación ocupada creceu significativamente nas 2 provincias occidentais: +18,7% na Coruña e +29,1% en Pontevedra. Pola contra, diminuíu con levedade en Ourense (-1,4%) e moderación en Lugo (-5%), debido aos procesos estruturais de envellecemento e despoboación, que teñen un maior impacto regresivo nas 2 provincias do oriente galego.
- ➔ A poboación ocupada no sector agropecuario decrece notablemente nas 4 provincias e salienta o espectacular declive que ten lugar en Ourense (-74,9%). No sector pesqueiro, a evolución foi dispar: creceu con moderación nas provincias occidentais, mentres diminuíu significativamente nas orientais. Na industria, os ocupados aumentaron nas 4 provincias e destacan os incrementos de Pontevedra (+29,6%) e Ourense (+19,6%). Os ocupados no sector da construción evolucionaron positivamente en 3 provincias, a diferenza de Ourense, onde diminuíron (-4,1%). Pero é a poboación ocupada no sector servizos a que experimentou os incrementos máis elevados en cada provincia galega, como efecto do avance imparable do proceso de terciarización do mercado de traballo e a economía de Galicia: o menor incremento prodúcese entre os ocupados censados en Lugo (+40,5%) e o maior en Pontevedra (+53,4%).
- ➔ En 2001, a distribución sectorial da poboación censada ocupada está bastante terciarizada: polo menos, a metade dos/as ocupados/as traballan en ramas

de actividade dos servizos. Lugo mostra o menor índice de terciarización ocupacional (53,3%) e Ourense o maior (60,6%). Ao centrarmos nos dous sectores que teñen máis importancia en cada provincia, construímos a seguinte tipoloxía ocupacional:

- Terciariización que se complementa co sector industrial: A Coruña, Ourense e Pontevedra son as 3 provincias máis terciarizadas (do 56,5% ao 60,6% da poboación ocupada), pero onde as actividades industriais teñen un peso relevante entre os seus ocupados censados (do 18% ao 22%).
 - Terciariización que se complementa co sector agropecuario: Lugo. Nesta provincia, o 21,7% da súa poboación ocupada traballa en actividades agropecuarias, porcentaxe que case triplica a da seguinte provincia con máis ocupados neste sector (7,8% en Ourense).
- Se agrupamos as 53 comarcas de Galicia por tipos de hábitat²⁶, observamos que, de 1991 a 2001, a poboación censada ocupada crece de xeito notable nos hábitats metropolitano (+31,1%) e urbano (+26,1%), así como significativamente no rururbano (+17,4%), mentres no rural diminúe de xeito relevante (-9,6%). En liñas xerais, esta diminución maniféstanos a acusada debilidade do mercado de traballo e da economía rural para crear novas ocupacións con respecto aos outros 3 tipos de hábitat, que se caracterizan por un dinamismo ocupacional importante. Precisamente, esta acusada debilidade para crear novas ocupacións xerou, en boa medida, a regresión demográfica que sufriron as comarcas rurais durante o período de estudo.

EVOLUCIÓN DA POBOACIÓN OCUPADA POR SECTORES ECONÓMICOS QUE RESIDE EN VIVENDAS FAMILIARES, 2001 RESPECTO DE 1991 (%): TIPOS DE HÁBITAT COMARCAL

Ambos os dous sexos	Agro-pecuario	Pesca	Industria	Cons-trución	Servizos	Total
METROPOLITANO	-45,3	-29,4	+10,9	+11,8	+50,0	+31,1
URBANO	-56,5	+19,4	+12,4	+17,5	+51,0	+26,1
RURURBANO	-49,9	+6,2	+32,9	+14,0	+45,7	+17,4
RURAL	-56,9	+5,2	+28,5	-1,9	+43,4	-9,6
GALICIA	-55,5	+3,1	+18,3	+9,5	+48,6	+15,6

Fonte: Censo de poboación e vivendas de 2001. Instituto Nacional de Estadística e Instituto Galego de Estatística.

²⁶ Recordemos que agrupamos as 53 comarcas de Galicia en 4 tipos de hábitats:

Metropolitanas (2): A Coruña e Vigo.

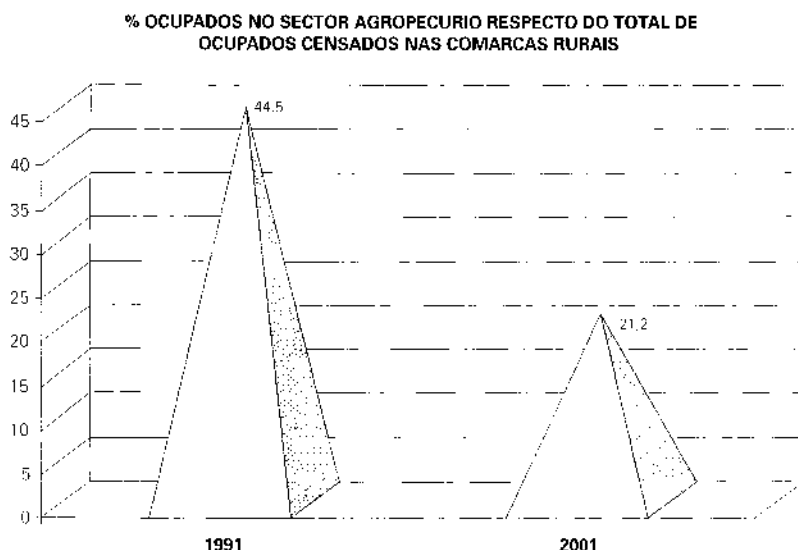
Urbanas (7): Ferrol, Santiago, Lugo, Ourense, Pontevedra, O Salnés e O Morrazo.

Rururbanas (11): A Barbanza, Bergantiños, Eume, Muros, Noia, O Sar, A Mariña Occidental, A Mariña Central, O Baixo Miño, Caldas e O Condado.

Rurais (33): Arzúa, A Barcala, Betanzos, Fisterra, Ordes, Ortegal, Terra de Melide, Terra de Soneira, Xallas, Os Ancares, Chantada, A Fonsagrada, A Mariña Oriental, Meira, Quiroga, Sarria, Terra Chá, Terra de Lemos, A Ulloa, Allariz-Maceda, A Baixa Limia, O Carballiño, A Limia, O Ribeiro, Terra de Caldelas, Terra de Celanova, Terra de Trives, Valdeorras, Verín, Viana, Deza, A Paradanta e Tabeirós-Terra de Montes.

- ➔ Produciuse un declive xeneralizado e intenso entre os residentes censados que están ocupados no sector agropecuario, e salientan as diminucións do rural (-56,9%) e do urbano (-56,5%). En síntese, a empregabilidade do sector agropecuario é moi regresiva, debido á concorrencia de diversos factores estruturais: adaptación acelerada das explotacións agropecuarias á PAC, o que supuxo unha notable substitución de traballo humano por capital (maquinaria, novas tecnoloxías, instalacións, fertilizantes, pensos, etc.); o minifundismo e o abandono das pequenas explotacións familiares (prexubilacións, xubilacións, crise no relevo xeracional, defuncións dos propietarios...); a caída dos prezos, etc. Convén sinalar que, para o conxunto de Galicia, os ocupados no sector agropecuario significaban o 19,9% do total de ocupados censados en 1991, mentres que en 2001 xa só representan o 7,7%.
- ➔ Se nos centramos nas comarcas rurais, no censo de poboación de 1991 estaban ocupados 118.021 individuos no sector agropecuario, que representaban o 44,5% do total de ocupados censados no rural. En 2001, son só 50.886 persoas, co que se reduce a súa significación porcentual respecto do total de ocupados á metade: 21,2%. Non obstante, esta notable regresión da poboación do rural ocupada no sector agropecuario non logrou ser contrarrestada polo crecemento dos ocupados en actividades industriais e terciarias. Polo tanto, esta desagrarización xeneralizada e intensa da poboación ocupada censada no hábitat rural de Galicia, xunto á inferior implantación doutros sectores económicos²⁷, constitúe unha das causas fundamentais que impulsaron a regresión demográfica recente que sufriron as comarcas do rural, onde o sector agropecuario deixou de ser a principal fonte de ocupación para a poboación.
- ➔ As persoas censadas ocupadas no sector pesqueiro crecen en case todos os hábitats comarcais, agás no metropolitano, onde diminúen con relevancia (-29,4%). O maior incremento tivo lugar no conxunto das comarcas urbanas (+19,4%) e o menor nas rurais (+5,2%).
- ➔ De 1991 a 2001, a poboación censada ocupada na industria gozou dun aumento xeneralizado e os maiores incrementos producíronse no hábitat rururbano (+32,9%) e no rural (+28,5%). Probablemente, esta dinámica de crecemento ocupacional é unha consecuencia de varias tendencias: a empregabilidade nas industrias agroalimentarias; a ocupación xerada por pequenas empresas e talleres que xorden pola descentralización e deslocalización da produción industrial na busca de menores custos laborais e menor presenza sindical; as medidas e axudas de fomento para a localización de actividades industriais que implementan as políticas públicas que perseguen o reequilibrio territorial, etc.

27 Edelmiro López, Iglesias e Pérez Fra, Mar (2004): 'Axuste agrario e despoboamento rural', en *Demografía Galega, un devalo imparabile? Grial, Revista Galega de Cultura*, n.º 162, páxinas 36-43. Editorial Galaxia, SA, Vigo

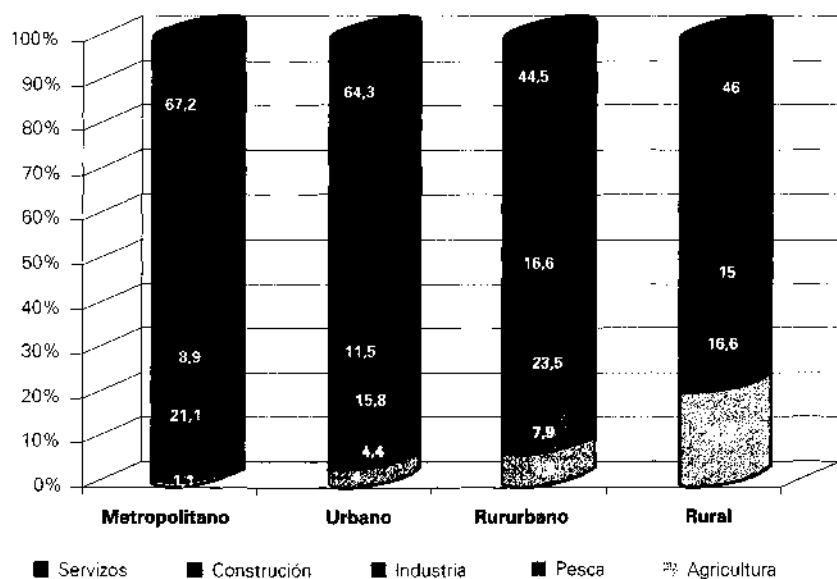
- ➔ A poboación censada que está ocupada na construción só minguou no hábitat das comarcas rurais, aínda que a súa diminución foi lixeira (-1,9%). Pola contra, nos demais tipos de hábitat aumentou significativamente e destacou como o maior incremento o que tivo lugar entre os ocupados censados nas comarcas urbanas (+17,5%).
- ➔ Ao igual que na industria, os residentes censados que traballan no sector servizos creceron de xeito xeneralizado; é dicir, nos 4 tipos de hábitat comarcal. Agora ben, os incrementos que tiveron lugar entre os censados ocupados no terciario son claramente superiores aos da industria. Por conseguinte, constátase o avance inexorable do proceso de terciarización na economía e no mercado de traballo de Galicia. Os incrementos na poboación ocupada distribúense nun intervalo delimitado polas porcentaxes 43,4% (rural) e 51% (urbano).
- ➔ En canto á distribución da poboación censada en 2001 por sectores económicos, convén resaltar que presenta unha notable terciarización nos 4 tipos de hábitat. En todo caso, percíbense as seguintes diferenzas:
 - A terciarización é máis hexemónica entre a poboación ocupada censada nas comarcas metropolitanas (67,2%) e urbanas (64,3%).
 - A poboación ocupada censada nas comarcas rururbanas e rurais ten unha distribución sectorial máis diversificada: o terciario é maioritario en ambos os dous tipos de hábitat comarcal (44,5% e 46%, respectivamente), pero complementase, en maior medida, con outros sectores: a industria (23,5%) e a construción (16,6%) nas rururbanas; o agropecuario (21,2%), a industria (16,6%) e a construción (15%) nas rurais.

**POBOACIÓN OCUPADA POR SECTORES ECONÓMICOS
QUE RESIDE EN VIVENDAS FAMILIARES CENSADA EN 2001 (% horizontais):
TIPOS DE HÁBITAT COMARCAL**

Ambos os dous sexos	Agro- pecuario	Pesca	Industria	Construción	Servizos	Total
METROPOLITANO	1,1	1,7	21,1	8,9	67,2	307.443
URBANO	4,0	4,4	15,8	11,5	64,3	334.000
RURURBANO	7,5	7,9	23,5	16,6	44,5	154.109
RURAL	21,2	1,2	16,6	15,0	46,0	239.626
GALICIA	7,7	3,4	18,7	12,3	57,9	1.035.178

Fonte: Censo de poboación e vivendas de 2001. Instituto Nacional de Estadística e Instituto Galego de Estatística.

**POBOACIÓN OCUPADA DE AMBOS OS SEXOS POR SECTORES ECONÓMICOS
CENSO DE POBOACIÓN DE 2001**

→ Por último, na seguinte táboa recolleemos as 33 comarcas rurais agrupadas nunha tipoloxía ocupacional elaborada segundo a distribución sectorial da súa poboación ocupada censada en 2001:

POLOXIA OCUPACIONAL	COMARCAS RURAIS
Agropecuário maioritario que se complementa co terciario	Os Ancares, A Fonsagrada e Meira
Terciario hexemónico	Terra de Lemos
Terciario maioritario que se complementa co agropecuario	Chantada, A Mariña Oriental, Sarria, Terra Chá e A Ulloa Terra de Caldelas
Terciario maioritario que se complementa co agropecuario e industria	Deza
Terciario maioritario que se complementa con agropecuario, industria e construción	Arzúa, A Barcala, Betanzos, Ordes, Terra de Melide, Terra de Soneira e Xallas
Terciario maioritario que se complementa coa industria	Quiroga-Valdeorras, O Ribeiro e Allariz-Maceda
Terciario maioritario que se complementa coa industria e construción	O Carballiño, Terra de Celanova e Verín A Paradanta e Tabeirós-Terra de Montes
Terciario maioritario que se complementa coa industria, pesca e construción	Fistera e Ortegal
Terciario maioritario que se complementa coa construción e agropecuario	A Baixa Limia, A Limia, Terra de Trives e Viana

PARTE 2

Segunda fase: Informe de resultados

SEGUNDA FASE: ESTUDO CUALITATIVO

0. INTRODUCCIÓN

No informe de resultados da segunda fase, recóllense os froitos do estudo cualitativo que se desenvolveu entre os meses de setembro de 2005 e febreiro de 2006. No proceso de investigación sociolóxica utilizouse o método cualitativo, auxiliado polo documental (recompilación e análise de información bibliográfica e doutras investigacións producidas sobre o obxecto de estudo). O método cualitativo baseouse no emprego da técnica da entrevista enfocada, coa pretensión de recoller os discursos emitidos por informantes cualificados sobre o medio rural de Galicia.

No proceso de investigación da segunda fase, combinamos dúas perspectivas: unha perspectiva global, orientada a recoller e a analizar opinións sobre o rural galego xeradas por representantes cualificados da trama política, sociocultural e económica de Galicia, con presenza activa ou interese probado polo medio rural, e unha perspectiva concreta, dirixida a captar e a estudar os discursos acerca das ruralidades en 10 comarcas, emitidos por informantes substanciais das redes que articulan eses espazos concretos —políticas, administrativas, asociativas, socioculturais e empresariais—; esta perspectiva concreta despregouse nas seguintes comarcas rurais:

- A Barcala
- Terra de Soneira
- Ortegal
- Terra Chá
- A Fonsagrada
- Terra de Lemos
- Terra de Caldelas
- O Carballiño
- A Paradanta
- Tabeirós - Terra de Montes

No proceso de investigación deste estudo cualitativo realizamos os seguintes traballos:

- 1) Proxecto e coordinación do traballo de campo cualitativo, contacto e realización das entrevistas enfocadas especializadas en captar os discursos¹ de informantes cualificados sobre as realidades socioeconómicas existentes en 10 comarcas rurais (90 entrevistas) e respecto do conxunto do medio rural de Galicia (8 entrevistas). En total, realizamos 98 entrevistas. En liñas xerais, entrevistamos os seguintes perfís en cada comarca²:

☞ *Redes asociativas políticas*: polo menos 2 entrevistas a representantes de partidos políticos con presenza institucional nos concellos da comarca (PP, PSdG-PSOE ou BNG).

☞ *Redes administrativas*: polo menos 2 entrevistas a representantes de institucións e dispositivos públicos presentes no territorio comarcal, que dan servizo a varios dos seus concellos (xestor/a da fundación comarcal, traballador/a de servizos sociais, técnico/a de extensión agraria, técnico/a de cultura, etc.).

☞ *Redes asociativas socioculturais*: polo menos 2 entrevistas a representantes de entidades socioculturais da comarca (asociación de mulleres, asociación cultural, asociación xuvenil, etc.).

☞ *Redes empresariais*: polo menos 2 entrevistas a emprendedores/as relevantes do tecido económico da comarca (directivo/a de empresa ou cooperativa, representante de asociación de empresarios/as).

Dentro da perspectiva comarcal, celebráronse 90 entrevistas. Partiuse dunha listaxe de candidatos e candidatas para entrevistar elaborado polas Cáritas de Galicia, que se cotexou coa información obtida por cada sociólogo nos momentos iniciais do traballo de campo, o que deu lugar a unha listaxe final de informantes cos cales se contactou telefonicamente para acordar unha cita na que desenvolver a entrevista presencial. En parte das entrevistas participaron dúas ou máis persoas, adscritas ao mesmo tipo de redes sociais (por exemplo, varias directivas de asociacións de mulleres), co propósito de obter unha información cualitativa enriquecida pola interacción comunicativa entre varias informantes procedentes de varios concellos dunha comarca.

Respecto da perspectiva global, entrevistáronse 8 informantes relevantes de organizacións públicas (Consellería do Medio Rural da Xunta de Galicia e Universidade de Santiago de Compostela) e do sector agropecuario (cooperativismo e sindicalismo), cuxas traxectorias e funcións profesionais os faculta para percibir o rural galego na súa globalidade.

1 As entrevistas graváronse en fitas magnetofónicas.

2 Os informantes residen e/ou traballan na comarca dende hai varios anos.

As entrevistas realizadas en cada unha das dez comarcas, así como para o conxunto de Galicia, recóllense nunha táboa incluída no anexo co que finaliza cada capítulo deste informe de resultados.

- 2) Baleirado-transcrición de cada unha das 98 entrevistas celebradas, estruturando por temas a información relevante-fragmentos literais dos discursos gravados en fitas magnetofónicas.
- 3) Elaboración dun diagnóstico cualitativo por comarca e doutro global sobre o medio rural galego: análise do contido das entrevistas realizadas, utilizando os baleirados e a información documental recollida durante o traballo de campo.

Con eses traballos sociolóxicos pretendéronse satisfacer os seguintes obxectivos:

- A. Recoller as valoracións dos informantes sobre as principais políticas e actuacións públicas (europea, estatal, autonómica, comarcal e municipal) que se executaron no territorio rural obxecto de estudo.
- B. Coñecer as tendencias e fenómenos políticos, económicos e socioculturais (externas e internas) que están a afectar o territorio rural, segundo os discursos dos informantes cualificados.
- C. As debilidades, carencias e ameazas relevantes no medio rural dende as miradas das persoas entrevistadas: necesidades non satisfeitas e déficits dotacionais, dificultades e barreiras, debilidades e ameazas, que condicionan negativamente as formas de vida e o desenvolvemento rural.
- D. As fortalezas, oportunidades ou potencialidades do territorio rural segundo as opinións dos informantes: condicionantes positivos e recursos (internos e externos), experiencias e proxectos de interese (políticos, económicos, socioculturais, etc.) que contribúen a contrarrestar as tendencias e procesos negativos, así como a dinamizar e desenvolver de forma máis integrada e sostible o territorio rural.
- E. Que se debería facer e quen podería promover o desenvolvemento integral e sostible, a mellora da calidade de vida e a revitalización demográfica e sociocultural da comarca e, en xeral, do rural de Galicia.
- F. Coñecer a identidade, o rol e as valoracións sobre as actuacións de Cáritas no medio rural, así como cal podería ser o seu papel idóneo nun proceso de desenvolvemento rural.

Cómpre sinalar que as entrevistas enfocadas se basearon, en boa medida, nun esquema DAFO (debilidades, ameazas, fortalezas e oportunidades) para recoller a información cualitativa, pois é unha ferramenta metodolóxica moi útil para xerar dous planos discursivos sobre a realidade socioeconómica que se está a investigar: diagnose (descrición e valoración de debilidades, ameazas e fortalezas) e prospección-proxección (identificación e apreciación de oportunidades e propostas).

Este informe de resultados está estruturado en once capítulos: dende o primeiro ao décimo recóllense as análises cualitativas de ámbito comarcal e, no último capítulo, expóñense a análise referida ao conxunto do medio rural de Galicia. É dicir, internámonos na perspectiva concreta centrada en cada unha das dez ruralidades comarcais estudadas, para concluir coa perspectiva global que nos permite construír unha visión panorámica sobre o medio rural de Galicia.

Só nos queda por sinalar que os textos de análise deste informe de resultados están salpicados de parágrafos entre comiñas e cun tamaño de letra inferior. En todos os casos se trata de extractos dos discursos gravados nas 98 entrevistas enfocadas que realizamos e son o soporte e expresión das concepcións, ideas e feitos que se quixeron resaltar nas seguintes páxinas.

1. A BARCALA

Nas páxinas seguintes ímonos atopar cun territorio concreto, coas súas xentes, realidades, posibilidades e dificultades; en definitiva, imos tratar de achegarnos á comarca coruñesa da Barcala, penetrar na súa realidade a través de varios dos seus axentes representativos e escudriñar o seu presente para esbozar o seu futuro inmediato, a traxectoria que quere seguir e pola que está disposta a apostar.

A Barcala é un territorio cunha poboación, uns recursos e unhas necesidades. As administracións, xunto á iniciativa privada, son as que modelaron e van seguir modelando o seu papel económico e social. Dun pasado agrario e cun forte movemento emigratorio a un presente envellecido, rural e aberto ás novas correntes xerais: inmigración, reconversión de sectores económicos, mellora das infraestruturas e equipamentos. Pasado e presente convivindo xuntos e tratando de perfilar o mellor futuro a través dunha solución común: a comarca.

A Barcala foi sinónimo dunha economía con personalidade propia —gandería bovina de carne—, pero o presente fíxoa estar atenta á normativa europea, reconverterse como gandería láctea e loitar por unha cota láctea e unhas explotacións tecnificadas conforme aos tempos. Paralelamente, enfróntase á necesaria aposta para frear a súa emigración, ao tempo que acolle a inmigración de magrebís e suramericanos e trata de crear servizos e industrias xeradores de emprego. Pero a engrenaxe do éxodo e a carencia de industrias durante décadas causaron efecto. San Vicente da Baña, as súas parroquias e as de Negreira seguen perdendo poboación, mentres o núcleo de Negreira recibe parte da migración intracomarcal, porque a concentración de servizos e dotacións faina máis atractiva para a vida familiar cotiá.

Os concellos crecen e deseñan estratexias para aumentar a formación dos seus veciños e diversificar as posibilidades económicas. Fondos da comunidade autónoma e da Unión Europea serven para mellorar estradas, planificar un

polígono industrial ou apostar polo desenvolvemento de proxectos e iniciativas emprendedoras, entre outros. E, como pano de fondo, a poboación; envellecida e adaptada a unha vida laboral sacrificada e sen recoñecemento social que mantén uns valores tradicionais: estrutura familiar cohesionada, movemento veciñal, etc., pero que non remata de recoñecer e apostar polas súas potencialidades e que non deixa de opoñer resistencia á atracción que exerce, por exemplo, Santiago de Compostela.

Feiraco, a construción, a explotación forestal, o turismo rural... son apostas firmes ou incipientes que, xunto á gandaría, poden contribuír a que A Barcala se afiance en si mesma e, coa intervención complementaria dos seus representantes públicos, iniciativa privada, movemento asociativo, Cáritas, etc., se debuxe de forma integral, real e sólida os anos vindeiros.

1.1. Descrición e caracterización xeral

A Barcala é unha comarca coruñesa localizada a escasos 20 quilómetros ao oeste de Santiago, a capital galega. Xallas ao norte e oeste, Santiago ao leste e Noia ao sueste son os límites comarcais que a circundan. O océano Atlántico que baña as veciñas comarcas de Fisterra, Muros ou Noia determina, entre outros, a súa paisaxe e vexetación. A Barcala é unha comarca natural arteriada polo val do río Barcala. Primavera longas e chuviosas, invernos curtos e néboas matinais, cunhas temperaturas medias de 6º-22º determinan un territorio onde a superficie forestal —maioritariamente piñeiro pinaster e eucalipto— ocupa máis do 50%. Grandes extensións de carballeiras, pradarias e terreos para cultivos forraxeiros conforman outras das súas riquezas³.

Unha cifra superior ás 1.000 explotacións gandeiras —fundamentalmente de vaca frisona— marca a personalidade máis característica dunha comarca eminente e historicamente gandeira, que aposta pola innovación tecnolóxica e a profesionalización dun sector de corte familiar tradicional. Xunto ao sector primario, o despegue da construción e dos servizos conforman unha economía que loita por frear a tradicional emigración e fixar o asentamento poboacional.

Negreira e San Vicente da Baña son os dous núcleos poboacionais sobre os que se vertebran 18 e 17 parroquias, cun total de 6.497 e 4.888 habitantes⁴, respectivamente, distribuídos nos máis de 200 núcleos menores que, ademais das parroquias, son as aldeas, barrios e lugares.

A concentración de servizos e entes administrativos en Negreira nos últimos anos converte esta poboación no núcleo máis desenvolvido, fronte a San Vicente, onde o predominio do sector gandeiro segue a ser o piar dunha economía máis rural. O envellecemento da poboación, as dificultades do sector

³ Berta García Noya. "Análise territorial e socioeconómica, diagnóstico e propostas de actuación de desenvolvemento para a comarca da Barcala". Lugo, 2002.

⁴ INE, 2004.

lácteo, a atracción laboral que representa Santiago e a mellora das infraestruturas do territorio son outras das variables claves para o futuro da comarca.

Restos megalíticos —as mámoas—, castros, igrexas de orixe románica que conservan ábsidas ou elementos característicos, pontes medievais sobre o magnífico río Tambre, torres, cruceiros, hórreos e pazos históricos dos séculos XIV ao XVIII ofrecen un rico conxunto patrimonial. Xunto a iso, o emblemático Camiño de Santiago a Fisterra atravesa a comarca de leste a oeste, para que os peregrinos que buscan a fin do mundo atopen, cando menos, o grande océano.

1.1.1. O territorio barcalés: identidade comarcal e diferenzas internas

Coñecer as características fundamentais dun territorio en canto a economía, poboación e personalidade propia é unha tarefa ardua, pero aínda o é máis cando nos estamos a referir a unha comarca cunha extensión de 212 km² e escasos 12.000 habitantes que viven e producen nun ámbito onde a personalidade comarcal parece máis doada de entender polas aparentes diferenzas cos seus veciños, que polos seus propios trazos básicos internos.

Para calquera individuo é doado sentirse dun lugar, todos reivindicán dun ou doutro xeito a nosa patria, pero definir os trazos esenciais daquela terra que a fai única e a distingue da próxima pende en moitos casos dun fráxil fío. Neste sentido, a comarca da Barcala ten moito en común coas súas veciñas Xallas, Santiago e Noia, pero tamén ha de ter as súas diferenzas, os seus trazos propios, que son os que sen dúbida marcan a súa propia idiosincrasia; estes trazos, esta personalidade escondida é o que imos tratar de debuxar grazas ás achegas dos entrevistados.

Coñecer A Barcala é coñecer, á súa vez, os trazos dos dous núcleos arredor dos cales gravita a poboación do territorio. Negreira e San Vicente da Baña son A Barcala; dous núcleos rurais con historia común que, ao tempo que conforman unha mesma división territorial, se esforzan en definir as súas propias diferenzas internas. Deste xeito, atopámonos con que o individuo segue sentíndose máis de Negreira ou da Baña ca da propia comarca. A personalidade de ambos os dous núcleos parece impoñerse á dunha comarca que, aínda que teña unha base histórica e apostase por un futuro de desenvolvemento interno, non deixa de responder a unha división administrativa moi recente.

“Nós somos da zona da Barcala, porque é o que comprende todo, pero se a min me preguntan de onde son eu digo que nacín na Baña, pero son de Negreira [que é onde vivo]; porque o que non se nomea é a comarca, somos dela, pero un fala da Baña ou de Negreira máis que da Barcala, que é algo máis recente, aínda que sempre estivésemos dentro”.

Negreira e A Baña, A Baña e Negreira, dúas caras dun territorio que senten que teñen algo en común. A pesar de que a identidade individual de cada municipio pesa moito, non chega ao punto de ocultar esa raíz común cando se

trata de diferenciarse dun terceiro, dun veciño doutra comarca. Aí, dalgún xeito, é cando emerxe a personalidade da Barcala e cando o oriúndo manifesta máis claramente as súas raíces comarcais.

“O que a xente non di é que é da Barcala, iso nunca; ése de Negreira ou da Baña. Non obstante, cando os da miña parroquia de Liñaio van a Brión si din “aí está un barcalés”. Podes non dicir que es barcalés, pero sénteste como tal”.

A Barcala é unha comarca natural previa ao mapa comarcal de Galicia elaborado pola Xunta. Hai unha identidade xeográfica arredor dun val e dunha historia que gravitou arredor do sector agrario, do cooperativismo agrario, dunha gran dispersión demográfica repartida en dous núcleos con peso específico e en moitos outros núcleos máis pequenos, e dunha forte emigración a América.

A emigración americana e a posterior a Europa marcaron os habitantes da comarca. Todos teñen un parente que emigrou, que tivo mellor ou peor sorte, e que non esqueceu a súa orixe. Aqueles aos que lles foi ben en América —Cuba, Arxentina ou Uruguai, fundamentalmente— fundaron a sociedade Unión Barcalesa para financiar e construír diversos proxectos, entre os que destacan as escolas para a educación infantil —colexios Cuba— e xornais locais.

Ese espírito emprendedor coincide co carácter dun emigrante que non só deixa a súa terra porque as condicións socioeconómicas internas sexan máis ou menos difíciles, senón que busca crecer el para que, coa súa achega e esforzo persoal, a propia comarca prospere.

“A Barcala era algo que se notou sobre todo coas primeiras emigracións a Cuba. Os que emigraron alá construíron escolas aquí para instruír os seus paisanos; ese valor que puxemos en común foi tanto en Negreira coma na Baña”.

Deixando á marxe o agrarismo e a emigración como vínculos territoriais, temos que remitirnos aos últimos anos, ao período máis actual, para buscar os factores que marcan máis as diferenzas internas entre Negreira e A Baña; diferenzas debidas ao aumento poboacional de Negreira, á súa maior concentración de servizos, comercio e Administración e á perda do peso específico da súa gandaría fronte á emerxente construción; é dicir, á perda de carácter agropecuario do núcleo. Mentres tanto, A Baña non gaña poboación, asenta a súa fortaleza gandeira e non desenvolve unha potencial construción que poida posibilitar o asentamento de novas familias, o que a aboca a unha forte dependencia da esencia máis agraria do seu territorio.

Dese xeito, vanse debuxando dous perfís irmáns que conservan uns aspectos comúns e outros converxentes, tanto entre si coma con outros núcleos das veciñas comarcas, entre as que destacan Ames, Brión, Santa Comba ou Val

do Dubra, con cuxos veciños os habitantes das parroquias de Negreira e A Baña máis próximos se senten bastante identificados.

"A xente de Negreira, A Baña ou Santa Comba somos practicamente o mesmo, pero sempre está iso dos localismos ou nacionalismos e quererse diferenciar".

Pero tamén comezan a percorrerse, á súa vez, dous camiños paralelos entre Negreira e A Baña, con presumible distinto horizonte. As persoas dun e doutro núcleo poboacional seguen sendo as mesmas, pero o crecemento do núcleo de Negreira empeza a conferirle novas posibilidades máis claras cá Baña, que segue inmersa no seu marcado carácter agropecuario.

Santiago de Compostela exerce unha forte atracción sobre ambos os dous núcleos, que seguen sufrindo a marcha dos seus paisanos á capital galega porque no seu mercado de traballo atopan emprego. Pola súa vez, Negreira exerce a súa influencia sobre Brión, Ames, Trasmonte e Agrón que tradicionalmente acudiron ás súas feiras e a resolver certas cuestións administrativas. Os veciños da Baña reparten as súas forzas entre Negreira e Santa Comba, en función da proximidade xeográfica das súas parroquias e aldeas.

E aí pode estar a clave das diferenzas da comarca: na forma en que se leva a cabo a dispersión poboacional. Mentres o conxunto territorial da Baña e as parroquias de Negreira se mantiveron sen grandes cambios poboacionais, o núcleo de Negreira sufriu unha forte transformación nos últimos dez anos. A construción de vivendas, o auxe de empresas relacionadas con esta —carpintaría metálica, albanelaría, etc.— e a concentración de pequenos talleres téxtiles, de automoción e empresas de servizos posibilitaron que algunhas familias fixen aí a súa residencia e non teñan que saír buscar o traballo. Negreira como núcleo crece e a diversidade dos servizos que ofrece —rexistro, notaría, oficina de extensión agraria, farmacias, colexio de primaria, instituto de secundaria...— facilítalles a vida aos seus habitantes e posibilitaa como lugar de residencia actual; Negreira non é Santiago ou A Coruña, pero xa non é tampouco aquel pequeno municipio infradotado.

Negreira perde parte da súa personalidade gandeira e desenvólvese máis alá do sector primario, A Baña profesionalízase nas súas explotacións gandeiras e non consegue aglutinar a pluralidade de servizos de Negreira. Mentres este tende ao terciario, aquel aposta polo primario, mellorando as súas instalacións e orientándose cara a unha produción agrogandeira de calidade e ecolóxica. Xa non se trata de querer escudriñar diferenzas internas ou rivalidades entre ambos os dous núcleos, senón de que en cada un prima unha orientación. Probablemente da suma da especialización actual de ambos os dous municipios saia a forza da comarca.

"A diferenza entre Negreira e A Baña é como se me preguntas pola diferenza que teño co meu veciño, e é todo, pero é nada; somos iguais porque fomos o mesmo, pero agora Negreira está a crecer máis. Son dous municipios que están xuntos como dúas almas xemelas".

1.2. As políticas e actuacións públicas

A vida administrativa na Barcala ten a súa base histórica nos concellos, neles centralízase o contacto vital do veciño coa Administración. Xunto aos concellos, unha mancomunidade de servizos que resolve cuestións conxuntas e o incipiente papel dunha nova estrutura —a comarca— que intenta facerse un espazo. Deputación provincial, Xunta, o Estado e a UE son os outros vértices desas actuacións públicas onde, segundo se aumenta o ámbito de actuación, máis se dilúe nalgunha medida o seu protagonismo —como contacto directo— para co veciño, que segue vendo o concello como a porta de entrada.

A actuación de cada Administración ten o seu fundamento, o seu ámbito e os seus propios orzamentos; o lóxico é pensar que a suma de todas as actuacións redunde no ben común e así basicamente adoita ser, pero non sempre os límites entre unhas e outras administracións son o suficientemente claros e, en ocasións, emerxe a duplicidade de servizos e gastos.

“Duplicamos gastos administrativos e aí se vai a maior parte dos orzamentos administrativos”.

1.2.1. Os concellos e a comarca

O papel do Concello é crucial, xa que o seu ámbito non só non se reduce ás actuacións sobre o núcleo poboacional principal —Negreira e A Baña—, senón que deles dependen todas as parroquias, aldeas e lugares das súas circunscripcións. O Concello é a cara da Administración; é, como dixemos, a porta de entrada que ten o veciño e é algo máis, porque para moitos é a Administración con maiúsculas. É obvio que cos seus orzamentos non pode acometer por si só todas as actuacións en estradas, luz, rede de sumidoiros, lixo, servizos sociais... e que o apoio doutras administracións de ámbito superior —Deputación, Xunta ou Estado— é imprescindible para entender a dinámica actual das corporacións locais, pero o seu papel de xestor é a clave para o cidadán de a pé.

“O que a xente máis percibe da Administración é o que fan os concellos e é a onde recorre sempre, porque todo se canaliza por aí”.

Os concellos de Negreira e A Baña enfróntanse á dispersión poboacional e a ter que atender as infraestruturas básicas dos seus máis de 200 núcleos menores. Nos últimos anos, mellorouse notablemente a rede viaria e conseguiuase que a maior parte dos veciños teñan autoabastecemento en auga e luz⁵; compaxinar a dotación dos servizos básicos co desenvolvemento económico, as accións culturais ou sociais é a tarefa que prima nos concellos e á que non poderían chegar sen a axuda do resto da Administración.

5. Sobre a dotación das infraestruturas de Negreira e A Baña estenderémonos con máis detalle no seguinte capítulo: 3. As carencias, debilidades e ameazas.

Se a capacidade de dinamización das persoas vén determinada, en boa medida, pola súa formación, o seu espírito emprendedor e o altruísmo co que a acometa, o perfil do alcalde e o equipo co que se rodea son esenciais para que a actuación municipal sexa máis dinámica ou se estanque. Dalgún xeito, percíbese que no caso de Negreira as potencialidades do equipo de goberno se esgotaron, entre outras causas, pola elevada idade do seu alcalde, e que iso repercute no freo das súas posibilidades. Esta cuestión, ligada á necesidade implícita que parecen sentir moitos veciños en que todo lles veña resolto dende arriba e onde a capacidade de crítica ou de achega construtiva é practicamente nula, aboca os concellos a asumir a función do Estado pai e dálles aos veciños tanto aquilo que parecen necesitar como ata certas prebendas individuais, xa que entre outras cuestións os ampara un equipo de goberno con maioría absoluta e onde o papel da oposición parece moi limitado.

Pero outras variables condicionan, á súa vez, o xiro das políticas locais; a coincidencia da cor do partido local gobernante coa da Deputación ou da Xunta parece que garda unha relación directa na concesión de maiores ou menores subvencións. Se o partido gobernante no Concello é o mesmo que o da Xunta, presúmese que haberá premio, mentres que se son partidos distintos —realidade da presente lexislatura⁶—, dalgún xeito téñese que a corporación local, que sempre é a máis débil, saia perdendo.

“Teño a sensación de que segundo como sexa a cor do concello, este está moi influenciado por parte da Xunta; se es da súa cor, chéganche máis millóns que se non o es”.

Cando menos tecnicamente, por enriba dos concellos está a comarca; nestes momentos a potencial estrutura comarcal da Barcala aínda non ten entidade administrativa propia, pero a vontade dos concellos tende a que certas intervencións en equipamentos e infraestruturas xa sexan comúns. De feito, neste momento queren conseguir a construción dunha piscina climatizada de ámbito comarcal e aí están a dirixir conxuntamente as súas forzas.

Non obstante, percíbese que a vida da comarca vai estar moi condicionada pola situación física do seu equipo. A sensible rivalidade que hai entre ambos os dous concellos pasa por decidir quen gaña a comarca no seu territorio e que actuacións municipais se solapan ou duplican coa futura forma administrativa emerxente.

Pero non son só estas variables coas que vai ter que enfrontarse a futura comarca, senón que tamén pasará por ter que decidir que se fai coa actual mancomunidade⁷ e que, a prol de evitar a mencionada duplicidade administrativa, terá que desaparecer para potenciar a nova Administración.

⁶ Negreira e San Vicente teñen alcaldes do Partido Popular, mentres a Deputación e a Xunta están gobernadas polo PSdG, en coalición co BNG.

⁷ A actual mancomunidade de Negreira e A Baña ten competencias en recollida de lixos e iluminación pública.

1.2.2. A Deputación e a Xunta

Sen dúbida, a intervención da Deputación da Coruña é necesaria no sostemento de diversas actuacións da comarca pero, unha vez que o cidadán se afasta da Administración local, empézaselle a esvaecer o papel das seguintes na escala. Agora ben, ese papel, eses investimentos e subvencións da Deputación chegan na súa gran maioría directamente aos concellos que son, unha vez máis, a cara visible da Administración fronte ao cidadán. Este non remata de saber —nin de querer saber— canto do que se fai na mellora dunha estrada que une o núcleo coa súa parroquia corresponde ao apoio da Administración provincial e canto ao seu Concello; para el o importante é que este se mova e faga as intervencións necesarias, non de onde proveñen os fondos. E, nesa liña, aos concellos o que lles interesa é levarse o mellor posible coa Deputación para conseguir o maior financiamento posible.

“A nivel da Deputación non esperan nada, vena afastada, distante e descoñecida; é algo que está aí, pero non saben para que, nin con que finalidade poden eles acudir”.

Non obstante, e a pesar da aparente distancia co cidadán, non queda libre de certa crítica o labor da Deputación; e estémonos a referir, sobre todo, aos plans provinciais que melloran as estradas provinciais. Foi moi recentemente cando se acometeu a mellora dos camiños locais entre parroquia, aldeas e núcleo, e a poboación dóese de que non se coidasen con máis esmero estes pequenos asentamentos, cuxos limitados recursos lles impediron ter unhas axeitadas vías de acceso e un previsible mellor desenvolvemento ata datas moi recentes.

Deixamos Deputación e, no seguinte plano, xorde a Xunta, cuxa actuación na Barcala ten o seu punto forte na construción de novas estradas territoriais —por exemplo: a estrada Santiago-Muxía—. Pero, probablemente, o proxecto máis ambicioso que está a acometer a Xunta na actualidade sexa a aposta polo desenvolvemento rural, a través do Grupo de Acción Local Trastámara. O programa Agader vén xestionándose dende 2003 cun orzamento que, cos seus máis de 8 millóns de euros, intenta influír no desenvolvemento dun territorio no seu conxunto; territorio que excede do ámbito propio da comarca, xa que os concellos de Val do Dubra (Santiago) e Santa Comba (Xallas) son os outros socios beneficiados, xunto cos dous concellos da Barcala. O obxectivo estratéxico do grupo Trastámara é valorizar os recursos turísticos do territorio creando prazas de aloxamento e aproveitando as súas potencialidades en canto á súa proximidade a Santiago e ao propio Camiño que chega ata Fisterra e, así mesmo, potenciando servizos á terceira idade e ao desenvolvemento do tecido empresarial no seu conxunto.

Ata aí a teoría sobre Agader e Trastámara; outra cuestión é o que o cidadán valore da implicación da Xunta no desenvolvemento rural e o que de si pode dar

a acción deste programa que, entre outras fontes de financiamento, ten tamén a Unión Europea. Parece que este proxecto é un gran descoñecido para todo veciño que non teña unha iniciativa puntual pola que apostar economicamente.

“Agader son fondos autonómicos, pero ao mesmo tempo reciben axuda da UE; é dicir, a Xunta recibe axudas europeas e xestiónaa ela”.

Á marxe deste programa de desenvolvemento rural, a Xunta emerxe como a Administración forte, a que é capaz de apoiar os concellos e de facer investimentos económicos importantes. Toda obra pública en infraestruturas e equipamento que se prece, pasa por contar co financiamento autonómico. E, sen dúbida ningunha, todo habitante de Negreira e A Baña sabe que detrás das grandes obras está sempre a Administración autonómica.

Non obstante, non toda actuación da Xunta é valorada positivamente por igual, xa que hai un halo crítico cara a ela, no sentido de cuestionar aquelas actuacións con grande investimento que, lonxe de responder a necesidades reais, se levan a cabo polo mero feito de servir para seguir sustentando o poder.

1.2.3. O Estado central e a Unión Europea

Segundo subimos chanzos na escala administrativa, o cidadán vai perdendo a posibilidade do contacto directo coa nova estrutura. Aumenta a distancia, ao tempo que o fai a fortaleza da Administración, as súas posibilidades e recursos, o cal non quere dicir que a súa influencia sexa máis latente localmente, senón que se diversifica entre máis perceptores. O cidadán valora o papel do Estado central polas grandes políticas que afectan por igual o galego que o andaluz. Sabe e admite que a intervención estatal non vai chegar directamente a Negreira ou á Baña se non é da man do seu Concello ou, cando menos, da Xunta. Nese sentido, aínda reflexionando sobre que parte dos fondos que se manexan nos seus concellos chegan das arcas do Estado central, ao cidadán este ente quédalle lonxe en canto ás accións na vida cotiá dos seus municipios.

“O Estado non ten un papel primordial entre a poboación; vese o presidente, o partido correspondente que goberna, pero que non é algo que inflúe tanto na súa vida”.

Se o papel do Estado central queda esvaecido na política municipal, moito máis abstracto é o da Unión Europea. Fálase moito dela e sábese que moitos fondos que manexan concellos e Xunta proveñen de alí, pero a interacción cidadán-UE é basicamente a través destas administracións intermediarias. A intervención da UE queda simbolicamente reflectida nos carteis publicitarios que acompañan as súas accións de mellora nas infraestruturas de redes viarias; non hai nova estrada con subvención europea á que lle falte a sinalización vertical na que descubrir as estrelas douradas sobre fondo azul, para que o cidadán saiba

que nesa obra hai fondos europeos. Do resto de accións financiadas quedan numerosos exemplos na comarca, pero posiblemente non transcendan máis alá do interese do propio beneficiario ou entidade perceptora: concello, grupo Trastámara, asociacións, escolas talleres, programas de apoio a desempregados, cursos formativos, etc.

Non obstante, estamos nunha comarca rural, eminentemente gandeira, que sabe moito das axudas económicas ou medidas normativas que regula a UE e, nese sentido, sabe que a influencia de Europa si chega ata o máis pequeno núcleo rural da comarca. Dende logo, non é que a UE se poña en contacto directo co gandeiro, pero este recibe instrucións que lle afectan e condicionan ao máximo a súa vida cotiá laboral, que sufriu unha acusada reestruturación do sector gandeiro: limitación pola cota láctea regulada pola PAC, abandono-peche de explotacións familiares non rendibles, declive da poboación activa ocupada no sector primario, etc.

“De Europa os que vemos moitas cousas somos os gandeiros, porque nos marca o tamaño para poder matar un tenreiro ou os cebadeiros que hai que ter nunha explotación, e esas cousas afectan o propio gandeiro que ten que adecuarse á normativa”.

1.3. As carencias, debilidades e ameazas

A Barcala, como todo territorio, ten os seus propios recursos naturais, os seus proxectos industriais e agrarios e a súa propia estrutura demográfica; o devir da súa historia propiciou moitos e complexos fenómenos: a emigración, o envellecemento, o desmantelamento de explotacións gandeiras familiares, etc., pero á súa vez impulsáronse dotacións e recursos como nunca antes tiveran: novas infraestruturas, equipamentos e proxectos económicos, co obxecto de mellorar a calidade de vida dos habitantes e revitalizar a comarca.

Tanto a estrutura económica como a poboacional están expostas a crises internas (por exemplo, o delicado momento de Feiraco ou a falta de concentración forestal), a cambios conxunturais (a normativa europea para a produción láctea) ou a procesos supracomarcais (a inmigración) que van perfilando as variables básicas do territorio e que A Barcala terá que potenciar ou corrixir no futuro.

1.3.1. Os sectores económicos e Feiraco

A Barcala é un territorio tradicionalmente agrícola. En boa medida, a subsistencia da poboación baseouse na gandaría e hoxe o sector está a sufrir as vicisitudes derivadas dun mercado europeo saturado. A necesidade de profesionalizar as explotacións, aumentar o número de cabezas, formar os gandeiros e loitar contra o descrédito social son os obstáculos aos que se enfrontan. Anualmente pechan explotacións que non están preparadas para os

novos retos e o número de reses concéntrase en menos mans, quizais máis expertas. A tenza da terra —terreos pequenos— e a falta de renovación na titularidade das explotacións son outros dos retos que afrontar. Negreira foi a primeira vila española onde se levou a cabo a concentración parcelaria e onde se abriu a primeira oficina de extensión agraria (1956), co obxecto de que os terreos de forraxe de animais e alimentos de autoconsumo respondesen a unha maior racionalización física e de aproveitamento, pero despois de 50 anos presúmese necesaria unha segunda concentración máis acorde coa situación actual.

Mentres uns son optimistas na viabilidade futura da gandaría, outros informantes temen que sexa unha economía de difícil continuidade, xa que a política europea impón unhas condicións difíciles de asumir para aqueles que se queiran iniciar no sector: a PAC limita a cota do leite e a cota só está en man dun número limitado de persoas.

Por outra banda, outros dos principais problemas aos que se enfrontan os gandeiros son a falta de autoestima e de consideración social. Os cabezas de familias —os pais gandeiros— prefiren para os seus fillos calquera outro tipo de forma de gañar a vida que a continuidade coa explotación familiar. Unhas duras condicións de vida e unha atadura ao campo que hoxe, parece, van descubrindo e non aceptando por contraposición con outras posibilidades laborais, onde hai máis tempo libre e máis prestixio social⁸.

“Por desgraza, os que peor falan dos gandeiros son os propios ex-gandeiros”.

Xunto á gandaría, están na Barcala a riqueza forestal, orientada á explotación do piñeiro e do eucalipto. O sector forestal ten a súa puxanza económica, pero conta coa peculiaridade —presumiblemente desvantaxe— de non sufrir a concentración das súas extensións e o feito de que a maior parte dos bosques sexan privados. A explotación madeireira diríxese case exclusivamente á súa trituración para preparar taboleiros de conglomerado para a construción.

Hostalaría, comercio e servizos son básicos nos últimos anos de Negreira, pero non así na Baña, onde o segue sendo a gandaría. Bares, cafetarías, tendas de alimentación, roupa ou mobles son habituais no núcleo poboacional, onde se xeraron uns postos de traballo, nos que atopan espazo para empregarse mulleres e mozos. Se Negreira espertou ao mundo do servizo, A Baña leva un tempo apostando pola produción ecolóxica e son varias as explotacións agrícolas onde a produción ecolóxica de hortalizas e verduras —ademais dalgunha explotación de leite, tamén ecolóxica— conseguen facer rendible o negocio.

Pero, neste punto, o que non podemos esquecer é a clave da expansión económica de Negreira nos últimos 5 anos; o sector da construción emerxeu

⁸ Fóra das entrevistas, puidemos percibir a idea de que un novo gandeiro que busque noiva ten unha dificultade engadida no éxito da súa misión polo mero feito de traballar nunha explotación.

e con el distintas actividades secundarias: carpintaría metálica, de madeira, escaiolistas, pintores, etc. que brindan un novo sector de emprego puxante e este si con boas perspectivas. Tanto a través de pequenas empresas —entre 5 e 10 asalariados— como a través do traballo autónomo, os negreireses souberon atopar un novo nicho laboral. En contraposición, na Baña non se constrúe vivenda nova, feito que, ademais de dificultar o asentamento da poboación nova, limita a diversificación dos recursos económicos do concello.

“A construción está tremenda e houbo un mes que me dixeron que había 17 guindastres traballando á vez en Negreira. Un piso de 100 m² haino entre 12 e 22 millóns”.

Dentro do ámbito económico, parécenos de xustiza dedicarlle unha mención específica á gran cooperativa agrícola que foi o baluarte da comarca nos últimos 35 anos. Non hai conversación cos entrevistados na que non saia a palabra Feiraco en repetidas ocasións. Os seus máis de 240 postos de traballo e 10.000 cooperativistas actuais, a reconversión do sector impulsando a gandería de leite sobre a de carne, a posta en marcha como movemento cooperativo e o apoio incondicional de Cáritas dende os seus inicios son algúns dos aspectos que a definen e a prestixian.

Nestes momentos, Feiraco está a saír dunha crise interna e presúmese que se oriente de novo a seguir apostando polo crecemento económico e por ser a grande empresa da comarca, en canto a imaxe de identidade e creación de emprego. Feiraco representa moito máis que a idea dunha mera empresa aséptica; Feiraco é a empresa na que todos os barcaleses teñen alguén traballando, da que son socios e da que esperan moito máis. A pesar do presumible escaso apoio institucional que tivo neste último proceso de crise, Feiraco emerxe como a grande estrutura comarcal, quizais como o modelo que se debe seguir para novas iniciativas supramunicipais, xa que son moitos anos de experiencia laboral e de busca de novos produtos que elaborar e de novos mercados onde vender.

“Agora está a pasar por un gravísimo problema económico e, por problemas internos, está nun proceso de reconversión laboral e mesmo industrial; a xente está moi preocupada porque é a única fábrica que hai aquí”.

1.3.2. As infraestruturas, servizos e equipamentos colectivos

Comparativa e obxectivamente, as infraestruturas comarcais melloraron moito nos últimos anos. Isto non quere dicir que o seu conxunto sexa o óptimo ou que non haxa carencias. De feito, moitos dos entrevistados cualifican de fatal o estado das infraestruturas no seu conxunto, a pesar de que ao ir describindoas manifesten claros aspectos de mellora respecto de anos anteriores.

Probablemente sexan as estradas as grandes benfeitoras dos investimentos; unha recente estrada autonómica que atravesa Negreira e une

Santiago con Muxía achegou a comarca á capital galega; xunto a ela, unha variante en construción, a adecuación de pontes e a mellora substancial das estradas comarcais engloban unha intencionalidade positiva na devandita cuestión, o que salva as duras críticas que os entrevistados verteron sobre o abandono que a Administración tivo neste campo.

As maiores queixas recaen na cobertura da telefonía móbil⁹ e fixa; se ben, nos dous núcleos adoita ser unha cuestión resolta, practicamente no 100% das parroquias non existe conexión ADSL, xa que a masiva presenza do sistema de telefonía rural TRAC imposibilita o acceso ás novas tecnoloxías.

Pero tampouco a rede do sistema eléctrico presenta a potencia axeitada, problema que se manifesta xa non só no uso máis doméstico, senón no desenvolvemento da actividade laboral. Nese sentido, as explotacións gandeiras atópanse cun serio problema, xa que ao funcionar con muxaduras eléctricas e tanques fríos, se se conectan ao mesmo tempo varias explotacións dunha parroquia para a muxadura prodúcese un baixón da rede, porque a potencia non é suficiente para todos.

Recursos con deficiencias e, en contraposición, unha rede de gas con anos de historia, xa que a creou Feiraco para os seus propios fins e onde o núcleo de Negreira se nutre para os seus veciños.

O vehículo privado é a alternativa que os barcaleses teñen para achegarse a Santiago. Non existe ningún tipo de transporte público entre as parroquias e os seus respectivos núcleos —a excepción do transporte escolar obrigatorio e para minusválidos—. O transporte redúcese a unha liña aberta entre A Baña-Santiago e Negreira-Santiago. A menor demanda veciñal da Baña limita ese transporte ao mínimo, mentres que en Negreira hai unha frecuencia bastante regular. O outro condicionante negativo do sector é a falta de renovación da flota de autobuses que, segundo os informantes, non reúnen os requisitos mínimos de comodidade nin seguridade.

"Aquí o transporte público practicamente non existe, a excepción do escolar que é obrigatorio; o que non hai é transporte dende as parroquias ao concello e só che queda vir co teu propio coche. De Negreira a Santiago hai un autobús cada hora, pero aquí [A Baña] hai un que sae pola mañá e volve pola tarde".

No campo dos equipamentos, podemos constatar que hai unha adecuación dos básicos, como son os educativos ou sanitarios e que, en liñas xerais, responden ás necesidades habituais dos usuarios. O máis destacable obxectivamente é a gran melloría que experimentaron, admitindo un punto de partida con carencias notables¹⁰. A grande actualización en educación e sanidade foi dotando tanto de

9 "Dende finais de setembro, a compañía Movistar puxo en funcionamento un reemisor de telefonía móbil... ofrécenos cobertura ao municipio negreirés". *La Voz de Galicia*, 20/X/05, p. L12.

10 Son varios os entrevistados que fixeron referencia á iniciativa dos emigrantes de principio de século na creación de escolas unitarias nas súas aldeas, porque estas carecían do devandito equipamento para a

centros axeitados de educación primaria —Negreira e A Baña— e secundaria — instituto en Negreira— coma de centros de saúde en ambos os dous concellos, atendidos polos correspondentes profesionais; convén deixar constancia da queixa dos entrevistados no aproveitamento máximo dos recursos sanitarios que non free a inevitable derivación do usuario a Santiago.

Ademais, nos últimos anos, ambos os dous concellos esforzáronse porque diversos equipamentos cheguen a numerosas parroquias e non unicamente centralizalos nos dous núcleos principais. Nese sentido, proliferaron piscinas públicas de verán, campos de fútbol, zonas verdes, casas de cultura ou bibliotecas nos núcleos menores.

A principal cuestión que hai que obxectar a estes investimentos cos que os concellos crean equipamentos é que non sempre chegan no momento oportuno e que non é senón a iniciativa privada a que dota de contido as devanditas actuacións. O esforzo particular de certos individuos solidarios coa súa comunidade é o que logrou que se celebren e perduren carreiras pedestres, competicións deportivas, encontros sociais, etc. e, xunto a iso, o feito de que a dotación pública chega cando menos nenos e mozos hai na comarca.

“En piscinas ou centros culturais non está mal a cousa, pero hai que matizalo; as institucións dan ás veces axudas e subvencións para construír un campo de fútbol e faise cando, ao mellor, nesa aldea ou concello xa non hai rapaces”.

Agora o obxectivo que parece unir uns e outros é a futura construción da piscina climatizada para que maiores e mozos poidan gozar terapéutica e deportivamente da devandita instalación nos longos meses de inverno¹¹.

A gardaría municipal de Negreira e os locais sociais que hai en todas e cada unha das parroquias son outros dos logros dos últimos anos, como resposta ás necesidades veciñais onde as reunións dos veciños é un antigo costume.

1.3.3. Demografía comarcal e movementos migratorios

O envellecemento é unha realidade na Barcala. Unha poboación que sufriu durante moitos anos unha forte emigración dos seus efectivos mozos, a maior lonxevidade dos maiores actuais e o descenso da natalidade autóctona abocan a unha crúa realidade. Non obstante, a inmigración de grupos magrebis ao territorio nos últimos 15 anos, o free da emigración propia e a posibilidade de atopar traballos en comarcas próximas ás que acudir co propio vehículo, mantendo a residencia comarcal, son os factores básicos para que nos últimos 5 anos se poida empezar a falar, por un lado, de certo recambio xeracional e, por outro lado, de certo cambio de tendencia demográfica.

instrución mínima dos rapaces.

11. Xa fixemos referencia a que é o gran proxecto que quere emprender a futura entidade comarcal.

Agora ben, mentres Negreira gaña poboación, as súas parroquias e A Baña pérdena; é dicir, hai un claro movemento de diáspora do conxunto do territorio comarcal ao núcleo principal; a concentración de servizos en Negreira e a súa maior proximidade a Santiago especialízana como lugar máis atractivo para fixar a residencia.

Estes fenómenos son os que se producen e perciben agora, pero non fan esquecer o pasado aínda recente de forte emigración. Se en calquera comarca galega é inevitable falar do que foi a tradicional emigración, esta na Barcala foi intensa nas primeiras décadas do século XX con destinos americanos e, posteriormente, nas décadas dos 50 aos 70, con destinos europeos. O barcalés saíu da súa terra para prosperar, pero sen renunciar ao regreso —con ou sen fortuna—; nese sentido, e nos últimos anos, estase a producir o retorno dos emigrados. En liñas xerais, este retorno conta co beneplácito da poboación residente que recibe tanto o propio emigrante coma os seus fillos e netos que buscan o reencontro coa terra dos seus antepasados, coas raíces. O retornado ten dous perfís ben distintos. Por un lado, retorna xente maior que conseguiu un relativo triunfo económico e que busca retirarse na súa terra ou mesmo continuar en activo e desenvolver algún tipo de proxecto empresarial e ata político¹².

“Hai bastantes emigrantes retornados e veñen porque lles foi basicamente ben; veñen quedar, coa ilusión de regresar á súa terra”.

Por outro lado, retornan individuos a quen non lles foi tan ben en América ou en Europa e que buscan o apoio da familia e das institucións para intentar o asentamento na terra de orixe. Esta situación xera tensións familiares e pronto descubren uns e outros a dificultade da integración e a temporalidade das axudas públicas existentes. As familias acolledoras comezan a interesarse polo tipo de apoio público previsto, co obxecto de informar o parente antes de que este inicie o regreso, de forma que xa en moitos casos se percibe un retraemento deste fenómeno, alertado polas dificultades que vai atopar.

Xunto aos retornados, atopámonos co fenómeno da inmigración. Pero a inmigración na Barcala non é exactamente a mesma que a que se está a producir no resto do Estado, xa que hai unha colonia de magrebís afincada dende hai máis de 15 anos. En calquera caso, é un grupo que se dedica á venda ambulante, que non xera problemas de convivencia relevantes, pero que non logrou a integración completa nos núcleos nos que habita. Amoreamento, choques culturais, vestimentas étnicas, machismo... son algunhas das definicións que se lles atribúen e que non parecen axudar á súa total aceptación.

“O curioso é que hai unha colonia marroquí dende hai 15 anos e que non responde á inmigración actual. Non é unha poboación integrada; é un problema que eu non sei solucionar”.

¹² A xeito de exemplo, o actual alcalde do concello de Negreira é un emigrante retornado que, segundo din os entrevistados, tivo éxito na súa actividade profesional no estranxeiro.

Non obstante, e pouco a pouco, presúmese que os inmigrantes máis novos si comezan a ser aceptados por unha poboación que sufriu o desconcerto do descoñecemento previo e que predomina unha vontade aperturista para a aceptación da colonia, segundo perciben os entrevistados. As mozas marroquís visten á moda occidental, as súas nais aprenden español aínda que non o usen en presenza dos maridos e todos xuntos van aceptando as normas da sociedade que os acolle: escolarización obrigatoria, pagamento de impostos, etc. Pero non é doado avaliar o auténtico nivel de integración desta colonia, pois os informantes móvense entre o politicamente correcto, dicindo que a colonia si está aceptada, e aqueles que claramente manifestan a aínda oposición da vila. Sen dúbida, hai serias susceptibilidades da veciñanza porque o concello parece que tivese unha política de discriminación positiva cara a aqueles; este aspecto apréciase con rotundidade nas queixas manifestadas ante as axudas económicas para compra de vivenda, adquisición de libros de texto, axudas alimentarias, etc. que a Administración lles concede, xa que ao ser familias extensas cumpren con folgura os requisitos de certas convocatorias públicas de axudas. Tamén é habitual escoitar un discurso negativo no sentido de que estes inmigrantes non se adaptan aos costumes da poboación autóctona nin aprenden a lingua, mentres que os barcaleses emigrados no seu momento si se adaptaron aos de Cuba, Arxentina ou Suíza. Este aspecto é, non obstante, negado con rotundidade por outros informantes máis coñecedores da súa historia que saben que os seus parentes emigrantes se reunían en grupos numerosos en pisos privados para cantar muiñeiras, falar da terra e que, despois de anos de traballo e residencia en Suíza, non falaban senón galego e español. Dese xeito, a vida da colonia móvese entre xenofobia, falta de empatía ou clara vontade de aceptación.

“Son familias completas e viven harmonicamente con todo o mundo”.

“Inmigrantes: a sociedade de aquí é moi xenófoba en relación cos marroquís de aquí”.

Pero non remata aí todo o relacionado coa inmigración, xa que dende hai pouco tempo tamén se vén producindo a chegada doutros grupos de inmigrantes: suramericanos, romaneses, etc. —A Baña apenas recibiu inmigrantes deste tipo— e este feito comeza a poñer no seu sitio a opinión que se ten sobre os marroquis. Probablemente estes non se integren todo o convenientemente na sociedade barcalesa, pero ninguén dubida que traballan —venda ambulante¹³— e que saben gañar a vida, fronte aos que acaban de chegar que si motivan claramente situacións conflitivas por falta de emprego, enfrontamentos coa poboación, etc.

13 Segundo información proporcionada por funcionarios de ambos os dous concellos, a totalidade da colonia magrebí dedícase á venda ambulante; o mercado de Padrón, basicamente, é o centro da súa actividade profesional e os seus clientes son, sen ningún tipo de problema, calquera veciño da zona.

1.3.4. O asociacionismo e os valores culturais

Sen dúbida ningunha, o movemento asociativo é un bo indicador do dinamismo da poboación. A súa existencia é proba evidente do interese da xente en participar en actividades grupais, de relacionarse con outros e de intentar conseguir obxectivos comúns. Cando estas asociacións funcionan á marxe da Administración e os seus proxectos responden ás súas propias inquietudes, entendemos que hai capacidade de independencia e de proporcionar ideas renovadas. Para algúns dos entrevistados, o mero feito cuantificable da cantidade de asociacións existentes na Barcala dá testemuño da boa saúde deste fenómeno.

“A pesar de que é un concello de 5.000 habitantes, o movemento asociativo é moi grande. Creo que a día de hoxe temos de 36 a 38 asociacións e iso indica que o asociacionismo funciona e prospera”.

O asociacionismo ten o seu punto forte na organización de actividades basicamente baseadas no ocio e no entretemento: talleres de manualidades, bailes, excursións, etc., enchen as axendas das asociacións de amas de casa, mozos ou xubilados. Pero, por outra parte, hai quen entende que a maior parte do movemento asociativo ten escaso peso específico detrás, pouca participación e que as persoas implicadas son as menos; ademais, o movemento asociativo depende dun modo ou doutro das subvencións públicas por enriba das cotas individuais e aquelas parece que se poden orientar, dependendo do grao de submisión do solicitante, á corporación correspondente.

O mundo asociativo depende de se o socio está ou non a gusto co que se fai, coa programación e, en xeral, percíbese certo desinterese da comunidade no seu conxunto e un apoio institucional que non pasa do mero aspecto formal: redacción de estatutos, convocatoria de axudas económicas, etc.

O movemento xuvenil vincúlase moito á organización de festas ou carnavaís, porque a continuidade de actos queda freada polo tempo de estudo obrigatorio e pola falta de xente que dinamice de verdade. As asociacións que parece ter un labor de máis calado son as situadas nas parroquias, sobre todo se non están politizadas, pero o seu carácter máis participativo e reivindicativo adoita ser contrario ao poder establecido —sexa cal sexa—, de forma que adoitan ser as menos afortunadas coas axudas oficiais. O que é indubidable é que en todas as parroquias hai unha asociación de veciños que organizan bastantes reunións entre eles e que se articulan como vehículo para que o concello teña en conta certas necesidades; ademais, están moi orgullosos de ser os que levan a cabo a organización das concorridas festas parroquiais.

“En Logrosa teñen máis arraigado o espírito veciñal parroquial, como en Liño, e rehabilitaron os famosos teleclubs e fan a reunión social semanal cada sábado cunha churrascada para todos os asistentes, e ben; tamén levan a cabo as festas parroquiais”.

O asociacionismo é unha das formas de manifestar valores culturais comúns; agora ben, definir a identidade cultural dunha comarca é tarefa ardua. Un pode sentirse identificado cun lugar, sentir a súa historia, pero non saber definir os valores que o unen co seu conveciño, fronte a outro campesiño da comarca próxima.

As festas parroquiais teñen un marcado carácter participativo en toda A Barcala, pero máis alá da festividade relixiosa dunha e outra parroquia non parecen presumirse moitos máis valores que aglutinen a comunidade. O antigo cooperativismo agrario —berce da empresa Feiraco—, identidade clave da comarca nos anos sesenta-setenta e discorrer do Camiño de Santiago a Fisterra polo termo de Negreira poden ser outros dos trazos cos que máis se poidan identificar. Non obstante, para moitos dos entrevistados esta identificación cultural queda moi esvaecida, pouco debuxada e con trazos idénticos a comarcas limítrofes.

1.3.5. Os sectores sociais vulnerables

Vimos falando de demografía comarcal ou do asociacionismo das súas xentes; pois ben, entre os poboadores da Barcala aprécianse certas desigualdades e entre os colectivos menos favorecidos está a muller. A muller barcalesa segue ocupándose da casa, do marido, fillos e pais; é un punto de referencia básico na explotación gandeira, pero o seu papel queda reducido á man de obra e non ao recoñecemento social. Mesmo para saír da casa a estudar ou a traballar a tempo parcial pídelle permiso ao marido e é difícil velas soas nunha cafetaría; aparentemente, a gran maioría das mulleres segue desempeñando o mesmo rol que tiveron as súas nais e avoas. Atopámonos ante unha muller sobrecargada de traballo, moi pasiva e que non se sente ben; poderíase dicir que a vida lle pasou por diante, pero sen que ela se decatase. Dalgún xeito, percíbese que este papel tradicional é aínda máis frecuente na Baña —sobre todo, nas parroquias— que no núcleo de Negreira, onde tanto a muller como o home están máis afastados do mundo agrario e onde elas atoparon certas posibilidades laborais.

A creación de pequenos talleres téxtiles vén posibilitando dende hai uns anos a incorporación laboral a un mundo do traballo alieo á gandaría. Aínda cunhas malas condicións sociolaborais e económicas¹⁴, o seu traballo como asalariadas ou cooperativistas destes talleres permitiulles alcanzar certa parcela de autonomía persoal. Tamén o traballo doméstico en casas alleas é unha fonte de traballo para estas mulleres, que logran así un xornal complementario na súa economía familiar.

“O traballo doméstico non está mal visto, como si o pode estar coas vacas, pero está moi mal pagado”.

¹⁴ Carencia de contratos, sobreexplotación e baixos soldos parecen estar moi estendidos neses talleres.

Ese papel de baixa autoestima persoal e falta de recoñecemento familiar e social parece que está a derivar en importantes problemas de saúde para o colectivo, no sentido de que depresións e alcoholismo son moi frecuentes entre elas¹⁵, sen que o recoñezan nin as afectadas nin as propias familias.

Pouco a pouco, parece que algúns cambios positivos comezan a notarse nas xeracións máis novas de mulleres que son as que máis invisten en formación académica e en cultivarse en toda oferta de cursos e talleres que se convoquen, para así optar a novos desenvolvementos profesionais e persoais. A proximidade da Universidade de Santiago e os empregos que se poden atopar na capital conforman uns recursos para a muller nova con algún tipo de inquietude. Nais educadas en épocas de carestía e sen horizontes laborais máis alá do agrario e fillas que enxergan novas posibilidades sociolaborais van abrindo camiño a unha xeración —os nenos—, onde a diversidade de equipamentos públicos na comarca dos últimos anos —deportivos, de ocio...— posibilita que o pequeno barcalés creza contando con recursos similares aos doutros lugares.

Parece que os problemas comezan de novo na adolescencia, onde se presumen drogodependencias, quizais como consecuencia dunhas vidas familiares mal proxectadas, onde os mozos viron como as súas nais bebían ás agachadas para solucionar a súa soidade e frustración persoal. En calquera caso e á marxe dese consumo asociado ou non ao dos pais, os informantes coinciden en describir unha xuventude apática, con poucas iniciativas sociolaborais e máis dirixida ao emprego ou módulos formativos de baixa cualificación, en contraposición coa diversidade de camiños que permite unha formación universitaria. Non parece que os entrevistados queiran que todo novo teña estudos universitarios superiores, pero si entenden que a riqueza potencial que proporciona a proximidade física á Universidade de Santiago parece que non está aproveitada en todas as súas dimensións. Nesa mesma liña, o emprego xuvenil non pasa pola continuidade da explotación gandeira dos seus pais, senón polo desempeño de oficios nas cidades industriais máis prósperas de Galicia, sen esquecer o recorrido emprego no sector da construción.

“Cando os mozos rematan o bacharelato métese na construción ou van a Santiago á universidade, pero creo que aí hai unha porcentaxe mínima de mozos”.

Como xa fixemos referencia no apartado de asociacionismo, ao novo barcalés fáltalle parte do compromiso social necesario para desenvolver un proxecto asociativo e, nese sentido, tampouco parece que a Administración lle proporcione a dotación necesaria para reunirse e atopala.

Noutra orde de cousas, estes rapaces son fillos de pais que tiveron importantes carencias económicas e falta de recursos e que cren que proporcionándolles aos seus fillos o que eles non tiveron na súa xuventude senón

¹⁵ Este feito foi manifestado de forma moi expresiva polas traballadoras sociais dos concellos, segundo a súa propia percepción e os informes do centro de saúde.

co seu esforzo, lles van facilitar a vida; dese xeito, o novo barcalés afíxose a que as cousas lles dean feitas e, ademais, son esixentes en que así sexa.

Ben, falamos da muller e dos mozos como grupos vulnerables, agora vémonos obrigados a facer unha extensa referencia á situación das persoas maiores na Barcala. A súa proporción —os de máis de 64 anos— é moi elevada, tanto nas aldeas coma nos dous núcleos poboacionais. En boa medida, a idea da familia como soporte para atender o maior —pais e parentes solteiros e/ou viúvos— aínda segue moi arraigada en todo o territorio, que coida dos seus maiores na casa antes de envialos a unha residencia. Pero, xunto a iso, percíbese como necesario contar con recursos específicos que lles proporcionen ocio, que lles reduzan a soidade, xa que non todo é comida e aloxamento e, o que é máis perentorio, contar co apoio asistencial adecuado para que o maior permaneza coas mellores condicións sociosanitarias no fogar familiar.

Nese sentido, hai dous discursos ben diferenciados. Por un lado, aqueles que, avalados pola existencia dos servizos de teleasistencia, axuda a domicilio, lavandaría e comedor, entenden que os maiores contan cun soporte importante para garantir a calidade de vida no propio domicilio e que a construción dunha residencia privada¹⁶ complementa o abano de recursos necesarios.

E, por outro lado, aqueles entrevistados que entenden que faltan moitos recursos axeitados para a cantidade de maiores da comarca e que o principal problema ao que se enfrontan, a soidade, está lonxe de ser solucionado coas prestacións actuais e máis aínda nas aldeas máis afastadas do núcleo.

Xa dixemos que o asociacionismo de maiores xubilados está estendido entre a comarca, pero as súas actividades quedan moi centralizadas nos dous núcleos, ao igual que as accións dos concellos que quedan restrinxidas para os que necesitan desprazarse con vehículo. Excursións organizadas á praia, partidas de cartas, bailes e talleres de manualidades son as ofertas habituais coas que pode gozar o maior e que, a xuízo dalgúns entrevistados, conforman unha oferta pobre e baixa en calidade.

“Os maiores non están mal; fáltanlles servizos nas aldeas e cada vez hai máis casos de xente que está moi soa; a soidade é o peor”.

Outro dos grandes sectores vulnerables é o de minusválidos psíquicos. Tempo atrás víronse como un problema, como un peso para a familia, en definitiva, como unha lacra, pero nos últimos anos e co xurdimento dunha asociación de familiares, á que claramente se apoiou dende a Administración, conseguiuase crear un taller de carpintaría onde desenvolven unha actividade remunerada —aínda que sexa simbolicamente— nun edificio específico e propio, atendido por persoal especializado. Agora ben, malia que se produciu un cambio positivo na

¹⁶ Informóusenos da próxima apertura dunha residencia de anciáns de iniciativa privada na Baña e do proxecto dunha pública na comarca.

súa aceptación social, percíbese que no ámbito das propias familias aínda se lles segue vendo máis como un estigma que como o que verdadeiramente son. Feito aínda máis potenciado nas aldeas máis afastadas de Negreira —onde está situado o centro—, onde aínda se dan casos de familias que non permiten que ese fillo teña ningún tipo de tratamento terapéutico ou intervención socializadora, a pesar de que a propia fundación de minusválidos ten un transporte diario específico para recoller os afectados.

“As familias que levan os rapaces ao centro están satisfeitas, pero creo que esperaban máis ou algo distinto, no sentido económico; esperaban máis economicamente, non lles importa nada o fillo e que non teña hábitos de hixiene ou de comida, pero que saque o maior diñeiro posible, iso si lles importa”.

Como último aspecto que se vai recoller neste punto, un breve apuntamento respecto da situación dos minusválidos físicos. A súa presenza parece que non é relevante cuantitativamente e quizais baixo ese amparo a obrigatoria adecuación dos edificios públicos en canto a normativa de eliminación de barreiras arquitectónicas parece que brilla pola súa ausencia. Escaleras, bordos altos ou falta de ramplas están masivamente presentes en ambos os dous núcleos en diversos edificios públicos.

1.4. As fortalezas, oportunidades e potencialidades

1.4.1. As fortalezas da comarca

Hai unha clara unanimidade entre os entrevistados en seguir apostando pola gandaría como un dos puntos clave para o desenvolvemento da comarca. Xunto á gandaría, a continuidade na explotación forestal dos bosques de eucaliptos e piñeiros e a construción seguen sendo os sectores imprescindibles de creación de emprego e riqueza. É pois unha proposta, en boa medida, continuísta a que entenden os entrevistados como a base do sustento comarcal. Xunto a ela, e tendo en conta a paulatina concentración de poboación en Negreira propiciando a consolidación dunha oferta hostaleira —hoteis, cafetarías e bares serven de parada e fonda para propios, turistas e profesionais de paso na comarca—, o que se traduce noutra fortaleza económica existente e con capacidade de xerar maior crecemento.

Pero, sen dúbida, dado que o grande e indiscutible motor de emprego foi durante os últimos 35 anos Feiraco, esta cooperativa ázase como unha das apostas claras do territorio. A fe da poboación en que a empresa saia reforzada da súa actual crise e poida manter o equipo existente fai prever que o seu equipo directivo seguirá buscando novos produtos e servizos que lle ofrecer ao mercado para asegurar o beneficio de tantos.

A situación xeográfica, sobre todo do núcleo de Negreira, tan próximo a Santiago e non afastado da costa, é outra realidade que coaduxa ao seu potencial incremento de prosperidade. O aproveitamento da influencia do mercado industrial, turístico ou comercial de Santiago permite que a tan só 20 quilómetros —de renovada estrada— se poidan desenvolver certos sectores: a hostalaría, cuns prezos máis competitivos que os da capital; a construción, cuns pisos máis baratos e algúns servizos complementarios —carpintaría de madeira, metálica, automoción...— que lles permiten a certos traballadores permanecer vivindo no lugar de traballo e producindo servizos atractivos para terceiros.

“O territorio está moi ben situado, moi cerca de Santiago e equidistante do punto norte e do sur; Negreira está nun lugar idóneo”.

1.4.2. Iniciativas emprendedoras

É difícil que unha comarca teña iniciativas económicas exclusivas; é dicir, partindo das posibilidades dun territorio, toda iniciativa relevante que se trate de levar a cabo adoita vir precedida dun desenvolvemento exitoso noutras localidades. Nese sentido, A Barcala, coñecedora de certas iniciativas emprendedoras doutras comarcas e rexións, apostou recentemente polo turismo rural. Tres proxectos en marcha e outros tres en camiño conforman aínda unha reducida oferta que, como economía complementaria, vén levándose a cabo dende hai moi pouco tempo, pero que aproveita unha paisaxe con valores, un rico patrimonio e a influencia do Camiño de Santiago, de forma que se prevé que sexa unha oferta para seguir por máis empresarios, e máis tendo en conta que é un dos obxectivos do proxecto Agader.

Outra destas iniciativas aproveita aínda máis dende dentro o sinal de identidade tan xenuíno da comarca: a gandaría. Recentemente, un gandeiro da Baña puxo en marcha unha explotación de leite ecolóxico e parece ser que toda a produción lla quitan das mans. Non obstante, este tipo de empresas non deixa de estar libre de certas críticas que, en certa medida, poden frear outras experiencias similares, xa que non se acaba de entender como unha explotación pode producir leite ecolóxico nun territorio onde os xurros dunhas e doutras explotacións teñen igual tratamento e onde a todas lles pode chegar a mesma contaminación.

Outra iniciativa, neste caso impulsada pola Administración local, é a creación de sendas e áreas recreativas; son os primeiros e tímidos pasos para o ocio ao aire libre, que se enxerga como unha proposta para atraer un tipo de turismo que busca o campo e paisaxes onde gozar das súas vacacións. Neste sentido, o concello da Baña, coa área de ocio de Chans, aposta xa por estas dotacións.

Un dos obxectivos emprendedores máis firme recae no esforzo de ambos os dous concellos e é a aposta industrial. A esperada e predicible non moi

afastada apertura dun polígono industrial —parece ser que os terreos xa están seleccionados— onde recolocar as empresas xa existentes e poder atraer outras pola proximidade a Santiago augura un desenvolvemento empresarial cunha orientación máis específica que a actual.

Nese sentido de desenvolvemento industrial e apostando polas enerxías renovables, a presenza de aeroxeradores en distintas lugares da comarca é outra das iniciativas máis recentes e que con máis presenza está a crecer na comarca, non sen a oposición de grupos ecoloxistas e algunhas parroquias, que cuestionan os aspectos negativos destes proxectos.

E como último apuntamento emprendedor, o apoio polo que aposta a Axencia de Desenvolvemento Local en empregos a tempo parcial aproveitando o medio e a tradición, respectivamente, e sempre pensando en accións minoritarias. Nese sentido, emerxe a comercialización de produtos locais, como o mel e a conservación da artesanía. Hai varios apicultores que aproveitan a riqueza do bosque de eucalipto para asentir as súas colmeas; por outro lado, artesáns de sombreiros e cestas conforman o outro ápice dunha estrutura que, a través do cooperativismo agrario e do apoio da Administración, tratan de comercializar produtos da comarca nas feiras de Galicia.

1.4.3. Potencialidades de desenvolvemento

As potencialidades de desenvolvemento están estreitamente unidas ás iniciativas emprendedoras que xa existen no territorio e que aínda en pequenas doses están a dar resultados positivos. Trátase, pois, de desenvolver o xa iniciado —proxectos de ocio, turismo rural, posta en marcha do polígono industrial...—, recuperación e posta en valor do patrimonio, etc., xunto á reorientación de sectores tradicionais fundamentais —gandaría/agricultura— para garantir postos de traballo nunha comarca cuxos efectivos viñeron escapando dos seus límites territoriais para asegurarse a vida, pero que son conscientes de que a calidade de vida se mide cando traballo e domicilio son coincidentes na mesma localidade. Nese sentido, a maior parte dos nosos entrevistados entende que o concello de Negreira goza de maiores e prometedoras perspectivas que o da Baña, onde a falta de servizos e industria poden abocalo a un estancamento poboacional, cando non a un claro retroceso.

Gandaría reorientada e agricultura ecolóxica, pouco máis que engadir; apostar pola formación, a tecnificación e o aproveitamento dos recursos naturais para ampliar a oferta do sector e sacar ao mercado recursos ata agora de autoconsumo. Por iso, promoción de axudas agrarias, plan de feiras internacionais para fomentar os produtos e conseguir foros de cooperación e actualización de avances tecnolóxicos.

No mesmo sentido, potenciar a produción de mel, xa que hai un medio propicio e un mercado de consumo rexional e, sobre todo, internacional en crecemento.

“Hai actividades que en dedicación a tempo parcial, como economía complementaria, tamén teñen para min saídas no futuro; unha delas é a apicultura e dígoo dende un coñecemento non só teórico, senón práctico: 1 Ha de eucalipto pode chegar a producir 1 Tm de mel e é un produto que ten saída porque España é deficitaria en produción e os alemáns mátanse por comprar o mel”.

Desenvolvemento gastronómico, na mesma liña de potenciar produtos ata a data de autoconsumo, practicamente reducidos ao ámbito doméstico, e estudar a viabilidade de envasar as filloas e derivados da castaña que en toda casa barcalesa se fan acotío e que como economía para a muller, cando menos complementaria, pode producir un rendemento de interese, tal e como nos dixerón algúns dos entrevistados. Nese sentido, xa se fixeron encontros, feiras e intercambios gastronómicos con gran participación da sociedade.

Deixando aparcados os produtos alimentarios, emerxe a explotación do Camiño de Santiago e o patrimonio cultural. O Camiño de Santiago unha vez máis, pero como non; o seu paso polo concello de Negreira e ao longo de máis de 10 quilómetros conduce aos peregrinos ata a Costa da Morte. Mellorar os albergues, sinalizar o camiño e poñer en valor as paisaxes e o resto do patrimonio para que todo tipo de turista poida gozalo, facendo uso das instalacións oportunas —hoteis, casas de turismo rural, restaurantes da comarca...— e sen esquecer a riqueza dos seus monumentos. Son os propios entrevistados os que venden o magnífico conxunto que conforma a ponte vella sobre o Tambre en Ponte Maceira e os que se decatan do menosprezado dos seus propios recursos e quizais da escasa conciencia colectiva do que teñen.

Pero é que, por si soas, as igrexas románicas, pazos, pontes medievais, cruceiros ou os restos megalíticos poden ser o imán de atracción para un turista ávido de coñecer ese patrimonio rural afastado das grandes cidades. Para iso, restauración, conservación, sinalización e rutas axeitadas, sen descoidar a protección da edificación civil, loitando contra o feísmo arquitectónico predominante nas casas da zona, que pode conducir a un deslucimento xeral do contorno se non se frea a tempo.

Pero toda esta aposta por atraer o turista de corte cultural e verde ten que dar un paso máis en canto á calidade e especialización dunha das súas ofertas, como é o turismo rural. Entendemos que o seu incipiente desenvolvemento está nun momento idóneo de ofrecer algo máis, no sentido de reorientalo cara á recuperación dalgúns pazos como oferta complementaria —ademais das casas xa abertas— e que a apertura dalgunhas destas casas sexa nas propias explotacións gandeiras, para que o turista conviva e aprecie a realidade do día a día dunha comarca rural. Turismo rural non só como oferta hostaleira, senón como difusión da vida rural.

Proxectos ambientais e de ocio, este aspecto segue estreitamente ligado ao concepto do Camiño de Santiago; trátase de crear rutas paisaxísticas pola comarca, sinalalas, crear infraestruturas axeitadas, potenciar o achegamento

aos bosques de castiñeiros e educar a poboación no aprecio desa riqueza e na necesidade do seu aproveitamento e protección.

“Tería sentido explotar o ecolóxico e o turismo, pero iso require crear unha infraestrutura viaria axeitada, despois sinalizar e, ao mesmo tempo, informar a xente para que aprenda a valorar ese tipo de cousas porque, se non, son ata capaces de estragalas”.

Xunto ao aproveitamento paisaxístico, outras riquezas como son a recuperación dos ríos, a potenciación da pesca e da caza, que tiveron a súa importancia anos atrás —as famosas pesqueiras do Tambre— e que non teñen ningún tipo de aproveitamento económico na actualidade.

Tanto no río Tambre coma no Barcala foi moi importante a proliferación de muíños para a produción eléctrica e moenda de gran —máis de 200, pero en estado ruinoso—. Algúns deles poden ser recuperados, como testemuño do patrimonio rural preindustrial e, ademais, pódese estudar a explotación do encoro Barrié de la Maza como lugar de ocio e deportivo.

E seguindo coa riqueza natural da comarca, non se pode esquecer o aproveitamento micolóxico dos seus bosques. A variedade de cogomelos e fungos, ao amparo da diversidade de chans e árbores, permite abrir un mercado moi cotizado, con múltiples variedades na súa venda directa e envasado. Micoloxía que ten que complementarse e non estar disputada coa reorientación da política de repoboación forestal, potenciando as árbores autóctonas —castiñeiros— e a transformación da madeira na propia comarca como valor engadido á corta actual e non limitarse á fabricación de conglomerados, sen esquecer a necesaria concentración parcelaria dos terreos forestais.

Diciamos ao comezo desta sección que as potencialidades da Barcala non poden deixar de lado o xa iniciado, senón maximizalo. Nese sentido, o proxecto en marcha de creación do polígono comarcal industrial terá que pasar pola súa máxima potenciación, conseguindo empresas que creen emprego e vendendo as vantaxes da súa proximidade a Santiago: prezos de chan máis alcanzable, boas comunicacións, etc. Atrair novas empresas ao territorio equilibraría que a responsabilidade laboral tan centrada en Feiraco puidese distribuírse e, dese xeito, asegurar unha diversificación que garantise a maior estabilidade do emprego comarcal.

Como última alternativa, a aposta polos valores persoais, a promoción dos valores comarcais. Toda alternativa que se queira levar a cabo e que queira servir de motor económico estable ten que contar co apoio das administracións, pero sen esquecer a solidariedade da poboación. Para iso, hase conseguir a consolidación da estrutura comarcal e poñer en valor a vida rural, traballando a autoestima dos veciños, para que freen a súa saída da comarca e se logre certo asentamento poboacional estable. A redución dos localismos internos e a consecución dun carácter supramunicipal, no sentido de ofrecer servizos comúns para todos, á marxe da súa situación xeográfica.

1.5. Obxectivos e liñas de actuación para o desenvolvemento comarcal

Os obxectivos para o desenvolvemento comarcal descansan en dous grandes piares: iniciativa e proxectos; piares que necesitan da sociedade e dos proxectos económicos. Obviamente, na sociedade teñen que estar incluídos todos os axentes: Administración, empresarios e poboación e entre os proxectos caben todos os xa recollidos ata agora ao longo de apartado anterior: gandería, construción, hostalaría, servizos e iniciativas emprendedoras.

A continuación, trataremos de establecer as liñas de actuación para o desenvolvemento da Barcala. As devanditas actuacións pasan, entre outras, pola mellora da calidade de vida, asegurar o recambio xeracional e desenvolver o nivel cultural, formativo e económico da poboación, coa implicación de políticos, entidades representativas e persoas de a pé.

1. É imprescindible a implicación da Administración e da promoción privada na creación de riqueza, xunto á sociedade civil —individuo a individuo—, en crer que o seu territorio ten posibilidades reais de crecemento, mantendo a súa personalidade rural.
2. Presúmese a necesidade da diversificación intracomarcal, orientada en dúas grandes apostas: a industrialización en Negreira e a especialización agrogandeira na Baña, xunto ao complemento do resto de iniciativas ao ancho de toda a comarca.

1.5.1. Desenvolvemento socioeconómico

O primordial é dotar de servizos e infraestruturas o territorio, de forma que se favoreza o desenvolvemento e para iso fai falta solo industrial que posibilita a creación dun tecido produtivo sólido, coa instalación do maior número de empresas posibles que no seu conxunto supoñan unha oferta laboral cuantificable. Ninguén parece confiar xa no milagre Feiraco, no sentido de que unha única empresa sexa capaz de volver dinamizar por si soa toda a forza de traballo. O ideal é conseguir vender ben o produto Negreira como un lugar próximo a Santiago, con menores custos de solo e servizos, con boas estradas e accesos, que posibiliten e faciliten a instalación de certas industrias que, doutro xeito, van acabar fixando o seu domicilio en Santiago. Negreira manifesta vontade por esta vía da industria e da empresa e, de feito, fíxosenos constar que o chan para o polígono xa existe e só se está á espera do último empuxón. Neste sentido e, sen dúbida, o que parece innecesario é que ambos os dous concellos situados a tan escasos quilómetros entre si creen estruturas semellantes. E ese é o comezo da clave para a especialización: Negreira cun enfoque industrial e A Baña cun enfoque agrogandeiro de calidade poden complementarse, reducir gastos duplicados e aumentar a oferta, tanto para a súa propia man de obra, coma para proxectarse como vía alternativa ao polígono de Santiago.

Os barcaleses son conscientes de que hoxe viven mellor do que viviron nunca; a proliferación de servizos, a mellora das infraestruturas e a dotación de

todas aquelas comodidades nas vivendas de forma similar ás urbanas, xunto á presenza inmediata dun medio en boas condicións, sitúaos nunha posición cunha boa base e unhas perspectivas positivas e, máis aínda, se se frea a emigración e se consegue a creación de emprego no territorio. Algunhas das debilidades palpables: poboación envellecida, apatía da xuventude ou a falta de formación da muller non son senón o reflexo do resto da sociedade española; é dicir, esas e outras tantas situacións son propias dun presente común en todo o territorio estatal. Carencias ou debilidades emendables se se opta por unha aposta clara pola formación, o incremento cultural, a consolidación dos valores rurais, o fortalecemento da autoestima e a continuidade de todas aquelas accións económicas viables propias da comarca —gandaría, hostalaría, servizos, etc.— e de cantas iniciativas emprendedoras sexan posibles.

A inercia poboacional foi configurando Negreira como o núcleo maior, con máis servizos e equipamentos, mentres A Baña tendeu cara á especialización gandeira: explotacións máis grandes, máis profesionalizadas e o inicio de gandarías ecolóxicas. Negreira recibe poboación das súas propias parroquias e das da Baña, mentres A Baña se estanca demograficamente. As dotacións en infraestrutura, aínda coas súas deficiencias, alcanzan o seu mellor momento histórico; hai movemento asociativo, máis ou menos dinámico, máis ou menos representativo e hai, dende logo, dous concellos cuns orzamentos propios e as axudas correspondentes do resto das administracións. A comarca loita por nacer e consolidar un traballo común entre ambos os dous municipios; ¿que máis fai falta? Sen dúbida, o que fai falta é a capacidade de liderar un proxecto no que saber darlles cabida a todos os axentes posibles. Un motor á cabeza e unhas articulacións que apoien a iniciativa, que a fagan súa, que a fomenten e a multipliquen.

“Cando a xente se dea conta de que producindo doutro xeito se pode sacar un maior rendemento, pois aí estará o cambio”.

1.5.2. Axentes do desenvolvemento socioeconómico

Canto máis dinámica é unha sociedade, máis iniciativas poden poñerse en marcha, pero ese dinamismo debe responder á súa vez á maior diversificación de axentes implicados posibles. A Barcala foi testemuña da emigración dos seus mozos e adultos durante décadas; nestes últimos anos, viu reducirse este fenómeno, ao tempo que se converteu en receptora de colectivos inmigrantes. Todo barcalés é consciente de que o futuro da comarca depende do xiro que se lle queira dar, nas súas mans está seguir dotándoa de servizos para lle facer a vida máis cómoda ao cidadán e/ou de impulsar o desenvolvemento para intentar cambiar o rumbo.

Ben é certo, e como din varios dos entrevistados, que nada pode conseguirse se non existe un sentimento de unidade e un desexo de seguir vivindo e producindo por unha mellor convivencia, tanto no social coma no

económico e cultural. Desenvolver un territorio é obra de moitos e para levalo a efecto debería haber unha simbiose entre os concellos, a Deputación Provincial e a Xunta, sen esquecer a iniciativa privada. Como din varios dos entrevistados, se se quere modificar a realidade, hai que achegarse a ela todos xuntos, porque ninguén por si só é capaz de modificala, se non hai unha firme vontade das bases en apoiar o proxecto.

“Hai que achegarse á realidade e preto dela é cando podemos modificala”.

“Sería un milagre que chegase alguén de fóra e solucionase todo; as cousas propias fanse dende dentro”.

Falamos de axentes dinamizadores e non se pode esquecer a comarca, comarca que aínda non ten estrutura administrativa propia, pero que se vai aglutinar no seu momento ao conxunto de parroquias de Negreira e A Baña. Nese sentido, a comarca ten que desenvolverse e asumir o seu papel de colanzador xunto ás outras entidades. E falando de quen ten que asumir o papel de dinamizador do desenvolvemento, hai que constatar que son varios os entrevistados que inclúen a Feiraco nese abano de axentes. Feiraco representa o resultado da unión de distintas forzas —Cáritas-Igrexa, cooperativas agrarias, iniciativa privada— e, a pesar da crise que acaba de envolverla, fórmase con forza a idea de que dende ela se siga promovendo desenvolvemento comarcal. Sen dúbida, a intervención global na Barcala ha de partir da conxunción e suma de todos, iniciativa privada e apoio institucional nun equilibrio que evite o anquilosamento destas e que multiplique a axilidade daquelas.

Agora ben, se hai que cargar o peso cara a unha entidade por enriba das demais e á espera do definitivo xurdimento da comarca, parece que son os concellos os que teñen que dirixir, promover e coordinar o necesario desenvolvemento. Neles os veciños senten a presenza máis próxima da Administración e, xunto a eles, todas aquelas asociacións de veciños e de empresarios que tendo ideas sexan capaces de apostar pola solidariedade territorial.

“O Concello tería que cambiar como da noite ao día, empurrando e sendo o primeiro que tirase do carro e, a continuación, os demais; iso é o fundamental. Detrás teñen que estar as asociacións e as forzas representativas. Se non empezamos por aí, mal imos”.

ANEXO

O traballo de campo na comarca da Barcala realizouse entre os días 18 e 21 de outubro de 2005. Viáxase a Negreira realizando un primeiro contacto telefónico dende Madrid cos oito entrevistados previstos e todos eles móstranse moi favorables á colaboración solicitada por Cáritas.

As entrevistas lévanse a cabo conforme estaba planificado, coa particularidade de que se acaban entrevistando outros dous axentes representativos da comarca máis, dada a insistencia de varios dos colaboradores en considerar de significativa importancia contar coa opinión de ambos. O conxunto dos dez entrevistados colabora en actitude, tempo dispoñible e informacións complementarias, máis alá do teoricamente previsto.

Durante todo o período do traballo de campo, aprovéitase para coñecer os dous núcleos máis importantes da comarca —Negreira e San Vicente da Baña—, así como parroquias, aldeas e lugares, co obxecto de percibir e de apreciar en directo paisaxe, bosques, explotacións gandeiras, cooperativa Feiraco, urbanismo, patrimonio histórico, comercio, servizos e estado das infraestruturas.

As chuvias continuas na comarca convértense no compañeiro inseparable deses días, a prensa de Santiago recolle precipitacións diarias de ata 60 litros.

N.º	DATA	SEXO	INFORMANTES
1	18/X/05	H	Xerente Grupo Acción Local Trastámara
2	18/X/05	M	Asesor social do concello de Zas
3	18/X/05	H	Concelleiro PSdG-PSOE de Negreira
4	18/X/05	M/H	Pta. e Pta. Asoc. Explotacións Com. de Negreira
5	19/X/05	H	Vicepte. de Cooperativa Feiraco
6	20/X/05	H	Excmo. de Explotacións Com. de Negreira
7	20/X/05	M/M	Pta. Asoc. Mulleres Rurais e Xubilados de Negreira
8	20/X/05	M/H	Pta. Asoc. Mulleres e Xubilados de San Vicente da Baña
9	21/X/05	H	Alcalde do Concello da Baña
10	21/X/05	M/M	Traballadores sociais de Negreira e A Baña

2. TERRA DE SONEIRA

Nas páxinas que seguen daremos conta dos resultados da análise do discurso achegado polas 10 entrevistas realizadas na comarca de Terra de Soneira entre as redes políticas, administrativas, socioculturais e empresariais dos municipios de Camariñas, Vimianzo e Zas. Nestas liñas, queremos adiantar as conclusións máis relevantes do estudo para guiar e contextualizar a lectura deste capítulo.

- Terra de Soneira é unha das comarcas da provincia da Coruña cuns peores indicadores socioeconómicos (renda per cápita, taxas de emprego...).
- Neste sentido, apunta como unha comarca con necesidades relevantes de intervención, sobre todo dende as distintas administracións públicas.
- Atopámonos con importantes carencias no ámbito do económico (perda de peso do sector agropecuario, escasa relevancia do sector industrial...) e do social (marcada tendencia á emigración, envellecemento poboacional...).
- En tal contexto, as demandas artículanse arredor de tres ámbitos: o terreo do económico (parque industrial comarcal, investimento no sector turístico...), o ámbito das infraestruturas e dos equipamentos (transporte, redes viarias...) e o terreo do social (políticas sectoriais para a terceira idade, para as mulleres, para a xuventude...).
- Apúntase no discurso que é unha comarca con relevantes potencialidades, coa posibilidade de vertebralas arredor do turismo: praias, pesca e marisqueo, riqueza paisaxística, artesanía, riqueza cultural, histórica e patrimonial...
- Por último, no discurso fálase dun importante espazo para a actuación de Cáritas na comarca, como é o terreo do social.

A continuación, pasaremos a afondar nas conclusións que nesta primeira páxina nos limitamos a nomear.

2.1. Descrición e caracterización xeral

Terra de Soneira está composta por tres municipios principais: Camariñas, que conta con 14 núcleos de poboación; Vimianzo, formado por 91 núcleos de poboación e Zas, integrado por 44 núcleos de poboación¹⁷.

Mentres Camariñas é unha localidade eminentemente marítima, con amplas saídas á costa Atlántica, Vimianzo e Zas serían municipios de interior (malia que o primeiro ten unha pequena saída ao mar).

Vimianzo é o municipio maior, cunha extensión de 187 quilómetros cadrados. Zas é o segundo, cunha extensión de 133 quilómetros cadrados. E Camariñas o máis pequeno, con tan só 52 quilómetros cadrados de extensión¹⁸.

O maior dos tres é Vimianzo, con 8.517 habitantes; seguido de Camariñas, con 6.502 habitantes, e de Zas, con 5.867 habitantes¹⁹, boa parte deles dispersos en pequenos núcleos poboacionais.

17 Fonte: Enquisa infraestrutura e equipamentos locais. Fase IV. 2005

18 Fonte: Atlas socioeconómico de Galicia 2005. Caixa Nova e Sondaxe 2005

19 Fonte: ibidem

Todos eles son municipios con maior presenza de mulleres ca de homes²⁰.

- No económico, en Terra de Soneira continúa tendo un peso moi significativo o sector primario: a pesca e o marisqueo en Camariñas e as explotacións agropecuarias en Vimianzo e Zas, aínda que se estaría producindo un relevante crecemento do sector servizos nos últimos anos²¹.

“É unha zona predominantemente agrícola-gandeira. Despois, temos o concello de Camariñas, no que hai algunha explotación, pero xa pequeniñas”.

- O social está directamente vinculado á situación demográfica e económica da zona, con certa atonía e cunha perda progresiva do dinamismo. Ademais, con problemas sociais relevantes, como son a emigración, o envellecemento poboacional, o descenso da natalidade ou o consumo de drogas.
- No cultural, é unha comarca especialmente activa, en boa medida, polo labor que desempeña o bo número de asociacións que operan neste espazo, en particular, arredor de elementos vinculados ás raíces da comarca: palillos, artesanía, encaixe...
- No político, dende hai varias lexislaturas, os municipios de Vimianzo e de Camariñas estarían gobernados polo PSdG-PSOE, mentres que o goberno en Zas lle correspondería ao PP.
- No territorial, Terra de Soneira, segundo o discurso, conta cunha situación estratéxica no eixe occidental de Galicia, pois non só se atopa próxima aos dous núcleos principais da provincia da Coruña —Santiago e A Coruña—, senón que ademais ten saída ao mar e está relativamente preto de Pontevedra e de Vigo.
- No ambiental, segundo o discurso, contaría cuns recursos relevantes: abundantes bancos de pesca e de marisco, rica masa arbórea, vínculo estreito e respectuoso co campo, unha importante riqueza paisaxística, importantes medios para a produción de enerxía...

Ademais do anterior, un dos trazos principais da comarca de Terra de Soneira sería a diversidade intracomarcal. Así, poderíamos falar (como o discurso efectivamente fai) de dúas grandes zonas dentro da comarca: o interior, composto por Vimianzo e Zas, así como por aqueles núcleos de poboación que establecen os seus vínculos prioritarios con Santa Comba e Santiago; e a costa, formada polo

20 Índice de femnidade: Camariñas, 1,03; Vimianzo, 1,06; Zas, 1,04.

Fonte: Atlas socioeconómico de Galicia 2005. Caixa Nova e Sondaxe. 2005

21 Dende 2002, o número de empresas asociadas á agricultura e á pesca apenas crecería un 10% (de 102 a 117). Algo similar sucedería coas vinculadas á construción (de 187 a 202) e ao sector transporte (de 20 a 22). O crecemento máis elevado concentrárase entón no comercio e na hostalaría (de 161 a 187). No sentido contrario, o sector industrial sería o único que de 2002 a 2004 perdería empresas en Terra de Soneira (de 110 a 104). Fonte: *Estudo do mercado laboral. Provincia A Coruña*. Xunta de Galicia. 2004

municipio de Camariñas e por todos os núcleos de poboación máis vinculados coa Costa da Morte e co mar.

“A propia comarca ten dúas zonas perfectamente diferenciadas: unha zona de montaña e de carácter agrícola, que é o concello de Zas; e unha zona mariñeira, que é o concello de Camariñas. Vimianzo está, digamos, no medio de ambas as dúas”.

Ademais, as diferenzas parecen afectar, mesmo, as actitudes. Así, dirase que a paisanaxe da costa é máis aberta, menos tradicional nos seus comportamentos e gustos, máis proclive ao cambio, mentres que a xente do interior sería máis conservadora, familiar e máis pechada nas relacións sociais.

Todo iso, dalgún modo, estaría a intervir na carencia dunha identidade colectiva compartida polas xentes de Terra de Soneira. Ou, dito doutro modo, as notables diferenzas entre os municipios que compoñen a comarca parecen operar negativamente na configuración dunha identidade propia.

2.2. As políticas e actuacións públicas

Neste segundo capítulo, deterémonos nas actuacións máis relevantes realizadas dende as administracións públicas na comarca de Terra de Soneira, sempre segundo as persoas que participaron na investigación. Debe quedar claro que non era un obxectivo do estudo a exhaustividade, polo que a continuación unicamente se recollen aquelas accións que apareceron no discurso, na medida en que son consideradas polos entrevistados como as máis significativas de todas as levadas a cabo na comarca.

2.2.1. O papel das administracións locais e da Deputación

Como veremos nas seguintes epígrafes, o discurso entende que boa parte das actuacións realizadas en Terra de Soneira teñen como responsables as administracións locais.

De xeito xeral, enténdese que o papel das administracións locais sería fundamental nos ámbitos seguintes:

- Por un lado, no terreo do social, fomentando actividades de carácter cultural (concertos, actividades para o tempo libre, festexos, exposicións...), vinculadas ao educativo (cursos, talleres...), á práctica deportiva (instalacións de usos múltiples, campamentos...) e, en particular, no caso do concello de Camariñas, asociadas á prevención do consumo de drogas entre a poboación adolescente e xuvenil.

“O concello de Vimianzo está a levar a cabo un importante labor social. Están coas persoas maiores. Fixeron unha vivenda comunitaria con 12 persoas. Para principios de ano, creo que se vai abrir un centro de día”.

- O investimento en políticas de corte social representa un xiro na intervención levada a cabo dende as administracións locais de Terra de Soneira, sobre todo en Vimianzo e Camariñas (parece que non tanto en

Zas), pois segundo se di, hai uns anos, boa parte dos orzamentos locais investíanse prioritariamente en infraestruturas. Como se dirá en varias entrevistas: en iluminación e pistas.

- Na actualidade, o investimento en infraestruturas tamén seguiría a ser importante. Mesmo nalgunhas que poden considerarse como básicas —saneamento e rede de sumidoiros, subministración de auga potable, etc.— e que aínda non se completarían nos núcleos de poboación principais.

“Recentemente, o Concello acaba de facer uns colectores deses que están enterrados”.

- Son municipios nos que tamén se investirían boa parte dos orzamentos locais en equipamentos e en servizos. Aínda que, probablemente, o alto custo destes faga máis lenta a satisfacción das demandas. Neste terreo, fálase da construción de espazos deportivos nos núcleos de poboación máis importantes, de proxectos de centros culturais ou do investimento no Castelo de Vimianzo.
- O ámbito do económico tamén centra boa parte dos esforzos dos concellos. Fálase da existencia de políticas de emprego municipais, orientadas sobre todo á inserción laboral da xuventude e das mulleres, aínda que tamén para reconducir o excedente de man de obra que abandona o sector primario (Baio-Zas e Vimianzo) ou a pesca (Camarinas). Por outro lado, tamén se estarían facendo esforzos por atraer o sector industrial á zona, para o que se estarían a deseñar espazos industriais de carácter local.
- Nos últimos anos, estaríanse a incrementar os investimentos noutros espazos sociais relevantes. En particular, en colectivos con necesidades particulares, como serían as mulleres (políticas de igualdade en Vimianzo e Camariñas e persoal técnico para estes ámbitos), a xuventude (programas de dinamización, de ocio, espazos propios...) e os maiores (actividades específicas para o tempo libre, actos lúdicos, viaxes...). Non obstante, parece un terreo aínda incipiente.
- Segundo o discurso, dende os concellos estariase a tratar de dinamizar o tecido asociativo mediante concertos con asociacións e mediante a realización de accións conxuntas, sobre todo no terreo da cultura e do ocio e o tempo libre.

“Cos concellos a colaboración é boa. De feito, agora estase a facer un curso de informática en Zas, que o organizamos nós, pero estase a facer nun local do concello”.

En termos xerais, as administracións locais aparecen no discurso como o ámbito institucional máis próximo aos cidadáns, o que permitiría un vínculo máis estreito entre eles e o coñecemento (e, se é o caso, o recoñecemento)

directo das súas accións, pero tamén que o nivel de esixencia e da demanda sexa superior ao que se dirixe a outras administracións.

Respecto da **Deputación**, o discurso apenas fala, pois pola súa situación entre os gobernos locais e a Administración autonómica enténdese que o seu espazo para a intervención se vai minguando. Poderíamos dicir, entón, que é a gran descoñecida.

Unicamente dende as redes administrativas e políticas se fala do papel das institucións provinciais, asociando a súa intervención á xestión de fondos europeos que se investirían en Terra de Soneira no terreo das infraestruturas: recuperación de costas, mellora de vías terrestres, protección da natureza...

"Dende a Deputación practicamente o investimento era en cemento, en estradas e asfalto".

Tamén nalgún caso se menciona certo vínculo coas accións formativas, por exemplo, dirixidas aos agricultores e gandeiros, pero o nivel de concreción do discurso non é relevante debido ao baixo coñecemento das tarefas da institución provincial.

Tal situación cremos que non só estaría vinculada cos déficits na comunicación do papel deste nivel da Administración (o provincial), senón seguramente coa súa posición intermedia entre as administracións locais e autonómicas, un espazo que pode resultar difuso a ollos da cidadanía.

2.2.2. O papel da Xunta e da Administración central

A Administración autonómica sería o outro eixe importante en que se centra o discurso, ao falar da actuación pública en Terra de Soneira.

En termos xerais, a posición é bastante crítica; recoñécese algunha das intervencións da Administración autonómica na zona, pero criticáse con firmeza certa renuncia ou desinterese (que dende as redes administrativas e políticas se asocia a diferenzas ideolóxicas entre a Xunta e a cor política predominante en Terra de Soneira) por unha comarca que, segundo se di, necesita dun maior investimento público.

"Debemos de recoñecer que a Xunta de Galicia, o seu papel na zona, en Vimianzo en concreto, nos investimentos, o papel político foi moi claro. O diferente signo político sumiu no esquecemento o concello de Vimianzo".

Do lado positivo, recoñecerase o esforzo investidor realizado dende a Xunta en zonas da costa máis afectadas pola catástrofe do *Prestige*. Falarase entón da recuperación de zonas marítimas, da mellora en instalacións portuarias, da construción de paseos, da mellora do asfaltado, etc.

"O que fixo a Administración autonómica despois do do *Prestige* foi moita infraestrutura portuaria. Non sempre de tipo pesqueiro, aínda que tamén, senón moita infraestrutura en temas de portos deportivos, en mellora urbanística das zonas marítimas, etc."

Tamén se menciona a Xunta de Galicia cando se trata a cuestión das infraestruturas viarias: construción de autoestradas, novas estradas, mellora do asfaltado dos núcleos de poboación...

Refírense tamén ao investimento autonómico en servizos e en equipamentos. Así, menciónase a construción do Hospital de Cee, a mellora dos servizos sanitarios en Vimianzo ou a construción de instalacións polideportivas.

Tamén se citan os esforzos por fomentar o turismo da Costa da Morte a través de campañas específicas, de investimentos no patrimonio ou na organización de determinados eventos culturais.

As críticas aparecerán, en cambio, cando o discurso se centra nas políticas sociais; espazo en que o papel da Xunta non parece estar á altura das demandas. Comentarase, entón, a falta de equipamentos e actividades para as persoas maiores, a falta de investimento en políticas dirixidas á prevención das drogodependencias, sobre todo, entre a poboación xuvenil, os déficits nas políticas de igualdade ou a masificación do Hospital de Cee.

"Quen menos se está a implicar no problema da droga é a Xunta (...). Dos proxectos que presentamos non obtivemos ningunha resposta".

En termos xerais, as persoas que participaron na investigación apenas coñecerían que competencias lle restan á **Administración central**.

"O que chega do Estado e dos ministerios chega sempre a través da Administración autonómica. Estritamente, na zona de Terra de Soneira o Estado apenas ten presenza: a Garda Civil, a Administración de xustiza, as pensións contributivas, e ten os faros. Todo o demais é competencia autonómica".

Deste modo, afirmase que o campo de actuación da Administración do Estado se reduciría:

- Por un lado, ao investimento en infraestruturas, como son as estradas, a mellora do viario ou a construción de portos na zona costeira.
- Por outro lado, á intervención tras a catástrofe do *Prestige* a través de axudas ao sector pesqueiro e investimentos que puidesen contribuír a paliar os efectos derivados de tal suceso.

Á marxe do anterior, dende o tecido asociativo de Camariñas demándase unha maior decisión e máis medios para frear o tráfico de drogas na costa galega.

2.2.3. O papel da Unión Europea

Ao tratarse do nivel administrativo máis afastado do cidadán, a información que este posúe das actuacións europeas na comarca é moi reducida, actuacións que quedarían enmarcadas:

- Por un lado, no relativo ao investimento en formación dirixida á inserción laboral de colectivos con dificultades para acceder ao mercado de traballo: mulleres, mozos... Falarase entón de diversos cursos e talle-

res asociados a programas como Proder ou Leader, pero unicamente nunha porcentaxe pequena dos casos. Respecto do investimento destes fondos, o discurso móstrase bastante crítico polo que se entende como un mal uso.

“Eu coido que as administracións públicas investiron mal os fondos europeos, en xeral. Non se creou riqueza cos fondos europeos. Fíxéronse unha serie de investimentos para saír do paso, pero non se xerou riqueza. E, en particular, o fondo social europeo”.

- Por outro lado, no laboral, fomentando as actitudes emprendedoras, a creación de empresas, a posta en marcha de proxectos laborais na zona. Aínda que tamén a eficacia destas accións sería moi limitada. Neste plano, citáranse os investimentos realizados a través do programa Equal²².
- Tamén se mencionarán os investimentos en infraestruturas; en particular, en estradas. Aínda que estes fondos serían xestionados a través doutras administracións: Xunta, Deputación...
- Dende as redes políticas cítase o programa Agader, o cal, segundo se di, estaría cofinanciado con fondos europeos e dirixido ao desenvolvemento rural a través de investimentos, principalmente, en infraestruturas.

“Programas como o Agader, que é específico de aquí, sempre se cofinancia, basicamente, con fondos europeos. Dende a Axencia de Desenvolvemento Rural adminístranse e xestiónanse os programas de desenvolvemento”.

- Por último, é o terreo da agricultura e da gandaría onde máis claramente se vería a acción das administracións europeas. Neste sentido, o discurso móstrase bastante crítico con medidas como a cota leiteira ou a PAC (política agraria común), pois considera que estaría sendo prexudicial para unha comarca ligada, estreita e tradicionalmente, ao sector primario.

“A cota do leite levou á desaparición de pequenas explotacións agrarias e ao debilitamento do peso do sector na economía da zona”.

2.3. As carencias, debilidades e ameazas

Respecto da cuestión das carencias, debilidades e ameazas, as entrevistas foron especialmente frutíferas; non tanto porque os entrevistados mantivesen posicións moi críticas, como porque Terra de Soneira é unha das zonas da provincia da Coruña con máis carencias e con niveis máis baixos de prosperidade. Esa sería, polo menos, a percepción das persoas que participaron na investigación e,

²² Segundo puidemos saber, na zona boa parte das accións vinculadas aos programas Leader II, Leader +, Proder e Equal foron desenvolvidas pola Asociación Neria a través de diferentes proxectos (sobre valoración dos recursos naturais e culturais da comarca, sobre mellora da empregabilidade, sobre dinamización do tecido empresarial, etc.).

en consecuencia, a xustificación para centrarse nas debilidades, necesidades e demandas da comarca en que residen.

2.3.1. A economía

Segundo os entrevistados, Terra de Soneira é unha das comarcas peor situada nos índices de riqueza referidos a Galicia²³. Este feito, dirán, afectaría non só o ámbito do económico, senón que dalgún modo estaría detrás de fenómenos socialmente tan relevantes como a emigración ou o progresivo envellecemento da poboación da comarca.

Segundo o discurso, a comarca vive dende hai uns anos un proceso de reconversión da súa estrutura económica; en particular, naquelas zonas do interior onde o sector agropecuario tiña máis peso²⁴.

“Esta é unha comarca eminentemente agrícola e gandeira. A tendencia nestes momentos é a que desaparezan as explotacións pequenas. Só quedan as explotacións fortes”.

Aínda que ben é certo que se atopa inmersa neste proceso sen que pareza haber un obxectivo estratéxico claro e definido de antemán²⁵.

Este feito explicaría que se aposte por sectores como é a hostalaría, montando pequenos negocios (bares, tabernas, hostais...), nos que non se adoita dispoñer de experiencia previa, pero co convencemento de que un posible incremento do turismo na zona os pode converter en sostibles, como medio de vida.

“É unha zona de moita hostalaría, toda a comarca esta, a comarca de Soneira. A tendencia agora na comarca é a fomentar a hostalaría en toda esta zona”.

Explicaría tamén, dirase dende as redes empresariais, o elevado número de persoas que optan por traballar por conta propia, máis que por unha sorte de espírito emprendedor, como único recurso (como fin en si mesmo) para acceder ao mercado de traballo²⁶. Apóstase, entón, polo sector servizos ou por pequenos negocios vinculados á construción.

23 A renda familiar dispoñible en 2004 por habitante de Camariñas (8.831 €/habitante), de Vimianzo (8.749 €/habitante) e de Zas (8.840 €/habitante) estaría uns 700 €/habitante por debaixo da media da provincia da Coruña (9.530 €/habitante).

Fonte: Atlas socioeconómico de Galicia 2005. Caixa Nova e Sondaxe. 2005.

24 En 1999, en Camariñas existían 743 explotacións, 1.645 en Vimianzo e 1.038 en Zas.

Fonte: Censo Agrario 1999. INE.

25 Xa ao final da década dos 90 podíase ler: “Galicia corre o risco de sufrir de cheo os efectos dos cambios estruturais das actividades baixo a forma dunha caída brutal dos activos agrícolas, sen que o sector secundario poida recuperar os activos perdidos pola reestruturación do sector primario”.

Fonte: *Estudo prospectivo das rexións atlánticas. Estudos de Desenvolvemento Rexional*. Comisión Europea-CEDRE. 1998.

26 En 2002, rexistrábanse en Terra de Soneira 1.101 autónomos. En 2003, 1.216. E en 2004, 1.301. En porcentaxes sempre próximas ao 50% no comercio e na hostalaría, e ao 25% na construción.

Fonte: *Estudo do mercado laboral. Provincia A Coruña*. Xunta de Galicia. 2004.

“É unha zona de emprendedores. Aquí todos somos autónomos. Debe haber a maior densidade de autónomos por metro cadrado. Pero, ollo, son autónomos non porque o queiran, senón porque é a única forma que atopan para gañar a vida: montar o teu propio negocio”.

Todos eles —construción, servizos, hostalaría, segundo o discurso— son sectores que experimentarían un lento, pero progresivo, auxe nos últimos anos, sobre todo, en Zas e en Vimianzo, a medida que as explotacións agropecuarias de menor tamaño ían desaparecendo.

As explotacións gandeiras e agrícolas que restan tenden a concentrarse como medida para sobrevivir e resistir ás políticas ditadas dende a Unión Europea, como a denominada cota láctea. Non obstante, parece un ámbito económico en claro retroceso e que está a deixar en municipios como Zas un número considerable de traballadores sen o espazo laboral no que operaron dende hai anos²⁷.

“Cada vez están a pechar máis explotacións pequenas. E estanse a potenciar explotacións grandes e fortes para poder competir cun mínimo de forza”.

Non obstante, o discurso entende que o desenvolvemento da comarca apunta, de cara ao futuro, cara a outros espazos da economía:

- Por un lado, o mar. Sobre todo en Camariñas, parece que o mar continúa e continuará a ser a maior fonte de riqueza e emprego do municipio. Sería importante, non obstante, investir na implantación de novas industrias transformadoras na zona e, ao mesmo tempo, potenciar a acuicultura²⁸.

“Creo que unha carencia fundamental ten que ver coa oferta formativa. É certo que hai ciclos formativos, pero son os típicos: administrativos, practicamente. Na formación profesional non hai apenas ningunha vinculación co que é o contorno, coas necesidades socioeconómicas do contorno”.

Tampouco sería desprezable implementar políticas proteccionistas destinadas ao coidado do medio e ao cumprimento das cotas pesqueiras para asegurar o futuro da pesca.

- Por outro lado, o turismo. Trataríase dun ámbito económico no que apenas se investiría e que se vive como unha potencialidade, dados os

27 No estudo citado máis arriba xa se dicía: “Non só a agricultura segue sendo tradicional e pouco competitiva (a produtividade do sector primario non supera o 50% da media nacional), senón que, ademais, os produtos agrícolas están pouco valorizados no lugar de produción, polo que as perspectivas son preocupantes”.

Fonte: *Estudo prospectivo das rexións atlánticas. Estudos de desenvolvemento rexional*. Comisión Europea-CEDRE. 1998.

28 Na década dos 90 xa se dicía: “Sobre todo en Galicia, a acuicultura ofrece numerosas posibilidades”.

Fonte: *Estudo prospectivo das rexións atlánticas. Estudos de desenvolvemento rexional*. Comisión Europea-CEDRE. 1998.

recursos cos que conta a comarca: naturais, patrimoniais, históricos, culturais...

"A Costa da Morte, ademais, ten un potencial turístico tremendo. Somos moitos os que pensamos que o que hai que facer na zona é darlle un empuxón".

En calquera caso, o investimento en turismo pídese que sexa respectuoso co medio.

"Mirando ao turismo, creo que se debería investir en potenciar as casas de turismo rural, as actividades na natureza (...). Pero, coidado, non o convertamos na galiña dos ovos de ouro".

- Por último, a industria. O desenvolvemento e a reconversión económica da zona pasaría por potenciar os espazos industriais na comarca. Sobre este punto volveremos nas páxinas seguintes.

2.3.2. A situación das infraestruturas

O das infraestruturas aparece no discurso como un dos aspectos principais sobre os que habería que actuar en termos de futuro. Por tal motivo, desenvolveremos esta cuestión no punto número 5 dedicado aos obxectivos e liñas de actuación para o desenvolvemento da comarca.

De xeito sintético, as necesidades principais de Terra de Soneira pasarían por:

- Mellorar as infraestruturas viarias cunha autovía que unise a comarca cos núcleos principais de poboación da provincia e cunha rede local de estradas para a vertebración da comarca.

"Aquí necesitamos unha autovía que una a zona con Carballo".

Segundo o discurso, este primeiro capítulo das necesidades en materia de infraestruturas competeríalle directamente á Administración central do Estado, pero tamén á Administración autonómica e ás instancias provinciais, en canto participarían na xestión dos orzamentos europeos que chegan a Galicia.

- Crear un espazo industrial de ámbito comarcal que, por un lado, supere os proxectos localistas destinados, en maior medida, a ordenar as empresas xa existentes e que, por outro lado, promova o desenvolvemento da comarca e a reconversión da súa estrutura económica.

"Para a xeración de riqueza, para desenvolver a zona, é moi importante crear solo industrial. Un gran parque industrial comarcal. Tan sequera de Terra de Soneira. E non tantas pequenas zonas industriais".

Neste segundo caso, o discurso entende que sería a Administración autonómica, xunto ás locais, as responsables de apoiar a creación dunha gran zona industrial de ámbito comarcal en Terra de Soneira.

- Tampouco parecen desprezables as carencias nalgunhas infraestruturas básicas, como son as asociadas ao saneamento, á rede de sumidoiros ou á subministración de auga potable de consumo cidadán.

“Aquí hai unha materia pendente, na comarca, que é o tema dos saneamentos. Todo o que sexa rede de sumidoiros e saneamento urbano, pois estamos en cueiros”.

2.3.3. A situación dos servizos e equipamentos colectivos

Ao igual que sucede coa cuestión das infraestruturas, o ámbito dos servizos e equipamentos concita boa parte das demandas que apuntan no discurso das persoas entrevistadas. A continuación, daremos conta das máis relevantes.

Educación

No terreo educativo, no discurso apenas apuntan necesidades non cubertas. Probablemente a máis relevante sexa a demanda de impartir en Terra de Soneira ciclos formativos ou especialidades, como se dirá nalgunha entrevista, vinculadas ás actividades económicas con maior presenza, vigor e futuro na zona. En particular, falarase de ensinanzas vinculadas coa agricultura e, sobre todo, coa gandaría (en Vimianzo e Zas) e, por outro lado, coa denominada acuicultura (en Camariñas).

O obxectivo sería cualificar a man de obra da zona, primeiro, para incrementar a súa capacitación; segundo, para potenciar a economía da comarca; terceiro, para fomentar a continuidade da poboación en Terra de Soneira pois, segundo se di, na actualidade, formarse en tales ámbitos requiriría abandonar a comarca e desprazarse ás principais capitais da provincia ou, mesmo, fóra desta.

Tamén ligado co ámbito formativo, dende as redes empresariais cítase a necesidade de potenciar as accións dirixidas a cualificar a poboación no uso da informática, das novas tecnoloxías ou de internet. Neste terreo estaríanse realizando accións, pero de pouca envergadura e moi puntuais.

Por último, nalgunha entrevista tamén se apunta á necesidade de habilitar recursos educativos dirixidos á infancia, tales como gardarías ou escolas infantís; sobre todo, para facilitar o acceso e a continuidade das mulleres no ámbito laboral.

Sanidade

En canto ao terreo da sanidade, nos últimos anos daríanse pasos significativos na comarca. En particular, a construción do Hospital de Cee e a apertura das Urgencias do Centro Médico de Vimianzo as 24 horas. Non obstante, no discurso aparecen demandas e necesidades relevantes que pasamos a detallar.

Respecto do novo hospital situado en Cee, os entrevistados expresan as súas queixas:

- Relativas á elección de Cee como municipio para a instalación dun recurso sanitario comarcal que, segundo se dirá, se debería situar nun

punto máis céntrico de Terra de Soneira; en particular, en Vimianzo, porque é un dos municipios máis importantes da comarca e porque estaría a cabalo, a metade de camiño, entre os outros dous núcleos centrais da comarca: Camariñas e Zas.

“Non ten sentido que Vimianzo sexa o municipio máis central na comarca e que o hospital se instale en Cee”.

- A situación do Hospital en Cee xera dificultades de acceso, sobre todo para aquelas persoas incapacitadas ou que non dispoñen de vehículos privados para desprazarse. Neste sentido, demándanse medidas para facilitar o acceso ao Hospital de Cee, ou melloras nas xa existentes; isto é, nos servizos de transporte de viaxeiros que conducen ata Cee.
- Este recurso sanitario non estaría a funcionar como sería desexable, segundo o discurso: por un lado, porque dá servizo a un número elevado de poboación, o que se traduce en listas de espera e en certa masificación; por outro lado, porque se percibe unha alta rotación dos profesionais (médicos, especialistas, etc.) que traballan neste centro, o que afectaría a relación cos pacientes; por último, porque parece non ofrecer determinadas especialidades, polo que adoita ser frecuente ter que desprazarse a outros centros situados, por exemplo, na Coruña.

“É certo que a sanidade mellorou, pero queixámonos das listas de espera”.

No discurso tamén se apunta á necesidade de incrementar a dispoñibilidade dos especialistas nos centros médicos dos principais municipios da comarca. En particular, fálese do escaso tempo que presta o servizo de pediatría.

“Aínda que a nós non nos toca moito [refírese á asociación], cre que tería que mellorar o tema dos pediatras. Polo que se di por aí, tería que vir máis horas ou máis días”.

As cuestións relativas ao ámbito da sanidade, segundo o discurso, correspóndelle abordalas, principalmente, á Administración autonómica.

Servizos sociais

O dos servizos sociais apunta no discurso como un terreo no que, dende hai uns anos, se está comezando a investir dende as administracións locais; en particular, de Vimianzo e de Camariñas. Non obstante, o camiño por percorrer aínda parece relevante.

Segundo o discurso, sería no colectivo de maiores onde hai máis necesidades sen cubrir.

- En varias entrevistas expresouse a demanda dun centro específico para as persoas maiores que non poden valerse por si mesmas ou que non dispoñen de familiares. Neste sentido, fálese da construción dunha residencia de carácter comarcal.

- Aínda que xa existe algún proxecto neste sentido, tamén é frecuente demandar a construción de centros de día para a terceira idade (en Camariñas e en Vimianzo, polo menos), entendidos como lugares de encontro, nos que ocupar o tempo libre, onde realizar actividades de diverso tipo, etc.

“Creo que en Soneira sería importante fomentar a construción de centros de día, complementándoo coa construción dunha residencia para a terceira idade”.

- En varias entrevistas (das redes administrativas e políticas, sobre todo), fálase da importancia de potenciar os servizos domiciliarios dirixidos á terceira idade, tales como: medidas de acompañamento e apoio, servizos de limpeza, de aseo persoal, de cociña, etc.; sobre todo, dirase, porque as persoas maiores da zona non se mostran dispostas a ser atendidas fóra do ámbito do seu fogar.
- Tamén se bota en falta un maior número de actividades para o tempo libre das persoas maiores.

“A xente maior non ten moito onde ocupar o tempo. Adoitan saír a pasear, e punto. Non hai ningún local social aquí en Baio. Non hai actividades tampouco para a xente maior. Non, aquí a xente maior non ten servizos”.

O outro grande ámbito que concita as demandas en termos de servizos sociais é o da atención ás persoas drogodependentes:

- Dende as redes administrativas, sociais e políticas exprésase unha relevante incidencia de problemas de alcoholismo, non só entre a poboación máis nova, sobre todo en Camariñas, e unha falta de programas específicos de prevención e de atención ás persoas que presentan esta sintomatoloxía.
- Máis notable sería a relación do colectivo xuvenil co consumo de drogas. Neste sentido, non só se demanda un centro específico para o tratamento destas persoas, senón medidas, campañas e programas que traballen no sentido da prevención e, por outro lado, da oferta de actividades alternativas para o tempo libre.

Nalgunha entrevista, coas redes sociais e administrativas tamén apareceu algunha referencia á necesidade de deseñar servizos específicos para as persoas minusválidas; en particular, ferramentas de axuda e apoio e, por outro lado, servizos que lles aseguren a mobilidade.

Aínda que no relativo aos recursos, segundo o discurso, o papel da Administración autonómica debería ser máis relevante, as principais carencias detalladas nas liñas anteriores deberían ser abordadas, segundo se di, dende as administracións locais.

Cultura

Tampouco nos atopamos neste ámbito con demandas especialmente significativas. Detallamos as que apareceron no discurso.

- Probablemente a demanda máis urxente, segundo os entrevistados, sexa a de habilitar espazos culturais (casas da cultura, dirán), polo menos en Vimianzo, aínda que parece que xa se atopa planificada.

“En equipamentos culturais non hai nada. Nada. De feito, Vimianzo a estas alturas aínda non ten casa de cultura. En Camariñas, tampouco hai...”.

- Dende as redes administrativas e políticas bótase en falta unha instalación cultural de carácter comarcal. En particular, fálase dun conservatorio de música.
- Por último, como políticas sociais de prevención sinálase a falta de programas de ocio alternativo dirixidos á xuventude que inclúan, entre as súas actividades, as de carácter cultural.

Novamente, as demandas relativas ao ámbito cultural diríxense prioritariamente ás administracións locais, aínda que cando se fala de infraestruturas o discurso vólvese cara á Administración autonómica.

Deporte

Comparado con outras demandas e necesidades, a cuestión do deporte non sería prioritaria para as persoas que participaron na investigación. Deste modo, o seu peso no discurso é moi relativo. Sexa como sexa, apuntaron varias cuestións que pasamos a detallar:

- Dende as redes sociais, solicítase un maior investimento no coidado e na conservación das instalacións ao aire libre construídas en diferentes puntos da comarca.

“En deportes fixeron unha pistas ao aire libre que poñen unhas porterías e, cando rompen, pois ali quedan sen arranxar”.

- Dende as redes administrativas fálase da importancia de continuar investindo na construción de pequenas instalacións polideportivas nas diferentes parroquias de Terra de Soneira para fomentar a práctica deportiva entre a xente nova.

“Instalacións deportivas hai moi poucas. Tívoise a febre de facer polideportivos. Eu creo que hai que facer unha aposta polo deporte e levar instalacións a todas as parroquias, organizando actividades deportivas para a xuventude. Iso é unha gran carencia”.

- Tamén se menciona a importancia de construír unha piscina cuberta na comarca.
- Por último, en Camariñas cítase a relevancia de potenciar aqueles deportes nos que Terra de Soneira pode despuntar e, en concreto, fálase do balonmán. Unha práctica deportiva na que Camariñas parece estar ben situada, pero que apenas se practicaría en Vimianzo ou en Zas.

Coma noutros ámbitos, as demandas relativas ás políticas deportivas diríxense principalmente ás administracións locais, aínda que as autonómicas non quedan exentas.

Transporte

Un dos problemas máis importantes da comarca estaría asociado á falta de recursos que aseguren a mobilidade da poboación da zona e que, ao mesmo tempo, contribúan a vertebrar o territorio. Neste sentido, o discurso sinala:

- A progresiva deterioración do servizo de autobuses: diminución do número de liñas, medios pouco actualizados, escasa frecuencia...

“Ben comunicado non está. Aquí só hai unha compañía de autobuses (...) que ten un par de autobuses pola mañá e outros pola tarde. Aí si que non estamos ben comunicados. Para ir a Santiago e á Coruña só hai un par de autobuses pola mañá e pola tarde”.

- Carencia doutros medios de transporte público de viaxeiros, como pode ser o tren.

Entón, a mobilidade dos habitantes de Terra de Soneira parece quedar, ben supeditada a un servizo interurbano de autobuses certamente deficitario, ben ao uso do transporte privado.

Resolver as carencias mencionadas neste ámbito, segundo o discurso, non só lles compete ás diferentes administracións públicas (en particular, ás locais e autonómicas), senón tamén ao sector privado, como responsable da prestación do servizo de autobuses na comarca.

2.3.4. A situación demográfica

No terreo demográfico, o trazo máis importante de Terra de Soneira é que a súa situación se atopa fortemente marcada polo fenómeno migratorio.

Queda sinalado noutros puntos da análise que a relación da poboación da comarca coa migración é moi pronunciada²⁹. Nas entrevistas narrárase como hai varias décadas a poboación, sobre todo os varóns novos, emigraban cara a América; en particular, Arxentina, Chile, Venezuela, etc. Posteriormente, o lugar de destino variou significativamente, marchando cara a Centro Europa: Alemaña, Suíza, pero, tamén, Francia.

Segundo se nos di, no momento actual os habitantes da comarca saen cara a outros puntos da península. En particular, cara ás grandes capitais: Barcelona, Madrid, pero tamén cara a outros puntos de España nos que hai certo vínculo co mar, como Alacante, ou onde xa habería unha colonia relevante de galegos, como é Canarias (Lanzarote, Fuerteventura...)³⁰.

Este fenómeno migratorio que vive Terra de Soneira, segundo o discurso, tería uns acusados trazos que, nalgún caso, permanecen inamovibles co paso dos anos e que noutros variarían significativamente:

29 De feito, o saldo migratorio é negativo en Vimianzo e en Zas (non así en Camariñas).

Fonte: *Atlas socioeconómico de Galicia 2005*. Caixa Nova e Sondaxe. 2005

30 Segundo os datos máis actualizados de que dispoñemos, en 2004 de Camariñas saíron 220 persoas (200 cara a outros puntos de España, principalmente Galicia e Canarias), de Vimianzo 244 persoas (só 15 fose de España) e de Zas 129 (todas elas cara a outros puntos de Galicia, de modo maioritario).

Fonte: *Atlas socioeconómico de Galicia 2005*. Caixa Nova e Sondaxe. 2005

- Xa vimos como o destino da emigración cambiou considerablemente co paso dos anos.
- Tamén o perfil dos emigrantes galegos parece modificarse de xeito notable: mentres a América e a Europa marchaban sobre todo os varóns novos, que podían levar con posterioridade as súas familias (mulleres, fillos...); no momento actual, a emigración interior non parece reducirse nin aos varóns, nin aos mozos (aínda que serían maioría). Así, nárranse desprazamentos de familias enteiras e consolidadas, o que, por outro lado, obstaculizaría o retorno (non só das persoas, como se dirá nalguna entrevista, senón tamén dos capitais, por exemplo)³¹.

“Agora, a xente que marcha, xa non vai só o varón. Agora van as familias enteiras á migración”.

- En cambio, un trazo que parece non variar co paso do tempo é o elevado número de persoas que abandonan o seu lugar de nacemento; neste caso, as parroquias de Terra de Soneira.
- Tampouco se transformaría o motivo principal polo que se toma a decisión de emigrar, sempre moi vinculado ao laboral, á busca dun emprego³² ou á mellora laboral, da situación contractual, da situación salarial, etc.

Ligado á cuestión da emigración, atopámonos co denominado retorno³³; é dicir, co regreso ao lugar de nacemento das persoas que, nalgún momento, buscaron na emigración a forma de gañar ou de mellorar a súa vida. Nesta cuestión produciríanse cambios significativos, pois mentres as persoas que saíron cara a América e Europa, próximas ao momento da súa xubilación, adoitan retornar a Galicia³⁴, sen que no discurso se constaten relevantes dificultades para a integración entre as familias que emigran cara a outro punto de España non sería tan frecuente o retorno.

Como é obvio, o dito ata este punto ten unhas consecuencias notables sobre os datos demográficos de Terra de Soneira. Vexamos os máis relevantes.

- Para o discurso, os trazos centrais da nova emigración na zona converte a perda de poboación na consecuencia demográfica máis relevante.

31 Respecto do perfil dos emigrantes:

- De Camariñas saírian cara a outros puntos de España principalmente as persoas entre 15 e 29 anos (en particular, as mulleres); mentres que fóra de España marcharían os varóns de entre 30 e 64 anos.

- De Vimianzo saírian cara a outros puntos de España principalmente mulleres e as cohortes de idade comprendidas entre os 30 e os 64 anos. Fóra de España irían varóns con idades comprendidas entre os 30 e os 64 anos.

Fonte: *Atlas socioeconómico de Galicia 2005*. Caixa Nova e Sondaxe. 2005

32 Non obstante, a taxa de paro dos municipios principais de Terra de Soneira estaría próxima á media da provincia (7%), mesmo entre as mulleres.

Fonte: *Atlas socioeconómico de Galicia 2005*. Caixa Nova e Sondaxe. 2005

33 Segundo datos de 2005, dende fóra de España a Camariñas volveron 91 persoas, 93 a Vimianzo e 42 a Zas.

Fonte: *Atlas socioeconómico de Galicia 2005*. Caixa Nova e Sondaxe. 2005

34 Os retornados do estranxeiro, como o discurso indica, maioritariamente son varóns entre os 30 e os 64 anos.

Fonte: *Atlas socioeconómico de Galicia 2005*. Caixa Nova e Sondaxe. 2005

“Terra de Soneira está a perder poboación. A comarca está a perder poboación. Miles. Miles falo”.

- Non menos importante para os entrevistados sería o crecente envellecemento da poboación de Terra de Soneira; por un lado, pola marcha de boa parte do colectivo xuvenil; por outro lado, polo continuado fluxo de retornados de América e de Europa³⁵.

“Hai bastante poboación envellecida. Sabes que a natalidade baixou. As aulas dos colexios pasaron de ter 30, a ter 10-12 alumnos”.

Como é obvio, a saída de boa parte do colectivo xuvenil cara a outros puntos de España (principalmente) estaría tendo toda unha serie de consecuencias que afectan a varios ámbitos, segundo o discurso:

- No terreo demográfico, un notable descenso da natalidade na comarca e, polo tanto, do crecemento poboacional da zona³⁶.
- No terreo económico e laboral, a perda de man de obra e dos colectivos máis cualificados da poboación e, en consecuencia, unha perda de valor da comarca como mercado e en termos de riqueza.
- No terreo social, pero tamén no económico, unha crecente perda de dinamismo, de actividade.
- No terreo da xestión, unha reordenación dos recursos e servizos, na medida en que cada vez son menos necesarios aqueles destinados á poboación de menor idade (infancia e xuventude) e, de xeito simultáneo, é máis incitante a demanda dos dirixidos á poboación maior.

En conclusión, para o discurso, a cuestión demográfica constitúe un dos principais problemas e ameazas da comarca de Terra de Soneira de cara ao seu futuro. Un problema que debería ser abordado, dirase, dende as diferentes administracións e, en particular, dende as autonómicas.

2.3.5. O tecido asociativo

Segundo vemos no discurso, Terra de Soneira é unha comarca na que o tecido asociativo, tradicionalmente, tería un peso específico relevante. Non obstante, nos últimos anos percíbese unha perda significativa, non tanto no número de asociacións, coma no dinamismo destas.

En efecto, cando aos entrevistados lles pediamos que nos falasen do tecido asociativo da zona, dábase conta dun número importante de asociacións que

³⁵ Camariñas, Vimianzo e, sobre todo, Zas atópanse varios puntos por enriba da media provincial no índice de vellez (18,9%, 19,7% e 21,8%, respectivamente; fronte ao 17,8% provincial). Vimianzo e Zas tamén estarían por enriba da media da provincia no índice de sobreenvellecemento (13,6% e 15,1%, respectivamente; fronte ao 13,1% provincial).

Fonte: *Atlas socioeconómico de Galicia 2005*. Caixa Nova e Sondaxe. 2005

³⁶ Con datos de 2005, a taxa de natalidade (tantos por mil) dos municipios principais de Terra de Soneira estaría preto de 2 puntos por debaixo da media da provincia da Coruña (7 por mil). Estas localidades tamén estarían por debaixo da media da provincia na taxa de maternidade (9,7 por mil) e de fecundidade (27,8 por mil), uns 14 puntos na primeira e uns 4 na segunda.

Fonte: *Atlas socioeconómico de Galicia 2005*. Caixa Nova e Sondaxe. 2005

desenvolven as súas actividades en ámbitos ben distintos: no terreo do cultural, do lúdico, do formativo, do laboral... As dificultades, entón, non parecen ter que ver coa cantidade das entidades asociativas, senón co seu papel no social.

“Hai asociacións de veciños aquí [Ponte do Porto] e en Camariñas. Hai asociacións culturais (...). Aquí ten moito peso o que é a comunidade de montes, a asociación veciñal moi pouco, a asociación cultural, pois é xente nova, que organizan festas cando veñen en verán... Hai unha asociación de cancro aquí”.

Nesta perda de dinamismo, segundo o discurso, intervirían varios factores:

- Por un lado, unha progresiva reconversión do papel das asociacións dende a etapa da transición política ata o momento actual. Neste sentido, dirase, as asociacións foron perdendo o seu carácter reivindicativo (en particular, entidades como as veciñais) ou adaptándoo a unha nova situación na que as demandas e necesidades terían que ver con cuestións máis puntuais e non de carácter tan xeral como hai unhas décadas (mellora do sistema de recollida de lixos, asfaltado de rúas, iluminación das vías...).

“A asociación de veciños é a que ten un carácter máis reivindicativo. É a que se preocupa de pedir cousas para a vila, de ir ao concello, de pedir que fagan, de pedir axudas... máis que nada diso”.

- Por outro lado, a constante ampliación das competencias por parte das administracións (en particular, das de ámbito local), de maneira que estas pasarían a desempeñar boa parte das tarefas que anteriormente se realizaban dende as asociacións, tales como a organización de eventos culturais ou deportivos, dos festexos locais, etc.
- Neste proceso, neste novo marco de relacións entre as administracións e o tecido asociativo xerárase tamén certa supeditación do asociacionismo aos orzamentos públicos, de tal maneira que, como dirán varios dos entrevistados, a existencia e a continuidade dalgunhas asociacións estaría en relación directa coas subvencións e axudas que reciben para as actividades que desempeñan, reproducindo, dirán as voces máis críticas, unha relación de certa subordinación ás administracións.

En tal escenario, ¿que terreo queda para o tecido asociativo na comarca?:

Como queda dito, coa consolidación da democracia e a constante ampliación das competencias das administracións públicas, o espazo que resta para o tecido asociativo enmarcaríase no terreo do sociocultural. Así, atopámonos con entidades dedicadas aos palillos (en Camariñas e Vimianzo), con asociacións xuvenís que organizan actividades lúdicas para mulleres (en Vimianzo), con corais (en Baio), con asociacións que lles prestan axuda ás persoas maiores (en Vimianzo), con entidades que organizan actividades formativas e orientadas ao ocio (en Baio), etc.

“Hai bastantes asociacións en Vimianzo: está a nosa, hai de amas de casa, hai unha asociación cultural que organiza actividades para rapaces, festas para os mozos, festas campestres... Hai unha asociación cabalar tamén”.

Para finalizar, queríamos sinalar o relevante peso que terían as organizacións empresariais da zona como aglutinadoras de boa parte das empresas que operan en Terra de Soneira (e mesmo máis alá da comarca) e, tamén, como motor para o desenvolvemento dos sectores económicos da zona a través de proxectos formativos, de xornadas e campañas informativas ou da normalización de actividades tradicionalmente vinculadas á economía informal, como pode ser o marisqueo.

“O tema do marisqueo mellorou nos últimos anos. Antigamente, había moi pouco control mariscador (...). Hoxe en día non, todos os mariscadores teñen o noso permiso habilitado, cotizamos á Seguridade Social, estamos dados de alta en Facenda, declaramos todos os trimestres..., ou sexa, é unha actividade”.

2.3.6. As pautas e valores culturais

Varios entrevistados sinaláronnos como un dos trazos centrais da comarca a falta dunha identidade colectiva certa, ata o punto de poñer en dúbida que Terra de Soneira transcenda a pura denominación administrativa; isto é, que sexa algo máis que unha mera construción artificial.

“É unha comarca que non está moi ben definida, porque os municipios da costa, especialmente Camariñas, miran cara á Costa da Morte, que engloba toda a zona de Fisterra, unha parte de Terra de Soneira, e así”.

Neste sentido, constatamos que no discurso se manifestaban claras diferenzas entre os municipios principais da comarca, como xa vimos nas liñas anteriores.

A través de diferentes maneiras de expresalo, o discurso poría sobre a mesa a falta dunha identidade propia, duns sinais de identidade que, ao tempo, diferencien a Terra de Soneira doutras comarcas próximas, perfilen a súa personalidade (por así dicir) e unan, aglutinen, as súas xentes. Non parece existir, entón, unha identidade compartida; unha identidade colectiva, en último termo.

“Nós identificámonos máis coa forma de vida de interior. De feito, a nosa forma de vida é a agricultura e a gandería, sobre todo, leiteira”.

Segundo os entrevistados, este feito parece atoparse no fondo, como xa sinalamos máis arriba, de boa parte das actuacións, comportamentos e actitudes que se dan en Terra de Soneira. En particular, nunha forma de actuar, de intervir que non sempre primaría o colectivo, aquilo que se chamou no seu día o interese xeral: o ben común da comarca. Falarase entón de actitudes localistas, de pensar só no propio, en pequeno, e non en grande (no colectivo). E poranse exemplos, como a planificación de diversas zonas industriais na comarca, en

varios municipios, cando un dos elementos sobre os que parece existir consenso é a necesidade de situar en Terra de Soneira un importante núcleo industrial de carácter comarcal.

“Eu creo que é moi importante pensar en agrupacións de concellos ou algo así. Aquí, na Costa da Morte eu creo que ningún concello pode actuar pensando no localismo. Iso non se pode soste. As actuacións deberían de ser conxuntas”.

Este tipo de comportamentos, de formas de intervir, o discurso achácaos á clase política e, en particular, aos intereses partidistas e electorais das diferentes siglas ideolóxicas. Non obstante, parece que estaría relacionado co modo de operar, de relacionarse co público, co colectivo das xentes da zona, segundo o discurso.

“Terra de Soneira, como comarca, non é máis ca unha fantasía histórica (...). Non hai unha mancomunidade, non hai unha asociación de municipios para xestionar servizos..., nada de nada que xunte a comarca”.

Se certamente este trazo da idiosincrasia estivese operando, non existiría ningunha dúbida de que estaría a facer ou que podería facer obstáculo á intervención na zona, dende o social, dende o administrativo, dende o público, etc.

2.3.7. A situación da muller

A situación da muller na comarca non evolucionaría significativamente nos últimos anos no sentido da igualdade, ou da igualación coa situación, coa realidade e coas posibilidades que viven os varóns.

En termos xerais:

- Case sen excepción, na muller recaerían as tarefas do ámbito do doméstico e do familiar.
- Ademais, nos municipios cun maior vínculo co agropecuario (Vimianzo e Zas), sobre as mulleres tamén descansaría unha boa parte dos labores das explotacións agropecuarias.

“As mulleres aquí teñen a parte do mar, temos a parte das fábricas, temos o tema dos palillos, aínda que non dá para vivir... As mulleres de aquí traballan moito, aínda que o problema está en que o traballo de moitas mulleres non se ve...”.

- Na súa relación co laboral, as mulleres de Terra de Soneira:
 - > En moitos casos, estarían a desenvolver a súa actividade produtiva na chamada economía informal ou, como di o discurso sen eufemismos, no mercado negro. Neste sentido, produciríase un significativo avance cara á normalización da situación destas mulleres na actividade do marisqueo, pero non no terreo da artesanía.

“As mulleres sempre tiveron unha forte presenza no mercado de traballo. A muller sempre foi un puntal nas familias. Era ela a que levaba o peso, mesmo do económico”.

- > Vense obstaculizadas na pretensión de acceder ao mercado de traballo; por un lado, coas cargas que supoñen as tarefas domésticas e familiares; por outro lado, con certa presión socio-familiar que opera no sentido de limitar o espazo da muller ao fogar (espazo que, como vimos durante algunha das entrevistas, é vivido por algunhas mulleres como propio; mesmo como exclusivo da muller).

"Fóra da agricultura, nestas vilas non hai moitos postos de traballo para a muller. A maioría son amas de casa e as que están integradas no mundo laboral estano na confección ou facendo limpeza de casas por horas".

En Camariñas, en cambio, existiría certa facilidade no acceso ao mercado de traballo para as mulleres. En particular, nas industrias vinculadas á economía do mar: envasados, conxelados, etc.

"Aquí as fábricas conserveiras e a acuicultura son dúas fontes moi importantes para a inserción laboral das mulleres e unha importante fonte de riqueza para a zona".

Todo iso, por suposto, sen perder o seu papel no ámbito do doméstico e do familiar, pois a participación do varón neste terreo, tanto en Camariñas coma no resto dos lugares nos que levamos a cabo o traballo de campo, non é nin moito menos frecuente.

Avanzar no melloramento da situación da muller na comarca, dirase, é un labor que se debería abordar dende as administracións locais e tamén dende as autonómicas, mesmo con medidas lexislativas.

Para concluír, segundo vimos, é relevante o peso das mulleres no tecido asociativo; en particular, naquelas asociacións da zona máis vinculadas ao social e ao cultural.

2.3.8. A situación da infancia e da xuventude

No momento actual, as políticas de xuventude e, sobre todo, as dirixidas ao colectivo infantil, non constitúen unha prioridade, segundo o discurso.

Aínda que sobre este ámbito das políticas sociais se darían xa os primeiros pasos, en particular, dende as administracións locais, o certo é que non existe un coñecemento moi profundo das accións emprendidas, salvo cando falamos cos representantes das redes políticas e administrativas da comarca.

No ámbito da infancia e da xuventude, entón, ¿que quedaría por facer de cara ao futuro máis inmediato?

- Respecto da infancia, a necesidade máis urxente tería que ver cos servizos que lles faciliten ás nais a conciliación da vida laboral coa familiar ou, noutros casos, que as liberen para buscar a inserción no mercado de traballo. Neste sentido, a demanda máis importante sería habilitar gardarías en todos os municipios de Terra de Soneira.

"En infancia falta unha gardaría en Zas, que é o único que xa non ten".

- Non obstante, o problema máis significativo relativo ao colectivo infantil non tería que ver tanto nin cos recursos, nin cos servizos, canto coa súa perda de peso nos datos demográficos da comarca, sobre todo, pola emigración da poboación máis nova, nos últimos tempos, a outros puntos de España. Estamos, polo tanto, ante unha situación na que cada vez habería menos nenos e nenas na zona.
- Respecto do colectivo xuvenil, atopamos máis demandas no discurso:
 - > En primeiro lugar, sería un dos grupos que máis vínculo ten coa emigración, xa sexa por motivos laborais, xa sexa por razóns formativas. Sexa como sexa, en Terra de Soneira o colectivo xuvenil veríase minguado significativamente nos últimos anos.
 - > En segundo lugar, e como motivo adicional para a emigración, algún dos entrevistados constata unha crecente perda de dinamismo dos municipios de Terra de Soneira no lúdico, nas opcións recreativas, na oferta para o ocio e o tempo libre, o que estaría a fomentar o desprazamento xuvenil ás cidades máis importantes do contorno.

"Faltarían zonas recreativas, que non hai. Aquí non hai cinema, por exemplo. Só hai un vídeo-club. Na vila non hai biblioteca. Haina en Zas. Bares de copas non hai moitos. E a xuventude, como adoita marchar fóra..., pois unicamente as actividades da asociación cultural".

- Non obstante, o problema central, sobre todo en Camariñas, é o consumo de drogas (cocaína, heroína..., pero tamén de alcohol) entre o colectivo xuvenil. Este feito, dirase, parece fortemente consolidado entre a xuventude de Camariñas e trátase dun problema que transcende o conxuntural.

"Un problema grave que parece que está a saír nas vilas é as drogas (...). Ese é o problema número un, agora, da xuventude".

Neste sentido, bótanse en falta máis opcións de ocio xuvenil alternativo, maior investimento en programas sociais para o tempo libre (deportes, cultura...) ou maior peso das políticas sociais de prevención e educativas, dirixidas tanto aos mozos, coma aos familiares máis próximos.

O ámbito das políticas de infancia e xuventude, segundo o discurso, debería ser un dos compromisos de futuro das administracións locais, en especial.

2.4. As fortalezas, oportunidades e potencialidades

Na actualidade, a impresión xeral das persoas que participaron na investigación é que a comarca é un ámbito que non soubo explotar os seus recursos e valores, basicamente, porque non contou co apoio suficiente por parte das administracións. De cara ao futuro, ademais, tampouco existe unha posición claramente positiva respecto das posibilidades de aproveitar as oportunidades que Terra de Soneira ofrecería. Así, poderíamos dicir que predomina o escepticismo.

Vexamos aqueles elementos que aparecen no discurso, como as fortalezas, oportunidades e potencialidades principais da comarca.

- Dende as redes empresariais, fábase das potencialidades que ofrece Terra de Soneira debido á súa situación xeográfica nun punto central da provincia, nun punto intermedio entre Santiago e A Coruña, próximo á Costa da Morte.

“Terra de Soneira é un territorio que está ben comunicado xeograficamente. Estamos a 60 quilómetros de Santiago e da Coruña”.

- Tamén dende as redes empresariais se mencionan as oportunidades que ofrece a saída ao mar da zona oeste de Terra de Soneira, o que a situaría nunha posición proveitosa no ámbito da economía pesqueira, do marisqueo e tamén da industria asociada á actividade da pesca.

“¿Que ten? É un lugar no que poderían asentarse as empresas, porque hai zona para iso, é un lugar que produce moita enerxía eléctrica, ten posibilidade de ter un porto comercial potente...”.

Ademais, a saída ao mar do eixe occidental de Terra de Soneira abriríase a usos da costa que aínda non se explotarian convenientemente, como poidan ser os deportes e prácticas vinculadas ao mar (pesca deportiva, embarcacións de recreo...), construción de porto deportivo, etc.

“Outra das vantaxes da zona é que hai moitos quilómetros de costa. Entón, arredor do tema do turismo, tamén arredor do tema da pesca, xerar novas comercializadoras... Todo o que hai arredor do tema da acuicultura. Iso tamén se podería explotar máis”.

- Dende as redes sociais, o acento ponse nos recursos naturais e culturais, así como no patrimonio de Terra de Soneira. Falarase entón de:
 - > O potencial natural da zona: riqueza paisaxística, zonas de bosque, zona litoral e de praias, sendeirismo...

“O turismo, eu creo que temos cousas interesantes: o ambiente natural, a paisaxe, a chuva... cousas que teñen valores e que se aprecian”.

- > O rico patrimonio histórico e cultural: o castelo de Vimianzo, os xacementos megalíticos da zona, bens ligados á Igrexa, pasado histórico, faros...

“Terra de Soneira ten un importante valor cultural e histórico. A zona megalítica. O tema dos faros. A Costa da Morte ten unha ruta dos faros que, posiblemente, sexa das máis espectaculares de Europa”.

- A forte ancoraxe coa artesanía: danzas, gaita, palillos, encaixe, cerámica...

“Arredor do tema dos palillos e da artesanía, que é o patrimonio histórico desta zona, eu creo que é un tema por explotar (...). Arredor do tema do encaixe, vese o turismo e moitos outros temas transversais. A promoción da artesanía

e do encaixe, entrelazado co tema do turismo, penso que é unha oportunidade que ten o municipio de Vimianzo e a Costa da Morte e Camariñas”.

- A riqueza gastronómica: horticultura, leite e derivados, produtos do mar (marisco, pescados...).

Todo iso aproveitábel, diráse, dende o terreo da industria do turismo.

2.5. Obxectivos e liñas de actuación para o desenvolvemento comarcal

Probablemente, o feito máis significativo é que existe un mercado e significativo consenso social sobre o que facer, sobre o sentido da intervención; en último termo, sobre as liñas estratéxicas que poderían producir o desenvolvemento da comarca.

En tal escenario, o discurso céntrase en tres ámbitos sobre os que parece central intervir nun futuro inmediato en Terra Soneira, pensando no desenvolvemento da zona:

- Por un lado, en infraestruturas básicas.
- Por outro lado, na estrutura económica da comarca; en particular, no sector industrial e no sector turístico.
- Por último, no terreo do social.

2.5.1. Liña de actuación 1: infraestruturas básicas

De xeito sintético, ¿en que sentido habería que intervir para atallar as necesidades no ámbito das infraestruturas en Terra de Soneira?

OBXECTIVO 1:

O obxectivo central sería o de **mellorar a comunicación da comarca co seu ámbito e, en especial, cos núcleos de poboación máis puxantes** en termos demográficos, sociopolíticos e económicos; isto é, Santiago de Compostela, A Coruña e Carballo.

“Creo que existe un consenso social e político en que as principais carencias da zona teñen que ver coas infraestruturas viarias, de estradas, o que se chama vía de alta capacidade ou autovía. Isto é unha reivindicación constante: unha autovía ou unha vía de alta capacidade que nos una, en particular, coa Coruña”.

Non menos importante sería a **vertebración interna do territorio**, fomentando a circulación de persoas, o acceso aos recursos e servizos (educativos, sanitarios, culturais...), a comunicación entre poboacións, parroquias, etc.

“É necesario vertebrar internamente o territorio. Dende algunhas parroquias vir a Vimianzo é practicamente imposible se non se ten coche propio”.

Accións (obxectivo 1):

- Construción da denominada vía de alta capacidade que una a comarca coa Coruña-Arteixo-Carballo.

- Mellorar as infraestruturas viarias que unen a comarca, por un lado, con Santiago de Compostela e, por outro lado, coa zona de Fisterra-Cee.
- Investir en novas estradas locais e na mellora das xa existentes para facilitar a comunicación entre as diferentes parroquias que constitúen os municipios máis importantes de Terra de Soneira.

“A min paréceme que todo o investimento en transporte e en vertebración territorial é básico totalmente”.

OBXECTIVO 2:

Potenciar a economía da zona de Soneira, segundo se di no discurso, inmersa nunha lenta, pero progresiva, deterioración nos últimos anos.

Posibilitar a reciclaxe e a modernización da estrutura económica da comarca (en particular, nos municipios do interior).

“Aquí hai que instalar un gran parque industrial, cunhas boas vías de comunicación. Iso permitiríanos ser competitivos coas demais comarcas da zona e converternos nunha comarca punteira en moitos aspectos”.

En consecuencia, **fomentar a permanencia na zona da poboación autóctona**, freando a constante emigración cara a outros puntos de España.

Accións (obxectivo 2):

- Creación dunha zona industrial de ámbito comarcal que poida actuar como motor económico da zona.
- Debería apostarse por crear e potenciar recursos, servizos e actividades para facer crecer o peso do sector turístico na economía da comarca.

2.5.2. Liña de actuación 2: estrutura económica comarcal

As liñas de actuación pensando nun futuro próximo pasarían, segundo o discurso (en particular, dos representantes de redes empresariais e políticas), polo relacionado co sector industrial e, por outro lado, co turismo. Ao respecto, tamén nos atopamos cun marcado consenso, mesmo entre os representantes de diferentes tendencias ideolóxico-partidistas.

OBXECTIVO 1:

Fomentar a potencia do sector industrial na comarca de Terra de Soneira, a promoción de proxectos empresariais e a chegada á zona de iniciativas vinculadas ao sector da industria pesqueira, como forma de substituír a perda de peso paulatino dun sector primario en crecente abandono.

“Habería que investir na acuicultura. Isto é unha zona de mar. Nos portos de mar poderíase mellorar moito a presenza de empresas dedicadas á acuicultura. Non hai case empresas de transformación de peixe e no marisqueo aquí non hai nada”.

Accións (obxectivo 1):

- Definir e crear unha zona industrial comarcal (ou mesmo intercomarcal) que o discurso denomina habitualmente como parque empresarial ou industrial arredor do municipio de Vimianzo.

"Eu considero que se debería demandar un gran parque industrial para a comarca onde a industria se centralizase, e non pequenos parques, porque sumando sinerxías fariase mellor. Considero que tiña que ser un gran parque industrial onde chegase a gasificación, transportes lóxicos, todo, pero nun sitio centralizado para toda a comarca".

- Dotar ese parque empresarial comarcal dos recursos e servizos necesarios para convertelo en referente da zona. En particular:
 - > Da dotación enerxética necesaria para a industria (falarase de electricidade, pero tamén de gas natural).

"Ademais, necesitamos gas. Se ninguén canaliza gas, a eses polígonos non van vir empresas, porque é imposible".

- > Das infraestruturas viarias axeitadas (vía de alta capacidade).
- > Das infraestruturas da comunicación pertinentes: liñas de teléfono, de transmisión de datos (internet, fax...), etc.

OBXECTIVO 2:

Incrementar o peso do sector turístico (en particular, en Vimianzo e en Zas) como parte dunha actuación estratéxica de modernización da estrutura económica da zona.

"Eu creo que o outro tema é o turismo. Actualmente, véndese a Costa da Morte polo tema salvaxe da paisaxe. O turismo podería axudar a vender todo ese produto que temos, e non falo só do marisco".

Accións (obxectivo 2):

- Elaboración dun proxecto turístico propio da comarca (ou ben, integrado nalgún outro xa existente, como poida ser o da Costa da Morte) que sirva para:

- > Explorar as potencialidades e oportunidades turísticas de Terra de Soneira.

"Nesta zona, polo menos, habería que investir na recuperación do patrimonio de cara ao turismo".

- > Definir unha liña estratéxica de actuación para potenciar o segmento do turismo no conxunto da zona.
- > Ordenar as actuacións e iniciativas xa existentes (sobre todo, en Camariñas e Vimianzo).

"Nesta zona o turismo está en alza, os hoteis están en alza, o turismo rural tamén... Cada vez hai máis xente que está a restaurar as casas para o turismo rural. Pasamos de ser unha vila na que hai 10 anos non tiñas onde te aloxar, a ter un hotel rústico, abriuse unha casa de turismo rural, vaise abrir outra, abriuse un hotel de tres estrelas..."

- > Fomentar a aparición de novas iniciativas e infraestruturas turísticas e potenciar as xa planificadas.

“Algo fundamental será crear infraestruturas turísticas (...) Falo, por exemplo, de investir nesas 13.000 embarcacións recreativas que pasan ao ano. E só teñen en Camariñas un pequeno club náutico. Pero non hai ningunha infraestrutura máis”.

2.5.3. Liña de actuación 3: recursos e servizos sociais

Respecto dos recursos e servizos sociais, o discurso converxía en dous ámbitos nos que é necesario tomar medidas a curto prazo: por un lado, no referente aos servizos e recursos destinados ás persoas maiores; por outro lado, no relativo á constante emigración da poboación autóctona.

OBXECTIVO 1:

Segundo o discurso, na comarca de Terra de Soneira estaríase a producir un notable envellecemento da poboación, que se vincula a factores diversos que conflúen: á emigración, á inmigración retomada, ao descenso da natalidade...³⁷, polo que **se faría necesario deseñar políticas concretas dirixidas ás persoas maiores**, cun peso específico cada vez maior nos municipios da zona.

Accións (obxectivo 1):

- O terreo dos servizos domiciliarios á terceira idade é un dos ámbitos no que habería que traballar prioritariamente a curto prazo.
- Habilitar na zona recursos para as persoas maiores, en particular, centros de día e residencias.
- Potenciar as políticas dirixidas a cubrir o tempo libre da terceira idade, a través de actividades culturais, lúdicas, formativas, etc.

OBXECTIVO 2:

O outro obxectivo central da intervención no ámbito do social estaría vinculado á cuestión da emigración. Neste sentido, **as liñas de actuación terían que operar no sentido de frear o abandono da comarca de Terra de Soneira**.

Accións (obxectivo 2):

- Potenciar a comarca como ámbito laboral para a poboación autóctona da zona.

“Eu creo que deberíamos facer máis atractivos os traballos de aquí para que a xente nova quedase. Dise moito iso de: “é que a xente nova vaise...”. Xa, pero é que para que queden haberá que facer isto atractivo. Entón, apoio para que iso sexa atractivo”.
- Potenciar o dinamismo do público nos municipios de Terra de Soneira mediante actuacións de carácter cultural, turístico, lúdico, dirixidas ao tecido social, etc.

³⁷ Con datos de 2005, a idade media dos habitantes de Camariñas é de 43,1 anos, de 44,1 anos en Vimianzo e de 45,4 en Zas. A media da provincia sitúase nos 42,7 anos.

Fonte: *Atlas socioeconómico de Galicia 2005*. Caixa Nova e Sondaxe. 2005

ANEXO

Para finalizar, recolleamos algunhas notas sobre o traballo de campo realizado en Terra de Soneira:

- Levouse a cabo entre o día 7 e o 9 de novembro de 2005 e o maior número de entrevistas concentrouse o día 8 debido, fundamentalmente, ás necesidades de axenda dos entrevistados.
- Debido aos mesmos motivos, a maior parte das entrevistas realizáronse no municipio de Vimianzo, e sempre nos lugares elixidos polos entrevistados: lugares de traballo, cafeterías, locais de asociacións...
- Sobre todo no caso das redes administrativas e políticas, atopámonos con determinadas dificultades para fixar o día e a hora da reunión, posiblemente por ter axendas máis cargadas.
- Todas as entrevistas foron gravadas co permiso dos entrevistados (ao respecto, ningún dos entrevistados se manifestou en contra da gravación) e, posteriormente, foron baleiradas e extraense a información literal máis relevante de cada unha delas.
- Salvo con algunha excepción nas redes administrativas, os entrevistados mostráronse dispostos a ofrecer toda a información que lles foi requirida sen atrancos.

N.º	DATA	SEXO	INFORMANTES
1	07/11/05	M	Técnico de extensión agraria de Baio. Concello de Zas
2	08/11/05	V	Representante Grupo Acción Local Asociación Neria
3	08/11/05	M	Representante Asociación Cultural Neira Marcos de Vimianzo
4	08/11/05	M	Representante Asociación Abondou de Camariñas
5	09/11/05	V	Concelleiro do BNG en Concello de Vimianzo
6	09/11/05	M	Deputada do PSdG-PSOE, Concello de Camariñas
7	08/11/05	M	Representante Asociación de Palilleiras Nemanquiñas de Vimianzo
8	07/11/05	V	Representante asociación empresarial FECOM no Concello de Zas
9	07/11/05	M	Represt. Asociación Mariscadoras de Camariñas e de Galicia
10	08/11/05	M	Técnico de cultura do Concello de Vimianzo

3. ORTEGAL

Nas seguintes páxinas faise unha análise reflexiva sobre unha das comarcas periféricas do litoral galego, Ortegal, formada polos municipios costeiros de Cariño, Mañón e Ortigueira, e do interior, Cerdido. Territorio periférico, pero domesticado pola acción humana que, ao longo do tempo, mantivo unha estreita relación coa natureza, da que en boa medida dependeu e depende a súa economía.

A súa historia social está marcada pola emigración, cuxo inexorable efecto se recoñece na envellecida estrutura demográfica. A vinculación agraria e litoral, o limitado proceso industrializador das materias primas locais, e o illamento,

fread os cambios na composición da súa estrutura social e política. Non obstante, existe unha longa tradición asociativa que contrasta coa súa lenta evolución social noutros campos.

Dende que hai unha década se configurou a nova delimitación política da comarca, son moitos os recursos que se investiron, a través de administracións supramunicipais, para mellorar a calidade de vida da súa poboación. Non obstante, persiste o seu illamento ao demorarse a construción de infraestruturas de comunicación que a manteñen funcionalmente afastada.

Na asignación dos recursos, moitos deles procedentes de fondos europeos, predominou unha política clientelar da que se beneficiou principalmente o municipio de Ortigueira, un proceso no que actuou de catalizador a figura controvertida do seu alcalde, un líder empresarial atípico. En todo caso, a fragmentación das políticas de intervención públicas, a falta de entendemento entre as distintas corporacións para formular unha fronte común de intereses e a debilidade do empresariado dificultou un desenvolvemento dos recursos económicos locais.

Mellorouse notablemente a dotación de equipamentos nos últimos anos, pero existe un forte déficit en servizos sociais, especialmente no que se refire á atención á poboación anciá.

Na dinámica social da comarca resulta crucial o tecido asociativo. Actuando como voceiros civís dos intereses cidadáns, as súas accións e propostas anticipanse en non poucas ocasións ás respostas da Administración pública.

O presente e o futuro da comarca séguese concibindo ligado ao aproveitamento e desenvolvemento sostible dos recursos do seu territorio —o mar, o monte, a minaría—, entre os que comeza a despuntar unha oferta de turismo rural e de natureza ligado aos valores ecolóxicos e á singularidade das súas paisaxes. Non obstante, resulta prioritario mellorar a comunicación da comarca, a planificación e coordinación de políticas e a colaboración corporada e participativa de todos os axentes sociais.

"... a antiga soidade daquela terra aparecíase como natural e propia; é dicir, como humano albergue e natal terrón. Non así o mar, aquela negra onda dilatada e brumante, movedizo espello de chumbo, tan alleo e de indomable condición, estraño á memoria e á imaxinación..."

Álvaro Cunqueiro, *Cabo Ortegal*

3.1. Descrición e caracterización xeral

A comarca de Ortegal, xeograficamente situada no extremo noroccidental da Península Ibérica, está enmarcada por dúas elevadas serras³⁸ que delimitan

38 A Capelada ao oeste, Coriscada e Faladoira ao leste. O punto máis alto atópase nos acantilados de Vixla Herbeira, na serra da Capelada, a 600 m. A comarca ten unha orientación SO-NE, e 391,72 km². O único municipio interior, o de máis suaves relevos da comarca, Cerdido, sitúase ao sur. No extremo NE, o estreito

unha paisaxe agraria con predominio de bosques cultivados de eucalipto, e un extenso litoral de rías e acantilados. As súas peculiaridades xeográficas e o seu relativo afastamento de núcleos de poboación urbano-industriais outorgáronlle un carácter periférico.

“É unha comarca periférica, dentro dunha rexión periférica como é Galicia, pero á súa vez periférica dentro de Galicia, e este carácter de comarca periférica vaise acentuando por unhas vías de comunicación insuficientes. Ben, está en vías de solución, parece ser que hai proxectos de vía rápida, tal, tal, pero de momento é difícil acceder, chegar aquí”.

A pervivencia dunha estrutura da propiedade agraria minifundista, resultado dun longo proceso de relación antrópico de domesticación do territorio para o sustento da poboación, e os principais eixes de comunicación por estrada, condicionaron un asentamento disperso da poboación³⁹.

A súa economía estivo tradicionalmente vinculada á produción agraria de subsistencia, á pesca e ao marisqueo, actividades que perden peso relativo fronte a un lento e débil proceso de terciarización. As actividades industriais, deficientemente desenvolvidas, relaciónanse coa obtención de recursos naturais: salga e conservas de peixe, transformación de madeira e de lousa.

“Estes municipios teñen unha grande incidencia... o mar, o mar é importante e é unha comarca que sempre..., na que influiron moito as campañas da pesca, indubidablemente. Ademais, pois, existen outros factores nestes momentos que fixeron que a comarca non dependa soamente da pesca, ¿non?; xa sexa a minaría, xa sexa a lousa, as minas de dunita, a madeira tamén ten unha importancia nestes concellos grande, aínda que ao parecer os prezos neste momento non son os óptimos para os que teñen as propiedades nos bosques, pero tamén ten unha grande importancia...”.

A comarca demograficamente posúe unha poboación envellecida e en retroceso dende hai décadas, debido a unha fecundidade moi baixa e ao efecto dunha tendencia histórica á emigración das xeracións novas⁴⁰.

“... É unha área xeográfica moi extensa que ten unha potencialidade en recursos realmente interesante, pero que ao longo do século XX, pois, debido ao illamento xeográfico, a que os medios de comunicación chegaron tarde, os que chegaron, é dicir, o caso do tren, por exemplo, impediu que se desenvolvese como debería..., somos unha comarca netamente de emigrantes. Primeiro a Cuba a finais do XIX, principios do XX, e despois a

e recortado municipio de Mañón, na marxe esquerda do río Sor, cuxo esteiro forma a ría de Barqueiro. Entre ambos os dous, ábrese os municipios de Cariño e Ortigueira, separados polas augas dunha ampla ría, delimitada polos cabos de Estaca de Bares e Ortegal, onde Atlántico e Cantábrico se atopan.

39 Referente vivo do vello sistema de organización social do territorio é a parroquia. Ortigueira conta con 22 parroquias, Cariño e Mañón con cinco cada unha e Cerdido con tres.

40 A emigración na comarca é unha dos trazos distintivos da súa historia moderna e contemporánea. Dende a transición da sociedade do antigo réxime, as xeracións novas de Ortegal optaron polos distintos destinos migratorios, que ofrecían posibilidades de mellorar as condicións de vida que non se atopaban permanecendo na comarca. América, Europa e outros puntos de Galicia e España debuxan unha das historias migratorias de máis longo percorrido e tradición do Estado.

Suíza, a Inglaterra, a Alemaña, entón quedou totalmente despoboad... A demografía está, pois, está a pedir a berros que se faga algo, ¿non?, porque xente nova cada vez temos menos; entón falta tecido industrial e ao non haber tecido industrial, nos tempos que nos movemos hoxe, pois a xente foxe para outros lugares...”.

A combinación das características xeográficas, da situación periférica, do carácter disperso da súa poboación e da debilidade da industrialización facilitou a conservación dun contorno ambiental de gran calidade que constitúe, precisamente, un dos potenciais da comarca.

Asúa composición social maioritaria estivo marcada polo referente da pequena explotación campesiña, a pesca (xornaleiros á parte) e os xornais das actividades de transformación dos recursos naturais: elaboración de salgas e conservas de peixe, silvicultura de recolección e serradoiros de madeira, principalmente. A pequena burguesía local, composta de rendistas, pequenos comerciantes, industriais da conserva do peixe, armadores, propietarios dos serradoiros, ou da lousa, e un reducido número de funcionarios públicos e profesionais liberais, salvo algunhas excepcións, non puideron, souberon ou quixeron articular os recursos locais para fomentar o desenvolvemento comarcal.

“... observo pouco espírito emprendedor na poboación, unha poboación moi acomodada, pouco dada ao risco empresarial, a tomar iniciativas. É unha poboación bastante inmovilista...”.

A pervivencia de métodos clientelares⁴¹ da administración do poder e dos recursos dificulta a adopción dunha nova cultura democrática de relación entre a cidadanía e a Administración. Este feito, unido ao envellecemento cultural dunha poboación demograficamente adulta, depara un panorama político de maioría conservadora na comarca.

“A confraría, todo hai que dicilo, porque sempre foi un elemento..., sempre controlado, impedindo que se puidese facer ningún tipo de historias ¿non?, case, case era unha especie de plataforma dunha parcela de poder e punto. Non lles importaba moito dinamizar o sector, interesáballes máis ter aí unha cota de poder e poder usala, que case outra cousa ¿non?; entón, iso impediu que as confrarías desen resposta axeitada, tamén ao mellor que se fixese a asociación de produtores, que se dinamizase ese sector, está como hai cincuenta anos, ou corenta, de feito por iso está a pasar por unha situación agónica. Os barcos xa non venden aquí, algúns xa están mesmo inscritos noutras confrarías, e a pescada que entra en Celeiro, a maior parte é dos armadores de Cariño, aquí practicamente agora as vendas son moi

41 Clientelismo: “O clientelismo é un modo de articulación das relacións sociais e políticas.. Pola súa economía organizativa, a súa indiferenza ideolóxica e o seu valor dual de mecanismo de intercambio e de axencia, o clientelismo é un mecanismo de estruturación social e política extraordinariamente potente e dúctil, que non só florece nas sociedades en vía de modernización, senón tamén nas sociedades modernizadas”. López Novo, J. P., *Clientelismo*.

En: Giner, S.; Lamo de Espinosa, E ; Torres, C. (eds.), *Diccionario de sociología*, Madrid, Alianza Ed., 2001, pp. 117-118.

baixas e iso a culpa non é de ninguén máis ca da xente que estivo sempre á fronte diso”.

Paradoxalmente, existe unha intensa vida asociativa. Son moitas as asociacións sen ánimo de lucro con obxectos moi diversos (culturais, veciñais, de mulleres rurais...) que, a través das súas actividades, colaboran a dinamizar a vida social das parroquias da comarca, conformando unha rede social paralela ás das institucións públicas locais⁴².

“Moitas asociacións, como a nosa, pois temos que dicir que dependemos moi pouco dos alcaldes e dos concellos porque as subvencións que estamos a recibir son escasísimas; é dicir, así de sinxelo, é dicir, é un traballo que parte do intelecto, que parte dun grupo de amigos, que hai afinidades e unhas compartimos unha serie de inquietudes, e independentemente do noso pensamento político, pois convivimos, e somos, creo, que os motores menos, entre comiñas, menos politizados, é dicir, asociacións libres e independentes hainas, tamén as hai comprometidas porque lles interesou e tiveron subvencións, ¡veremos o que duran a partir de agora cando desapareza a subvención!”.

A delimitación da comarca de Ortegal, inscrita na configuración do mapa comarcal de Galicia da Administración autonómica de comezos da década dos noventa (pola que se recoñece a funcionalidade de entidades territoriais municipais, co obxecto de racionalizar a dotación de equipamentos e a promoción económica), viuse afectada por decisións políticas e negociacións entre a Administración local e autonómica, que determinaron a adscrición do municipio de Cedeira, vinculado histórica e funcionalmente a Ortegal, á comarca de Ferrolterra. A cabeceira comarcal fíxose en Ortigueira.

“A capital da comarca ten máis significado político que económico. Non existe tal capitalidade no sentido económico, non aglutina..., non aglutina nin economías radiais das parroquias, máis que no caso das parroquias de Ortigueira. Iso é unha crenza utópica, pensar que a comarca do Ortegal ten unha capitalidade económica, non é verdade, non a ten... Non existe unha capitalidade que contribúa a unir as actuacións dos cidadáns dentro da comarca. Somos unha comarca sen cohesión comarcal, máis que a cohesión que os políticos dende arriba lle dan; non somos un centro. Como dicimos, Ferrolterra..., nós non pertencemos a Ferrolterra, pero non cabe dúbida de que economicamente Ferrol é a verdadeira capital económica, tamén do Ortegal”.

A diversidade intracomarcal está marcada, primeiramente, pola distinción entre os municipios que contan con costa —Mañón, Ortigueira e Cariño— e o que carece dela —Cerdido—. Os principais asentamentos de poboación atópanse na costa (parroquias de Cariño, Ortigueira, Espasante, Mogor). Tanto Cerdido

⁴² Historicamente, pódense atopar precedentes desta tradición asociativa nas pegadas deixadas polo agrarismo de raíz católica e na actividade dos sindicatos obreiros das tres primeiras décadas do século XX. Sen esquecer a bagaxe da tradición asociativa dos emigrantes, sobre todo da emigración a América, un de cuxos resultados foi a construción de edificios escolares por toda a comarca.

como o interior rural do resto dos municipios ten moitos núcleos de poboación dispersos e de pouca entidade demográfica.

“... diferenza moi clara entre os tres municipios costeiros, Mañón, Ortigueira e Cariño, e outro que é completamente interior, que é Cerdido... Os tres municipios costeiros teñen tamén a súa parte interior, pero onde predominan os asentamentos de poboación é cara á costa, cara ao litoral...”.

O principal eixe de comunicación, a N-642 Ferrol-Ribadeo, suca os municipios de Cerdido, Ortigueira e Mañón. Cariño queda nun extremo, comunicado por unha sinuosa estrada local de 10 Km. O ferrocarril de vía estreita (Feve) Ferrol-Xixón, atravesa a comarca, pero é un medio de transporte moi infrautilizado. Os fluxos de relación funcional vinculan a comarca á área de influencia de Ferrol, aínda que Mañón mantén maiores fluxos relacionais cos municipios da costa lucense.

Ortigueira é o termo municipal máis extenso, e con maior número de poboación, se ben esta está repartida en 22 parroquias, a gran maioría delas de carácter rural. A súa poboación activa distribúese entre os distintos sectores entre os que destaca o terciario, aínda que a actividade máis dinámica a representa a industria de extracción e transformación de lousa, complementaria á elaboración e distribución de materiais de construción. A vila de Ortigueira fai valer o seu carácter de centralidade comarcal a través da localización funcional, dotacións e servizos.

“Instalacións de carácter comarcal..., temos Facenda, que é de carácter comarcal; un instituto (de ensino medio) que ata hai pouco pois foi comarcal, aínda que agora tamén hai instituto en Cariño, paréceme que está concentrado en todo o que é o municipio; pero, á parte, temos un museo arqueolóxico, que si que é comarcal, posto que non hai outro por aquí arredor; temos un museo etnográfico tamén, aínda que é particular, privado, pois tampouco non hai outro por aquí ata As Pontes...; centro de saúde, que é comarcal, aínda que en Cariño tamén hai un centro, pero, o centro de Ortigueira, é un PAC, un centro de atención continuada, co cal tamén é para toda a comarca”.

Cariño, o municipio de máis recente creación (1988), xurdido por mor da desagregación de cinco parroquias do municipio de Ortigueira, tras un vello contencioso derivado da desigual distribución dos recursos⁴³, está marcado

43 Na segunda metade do século XIX, o porto de Cariño adquiriu puxanza da man da industria de salgas e conservas, que atraeu poboación de toda a comarca. En poucos anos, converteuse no principal núcleo de poboación do termo municipal de Ortigueira, co que o concello obtiña numerosos impostos. A insuficiencia de dotacións e servizos nun núcleo poboacional en crecemento comezou a facerse patente e, con elas, as esixencias de atención por parte das corporacións do concello ortegán. A rivalidade entre as dúas marxes da ría acrecentouse rapidamente. O poder caciquil exercido dende a vila de Ortigueira por vellas clases rendistas, asociadas cos empregados públicos, soubo atraer a convivencia dos industriais da conserva, amortecendo a conflitividade, que no plano social os enfrontaba a unha poboación de xornaleiros e de pequenos propietarios agrarios que tamén recorrian aos xornas da pesca ou das fábricas para subsistir. A conflitividade das primeiras décadas do século XX foi reducida durante a Guerra Civil e a ditadura subseguinte e comezou a emerxer nos anos da transición democrática. A persistencia na infradotación do núcleo de Cariño levou a madurar a reivindicación da segregación por parte dunha activa asociación veciñal

economicamente pola pesca e a súa transformación industrial. A maior parte da poboación municipal concéntrase na súa capital, a parroquia de Cariño, o núcleo de poboación de maior entidade da comarca, con preto dos 4.300 habitantes.

"... o que pertence ao concello de Cariño é a pesca, as fábricas conserveiras, que temos tres, unha delas ten como máis de cen empregados directos, á parte dos indirectos. É unha fábrica que vende cara ao interior e cara ao exterior, que está moi ben situada no ámbito europeo e tal, e vende ben. Despois temos o que é, non sei cantos barcos teremos neste momento... Uns 20, despois están as lanchiñas pequeniñas e, fóra diso, creo que servizos..., e tamén temos tres ou catro industriais que se dedican á talla de madeira, porque esta é unha zona que ten moito eucaliptal..."

Cerdido e Mañón son municipios cunha actividade económica moi restrinxida e dependente do sector primario. En Cerdido, por mor da reconversión gandeira e do abandono da actividade agraria, a superficie do termo municipal converteuse nun gran bosque cultivado de eucalipto. En Mañón, as explotacións agrarias e as actividades vinculadas á pesca e ao marisqueo están tamén en declive.

3.2. As políticas e actuacións públicas

Como se ratifica en case todas as entrevistas, na comarca de Ortegal as políticas e actuacións públicas dos últimos dous lustros tiveron os seus efectos máis visibles no municipio de Ortigueira. Dous feitos foron determinantes niso: o seu exercicio como sede comarcal e a entrada na política municipal do empresario máis relevante da comarca.

Os recursos propios municipais son exiguos, dada a pouca entidade poboacional e o limitado das actividades económicas dos municipios da comarca. Consecuentemente, resulta crucial para os concellos o financiamento de organismos públicos supramunicipais.

Dos catro municipios, o único que conta cun plan de ordenación municipal é Cariño.

"... o único municipio da comarca que ten un plan xeral de ordenación municipal é Cariño, dende hai anos, a pesar de que é o máis deteriorado urbanisticamente... É o único que o ten, e tanto Ortigueira, como Mañón, como Cerdido, están en fase de elaboración e aprobación dese plan xeral... Mañón intentou acometelo en tempo atrás, pero non foi aprobado pola Xunta de Galicia, entón fixeron un novo proxecto de plan xeral. En Ortigueira, pois, iniciouse esa actuación cando chegou Antonio Campos..."

que logra o seu obxectivo durante o Goberno autonómico tripartito (Goberno de coalición formado por Partido dos Socialistas de Galicia-PSOE, Coalición Galega, Partido Socialista Galego-Esquerda Galega, que se fai co poder en 1987 e, durante dous anos, tras unha moción de censura no Parlamento autonómico ao Goberno de Alianza Popular).

O programa estrela das políticas municipais na comarca foi o plan director de investimentos e infraestruturas elaborado pola corporación municipal ortegá, financiado con recursos externos.

"... o proceso de investimento público en Ortigueira foi espectacular en contía e, sobre todo, foron investimentos planificados. Había un plan director de investimentos en infraestruturas e estase a executar... Elaborouse no ano 1999 por esta corporación municipal e o financiamento maioritariamente proveu da Xunta de Galicia, que é o éxito deste proxecto investidor ou a clave do éxito foron as relacións do alcalde coa Xunta de Galicia, ata a data".

Nos outros dous municipios, as corporacións e mais os seus alcaldes foron transixindo na concesión de licenzas cando a lexislación o permitía, procurando facer un mantemento das dotacións e servizos existentes.

Os recursos externos proceden da deputación provincial, da Administración autonómica e, a través desta, en coordinación coa fundación comarcal e o grupo de acción local, de fondos europeos ou da Administración central. Na interpretación da súa asignación e resultados xorden interpretacións dispares que, ou racionalizan e lexitiman o realizado, ou denuncian abertamente a arbitrariedade do acontecido. En todo caso, o papel de liderado do alcalde de Ortigueira aparece continuamente como referente da política e do investimento na comarca.

"... Hai que dicir que o alcalde actual de Ortigueira é un home de gran capacidade e de grande habilidade para resolver e de gran relación cos medios políticos para resolver os problemas do seu concello. Iso traducíuse nunha magnífica xestión, creo eu, dende fóra, porque eu non pertenzo, non vivo en Ortigueira, pero dende fóra vexo que conseguiu unha gran cousa, pero conseguíuna a título persoal, seguramente se é alcalde, pois se estivese en Cedeira, ou estivese en Cariño, ou estivese noutro lado, faría tamén unha xestión parecida, porque non cabe dúbida de que dentro da comarca os concellos teñen vida propia, son os que realmente interveñen no benestar do cidadán..."

A denuncia e a crítica están ligadas co partidismo político, a política clientelar e a desigualdade redistributiva.

"Eu creo que dende a Administración supramunicipal, sobre todo durante estes anos de Xunta do PP, non se fixo unha política en función das demandas que había no territorio, fíxose unha política discrecional, clientelar, ás veces mesmo para algúns concellos, eu atreveríame a dicir, vexatoria...; é dicir, nós nos últimos anos da Xunta é que non recibimos absolutamente nada, entón á hora de falar por exemplo de infraestruturas ou investimentos da Administración supramunicipal hai que diferenciar en que concellos..."

Ben é certo que existen outras interpretacións que matizan a crítica e a denuncia.

“... En Cariño hai moi poucas solicitudes (propostas á Axencia de Desenvolvemento Comarcal), mesmo algunhas que se presentan e se aproban non se chegan a executar. É unha sociedade envorcada no mar e practicamente non ven outro tipo de actividade económica”.

Con fondos europeos e/ou o cofinanciamento autonómico melloráronse o estado das estradas locais e convertéronse dúas vellas estradas locais en comarcais: unha comunica as parroquias de Cerdido con Cedeira e a outra Ortigueira coas Pontes de García Rodríguez. Fíxose un porto deportivo en Ortigueira e melloras no porto do Barqueiro. En Cariño e Ortigueira urbanizouse solo para o asentamento industrial.

Instaláronse varias depuradoras de augas residuais en ambas as dúas marxes da ría; mellorouse o dique do porto de Ortigueira e remodelouse a entrada por estrada á vila, tras construír unha nova ponte para a entrada do ferrocarril de vía estreita; dotáronse de beirarrúas e de iluminación pública as travesías dos núcleos de poboación; amañáronse prazas, rúas e xardíns; construíuse unha nova praza do mercado en Cariño, unha nova piscina municipal climatizada (en substitución da vella; Cerdido conta con outra), biblioteca, museo arqueolóxico en Ortigueira e rehabilitáronse vellas escolas de indianos (emigrantes a América) para centros sociais.

Unha importante vía de financiamento de contratación de persoal para servizos municipais nos últimos catro anos foi o plan Labora da Administración autonómica, financiado con recursos do fondo social europeo, aínda que a súa incidencia foi desigual nos catro municipios. Ortigueira foi o municipio que máis parece beneficiarse da iniciativa.

“... Hai catro anos, creo, que está implantado o plan Labora, e diso..., beneficiámonos dende o primeiro momento..., cando se fan as solicitudes, un pouco en demanda do que o concello necesita e hai en calquera categoría e en calquera..., en calquera tema que sexa necesario, pois agora mesmo aquí tivemos, pois, dende bibliotecarias, profesores de música, persoal de servizo de limpeza, historiadores, informáticos, xornalistas..., pois case de todo; logo, despois tivemos varios anos unha escola taller, taller de emprego, que foi tamén unha parte moi importante dentro do que é o desenvolvemento turístico de Ortigueira, turístico e cultural, porque recuperaron todo o que é a..., o paseo marítimo e as escolas, as antigas escolas indianas que temos aquí e que aínda é un proxecto que se está a realizar; cada escola taller pois vai recuperando unha ou dúas escolas”.

As valoracións críticas do plan Labora volven poñer de manifesto a discrecionalidade da asignación de recursos, pero ademais coméntase o seu carácter temporal e o comercio de votos a que dá lugar.

“... Hoxe en día, o que máis votos dá, sen lugar a dúbidas, e o que máis votos vai dar, é o traballo, pero os postos de traballo reais. Aos postos de traballo subvencionados quedálles pouco de vida porque dependen dunha subvención, aquí, en Andalucía e onde sexa. Entón, o que fai falta, eu o que reclamo é unha honradez política e unha honradez profesional, persoal e

política; se existe esa honradez, eu creo que os votantes o van recoñecer. Mentres tanto, hai votantes... que máis tarde ou máis cedo se van sentir enganados e defraudados e, se a min non me favorece a subvención, pois o alcalde é malo, se me favorece estou calado e non critico, que é moi bo”.

Seguindo a política de dotación de equipamentos comarcais, fixéronse dous novos centros de atención primaria, dotados con servizos de urxencia nocturna, aínda que o parque de ambulancias medicalizadas (061) ten a súa base en Ortigueira. Inicialmente, só se proxectara un punto de atención continuada (PAC) para Ortigueira, pero situouse outro en Cariño tras as presións exercidas dende este último municipio.

“... querían obrigar unha poboación de cinco mil habitantes (municipio de Cariño) a andar, a desandar vinte quilómetros en dirección oposta a Ferrol, onde está a residencia (da Seguridade Social), simplemente por ese afán centralizador. Nós temos PAC en Cariño (punto de actuación continuada con atención de urxencias nocturnas), grazas a que no Auditorio Municipal, pois iso, tivemos unha mesa redonda convocada polo concello, onde veu o voceiro da Comisión de Sanidade de cada partido do Parlamento de Galicia, do Bloque, do PP, do PSOE..., nesa mesa redonda houbo unha asistencia de oitocentas persoas, estaba atestado o auditorio..., e todas as inmediatezas..., víronlle as orellas ao lobo. O que estaban a facer non se entendía dende ningún punto de vista, entón querían facer ás caladas, pola vía dos feitos consumados, pero como viron que houbo unha resposta bestial da cidadanía, acolloáronse... e entón crearon o PAC de Cariño, pero senón non teríamos médico de garda”.

De 1997 a 2001, a comarca contou cun Proder. Dende 2002, a iniciativa de actuación comarcal continuou ata a actualidade cun programa Agader⁴⁴, de máis áxil xestión e dotado de maior orzamento, seguindo a filosofía e os obxectivos dos programas Leader e Proder.

“... un pouco na mesma liña, o obxectivo estratéxico principal máis importante é mobilizar os recursos naturais e culturais, ¿non? Entón si, moitos dos proxectos enmárcanse no sector turístico, pero asociados á valorización de recursos naturais e culturais, ¿non? A través da rehabilitación

44 O programa da Axencia Galega de Desenvolvemento Rural, Agader, é unha iniciativa autonómica para suplir a iniciativa europea do Lider +, ou do Proder II, naquelas comarcas galegas que non reuniron as condicións que esixían estes programas. Deste modo, conséguese que todo o territorio galego conte con actuacións de promoción de desenvolvemento comarcal: “... en Agader, a Xunta de Galicia asume a parte de financiamento que lle tocaría asumir en Lider Plus e en Proder II e tamén a que lle tocaría asumir ao Feoga e ao Ministerio de Agricultura, ¿non? Isto que significa?, pois que a recesión de fondos financeiros por parte dun grupo de acción local é moito máis rápida, pero moitísimo máis..., no programa Agader estámonos a atopar con que enviamos unha certificación e, aos poucos meses, recibimos na conta bancaria o diñeiro correspondente a esa certificación, ou sexa que a Xunta nos está a pagar rapidísimamente. Dende ese punto de vista financeiro, é moito máis interesante o programa Agader. Quizais dá máis prestixio dende logo ter un Lider Plus, tamén un Proder II... Agader, en principio, parece case un programa de inferior categoría, pero por un lado a contía de orzamento mesmo é superior; non sei, nós temos máis orzamento que moitos grupos Lider, ¿non?... A Axencia Galega de Desenvolvemento Rural da Xunta segue sendo o organismo intermediario que exerce todos os labores de control e supervisión, tanto para o Lider, Proder, como o galego; nese sentido, vén ser o mesmo”.

de arquitecturas tradicionais, a través da rehabilitación e mellora da paisaxe, tanto os proxectos produtivos coma os non produtivos”.

A través de Agader, colaborouse a financiar a rehabilitación de vivendas para turismo rural nos catro municipios, a maioría delas situadas no concello de Ortigueira, o concello máis extenso e onde se fixeron máis propostas; en cofinanciamento coa deputación provincial, aprobouse a rehabilitación dunha antiga escola de emigrantes a Cuba, como centro social para a parroquia de San Claudio, en Ortigueira; subvencionáronse diversas empresas locais, de fabricación de mobles, molduras e portas en madeira ou maquinaria para unha empresa de explotacións silvícolas; a elaboración dun plan de comunicación turística da comarca...

O protagonismo da Administración central é relativamente limitado, a transferencia de competencias restrinxe a súa posibilidade de actuación directa. Non obstante, son de destacar unha serie de obras financiadas conxuntamente con fondos europeos, como: a mellora do firme da principal arteria comarcal (N-642), a principios dos 90; a través da Dirección Xeral de Costas, a realización e fixación das dunas da praia da Concha de Cariño e o acondicionamento dun paseo perimetral; a rehabilitación dunha ponte cun sendeiro peonil sobre a ría do Barqueiro; a través de Medio Ambiente, a rexeneración da Lagoa de San Martiño ou do ámbito dunar e do piñeiral da praia de Morouzos, en Ortigueira; a construción dun instituto de ensinanza medias en Cariño, para restaurar o dominio público sobre as dunas da praia da Basteira, onde está situado o vello instituto que será demolido.

Así pois, as distintas políticas sectoriais contribuíron a mellorar as condicións de vida nos municipios da comarca, pero o partidismo e o localismo parecen dificultar unha visión de conxunto que, dise, podería mellorar a redistribución e aproveitamento do esforzo investidor realizado.

“Hai que distinguir os políticos que entran para servirse a si mesmos, aos seus grupos de poder que os rodean e os poucos, en todo caso, que entran en política para servir os demais; que acontece, os plans do Proder e a Axencia Galega de Desenvolvemento Local e outros plans que houbo, Labora, todos eses plans poden ser doadamente manipulables por un político, iso é evidente, hai que mirar un pouco máis... O que se intenta non é precisamente que o alcalde correspondente e o concello utilice eses plans que van vir ao seu antollo... e, ao mellor, a curto ou medio prazo fóronse politizando, ¿non? Sacáronse proxectos moi interesantes, outros proxectos que non o foron tanto. E ese diñeiro veunos de fóra e criticamos que, ao mellor, que non se lle sacou toda a rendibilidade que se debería...”.

3.3. As carencias, debilidades e ameazas

Esta é a parte máis extensa do estudo cualitativo sobre a comarca de Ortegal, dada a relación de temas dos que se fala. As tres primeiras epígrafes avalían o estado da economía, as infraestruturas, os equipamentos e os servizos. O cuarto fai repaso das cuestións demográficas, os seus fluxos, problemas e

valoracións. No quinto, recóllese a información sobre os grupos asociativos. No sexto, éntrase na esfera dos referentes normativos e simbólicos. As tres últimas epígrafes deste punto abordan a situación de tres colectivos: a muller, a xuventude e os anciáns.

3.3.1. Situación de sectores económicos

Os entrevistados realizan unha serie de consideracións xerais que enmarcan as dificultades percibidas para o desenvolvemento da situación económica na comarca. Argumentáase:

- A carencia dunha política de desenvolvemento das potencialidades produtivas e empresariais da comarca e de investimentos que agora resultan, en moitos casos, extemporáneas. Responsabilízase diso tanto a Administración pública, coma os propios empresarios locais.

“... a responsabilidade política está aí, con nomes e apelidos de todos eles. Non foron quen de desenvolver esta esquina..., entón, as obras que chegaron efectivamente aquí, chegaron tarde...”.

- A ameaza que supón para as empresas e comercios locais competir con grupos de maior entidade, expoñéndoo ao peche ou, cando son rendibles, á absorción. Proceso que se relaciona coas maiores esixencias ás condicións de produción, distribución e venda de mercadorías. Para ser competitivos, necesítase conxugar a adaptación a esas esixencias, cunha economía de escala.
- A falta de promoción, orientación, información e formación en actividades ou iniciativas de carácter económico, elementos indispensables ante a recoñecida dificultade de xerar emprego. A súa ausencia produce incerteza, desánimo, medo e bloqueo da iniciativa.

“... non estamos preparados para montar un negocio..., porque aquí eran bos mecánicos; entón montaron o seu taller entre dous ou tres máis e non saben de que vai a cousa, saben de mecánica e nada máis; e quizais iso, esas cousas, dean lugar a que a empresa non se amplíe e ver futuro, ¿non? Eu penso que se falla moito aí, non se está preparado para montar unha empresa nesta zona”.

- O exíguo apoio que reciben as pequenas empresas e o celo con que a Administración controla a súa actividade, mentres as grandes corporacións reciben todo tipo de vantaxes e beneficios, ou transíxese coas situacións irregulares de sectores comerciais emerxentes ou de economía encuberta.

Facendo repaso por sectores:

- Denúnciase a marxinación da agricultura e da gandería, a pesar da aptitude dos chans da comarca, un abandono que repercutiu nunha orientación cara a usos forestais que caeron presa do monocultivo forestal do eucalipto, bloqueando a posibilidade dunha maior diversificación de

especies e calidades aptas para as industrias locais da serra. Á súa vez, a madeira de eucalipto é obxecto de aproveitamentos restrinxidos e dun monopolio de prezos.

- O carácter minifundista da propiedade, a atomización das explotacións e a ausencia de políticas correctoras, dise, foron incapaces de lle proporcionar unhas condicións de vida dignas á poboación do campo. Iso conduciu á xubilación e ao abandono definitivo da actividade agraria.

“... non houbo un relevo xeracional porque os propios pais se decataron. Non, non, o meu fillo non quero que siga aquí atado nesta granxa como estou eu...”.

- Na pesca e no marisqueo, fálase de estreiteza de miras. A ausencia de previsión e de planificación no subsector, a pesar de gozar de anos de bonanza, conduciu á perda de peso desas actividades na zona en favor doutros portos.

“Aquí o que faltou quizais foi unha planificación e un saber estar á altura dos tempos, das demandas que require cada momento, quizais se..., como houbo épocas de vacas gordas..., fóra da comarca, en Celeiro, hai máis de vinte anos que están a facer unha política axeitada e hoxe é o punto máis importante de venda da cornixa esta... Souberon facer con tempo a asociación de promotores..., fixeron antes os deberes e agora realmente están a recoller o froito”.

- Advirtese do impacto ambiental da extracción de minerais e da súa escasa repercusión económica para a comarca.
- Impútase á mala fe das empresas de aproveitamentos eólicos de enerxía, que negociaron cesións e alugamentos á baixa para a instalación dos xeradores, amparándose na desinformación sobre a súa rendibilidade produtiva.

“... montáronse moitas empresas eólicas en zonas dunha riqueza de vento tremenda que, ao principio, viñeron pagando moi pouco diñeiro, entón a xente como non estaba informada, non sabía a riqueza que ía dar os recursos eólicos que temos na comarca, fixeron unha negociación á baixa. Entón, moita xente está contenta porque lle dan cen mil pesetas ou cento vinte e cinco mil pesetas por unha máquina; noutros sitios negocian por termo ou factor de potencia, caso do sur de España...”.

- O illamento e as malas comunicacións da comarca son valorados como factores disuasivos para o asentamento de investimentos ou instalacións industriais. Nalgúns casos, ademais, faise fincapé na necesidade de solo industrial ou menciónase o malestar social pola localización de actividades industriais nos núcleos de poboación.
- Coméntase o insuficiente apoio e de axilidade na resolución de permisos e licenzas por parte da Administración pública, para as iniciativas das pequenas empresas.

- Sinálanse dificultades para atopar man de obra cualificada, aínda que tamén se apunta que os empregos que ofrecen moitos empresarios son baixos e sen incentivos de promoción.
- Suxírese que existen factores culturais que frean as iniciativas emprendedoras. Perdeuse a vella tradición empresarial dos precursores das vellas industrias da comarca; na actualidade, dásele prioridade á busca do emprego seguro na función pública, antes que traballar na empresa privada ou crear unha propia.

"A tradición empresarial... perdeuse..., o que compraba unha lancha pois tiña unha industria pequena, montaba unha fábrica e facía peixe salgado..., pero todo ese tipo de xente está a desaparecer... Se imos mirar os máis sobresaíntes de calquera universidade, de calquera facultade, pois a maioría ao que aspiran é a ser funcionarios...; ou sexa, atrae máis ser funcionario que crear a propia empresa ou traballar nunha empresa e despois crear a túa propia empresa".

- A competencia dos mercados esixe das empresas unha adaptación e renovación continua para facerse un oco. A globalización exacerbou estes requisitos. Non obstante, as franquias estipuladas por certos tratados para favorecer o comercio dos países pobres, os proteccionismos unilaterais, ou o *dúmping*, representan unha ameaza para as producións locais. Neste sentido, demándase a arbitrase da Administración pública para poder axustarse aos novos escenarios, tratando de paliar o dano que se lles provoca ás producións nacionais.

"... entón a globalización..., que será boa, non cabe dúbida, que ten moitos factores bos, que ten tal..., pero claro, hai que sometela á intervención dos poderes públicos para illa facendo asimilable e que non sexa unha destrución total dos tecidos económicos".

- A construción de vivenda na comarca está a pasar por un momento de grande auxe, por mor da demanda dunha segunda vivenda na costa por parte de poboación do interior. Non obstante, iso está a provocar unha forte inflación de prezos, inédita na comarca. As promotoras, ademais, estanse a facer co solo edificable nos municipios, sospéitase que con fins especulativos. Advírtese, así mesmo, da desaparición dos oficios e, en concreto, que xa non quedan moitos albaneís, nin construtoras locais.
- No tema dos servizos comerciais, escasamente desenvolvidos, a comarca depende en boa medida da oferta das comarcas limítrofes de Ferrolterra ou da Mariña Occidental de Lugo. Esta tendencia viu-se acentuada coa proliferación das grandes superficies e dos centros comerciais do ámbito de Ferrol, que danaron seriamente o comercio familiar polo miúdo, ata situalo practicamente ao bordo da extinción.
- Aínda que se advirte un tímido repuntamento do comercio retalista na vila de Ortigueira, son moitos os comercios que non fixeron un esforzo

de renovación para mellorar a súa estratexia de atención ao cliente, e que non terán continuidade xeracional.

- É comentada a pouca oferta hostaleira, malia que se indica que mellorou notablemente nos últimos anos, dende que os plans de desenvolvemento comarcal fomentaron o turismo rural. Como en moitas outras zonas galegas ou de España, a demanda está moi estacionalizada: xullo e agosto son os meses en que os establecementos están ao completo. A falta de rendibilidade o resto do ano retrae a consolidación dunha rede máis ampla de aloxamentos.

"... aquí funciónase en nivel de hostalaría, funciónase máis ben a nivel familiar, se che pode traballar, o teu pai, a túa nai, o teu fillo, ben, se tes que ter catro empregados, podes pechar dez meses e abrir xullo e agosto... Din: aquí hai moi pouca sección hoteleira. Quizais si, é certo, pero vén vostede en xaneiro e ten todos os cuartos, en xaneiro, febreiro, todos os meses agás en xullo e agosto..."

- Denúnciase a permisividade da Administración pública para coa oferta de aloxamentos sen licenza.
- Cuestiónase a rendibilidade das casas de turismo rural como principal fonte de ingresos familiar, aínda que se recoñece que é unha magnífica oportunidade para rehabilitar patrimonio, o que deu lugar non poucas veces á picaresca. Algúns dos que se acolleron ás axudas para abrir un establecemento de turismo rural fixérono non co ánimo de dedicarse á hostalaría, senón co de financiar a rehabilitación de casas da súa propiedade.
- A oferta de servizos que complementen a residencia turística, como as actividades recreativas, de ocio ou de restauración, están pouco desenvolvidas. Na restauración, por exemplo, hai pouca profesionalidade e fálase dunha demanda de calidade que é desasistida.

3.3.2. A situación das infraestruturas

No tema das infraestruturas viarias, os que fan memoria do illamento histórico da comarca admiten unha innegable mellora, aínda que todos os entrevistados, sen excepción, aluden ás deficiencias da estrada nacional empregada tanto no acceso exterior, coma na comunicación intracomarcal. Ten moitas travesías, curvas e tramos en mal estado, que fan desta unha vía perigosa e de lenta velocidade de transporte. A comarca atópase claramente demorada con respecto ao acceso aos eixes de comunicación de alta capacidade de Galicia ou da Península.

"... de aquí á autoestrada son cincuenta quilómetros, pero cincuenta quilómetros aínda para o 2005 en que vivimos son moi deficientes, pero claro, se o comparamos co que tiñamos antes, pois case nos atopamos satisfeitos. Conformámonos con ben pouco, pero realmente a xente que poida vir desenvolver esta comarca, si o ten en conta, e sabe que

nós estamos moi illados de lugares próximos xeograficamente..., as comunicacións aínda fan crear a imaxe de que estamos moi separados...”.

O proxecto do corredor de comunicación do Cantábrico vai moi lento. Non hai decisións firmes ao respecto. Dise que está en fase de estudo, menciónanse continuas propostas e contrapropostas de trazado, existe incerteza respecto a se se optará por unha vía rápida autonómica ou unha autovía... En todo caso, existe a percepción de que unha mellora da comunicación por estrada abrirá moitas posibilidades que agora se atopan constrinxidas, sen que iso valla supoñer tampouco o remedio a todos os males que afectan a comarca.

“... as vías de comunicación condicionan a actividade económica, e de modo moi importante, pero ao final o que é determinante é o poboación, os recursos humanos, ¿non?...”.

Polo que respecta a estradas menores, a que dá acceso ao municipio de Cariño dende o cruzamento coa N-642, en Mera, é unha rede viaria moi limitada, especialmente se se considera o tráfico de camións pesado de mina de dunita que transita cara ao porto. No resto das redes viarias, distínguese entre as que comunican as principais parroquias, nas que a deputación realiza un mantemento aceptable, e as que levan a outros núcleos de poboación dispersos, nas que o mantemento deixa, en moitos casos, bastante que desexar. Aquí emerxe novamente a crítica, xa que se denuncia a arbitrariedade das corporacións correspondentes na mellora de infraestruturas menores, que é máis sensible a intereses electorais que á racionalidade de asignación das obras.

“... Entón, unha rúa levántase agora, cámbianse as beirarrúas e, dentro de catro ou cinco anos, como veu unha subvención, vólvese facer outra vez porque resulta que nesa rúa, ou nesa zona, hai xente que vota por min, ese favoritismo... Eu creo que temos que ser moito máis obxectivos á hora de esixir e de cumprir, non teño porque pedirlle ao alcalde que me faga ningún favor, simplemente que respectemos o que está escrito...”.

A subministración eléctrica tiña moitas deficiencias de mantemento e resultaba insuficiente para atender a demanda, pero hai un ano, Fenosa, a compañía subministradora, realizou melloras en varios puntos da comarca que melloraron substancialmente a potencia do fluído e a súa distribución.

A telefonía e internet funciona con normalidade nos núcleos de poboación maiores, pero estes servizos teñen problemas nos núcleos de poboación dispersos. Advírtese, por exemplo, das repercusións no servizo de atención domiciliaria ou nas súas limitacións nos aloxamentos de turismo rural.

Neste ano, a seca puxo en evidencia as limitacións dos depósitos de subministración de auga potable na zona urbana de Cariño. E polo que se refire á canalización das augas residuais, a rede de sumidoiros só está presente nos núcleos máis densos que contan, dende hai pouco, con servizos de depuración.

3.3.3. Servizos e equipamentos colectivos

A escolarización en primaria e secundaria está normalizada nos catro municipios comarcais, pero carécese dun centro de formación profesional, ou de gardarías públicas, aínda que en Ortigueira existen módulos preescolares públicos en Espesante e na vila.

Os novos centros de saúde e a atención de urxencias contribuíron a mellorar a asistencia sanitaria, pero os equipamentos de que dispoñen, en horario de tarde e noite, están infrautilizados por falta de profesionais que obrigan con frecuencia a seguir recorrendo a desprazarse ata Ferrol. En Cariño, ademais, láméntase non dispoñer dunha ambulancia para os desprazamentos de urxencia.

Nos servizos sociais de atención á poboación adulta existen carencias significativas. Ortigueira conta cunha residencia de anciáns⁴⁵ de algo máis de sesenta prazas, insuficientes para atender a demanda existente na comarca. Nestes momentos, atópase en rehabilitación, pero non existe previsión de ampliar a súa capacidade. O seu elevado custo de mantemento faille pensar á corporación municipal ortegá negociar a súa transferencia á Administración autonómica.

Os servizos sociais municipais teñen unha longalista de atención domiciliaria, que é atendida con dificultades e deficiencias polo persoal municipal contratado. O mantemento deses servizos estalles a xerar un déficit ás arcas municipais ante a estreiteza do financiamento supramunicipal. O crecente envellecemento da poboación comarcal reclama unha atención especial para este tema. Os políticos locais e os profesionais dos servizos municipais son conscientes do problema. En Cariño, por exemplo, a corporación asumiu o compromiso de realizar unha pequena residencia de anciáns, aínda que a promesa non exime de críticas e demandas cara á corporación por parte das asociacións, que denuncian necesidades de asistencia ás que non se responden.

“No concello (Mañón) hai sete persoas contratadas a tempo parcial que atenden todas as necesidades da poboación do municipio, dispensando medicación, facendo a compra, a limpeza,... É un servizo polo que o concello cobra setenta euros ao mes. Pero hai moita xente á que eses servizos non lles solucionan máis que moi deficientemente as necesidades que teñen e, aínda que o seu custo é baixo, supón moito para elas... Necesitamos a colaboración dunha empresa que poida encargarse de colaborar co concello en todas esas necesidades... O custo deses servizos podería ser

45 Orixinariamente, a residencia de anciáns foi un asilo, froito de doazóns de familias do municipio. A xestión e asistencia corría a cargo dunha orde de relixiosas, coa colaboración desinteresada da poboación municipal. Na última década, a xestión profesionalizouse: “(O antigo asilo) foi doado, doado por Dolores Dávila..., ese asilo tivo moitas propiedades ao seu nome, pois de xente que morreu de nova e deixou alí as súas propiedades..., e o asilo sempre tivo suficiente para el..., as monxas estaban aí, para min eran un pilar moi importante. Agora, non sei se as botaron, se se foron..., as monxas eran as axustadoras do asilo..., cobrábaselles aos anciáns o setenta e cinco por cento da pensión, fose a pensión que fose... Había cuartos individuais, poucos, si que había; pero limpeza, comida, había..., e había... axuda da vila, moitísima axuda da vila, cousa que ao mellor agora non hai...”.

un problema para moita persoas..., pero o concello non pode facer máis, e as necesidades seguen sen cubrirse...”.

Polo que se refire á dotación de equipamentos culturais e deportivos, non se recolleu ningunha demanda. Parece que os espazos habilitados de titularidade municipal son suficientes, oferta que se complementa cos locais das distintas asociacións culturais e veciñais. Suxeriuse, non obstante, o desexo dunha maior participación veciñal na definición dese tipo de equipamentos⁴⁶.

As actividades culturais que logran maior proxección son aquelas que contan co apoio municipal, aínda que un rico tecido asociativo resulta clave no desenvolvemento de actividades culturais e deportivas que cheguen a todas as parroquias.

Entre as actividades culturais que logran maior proxección da comarca, atópase o Festival de Música de Ortigueira, xurdido a finais da década dos anos setenta a iniciativa da Escola de Gaitas, naqueles momentos unha asociación cultural sen ánimo de lucro. O festival consolidouse nos últimos lustros, co apoio da xestión e financiamento público, e o recoñecemento como Festa de Interese Turístico Nacional, aínda que hai opinións que critican a transformación que sufriu nas últimas edicións, por mor da mercantilización do evento e de desvirtuar o seu sentido orixinario como festival de música celta.

A comarca está conectada entre si, e con Ferrol-Viveiro, a través dunha liña de transporte público de pasaxeiros e o ferrocarril de vía estreita. Ambos os dous recursos están infrautilizados ante a proliferación dos vehículos privados.

3.3.4. Pautas demográficas e fluxos migratorios

A comarca atópase en franca recesión demográfica. Morren máis dos que nacen e vanse máis dos que se incorporan. Os que se van son maioritariamente xente nova que busca traballo. Os destinos por orde de preferencia son: outros municipios da provincia, de España ou da comunidade autónoma. A inmigración procedente do estranxeiro, composta maioritariamente de envellecidos residentes retornados, contribúe a paliar só deficitariamente o fluxo dos que se van. Deste modo, pola vía da emigración de mozos, e do retorno de xubilados, aumenta máis aínda o envellecemento.

“... Os fillos están a estudar, e están a estudar como todos, ao mellor, na Coruña, en Vigo, en Santiago, e esperando a que cando rematen non veñan para aquí, porque entón veñen para a casa, aquí non teñen nada a que vir...”.

Unha poboación envellecida e en recesión ten consecuencias en numerosos aspectos da vida social da comarca. Os recursos humanos para acometer calquera tipo de actividade económica son restrinxidos; incrementanse notablemente as

⁴⁶ Unha das asociacións subscribía esa demanda de participación e denunciaba o estado de abandono de vellas fontes e lavadoiros públicos, que reclaman como espazos de encontro.

necesidades sanitarias e dos servizos sociais; no plano cultural, fai prevalecer referentes tradicionais que poden obstaculizar procesos de innovación e cambio; os ritmos da vida social aparecen marcados co retorno dos que están fóra, ou a presenza de veraneantes...

"... os pais, ao final, rematan indo cos fillos, porque se quedan aquí, quedan tan sós que ao final chega un momento en que teñen que irse con eles. ¿Que está a pasar?, pois que esta xeración está a vender, e estase vendo agora nas casas que se venden, e véndese todo. Está a cambiar completamente a vila; é dicir, xente que antes estaba aquí, xente nova, levan os seus pais, venden as súas casas para comprar pisos novos en Ortigueira; entón aquí están a comprar as casas xente de Madrid, ou do interior; en realidade, é bonito o concello do Vicedo, pero como non hai onde traballar, veñen en verán, coa casa arranxada e a praia moi bonita. Pero en inverno, a partir do vinte e cinco de agosto, isto queda deserto. Así como vai florecer en verán, como quen di ¡que bonito!, xente, coches, tal, tal, de súpeto pasa o vinte e cinco de agosto e quedamos catro..."

As migracións marcaron a historia social desta comarca. Todos os entrevistados coñecen estreitamente o fenómeno e achegan discursos sobre este.

A emigración segue afectando os municipios da comarca, como se dixo, restando efectivos novos de ambos os dous sexos. Saen os que acceden á universidade e, rematados os seus estudos, buscan un traballo acorde co seu nivel de formación. Os que realizan algún ciclo de formación profesional ou se inician como aprendices nalgún emprego local poden optar tamén por irse se ven a posibilidade de mellorar o seu nivel de vida a través dun traballo mellor remunerado ou que lles abra outras perspectivas, mesmo despois de formar unha familia. As redes tecidas polas experiencias emigratorias de parentes, amigos ou coñecidos son un recurso clave para acceder á información de oportunidades no exterior. Nos períodos vacacionais ou de fin de semana regresan, para volver atoparse coa familia e cos amigos.

A inmigración é maioritariamente de retorno. Haina de todos os destinos da diáspora. Xeralmente, a que retorna en condicións máis precarias é a que retorna de América do Sur e do Caribe. Son os emigrantes máis vellos, aínda que nalgúns casos retornan coa súa descendencia, ou veñen só os seus descendentes, empurrados pola recesión económica nos países de destino.

"... Os emigrantes que hai son emigrantes retornados. Retornados americanos, de Arxentina, Cuba..., veñen con moi poucos recursos, son maiores, veñen sen pensión e aquí axudamos a tramitala, pero a maioría das veces non cumpren os requisitos establecidos para poder acceder a esas axudas... Deixan a súa familia, fillos, netos en Arxentina... teñen moi poucos recursos para vivir... Algúns veñen equivocados, cun recordo de propiedades sobre as que perderon os dereitos, ou que foron fragmentadas e vendidas pola familia que quedou, e quedan sen iso que eles crían... A inmigración do fillos de antigos emigrantes, cando veñen, ocupan vellas

casas familiares e montan algúns establecementos de comidas, pero neses casos non acoden aos servizos sociais”.

O fluxo máis frecuente, non obstante, é o dos retornados de países europeos. Hai uns anos, recórdase o regreso de familias con fillos que, cos aforros do seu traballo, ademais de construír, comprar ou mellorar a súa vivenda, intentaban reinserirse laboralmente como asalariados ou establecéndose por conta propia, montando un pequeno negocio familiar. Na actualidade, o fluxo máis importante destes retornos é de retiro ou, se se teñen os fillos establecidos na zona de emigración, estacional. En ocasións, tras o retorno a residencia pode fixarse dentro ou fóra da mesma comarca, nos núcleos de poboación con maior entidade e oferta de servizos.

“... Aquí, a maioría viñéronse, aquí si, polos fillos, é dicir, os fillos están nunha idade que, ou quedan alí ou véñense; entón os pais aproveitaron e viñéronse porque se non a familia ía quedar en Suíza e eles aquí..., o único negocio que podían montar, un bar, por continuar se viñan moi novos, ou así, pero empresas non; iso si, cando viñan de Suíza facían a súa casa, traían diñeiro para facer a casa, e por iso viñanse para facer a casa, porque era todo a súa casa; e outros que continuaron ata o final, que se xubiláron, porque claro..., entón, a casa, e nada, viñan, e se tiñan algún aforro ían tirando; agora xa non hai nada diso”.

A inmigración de nacionalidade española de nados noutros municipios galegos ou españois é moi restrinxida. O atractivo da costa e do ámbito rural atrae timidamente algúns casos illados de residencia permanente nalgúns lugares, pero o máis habitual, por agora, é a residencia estacional de persoas e familias que acceden á propiedade dunha segunda vivenda.

A inmigración de nacionalidade distinta á española ten o seu continxente máis significado na comunidade de peruanos residentes no porto de Cariño. Ségueno os doutras nacionalidades de América do Sur (arxentinos, uruguaiois, chilenos), na maioría dos casos con antecedentes familiares na zona. De procedencia europea fálase de ingleses, alemáns e ucráinos.

Non parece haber problemas de aceptación da inmigración estranxeira. A súa presenza explícase por motivos laborais. Traballan como mariñeiros e na explotación silvícola, os homes; as mulleres, nas fábricas de conserva, no servizo doméstico ou na hostalaría.

No caso dos peruanos, recoñécense maiores dificultades de integración. Son xente moi humilde que, nalgúns casos, necesitaron da axuda dos servizos sociais á súa chegada. Polo demais, recoñécese que contribúen a cubrir traballos que cada vez teñen máis problemas de aceptación entre a poboación nativa e que os seus fillos palían a pronunciada caída da fecundidade.

“Os peruanos tardan máis en integrarse, pero a xente míraos ben, eu non notei...”.

“Esas familias peruanas... son ben acollidas, curiosamente, ¿non?; en concreto, en Cariño, non teñen ningún tipo de problema de integración, son uns máis... Mentres non gañan diñeiro, mesmo teñen demandados

servizos, ao mellor de Cáritas, ou servizos sociais do concello e bótalles unha man, pola situación de precariedade na que chegan, ¿non?... Os que teñen familia, teñen os seus fillos escolarizados sen problema”.

Un dos entrevistados, ao falar da inmigración, chegou a expresar a idea de que era máis beneficioso socialmente acoller inmigrantes e regularizalos que permitir a deslocalización de actividades industriais nos países de orixe desa inmigración. Argumentaba o enriquecemento dun reducido sector social neses países, a conta dunha poboación traballadora en condicións de semiescravidade. Cuestionaba que a globalización dos mercados estea a servir para xerar riqueza en países do terceiro mundo e reclamaba unha intervención dos mercados para impedir a competencia de producións realizadas en condicións inadmisibles nos países ricos.

“Eu o que estou a dicir é que, dende o punto de vista social, é máis social que eu teña aquí trescentos traballadores do país x, pagándolles os salarios que hai en Europa, é moito máis social que non que eu teña no país x mil traballadores, non pagándolles case nada, porque non cabe dúbida de que as empresas, xa falemos do téxtil ou calquera outra, que se van a países subdesenvolvidos non crean benestar... No teñen eses mesmos custos. Entón, que é mellor, eu creo que ao mellor, estes países podían permitir un maior... unha maior entrada, unha maior entrada... ¿oe se a xente se legaliza!, ¿pero que hai que facer para que se legalice esa xente e poida atopar aquí traballo?, oe, pois terás que, dalgunha forma, protexer os teus mercados para que ese produto que fai esa xente, pois poida colocarse, porque é así...”.

3.3.5. Grupos asociativos e animadores

Na comarca de Ortegal sorprende a cantidade de grupos asociativos existentes. Infórmase dunhas sesenta e oito asociacións en Ortigueira, dunhas vinte en Cariño e, aínda que en número máis reducido, non precisado, da súa presenza en todas as parroquias de Mañón e Cerdido. O seu obxecto social é variado, con predominio das de contido sociocultural⁴⁷. Hai asociacións veciñais, as máis antigas, deportivas, musicais, culturais, de amas de casa, de mulleres rurais, de empresarios, de xubilados, de nais contra a droga, de minusválidos...

Responden a inquietudes diversas, todas elas sen ánimo de lucro, suscitadas por persoas sensibilizadas con determinados aspectos da realidade e con graos de compromiso social distinto do ámbito no que radican. O seu maior ou menor dinamismo atópase no capital humano disposto a investir o seu tempo e diñeiro na organización de actividades e na xestión de solicitudes de axuda.

⁴⁷ O final da ditadura e o comezo da transición cara á democracia foi o momento da constitución das primeiras asociacións veciñais. Xurdidas ao amparo das parroquias, xogaron, como en moitos outros lugares de España, un importante papel na normalización da vida democrática. No caso específico da Asociación de Veciños de Cariño, ademais, atópase o xerme do proceso de dinamización nas cinco parroquias que, segregadas do concello de Ortigueira, darían orixe na segunda metade dos oitenta a un dos municipios máis recentes de Galicia.

"... somos sen ánimo de lucro e lucrábase nada máis que Telefónica, é a única que se lucra..."

"... ou sexa, non é dicir, imos facer esta actuación, esta, esta, para que a xente veña e a xente non vai, ¿entendes?, e ¿porque, porque non vai a xente de aquí?, uns van pero outros non van; agora, se teñen fillos e ven o que fan, ou netos, a xente vai, ¿enténdesme?; entón non se trata ás veces de só diñeiro, ¿entendes?, de axudar".

En ocasións, a súa capacidade de proposta e traballo sorprende e desborda as autoridades públicas, aínda que tamén é certo que algunhas destas están auspiciadas dende o poder político, coa finalidade de crear unha base social de grupos afíns. A afinidade co poder político pode dar pé a un tratamento e apoio desigual á hora de canalizar axudas económicas, que é duramente censurado alí onde se detecta.

"... gústache que haxa algo, porque o único que botaba de menos era as axudas, iso debían de fomentalo, porque nós temos que pagar un profesor de gaita, de gaita, un profesor de cantareiras (grupo de voces femininas), pagar local. Non veñen axudas do concello, pero debían de axudar; porque vese que estamos a facer algo, vese que hai asociacións que están aí dadas de alta, que no seu día non sei para que se deron de alta e están aí e reciben a mesma axuda ca nós..."

Exemplo da capacidade de dinamismo do movemento asociativo é a proposta dunha residencia de anciáns por parte da Asociación de Mulleres Rurais A Caleira, A Pedra, Cariño. Sensibilizadas coas necesidades de atención dos anciáns da parroquia, esta asociación realizou diversas xestións co ánimo de solicitar apoios para a conversión dunha vella casa reitoral da parroquia nunha residencia, iniciativa desestimada dende o bispado, aínda que asumida finalmente como promesa electoral pola actual corporación municipal.

"... tiñamos o proxecto, facer unha casa para anciáns, pero queríamos que nos avalase xente. Sabíamos que había diñeiro do Proder aí, o diñeiro do Proder, a quen máis se lle dá é a xente que ten proxectos que poida empregar traballadores. Na residencia de anciáns botabamos, máis ou menos, sobre quince traballadores. A Asociación de Veciños de Montes Comunais vendeu madeira e comprou un terreo que tiñan, ¡bárbaro para iso!... conectara cun dos empresarios máis grandes que ten Galicia..., íanos axudar porque era para facer unha residencia de anciáns. Nós conectáramos tamén coa muller de Zara..., e xa lle mandáramos o anteprojecto, pero ela quería ver o proxecto de verdade... Nisto veu o Concello, que despois foron as eleccións, e díxonos, non, este proxecto vouno facer eu..."

Outro exemplo da capacidade de xestionar actividades e apoios para fins sociais é o da Asociación Libro Vivo de San Claudio, en Ortigueira. Con subvencións da Axencia de Desenvolvemento Comarcal e da Deputación Provincial, esta asociación conseguiu financiamento para a rehabilitación do

edificio dunha antiga escola promovida por emigrantes, para a súa conversión en local social.

Entre as asociacións que agrupan colectivos específicos atópanse as de familiares e persoas afectadas por minusvalías, a máis relevante atópase en Ortigueira, aínda que o seu ámbito de implantación é comarcal. Co apoio e a colaboración de empresas locais e da Administración pública, autonómica e local, esta asociación conseguiu a integración laboral dun importante número de persoas.

"... aquí temos unha asociación, que é privada, é unha asociación de minusválidos, onde se fan palés para as empresas que hai de lousa, tiñan un lavado de coches, á parte tiñan tamén en Aluminia (empresa de transformación de aluminio). Despois teñen trinta e pico alumnos, pois que traballan, que están en idade para poder traballar e traballan neses servizos..., integrados na Asociación Astroso... aínda que está instalada aquí, en Ortigueira, ten carácter comarcal; creo que de Cerdido non vén ninguén, pero si dos outros municipios... Conta co apoio dos catro concellos, á parte da Xunta. Seguen facendo a xardinería do concello; á parte, temos unha escola de xardinería do concello... son rapaces que están no centro".

As asociacións de empresarios, en Ortigueira e en Cariño, son outros deses colectivos con características moi delimitadas, aínda que a diferenza das anteriores actualmente están paradas. Xurdidas a teor das expectativas suscitadas pola creación da fundación comarcal, foron perdendo interese entre os seus socios, a medida que se foron facendo patentes a disparidade de intereses.

Á marxe da actividade das asociacións formalmente constituídas, son de destacar os esforzos de varios dos párrocos da comarca, nalgún caso coordinados cos servizos sociais, como por exemplo en Mañón, para sensibilizar e organizar a poboación ante determinadas necesidades sociais, aínda que o seu esforzo non parece lograr o apoio social buscado.

"... É unha persoa moi dinámica... Colabora frecuentemente con moitos temas asistenciais... No tema de lles buscar sitio a persoas que necesitan unha residencia de anciáns, ou axudándolles a canalizar recursos ás persoas con necesidades especiais... intentamos a colaboración de voluntarios en actividades asistenciais. É un tema que tratei moitas veces co párroco, pero non chegou nunca a concretarse nada. É unha vía que está morta porque o párroco non atopou o suficiente compromiso por parte da xente da parroquia. Parece que se desanimou. A xente non responde..."

3.3.6. Pautas e valores culturais

Nunha comarca envellecida demograficamente, os referentes valorativos tradicionais, aqueles que as xeracións que están presentes interiorizaron na época en que adquirían a súa madureza⁴⁸, prevalecen e ofrecen resistencia a ser

⁴⁸ Hipótese da socialización, unha das hipóteses manexadas por Ronald Inglehart na súa teoría do cambio de valores nas sociedades industriais avanzadas. Ver INGLEHART, R. (1991): *El cambio cultural en*

substituídos, a pesar de que as condicións ambientais e sociais actuais sexan distintas. Non é que os ortegáns se mantivesen impermeables aos rápidos e profundos cambios sociais que afectaron a sociedade galega e española nas últimas décadas, ou que permanezan alleos ás experiencias, medios de comunicación e relacións, polas que tomar conciencia dos cambios, non. O que aquí se apunta é que o proceso de substitución gradual dos valores centrais dunha cultura é un proceso lento, no que media a substitución das vellas polas novas xeracións, freando, máis se cabe, debido á emigración.

Os entrevistados confirmaron a prevalencia das pautas e valores tradicionais, a pesar do recoñecemento da evolución das circunstancias vitais, nos seguintes aspectos:

- No alto valor outorgado ao traballo como elemento estruturante da vida social.
- No seguimento do costume e da imitación, antes que de respostas reflexivas e innovadoras.
- Na dificultade de aceptación dunha nova cultura política, asentada sobre a definición de deberes e dereitos democráticos:

“Penso que temos un problema de dereitos e deberes en política..., a min o alcalde non ten que facerme un favor, simplemente tenme que dar, ou tenme que tramitar a oficina municipal, ou a quen corresponda, e eu teño que cumprir, porque tamén teño uns deberes e uns dereitos; é dicir, témolos todos, pero recaese ultimamente na política do favoritismo...”.

- Na intransixencia cos resultados e métodos de novas formas de xestión pública, por parte de grupos que se resisten a perder protagonismo e influencia sobre o poder político.
- No mantemento convencional de roles de xénero:

“Os valores tradicionais están moi arraigados e custa moito ir contracorrente. O papel da muller está moi limitado á casa, ao coidado dos fillos, ás tarefas da casa... É habitual que o home emigre, vaia ao mar, busque traballo e ingresos fóra da casa... Existen moitos conflitos familiares polas resistencias dos homes a que as mulleres traballen fóra da casa, mesmo cando é unha necesidade porque os ingresos do marido sexan insuficientes para manter a familia, ou cando non ten traballo...”.

- Na resistencia ao cambio ante a transformación dos ámbitos cotiáns.

Á marxe dos aspectos anteriores, existen tamén outras apreciacións valorativas como:

- A pervivencia de fortes lazos de solidariedade comunitarios que se activan cando son necesarios.
- A resistencia a ser identificado como pobre:

“Hai xente que di que non o detecta, pero eu si detecto que a xente rexeita programas de axuda porque sería como recoñecer a súa precariedade.

Tivemos axuda da Cruz Vermella en alimentos que non dabamos distribuído porque a xente tiña moitos reparos a coller esas axudas ou, mesmo, a colaborar na súa distribución. Rematamos por paralizar ese tipo de programas”.

- A desvalorización social de certas profesións a favor daquelas que reportan maior prestixio e diñeiro, unha situación que está a cambiar ante a dificultade de atopar emprego e a mellor remuneración dos oficios.

3.3.7. Situación da muller

Dende os servizos sociais municipais da comarca contémpase con distinta dispoñibilidade de recursos a atención ás problemáticas específicas do colectivo das mulleres. Sobre os profesionais dos servizos sociais, amplamente desbordados polas fronte asistenciais nas que despregan o seu labor, recae a responsabilidade de atender e desenvolver programas para este colectivo, de aí que se demanden máis medios para persoal e actuacións.

Como en moitos outros aspectos da asignación de medios públicos comarcais, o concello de Ortigueira parece contar con maior número de iniciativas e financiamento de programas.

“Temos un Centro de Información da Muller e fanse bastantes traballos..., o Concello, dentro do que é o programa do Instituto da Muller, pois ten tamén uns específicos para ensinalles, pois, informática, para a inserción laboral, e agora mesmo hai un programa específico que é para a contratación de mulleres separadas e con problemas de malos tratos...”.

Aínda que, como se advertiu no tema dos valores e pautas, prevalece unha asignación tradicional de roles en función do xénero, existen determinadas situacións nas que a delimitación de papeis da muller cobra un maior protagonismo:

- Cando a muller desenvolve unha actividade laboral remunerada, vai incrementando o seu poder de decisión e autonomía no núcleo familiar, unha situación moito máis frecuente na parroquia de Cariño, vinculada á posibilidade de traballar nas fábricas de conserva.
- Como consecuencia da ausencia prolongada do marido, unha situación frecuente no caso de emigración masculina, ou do traballo no mar. Nestes casos a muller asume, co consentimento do marido, un amplo abano de poderes nas iniciativas para a reprodución do benestar do grupo doméstico, así como nas decisións que afectan a representación familiar, mesmo en ámbitos tan restrinxidos ás mulleres como a xestión do monte.

“O papel da muller sempre foi importante, sempre foi..., matriarcal. Refírome ao ámbito que eu coñezo, vamos... A muller, eu creo, que aquí, debido a que o marido estivo sempre no mar, estivo sempre a emigrar, pois tivo que mandar ela; é dicir, se facía falta poñerlle o tellado á casa, non podía

esperar a que o marido viñese do Gran Sol (caladoiro de pesca ao oeste de Irlanda) un día e buscar o contratista e buscar..., ela encargábase...”.

- Por mor da implicación en actividades asociativas, as mulleres poden adquirir notoriedade pública ao promover ou xestionar iniciativas de interese social ou como mediadoras na defensa dos dereitos cidadáns.

Polo demais, os mecanismos de solidariedade e control social parecen ser eficaces na prevención e tratamento de situacións de desarraigamento ou desestruturación familiar —asociados ao alcoholismo— que poidan sumir as mulleres en situación de desamparo ou malos tratos.

“Non hai problemas de malos tratos, o que pode haber son algunhas familias con problemas de desestruturación, sobre todo por problemas de alcoholismo..., pero son casos moi puntuais”.

3.3.8. Infancia e xuventude

Os poucos nenos da comarca parecen contar coa suficiente atención do seu ámbito social (familiar, escolar, asociativo e municipal), a pesar da escaseza de gardarías e dunha laxa implicación do profesorado dos centros educativos na realización de actividades extraescolares, fundamentalmente pola súa condición de non residentes.

“... tratamos de colaborar o máximo posible co colexio, co instituto, para facerlles pasar, pois iso, polas actividades que se desenvolvan dende aquí (dende o concello), pero vaia..., non é doado, non é doado..., porque nese sentido tampouco se prestan, ao mellor, demasiado os profesores... son xente de paso e xente que non se imbúe demasiado no que é a educación dos nenos; refírome a nivel social... Os nenos teñen que ver que os maiores o fagan para que eles tamén se..., que se inmiszan un pouco os maiores, nese sentido..., ou os profesores...”.

Os problemas emerxen ao falar dos mozos, dende a adolescencia á madurez, especialmente con aqueles que abandonaron os estudos ou non seguen estudos superiores. Os aspectos mencionados polos entrevistados poden agruparse en dúas dimensións: laboral e lúdica.

- Inserción laboral: resulta reiterativa a mención á ausencia de emprego para as novas xeracións, sobre todo o caso dos que realizaron estudos universitarios. Percíbese con claridade que iso obriga á emigración de xeracións con alto nivel de formación, o que agrava o envellecemento.

Sábese que o traballo é unha das preocupacións dos mozos, determinante substantivo das súas perspectivas vitais.

Ante a dificultade de alternativas laborais da xuventude, recórrese a un discurso reivindicativo, en demanda dunha implicación dos distintos niveis das administracións públicas para crear alternativas, inseridas nunha política de desenvolvemento integral dos recursos locais.

“... aí si que lle boto a culpa á Administración supramunicipal..., aquí hai xeracións enteiras de licenciados, mesmo de doutores..., e todos estes teñen que emigrar porque... non hai desenvolvido ningún plan que absorba toda esa xente formada. Entón, ese é un problema non de falta de recursos, senón de que a Administración supramunicipal, que é a que ten medios para facer os traballos..., para detectar as ameazas e tamén para ver as potencialidades e desenvolvesas...”.

Aínda que algún dos entrevistados aludiu ao desdén cara ao traballo dos empregados novos, ou informábase da dificultade para cubrir certos traballos eventuais, recolléronse tamén alegacións que enxalzaban as súas virtudes e formulaban a necesaria dignificación dos oficios e a mellora das condicións e incentivos do traballo.

“... onde realmente ven a frustración despois de estar a deambular por moitos sitios, mesmo explotándose, non traballa quen non quere traballar, pero sen Seguridade Social, pagándoches unha ridiculez, entón iso quen o soporta, quen soporta esas condicións de vida, entón eu creo que dignificar as profesións, aí hai un traballo importante, un déficit importante, que eu creo que había que conseguir, darlle resposta por parte do Concello e doutras administracións”.

Nalgunhas ocasións menciónase a necesidade dunha formación específica, aludindo con iso ao problema da ausencia de aprendices ou dunha capacitación en oficios desvalorizados socialmente, unha necesidade á que se lle tratou de dar resposta dende a Administración local, coa iniciativa das escolas taller ou talleres de emprego en Ortigueira. Non obstante, persiste tal necesidade, o que obrigaría a contemplar actuacións nese sentido con maior rigor, extensión e implicación dos axentes sociais.

- Ocio: a xuventude da comarca comparte co resto da xuventude española hábitos lúdicos nocturnos, nos que frecuentan locais ou aprópanse de espazos públicos, para atoparse, dialogar entre iguais e escoitar a súa música, eludindo o control dos adultos.

Os concellos, a pesar de que procuran organizar cursos de informática, actividades deportivas ou musicais, dirixidas á xuventude, manifestan atopar dificultades para responder ás súas inquietudes. Na busca de entendemento, esbózanse intencións e ideas, onde se enxerga como elemento clave a participación.

“... estou preocupado, a min gustaríame facer un consello da xuventude local para implicalos, a ver se hai posibilidade de que o concello catalice todo ese tipo de enerxía que hai aí, porque ás veces é moi difícil, ao mellor fas cousas coas que non sintonizan. Temos un festival rock..., levamos dous anos facéndoo e si que ten aí. Pois a través da páxina web pedimos participación para que desen suxestións de grupos, e o que si é certo é que foi moi ben acollido e, ademais, foi unha cuestión na que participou moitísima xuventude, houbo mesmo debates, con respecto aos grupos que se debían de traer e tal, é dicir, que aí o Concello mantivo, a través diso, unha conexión con case practicamente toda a xuventude...”.

As asociacións culturais, pola súa parte, cunha importante bagaxe de implicación e organización de actividades, reclaman máis medios e protagonismo.

Os adultos enxalzan o bo ambiente das novas xeracións. Recoñécese a existencia da pegada deixada pola cultura do uso das drogas, problema que parece atoparse agora moi localizado con respecto á súa incidencia en xeracións anteriores.

“... é unha sociedade sa; o maior problema que houbo aquí... foi... de drogadicción dos máis novos, ao mellor por exceso de recursos metéronse demasiado no problema da drogadicción... Antes aquí consumíase moito alcohol, agora diversificouse; é dicir, agora consómense máis doutras substancias..., para consumir determinado tipo de substancias tes que ter un poder adquisitivo alto, bo, alto, ter ingresos...; nalgúns momentos, o feito de que se gañase diñeiro no mar..., para a poboación que ten Cariño hai demasiada xente nova, vamos, toxicómana; aínda que agora é outro tipo de..., houbo un momento no que estaban enganchados moitos á heroína, agora quizais ao mellor prolifera máis o haxix, sobre todo na xente nova, na máis nova, hai os típicos...”.

3.3.9. Os maiores

Como se comentou anteriormente, o pronunciado envellecemento da comarca e a exigüidade de moitas das pensións presenta unha forte demanda de servizos sanitarios e asistenciais que desborda a capacidade de atención da Administración pública local.

A pervivencia dos lazos de solidariedade comunitarios, familiares e a actividade das asociacións constitúen recursos fundamentais na detección de problemas e na organización de actividades dirixidas a este colectivo.

Parece evidente a necesidade de formulacións que xunten e coordinen esforzos para mellorar a atención e a dinamización social dos maiores e, unha vez máis, as asociacións reclaman ser tidas en conta.

“Pero, ¿por que non nos pregunta o Concello, ou o cura, ou quen sexa, por exemplo, que é o que necesita unha parroquia como a nosa, ou como a daquela, ou como a de alá? Porque somos nós os que teríamos que falar ¿Por que non nos din?: ¡oiestes!, ¿que matrimonios maiores, neste momento, o están a pasar mal...? Ninguén se decata de nada, temos que dicir: ¡oiestes!, pero ¿íades mirarlle a aquel señor que se lle están a encoller as pernas?, ¿non lle íades mirar a aquel señor que é diabético e que non vai nunca ao médico?, ¿quen lle corta as uñas?, ¿a muller que non ve? ¡ Imos mirar iso!, pero e ¿quen se decata...? E vas, por exemplo, a Asuntos Sociais, e din: ¡ah, pois nós non o sabiamos, non tiñamos ningún recado! É que a xente maior tamén ten orgullo e non che vai dicir nin a ti, nin a min: ¡oiestes!, é que non podo cortar as uñas e, ao mellor, cando vai ao médico di o médico: que trae aí...”.

3.4. As fortalezas, oportunidades e potencialidades

As fortalezas, oportunidades e experiencias relevantes na comarca de Ortegal relaciónanse cos recursos naturais da zona e a capacidade de xuntar esforzos dos axentes públicos, privados e o movemento asociativo. Neste sentido, o presente e futuro da sociedade ortegá atópase arraigado no aproveitamento e desenvolvemento sostible dos recursos do seu territorio, aínda que indubidablemente esas facultades requiren do arbitrio externo.

O mar, o monte e a calidade ambiental son os recursos naturais máis destacados e susceptibles de seguir sostendo a economía local. A pesca artesanal, o marisqueo, a silvicultura e a minaría proporcionan as materias primas e as industrias de transformación, de conserveiras de peixe e mariscos, de madeira e lousa incorporan valor engadido a esas producións.

Os espazos naturais con valor ecolóxico, as paisaxes, as praias, a baixa densidade poboacional da zona son elementos que permitiron o desenvolvemento dunha incipiente oferta turística.

"Ortegal é unha das poucas zonas virxes que quedan na actualidade. Esta é unha fortaleza que moita xente está a percibir, e din iso, un sitio ideal para ter unha segunda residencia".

Os axentes que contribuíron a desenvolver estes recursos son os mariñeiros, as mariscadoras, os propietarios de montes, os industriais e os seus empregados, os pequenos empresarios da hostalaría, pero tamén as corporacións municipais, a Fundación para o Desenvolvemento Comarcal e os fondos públicos destinados a través das políticas para o desenvolvemento da Unión Europea, do Estado central, o Goberno autonómico e a Deputación provincial.

O conxunto dos actores locais manexando a información á que tiveron acceso foron adaptando os seus coñecementos e prácticas ás circunstancias cambiantes do seu ámbito. Coñeceron unha profunda reconversión do sector agrario, unha reconversión do sector pesqueiro e da industria conserveira e saben ben o que é o illamento provocado por unhas infraestruturas viarias que dificultan fluxos comerciais e de persoas. Nos últimos lustros, o deseño das políticas encamiñadas a mellorar as infraestruturas e equipamentos e a fomentar o desenvolvemento rural depararon certas melloras que contribúen a abrir horizontes, que teñen asentadas as súas raíces nas fortalezas locais.

Entre as experiencias relevantes que se poden atopar na comarca atópanse:

- A ampliación das instalacións e da capacidade produtiva dun serradoiro de madeira en Cerdido, dun grupo de fabricación de conservas e mariscos en Cariño e da elaboración de lousa e materiais de construción en Ortigueira.
- A liña de fabricación de produtos de elaboración de peixe e marmeladas da máis pequena das conserveiras de Cariño.
- A creación de dous novos polígonos industriais, en Cariño e Ortigueira.

- A instalación de varios parques eólicos nos cumios dos montes da comarca e a concesión dun parque eólico singular para o concello de Mañón.
- A creación de grupos veciñais de vixilancia na prevención dos incendios forestais.
- A renovación da oferta da hostalaría e a creación dunha nova rede de establecementos de turismo rural.
- Elaboración dun plan de comunicación turística para a comarca, financiado dende a Axencia de Desenvolvemento Comarcal.
- O xurdimento dunha empresa de guías turísticos, en Ortigueira e outra de actividades deportivas na natureza, en Mañón.
- O incremento da oferta de promoción de vivenda nos tres municipios costeiros.
- Recoñecemento do Festival de Música de Ortigueira, como Festa de Interese Nacional.
- A rehabilitación das vellas escolas financiadas polos emigrantes a América como locais sociais.

As oportunidades e alternativas que poden desenvolverse son claramente percibidas e definidas polas persoas entrevistadas.

Aínda que o potencial de desenvolvemento comarcal, como se advertiu, non depende exclusivamente da mellora das comunicacións, resulta estratéxico o proxecto da vía rápida de comunicación por estrada Ferrol-Ribadeo. Os escollos están no financiamento, pero espérase que a prolongación dos fondos estruturais para o desenvolvemento rexional contribúa a fraguar os compromisos definitivos que desbloqueen a súa construción.

No tema das infraestruturas de comunicación, existe un evidente esquecemento á hora de percibir o potencial turístico e comunicacional da existencia do ferrocarril de vía estreita (Feve). É previsible que o desenvolvemento do plan de comunicación turística da comarca incida na existencia deste recurso.

O que non pasa desapercibido é o recurso de internet como instrumento de comunicación para dar a coñecer a comarca.

“... quizais hoxe internet é unha arma valiosísima, non sei se está potenciado todo como debía de estar; porque un señor, non sei, do interior, pois se non vén aquí pois non se ve, é imposible que veña aquí a velo e, non obstante, por internet hoxe si que pode ver cousas, sen saír da zona...”.

No que se refire á esfera da produción agraria, enxérganse unha serie de alternativas que insisten nas excepcionais condicións naturais para a obtención de produtos agrícolas, gandeiros e forestais.

- Nas producións agrícolas ou gandeiras, a súa viabilidade enténdese que pasa por encamiñarse cara a unha produción ecolóxica que resalte a calidade. Así, ademais de producións hortícolas, fálase da importante produción de mazá nos vales da comarca e da súa posible saída a través da fabricación de sidra ou das posibilidades da gandaría extensiva para produción de carne.

"Comentouse no seu momento unha fábrica de sidra. Vexamos..., o enfoque que lle daría sería a fabricación de sidra, pero baixo unha estratexia de diferenciación, un produto de calidade, preferentemente un produto ecolóxico, con etiqueta de produto ecolóxico, o cal incluíría xa no proceso de materia prima de fabricación de mazá. Aquí si podería ser viable unha fábrica non moi grande..."

- Nas producións do monte menciónase o desaproveitado potencial melífero e micolóxico. A produción e comercialización de cogomelos dos montes comunais da serra da Capelada foi un dos proxectos recollidos no programa de actuacións da Axencia de Desenvolvemento Comarcal, estancado ata o momento, á espera de emprendedores.

A xestión dos montes, a pesar de ser esta unha das comarcas pioneiras na adopción de prácticas silvícolas e de prevención contra os incendios forestais, segue sendo un dos retos pendentes. A adopción de novos métodos de funcionamento das directivas das comunidades de montes en man común e de criterios de xestión das superficies dos seus montes podería reportar moitos máis recursos que os actuais para os seus propietarios e o resto da sociedade. E nos montes de propiedade particular, o problema da súa parcelación pode ser desbloqueado recorrendo a unha xestión asociada.

"... creo que unha asociación de veciños, tendo ademais un monte como ten aí que pode dar diñeiro, que tiña que traballar como unha empresa..."

Os montes desta comarca son os de maior produtividade forestal de Europa, algo que coñece hai tempo a industria de pasta do papel e de taboleiros. Precisamente un dos proxectos que máis expectación está a suscitar na comarca é a da creación dunha fábrica de taboleiros por parte de do Grupo da Empresa Nacional de Celulosas (ENCE). Inicialmente, está previsto un parque de madeira no novo polígono industrial de Ortigueira.

"A instalación de ENCE..., teñen unha fase inicial, pois practicamente aprobada. Teñen unha parcela reservada no polígono industrial e, na primeira fase, crearían, única e exclusivamente, unha nave para almacenar madeira... simplemente se faría a primeira transformación, que sería eliminar a codia e pouco máis. Pero instálanse, coa vocación, digamos, ou coa idea de nun futuro, máis ou menos próximo, acometer unha segunda fase que consistiría en elaborar taboleiros... Inicialmente, só van almacenar e aproveitar todos os residuos que xere o proxecto para obter enerxía a través de biomasa. Instalar aquí unha central de biomasa..., eles estiman que no momento que se executen as dúas fases do proxecto poden alcanzar os trinta e cinco ou corenta postos de traballo directos..."

O referente ás producións do sector primario péchao a indicación da capacidade de produción marisqueira dos areais, dise, moi por debaixo do seu potencial.

Enxérgase, tras os esforzos realizados dende a Axencia de Desenvolvemento Comarcal nos últimos anos, para axudar a definir e concretar a oferta turística

na comarca, un previsible crecemento deste subsector. Todos os entrevistados comparten un forte sentimento de posta en valor dos atractivos comarcais. Diversidade de paisaxes e paraxes naturais, restos arqueolóxicos, tranquilidade e baixo custo da vida son argumentos reiterados. Recoñécense as limitacións da oferta existente e a marcada estacionalidade da demanda, pero concíbense outros desenvolvementos posibles. Nun par de ocasións, ponse de exemplo o caso de Normandía e da Bretaña francesa. O referente potencial é o dun turismo de natureza para persoas de alta capacidade adquisitiva.

“... na medida en que está a crecer a oferta de prazas de aloxamento, está a crecer a demanda dos turistas. Cada vez veñen máis e cada vez veñen de forma máis desestacionalizada. Comentariache que a escaseza de turismo rural, pois as fins de semana de inverno teñen unha ocupación moi respectable. Por semana, non, é certo. Pero as fins de semana van tendo unha ocupación moi respectable... Sumando eses días de ocupación en tempada media e baixa, aos que teñen en tempada alta, que están próximos ao cento por cento, pois fai que os establecementos sexan rendibles, sexan viables...”.

Ligado a esas posibilidades dun turismo de calidade, fórmulase a oportunidade de novos establecementos hostaleiros e de restauración. É máis alá do que son as visitas ocasionais, perfílase a capacidade para continuar albergando promocións de segunda residencia, sen descartar, a medio ou longo prazo, que a comarca poida ser atractiva para a residencia permanente ou de retiro de poboación doutros puntos da provincia, a rexión, de España, e mesmo de países do norte de Europa.

“... indubidablemente, a Unión Europea vai, ou pode traer xente que veña rematar a súa vida..., unha vez que remate a súa vida laboral, que veña a unhas terras que son máis doces polo seu clima e por infinidade de cousas, máis barata a vida, e pode ser que esa xente que potencie estas comarcas que aínda non están demasiado habitadas..., ao mellor, fai que o que pensabamos que o que é chegar a un cumo da construción, ao mellor, pois aínda quede curta, que veña un futuro máis prometedor aínda... entón, isto ás clases pasivas dos países nórdicos pode ofertarlles moito, como xa lles está ofertando o sur de España, pero haberá xente que non queira as calores da Manga do Mar Menor, unha minoría, pero é que tampouco aquí non necesitamos maiorías para sufrir un desenvolvemento importante, ¿non?”.

3.5. Obxectivos e liñas de actuación para o desenvolvemento comarcal

Os obxectivos e liñas de actuación recollidos redundan en ideas expresadas anteriormente, apuntalando e matizando a coherencia dos discursos.

Obxectivo prioritario para a comarca resulta a comunicación rápida por estrada. Colaboraría a unha vertebración do territorio co eixe atlántico cara ao sur e, cara ao leste, con Asturias. Se se acurtan os tempos nas comunicacións,

favoreceríase tanto a actividade económica como a fixación de poboación. O compromiso político da Administración autonómica resulta estratéxico para financiar e fixar prazos de execución.

“A comunicación é vital, entón hai que incidir. A comunicación é o que pode permitir que esta comarca se repoboe e, se se repoboa, que veñan..., que haxa novas actividades que creen emprego...”.

De forma paralela, tamén se solicita o compromiso da Administración pública autonómica, en colaboración con todos os axentes sociais, na elaboración dun diagnóstico da situación comarcal, de cara á elaboración dun plan estratéxico de promoción dos distintos sectores económicos. Planificación e coordinación son as palabras claves empregadas para concibir sinerxias de desenvolvemento.

“A min o que me parece é que en todos os sectores falta planificación, organización e conciencia de, ás veces, o que se ten entre mans... o que falta é..., coordinarse..., tomar conciencia de cales son as potencialidades que se teñen e tamén as ameazas; é dicir, o que se adoita facer nun plan estratéxico... iso de quedar aí parado, nos tempos que corren, coa competencia e movemento de capitais; todo iso, eu creo que é a peor ameaza que podemos ter, porque eu sempre digo que realmente o temos todo...”.

Relacionado coa mellora da comunicación e coa planificación estratéxica, apúntanse toda unha serie de intervencións encamiñadas a fomentar e a reforzar a promoción económica, porque se entende que iso redundará en abrir perspectivas que fagan atractivo residir na comarca. Estas son:

- Crear solo industrial nos municipios de Mañón e Cerdido.
- Reactivar o porto pesqueiro.
- Potenciar cultivos agrarios alternativos adaptados á estacionalidade da zona e potenciar a súa transformación industrial.
- Estudar a posibilidade dos cultivos mariños e recuperar os areais para o marisqueo.
- Dinamizar a actividade portuaria e a lonxa de Cariño, actividades nas que se lle atribúe especial protagonismo á confraría.
- Recuperación da cetaria entre a confraría e o concello.
- Realizar unha ordenación e planificación dos parques eólicos e promover o seu mantemento local.
- Continuar facendo promoción do turismo de natureza.

En resumo, trataríase de realizar un esforzo de valoración dos recursos locais, cun impulso coordinado entre as distintas administracións, capaz de xerar unha inercia inicial que permita ir afrontando os distintos obxectivos.

“Eu creo que unha vez que se inicie un proceso de crecemento e desenvolvemento, creo que por propia inercia se van solucionando todos os problemas...; seguir un pouco coa mesma liña que se seguiu nas últimas décadas, pero tratar de que a natureza e a cultura xeren actividade económica e riqueza por si soas...”.

Premisas que se han considerar, en consonancia cos obxectivos fixados:

- A actuación mancomunada dos municipios da zona, con intervención dos axentes privados.
- A delimitación clara dos obxectivos e das regras que se han seguir para o desenvolvemento de calquera actividade.
- Esfuerzo de formación que acompañe as necesidades profesionais que se vaian xerando e educar no desenvolvemento de habilidades creativas e emprendedoras.
- Resgardar a calidade ambiental como garantía do desenvolvemento sostible e de calidade de vida.

“... é fundamental o que non se fixo no momento, que é deteriorar o medio; é dicir, manter o medio tal cal o temos, os espazos naturais, o urbanismo, conservar isto o máis virxe posible. Non nos interesa tampouco, é a miña opinión, ¿non?, que existan aquí grandes industrias que contaminen, que xeren postos de traballo hoxe, logo ao mellor deslocalízanse, vanse a outro lado, entón perdemos, e déixannos isto feita unha esterqueira...”.

Como obxectivo sociocultural, formúlase realizar un Consello de Xuventude municipal en Cariño, aínda que o prioritario no tema da xuventude é procurar crear as condicións para a súa inserción laboral, unha tarefa na que han de colaborar os distintos niveis das administracións públicas.

A partir do proxecto de centro de día e minirresidencia para anciáns proxectada en Cariño, pénsase na apertura dunha liña de actuación imaxinativa e coordinada de atención ás persoas maiores, pensando en mellorar a súa calidade de vida sen necesidade do seu internamento.

Finalmente, as asociacións sen ánimo de lucro, ademais de apuntar diversas das posibles actividades de promoción económica e defensa do patrimonio natural e cultural da comarca, piden participación, que se teñan en conta antes de tomar decisións que acaban afectando as súas vidas. Unha frase, proferida ao final dunha reunión de grupo con dúas asociacións de mulleres, condensa esta idea. Ao preguntarse polos obxectivos para o desenvolvemento comarcal, unha muller respondeu:

“Só unha cousa, que nos escoiten”.

ANEXO

O traballo de campo na comarca de Ortegal realizouse ao longo de tres semanas do mes de outubro de 2005. Realizáronse seis entrevistas persoais, unha conxunta a dous membros de asociacións culturais e unha reunión de grupo. A selección das persoas entrevistadas procurou recoller un espectro diversificado de axentes sociais de redes políticas, funcionais, asociativas e empresariais, a partir dunha listaxe de persoas, institucións e organizacións subministrada por Cáritas e do coñecemento previo da zona. As entrevistas concertáronse por teléfono e, en dous casos, persoalmente. Dous dos entrevistados foran advertidos previamente por párrocos da comarca da intención de entrevistalos.

No caso das asociacións, o equipo de traballo pensou na conveniencia e na posibilidade de xuntar persoas de asociacións con obxectivos similares, co obxecto de poder recoller a diversidade de sensibilidades e percepcións existentes en diferentes parroquias. Así se fixo con directivos de dúas asociacións socioculturais. Coas asociacións de mulleres rurais procedeuse de modo similar pero, coa excusa da cita para a entrevista, as directivas das dúas asociacións aproveitaron para realizar unha reunión. Deste modo, foi como se improvisou unha reunión de grupo non prevista inicialmente.

As entrevistas e a reunión de grupo foron gravadas co consentimento dos informantes e realizáronse en locais onde desenvolven habitualmente a súa actividade. A duración media das entrevistas foi de hora e media. Seguiuse un guión estruturado por temas que foi facendo repaso de distintas cuestións relacionadas coa comarca.

N.º	DATA	SEXO	INFORMANTES
1	4/X/2005	H	Industrial de empresa de transformación de madeira
2	4/X/2005	M	Concelleira de Cultura e Comunicación (PP) de Ortigueira
3	5/X/2005	H	Alcalde (PSOE) de Cariño
4	10/X/2005	M	Traballadora social de Mañón
5	10/X/2005	6 M	Asoc. de Mulleres Rurais de Cariño e Ortigueira
6	11/X/2005	2 H	Asoc. socioculturais de Mañón e Ortigueira
7	19/X/2005	H	Xerente Axencia Desenvolvemento Comarcal
8	20/X/2005	H	Industrial de conservas de peixe

4. TERRA CHÁ

A Terra Chá é unha comarca ben configurada xeograficamente. Trátase dun altiplano que enlaza co de Lugo, aínda que ten a destacable característica da súa chaira en pequenas lombas que xustamente lle dan o nome. A súa altitude media oscila entre os 400-500 metros e a súa extensión é de preto de 2.000 metros cadrados. As serras que a rodean danlle o aspecto do fondo dunha cunca: polo leste, a serra de Meira vai ao encontro do cordal de Neda que

enlaza, polo norte, cos montes da Corda e a serra da Carba; polo oeste, discorre a dorsal galega, implicando a Serra da Loba e a Cova da Serpe, cara ao sur, onde os límites son menos nítidos. Todos os nomes citados teñen resonancias míticas no imaxinario da comarca que, coa súa paisaxe de longos horizontes, incide sen dúbida na forma de ser das súas xentes. O río Miño discorre, mozo aínda, por parte da chaira, como tamén se lle chama, e nútrese de numerosos afluentes que, coma el, discorren preguiceiramente por un chan que non lles imprime velocidade e permite estanques e meandros de gran riqueza ecolóxica, destacando a coñecida lagoa de Cospeito. En canto á vexetación, a Terra Chá dóese actualmente da desaparición progresiva de especies autóctonas, mentres se repoboa tristemente de piñeiros e de depredadores eucaliptos que ata non hai moito non resistían o frío, pero lograron acomodar algunha das súas especies.

A poboación humana descende de forma constante, dende os 87 mil habitantes dos anos 50, ata os 67 mil da actualidade e, por outra parte, dende os anos setenta o crecemento vexetativo volveuse negativo e aumentou, por conseguinte, a taxa de envellecemento, que constitúe un dos grandes problemas da actualidade. A forma de asentamento da poboación no territorio está magnificamente expresada por un poeta da terra: “A Terra Chá soamente é unha vila aquí e outra acolá”, un verso que fai referencia á enorme dispersión das súas aldeas e núcleos, dos que chegan a contarse preto de dous mil cincocentos, organizados arredor dunha vila de corte máis urbano, Vilalba, e a outras máis pequenas, semirrurais: Guitiriz, Cospeito, Pastoriza, Meira, Baamonde, Castro de Rei, Abadín.

Os entrevistados expuxeron as súas opinións, como é lóxico, dende o seu lugar de perspectiva que é moi diversa, pois, como veremos, as potencialidades económico-sociais da zona oriental, centradas en próspera gandaría, son moi diferentes das da zona central, máis dedicada aos servizos, ou da zona norte, onde predominan as pequenas explotacións que loitan por non desaparecer. En todo caso, o déficit de actividade industrial é unha preocupación de toda a comarca, aínda que se notan algúns tímidos movementos de industrialización. Neste sentido, os nosos informantes son, en xeral, conscientes de que todo o diñeiro que nos chegou procedente da UE non foi axeitadamente investido, nin en potenciar a industria nin na axeitada preparación do persoal. Tampouco se notou, neste sentido, a actividade da fundación comarcal, creada como consecuencia da nova política territorial asentada na creación oficial de comarcas que adoecen de contidos axeitados⁴⁹.

Valóranse, non obstante, algunhas actividades públicas, especialmente os proxectos en execución que afectan a rede viaria principal e tamén outras de menor fuste, pero xa felizmente activas, como unha esperanza para o posible desenvolvemento comarcal. Mesmo as realizacións de menor intensidade, como a creación de escolas-taller, se percibe como moi notorio, xa que as carencias de todo tipo sufridas por esta comarca son de gran calado e destacan, entre

49 Barreiro Rivas, J. L.: *A terra quere pobo*. Editorial Galaxia, 2004, en cap. VII.

todas, as da falta de fidelización dos máis novos no ámbito rural, sen a cal non hai expectativas de futuro nin motivación abonda nos adultos. Habería que engadir inmediatamente a carencia de espírito asociativo, co seu correlato de individualismo paralizante, que se manifesta na falta de cooperativas abertas ao negocio.

As posibilidades desta terra son, non obstante, moitas e aínda non explotadas tanto no aspecto agrogandeiro coma no industrial, pero tamén no turístico, tal como demostran algunhas realizacións creadas imaxinativamente nalgúns zonas, Guitiriz por exemplo, onde un esforzo de extensión cultural de anos se deixa notar. Descubrir actualmente os puntos de arranque, convertidos en obxectivos de actuación, é o problema pendente cuxa precisión foi difícil para os nosos comunicantes, aínda que non faltan propostas perspicaces e realizables. Para tal propósito, a creación de asociacións de todo tipo, sen esquecer as culturais, é unha estratexia necesaria, incidindo sobre todo nas ONG, onde moitos posibles voluntarios poidan sumar esforzos de mentalización indispensables para calquera proxecto de futuro. Neste sentido, é opinión común que Cáritas ten un crédito ben gañado e, aínda que debe superar a pouca visibilidade que lle atribúen actualmente, está en situación de facer grandes contribucións.

4.1. Descrición e caracterización xeral

Na nova estruturación comarcal de Galicia, quizais sexa a Terra Chá unha das que ten máis claras as súas fronteiras, tanto xeográficas coma simbólicas. Seguramente sexa esta a causa de que o conxunto de entrevistados non tivese a máis mínima dúbida en relación co ámbito ao que se estaban a referir nas súas respostas. Todos, salvo dous estudosos da cultura chairega, critican a delimitación oficial: non se entende que Meira, Outeiro de Rei ou Rábade non formen parte desta. E isto ten a súa importancia, tamén a forma da paisaxe incide no carácter das súas xentes. O conxunto oficial abrangue nove municipios (Abadín, Muras, Pastoriza, Cospeito, Xermade, Begonte, Guitiriz, Castro de Rei e Vilalba) que albergan uns 67 mil habitantes. Tanto na súa tipoloxía social coma económica hai diversidades notables entre os concellos que, segundo un dos comunicantes, poderían distribuírse en tres grandes sectores xeográficos: zona de montaña, zona chaira e o ámbito da capital comarcal, Vilalba, xunto con Begonte⁵⁰.

Evidentemente, todos coinciden en poñer, ante todo, a agricultura e a gandería como fontes principais de riqueza, pero o desenvolvemento destes sectores é moi desigual nas tres zonas, dependendo, en gran parte, de que, ao seu debido tempo, se efectuase ou non a concentración parcelaria⁵¹. Así,

50 A. Precedo: "Entre lo rural y lo urbano", en VV. AA. *Construir Europa: Galicia*. Editado por Fundación Encontro, 1996. Esta obra contén un interesante resumo da situación socioeconómica galega e destaca, para o noso tema, o artigo citado e o de J. Pérez Vilarinho sobre organización social e identidade colectiva en Galicia.

51 Sobre este tema tan debatido da concentración parcelaria, pódese ver o monográfico de Crecente Maseda, R. (ed.): "Concentración parcelaria", en *Cuadernos del Área de Ciencias Agrarias*. Seminario de Estudios Gallegos, n.º 16. A Coruña, Ed. do Castro, 2003.

os informantes son unánimes en citar como modelo o concello de Pastoriza, que conta con ela dende os anos setenta. Castro de Rei e Cospeito téñena en parte e, por conseguinte, tamén a economía agrogandeira está a ser máis próspera. A zona de montaña, non obstante, nos bordos do noroeste comarcal (Abadín, sobre todo, e Muras), malia que acolle unha poboación moi dispersa, máis aínda que no resto, onde tamén é notable, tampouco conta cos beneficios da concentración parcelaria e, en consecuencia, as explotacións son pequenas e propensas á desaparición. Dáse o curioso paradoxo de que, nesta zona, por non traballar moito o seu terreo, se conservan considerables masas forestais que poden dar xogo no futuro. A zona de Vilalba e a de Begonte non contan apenas con terras concentradas nin, polo mesmo, con explotacións suficientemente competitivas. Aínda que algo máis desenvolvida que a zona de montaña está, non obstante, moi lonxe do logrado nos concellos de Pastoriza, Castro de Rei e, mesmo, Cospeito.

A vila de Vilalba, cos seus seis mil habitantes, está claramente chamada á capitalidade comarcal, onde xa se atopa a Administración deste nivel, e a ser o centro dos máis importantes servizos públicos e privados para todo o conxunto. Posiblemente tamén debería sentirse chamada a ser a sede de importantes industrias, tanto das que aproveitan a materia prima chaírega, como das que fabrican compoñentes imprescindibles para a boa marcha das explotacións. Pero, paradoxalmente, non é o caso: existen algunhas industrias, pero son poucas e non se percibe ese dinamismo industrial que sería esperable e necesario para fixar na comarca a poboación nova e engadir valor ao esforzo da poboación rural. De feito, como destaca algún dos comunicantes, o principal peso industrial non se está a desenvolver nesta vila, senón en Castro de Ribeiras de Lea, e isto a pesar de que Vilalba é xa un importante nó de comunicacións e vai selo aínda moito máis en datas moi próximas. Así se expresa textualmente:

“Un dos primeiros polígonos industriais da comarca foi o de Vilalba, pero cabe destacar que da primeira fase do polígono levan anos as parcelas vendidas sen construír e sen asentarse as empresas para as que se creou. Aparentemente, resulta difícil de entender que un concello coa posición estratéxica de Vilalba non teña maior desenvolvemento empresarial”.

O aínda pequeno espírito empresarial vilalbés parece decantarse máis polo sector comercial que polo produtivo. De momento, no aspecto industrial esta vila vive máis da proximidade das Pontes, que está a incidir no desenvolvemento comercial e na demanda de vivendas.

Aínda que varios dos entrevistados se manifestan optimistas a medio prazo, non deixan de recoñecer que o clásico mundo rural desta comarca está en visible decadencia social: as parroquias tipicamente rurais perden poboación e vida comunitaria a favor das cidades ou, cando menos, das cabeceiras de comarca. Como di un dos entrevistados, os esforzos realizados para manter o noso mundo agrícola foron inmensos, pero os seus froitos económicos e, sobre

todo, sociais non se reinvestiron nos lugares onde se produciron, senón que se destinaron a enriquecer as cabeceiras comarcais. Di así:

“O que pasa é que a agricultura foi un motor, xerou riqueza, xerou capacidade, e esta riqueza e capacidade humana, en vez de reinvestirse no agrario, en vez de reinvestirse no mundo agrario, pois reinvestiuse máis ben en cabeceiras de comarca, en cidades... Eu teño admiración polo mundo do campo porque ten mesmo esta capacidade de sacrificarse. Como foi tamén o caso das mulleres galegas rurais...”.

Deste modo, a clásica dispersión do hábitat tornouse dramática ao quedar moitos núcleos habitados por unha soa familia ou, mesmo, por algún que outro ancián que viven o terror da soidade e a desatención. Diso sofren tamén as comunicacións viarias ou telefónicas e a achega de servizos imprescindibles, incluído o eléctrico, que non resultan urxentes nin prioritarios para as diferentes administracións. Aínda hai moitas aldeas que non teñen un servizo eléctrico suficiente nin auga corrente nas casas nin, moito menos, infraestruturas de saneamento. Resulta difícil manter neles a poboación que os ocupa e moito máis difícil provocar o retorno dos que os abandonaron⁵². Así pois, todos os nosos informantes aluden á perda constante de poboación no conxunto da comarca, aínda que, como acabamos de sinalar, as vilas e os pequenos grupos urbanos crecen algo, a expensas do ámbito rural, pero tampouco moito, xa que gran parte dos que abandonan o campo diríxense ás cidades ou á zona costeira. Nas zonas de montaña esta perda é aínda máis sensible. Por outra banda, a taxa de natalidade é das máis baixas de España e moitos mozos, en canto poden, aínda que non abandonen o domicilio familiar, evitan implicarse nas faenas rurais⁵³.

A maior parte dos informantes coinciden en formularse este problema da negación dos mozos a aceptar a profesión de agricultor ou gandeiro, sobre todo se temos en conta que hai bastantes casos en que a familia de moitos deles teñen explotacións de futuro que poderían proporcionarlles maior satisfacción económica que a que atopan como asalariados noutros sectores. Evidentemente, tocamos aquí un importante problema que en moitos casos é máis sociolóxico que económico, do que os informantes son conscientes. Hai, sen dúbida, un problema económico como, por exemplo, a enorme esixencia de atención constante, sen domingos nin vacacións, que impón o coidado do gando; pero isto podería corrixirse, e estase a corrixir nalgúns casos, mediante a creación de SAT que permiten unir explotacións, alixeirando o traballo de cada persoa mediante a distribución racional de tarefas e tempos e que, non obstante, a pesar das súas vantaxes, non se xeneralizaron. De feito, ao ser esta forma organizativa unha cooperativa en miniatura, case exclusivamente familiar, sofre, ao parecer, unha desconsideración similar á padecida polas cooperativas normais. Aínda que abundan as máis simples, para facer algunhas compras ou

52 I. Casal Lino: “A poboación na provincia de Lugo”, en *Revista Lucensia*, n.º 20, vol. X, 2000.

53 J. L. Sequeiros: *O muro fendido*. Ed. Xerais 1993, cap. I, onde o autor fai un estudo moi pormenorizado da transición demográfica en Galicia.

vender algún produto en común, o espírito cooperativo de certa altura de negocio non se estendeu apenas por esta comarca: a defensa da individualidade da casa, as malas experiencias dalgúns intentos e a forte desconfianza que caracteriza o paisano fixéronas imposibles. Hai, polo tanto, motivos económicos na deserción dos mozos, pero existen tamén incitantes dinámicas sociolóxicas e así o detectan e manifestan varios dos nosos entrevistados cando aluden directamente á desconsideración social, baixo status, que aínda se mantén na nosa sociedade en relación co traballador do campo; unha situación que os mozos non toleran e, en vez de afrontala, auséntanse, tratando de gañar en status o que moitas veces perden en posibilidades económicas de futuro. É moi expresivo un dos entrevistados:

“Antes, ser garda municipal ou traballar nun taller, todo iso houbo un tempo que estivo moi mal valorado. Hoxe a ninguén lle dá vergoña que o seu fillo sexa garda municipal ou aprendiz nun taller mecánico. Pero o de gandeiro segue onde estivo sempre. Non hai forma de que levanten cabeza socialmente... Hoxe van ao colexio a Vilalba e xa os empezan a apuntar co dedo: ti es un deses que anda coas vacas...”.

En consecuencia, como di lapidariamente un dos nosos entrevistados, por moitas axudas que a Administración ofrezca, a xente nova non queda no campo.

Agora ben, se a xente moza non permanece, é moi difícil que as explotacións modernas prosperen, non só porque faltaría motivación para traballalas, senón, mesmo, por motivos prácticos inmediatos: eses traballos están hoxe demasiado mecanizados e as máquinas dependen en exceso de coñecementos informáticos como para pensar que unha persoa maior poida afrontalo. Por outra banda, a gran cantidade de papelame burocrático que impoñen as axudas administrativas e os correspondentes controis superan con moito as posibilidades de moitos paisanos, xeralmente cunha formación moi limitada.

Algúns dos entrevistados refírense nas súas respostas ao esforzo que se está a realizar, mediante diferentes asociacións, para revalorizar a gran riqueza cultural que alberga a comarca, o que debe redundar en aprecio por esta e en esforzo por non deixar perder os seus sinais de identidade, entre os que está esa ruralidade da que moitos foxen. É certo que a participación non é aínda a desexable, pero é suficiente para crear un estado de conciencia do acervo antropolóxico, literario e artístico que a comarca pode poñer en valor para potenciar tamén outras riquezas como o turismo moderno. Polo mesmo, é lamentable que moitas veces os dirixentes non se decaten dese valor e non o apoiem como é debido. Estas son as palabras dun entrevistado:

“Realmente, a cultura sempre foi a gran marxinada da Administración, non sei se é que non dá tantos votos ou é que non se ven os resultados concretos como se ven facendo pistas. Mesmo temos un patrimonio importante e se os concellos xuntasen esforzos con estas asociacións, onde moitas veces hai xente que está a estudar o patrimonio artístico daquel concello, pois

coñeceríase mellor a zona e, como dixen antes, para conservala hai que coñecela, hai que apreciála”.

4.2. Políticas e actuacións públicas

Todos os nosos entrevistados dan por suposto o maná que caeu sobre España, despois de entrar no que é hoxe a Unión Europea e valóranos positivamente. Fan referencia ao diñeiro recibido mediante os diferentes programas Leader e os fondos de cohesión, así como á dinamización da actividade agrícola e gandeira que, a xuízo de moitos, supuxo a nosa integración na política agraria común (PAC). Se a valoración xeral é positiva, fanse oír, non obstante, algunhas críticas en relación coa forma de xestionar moitos daqueles fondos, aludindo, sobre todo, a carencias de planificación de cara a facelos dinamizadores da vida colectiva. Algúns concellos nin sequera gastaron o diñeiro que recibían, pero os que o fixeron investiron o diñeiro en, por exemplo, proxectos ornamentais (paseos fluviais, áreas recreativas, etc.) deixando de lado grandes infraestruturas formativas ou a creación dun espírito empresarial, que tanto se necesita para que esta comarca despegue. O exemplo de Irlanda na forma de xestionar os recursos que chegaban de Europa xorde unha e outra vez. Véxase o lamento dunha entrevistada, testemuña deste uso desafortunado:

“Por exemplo, aquí os dous plans Leader: aquí promoveuse unha área recreativa, aquí na parroquia de Castro Maior, mesmo a construción dunha casaña de madeira que fai de aula didáctica, a finalidade ía nesa dirección (...). Pero foi unha pequena acción, no seu momento viñeron uns diñeiros e como viñan así, gratuitamente, pois investíronse niso, pero non creo que fose unha riqueza, que se investise con eficacia dinamizadora. Eu penso que o que se pretendía con ese tipo de axuda non era crear así cousas estáticas, senón algo que axude a que unha zona se dinamice”.

En relación coa PAC, un dos entrevistados é especialmente incisivo. Segundo a súa exposición, houbo dous acontecementos que supuxeron o corte entre un antes e un despois na actividade rural: primeiro, a introdución do IVE e, segundo, a revolución do mercado común⁵⁴. O IVE, coas súas dificultades de aplicación técnica que superaba as habilidades do paisano medio, supuxo algo moi positivo: que os maiores se desprendesen da dirección das explotacións, unha dificultade ata entón insuperable para o seu desenvolvemento empresarial. Recorda, a este respecto, son as súas palabras, que a agricultura é hoxe unha ciencia santa á que non é presumible que se adapten máis que os mozos. Di así:

“Hoxe a agricultura é unha ciencia santa. Antes era un albur, hoxe xa sabemos moitas máis cousas de todo, de xenética, de sementes, de fertilizantes, moitas máis cousas, e en manexo do gando tamén (...). Pois digo, iso, ese

54 F. Sineiro García: “A agricultura de Lugo ás portas do s. XXI”, en *Lucensia*, n.º 19, vol. IX, 1999. Tamén deste autor: “As explotacións do vacún en Lugo”, na mesma revista, n.º 23, 2001.

cambio de papelame moveu a que a xente maior se retirase e a que a xente nova se fose incorporando con máis decisión á xerencia, intentando pasar dunha explotación tradicional a unha explotación moderna”.

O mercado común achegou o 70% do diñeiro necesario, pero, ao mesmo tempo, puxo sobre o tapete unha serie de esixencias que ían no mesmo sentido de racionalizar o traballo; houbo que realizar censos de todo, pois nada era coñecido con precisión, nin propiedades, nin gando, nin ganancias, nin sequera o estado sanitario da cabana gandeira. Un dos comunicantes máis directamente concernidos por estas medidas insiste moito no control da sanidade animal, xa que antes, di, había moita enfermidade no gando sen que nos decatásemos, mentres que agora, aínda que quedan casos, estamos máis preocupados polo control. De feito, fala de comezar a constitución da ADS (asociación pola defensa sanitaria animal) que pretende previr as enfermidades para erradicalas da cabana chairega.

A PAC, segundo o entrevistado aludido ao comezo, converteu os sindicatos agrarios en verdadeiros centros de consultoría, ao tempo que fixo precisa a presenza de xestorías ao pé das explotacións. Fíxose inaprazable a incorporación de xentes menores de corenta anos, capaces de aprender, á fronte das explotacións, pero houbo tamén moitas axudas económicas para a adecuación de vivendas, cortes, etc. cuxa aplicación, en moitos casos, foi anárquica, pouco planificada e con derivacións lamentables cara ao feísmo da construción que corroe Galicia e esta comarca en concreto. Outros entrevistados coinciden con el na apreciación das dificultades provocadas polo réxime de cotas na produción láctea. Isto preocupa a todos. Pois ben, á parte de que sexan máis ou menos xustas para o desenvolvemento desta riqueza comarcal, un asunto que suscita apaixonadas disputas, todos reconecen que puxeron no escenario un vello problema sociolóxico, a desconfianza permanente dos paisanos cara ás administracións: case todos declararon, no censo inicial da actividade agrícola común, posuír menos gando do que realmente tiñan e agora pagan as consecuencias na distribución das cotas permitidas de produción. Vense obrigados a endebedarse en créditos para a compra de cotas que necesitan e que quizais poderían ter. Aínda que, segundo un dos entrevistados, afectado directamente polo problema, reconece que houbo engano, pero non tanto como se di, pois, en realidade, non se tiña gran cousa:

“O das cotas... primeiro tomouse un pouco por riba (...) e mesmo as centrais de recollida tamén a levaban de calquera xeito, pero... agora iso acabou. (...) Houbo moita xente que non rexistrou o que tiña que rexistrar (...) que tamén había moitísimo menos, ou sexa... Eu, no oitenta e cinco tiña corenta mil litros de leite, e hoxe teño douscentos e pico mil, ou sexa, había moito menos tamén (...). Eu penso que non era só que non se declarase, senón que non había tampouco”.

Das grandes administracións, os nosos entrevistados valoran especialmente a construción de infraestruturas viarias das que se esperan

moitos beneficios, aínda que non falta algunha voz para poñer sentido nesta esperanza: por si mesmas, as posibilidades de comunicación non resolverán os problemas de carencias no que se podería comunicar. En todo caso, a conxunción en Baamonde da renovada vía ferroviaria co enlace das autoestradas do Cantábrico e da A6 é ocasión de ouro para a creación dun polo comercial importante, o mesmo que pode ser para Vilalba a conexión da autovía de Ferrol coa Cantábrica.

A Terra Chá conta cunha fundación comarcal, con sede en Vilalba, que obrigadamente tiña que ser obxecto de valoración por parte dos nosos entrevistados. Os que responden con máis sensibilidade política redúcena a un fantoche ou, cando menos, a unha distribuidora de subvencións para pequenos arranxos ambientais e de ornamento. Consideran estes entrevistados que a institución comarcal non está a funcionar tal como estaba previsto na súa constitución, porque, aínda que dan algunhas axudas, non facilitaron o salto ao que é máis necesario: investir. En todo caso, repróchanlle que sexa unha vez máis un aparato do PP, historicamente predominante na zona, que non lle dá á oposición ningunha información dos seus proxectos e actuacións. Coinciden nisto con outro comunicante que lamenta ese predominio de tal partido, xa que, ao ter asegurado o poder, non se esforza en intentar iniciativas posiblemente máis valiosas. Outros entrevistados, os máis, ignoran sinxelamente os programas da fundación, ou non aluden a eles ou afirman non ver ningunha política que tivese éxito, xa que non conseguen que a xuventude se asente no campo e os agricultores que quedan están máis pendentes de subvencións ca de realizacións empresariais. Soamente un dos entrevistados fai un canto ao realizado pola fundación e relata algúns logros:

“Penso que houbo un esforzo grande (da fundación), según os seus pasos dende o comezo, da man do coordinador. Eu penso que fixo moito porque nese terreo estabamos a cero. Tivo que patear toda a comarca, en todos os terreos, penso (...) e, por exemplo, estivo e está a pé de obra cos labregos novos, que queren facer cousas novas e axudando, por exemplo ao que son iniciativas que na zona teñen importancia”.

Alude aos novos labregos ou á promoción dalgúns produtos artesanais, como o queixo de San Simón, ou da artesanía en xeral; pero, sobre todo, valora as iniciativas tomadas pola fundación no desenvolvemento cultural, museos, publicacións, estudos, guías turísticas, feiras de artesanía ou festas culturais que revalorizan o patrimonio abundante da comarca e que van cimentando o que pode ser no seu día unha promoción do turismo, amparado tamén polos balnearios, un xa activo e outro en construción.

É certo, non obstante, que, pola forma das súas respostas, non se sabe moitas veces se os entrevistados, cando falan de realizacións públicas, aluden ao proporcionado pola fundación comarcal ou se refiren a iniciativas dos concellos ou ás consellerías correspondentes. En todo caso, resáltase que moitos programas da Xunta axudaron decisivamente na modernización da sociedade campesiña e provocaron que os concellos ofertasen unha gran cantidade de cursos de

todo tipo para dar unha formación que, segundo moitos entrevistados, é aínda moi deficiente: por máis que se oferte, afirma un preocupado, moitos paisanos renuncian a participar e os que van son sempre os mesmos. De todos os xeitos, di un dos entrevistados, é posible que esa oferta de cursos e actividades debería ser máis asunto de asociacións privadas ca dos concellos, estes deberían empregarse en logros de máis envergadura e asociarse, nalgúns casos, con outros concellos para dar máis servizos importantes; como exemplo, cita varios: un parque de bombeiros comarcal, un centro de grandes maquinarias de obras ou un matadoiro ao servizo da zona. Coa oferta de pequenas actividades e cursos de cociña ou similares, o que fan é interferir coas asociacións porque, ademais, lles resulta politicamente rendible. En todo caso, son varios os entrevistados que insisten en que, dende a Administración local, non se logrou potenciar o cooperativismo nin se alcanzou a xeneralización da concentración parcelaria que, en caso de realizarse, vai demasiado lenta e xa chega tarde.

Valórase, non obstante, de xeito xeneralizado a creación, por parte dos concellos, de escolas-taller que revitalizan ou recuperan vellos oficios aínda moi necesarios actualmente, ao tempo que se aproveita a súa aprendizaxe práctica para poñer en valor a artesanía e o conxunto do abundante patrimonio cultural chairego que estaba oculto ou mal resaltado. Só un dos entrevistados advirte, non obstante, que algunhas destas realizacións deberían planificarse máis axeitadamente contando coa axuda de expertos. Refírese, especialmente, á restauración de cruceiros, muíños tradicionais, igrexas e cemiterios ou de monumentos arqueolóxicos que non foron tratados axeitadamente. En todo caso, as cabeceiras urbanas, sobre todo Vilalba, acollen os servizos sanitarios ou sociais —estase a construír a sede do INSS—, centros de atención á infancia ou centros ocupacionais. Todo iso, en conxunto, supón algúns postos de traballo. Hai tamén algúns equipamentos deportivos e de ocio que non sempre son ben xestionados: en Castro de Rei, por exemplo, o polideportivo está, segundo informan, frecuentemente pechado para que, en palabras dun entrevistado, a mocidade non rompa o mobiliario.

Unha das realizacións promovidas polas administracións que todos citan, aínda que con valoracións diferentes, é a creación de polígonos industriais ou de parques empresariais para a creación de solo industrial. Existen en case todos os concellos, pero, opinan algúns, con demasiada dispersión, o que incide en que moitos estean practicamente desocupados. Así se expresa un:

“Estamos agora coa ampliación dun parque empresarial, hai parque empresarial agora mesmo en case todos os concellos da comarca. Que eu dubido moito de que esta sexa a forma de levar a industrialización dunha comarca, creando parques por todas as vilas, paréceme unha dispersión de esforzos tremenda, pero isto podo dicílo eu dende Vilalba (...), se llelo teño que dicir aos compañeiros da comarca, pois dirán: oe, ¿por que ti si e eu non?”.

Outros polígonos, como o de Vilalba, que, non obstante, teñen bastante demanda, non foron ben xestionados, o que permitiu unha perniciosa especulación:

compraron parcelas que, na intención do comprador, non estaban destinadas a ser operativas a curto prazo como asentamento de industrias ou almacéns, senón a ser revendidas a prezos máis elevados cando a demanda apertase, pero moitos posibles compradores preferiron adquirir noutros polígonos da zona, coa consecuencia de que, ao haber demanda, o polígono está medio baleiro. Así se explica o paradoxo de que Vilalba apenas acolla ningunha industria. Existe o proxecto de agrandar o polígono, pero o atraso nesta realización xa deixa expulsados da vila algúns importantes proxectos industriais, segundo parece.

4.3. Carencias, debilidades e ameazas

A principal carencia é, en opinión de todos os comunicantes, o despoboamento e o envellecemento da poboación que aínda queda no conxunto da comarca o que, unido á dispersión do hábitat, reduce calquera expectativa de dinamización económica e social. O despoboamento non se compensa coa achega da inmigración, como sucede noutros lugares. Ao parecer dos nosos entrevistados, hai tan pouca nesta zona que cada un deles cita polo seu nome os poucos casos que coñece. Tampouco os retornados da grande emigración galega solucionan o problema. Son, xeralmente, xubilados e non é frecuente que traian grandes achegas de capital para investir aquí, como, por exemplo, sucede en Ourense, di un entrevistado e corroboran outros tres con frases similares. Unha entrevistada, traballadora social, exprésao así:

“O fenómeno do retorno, tendo en conta as especiais dificultades polas que están a pasar algúns dos países, sobre todo suramericanos, fai que Galicia en xeral estea a recibir actualmente moitas persoas que retornan, co fin de recuperar a calidade de vida que actualmente eses países non lles poden ofrecer. Hai que sinalar que as especiais dificultades deste colectivo son: falta de información para o retorno, dificultades económicas importantes para cobertura de necesidades básicas, avanzada idade e con problemas de saúde engadidas”.

Un comunicante, non obstante, manifesta coñecer moitos retornados que volveron para facerse cargo de pais demasiado anciáns e dalgunha explotación que era necesario manter; pero, di, esixen o estilo de vida propio das zonas urbanas de onde retornan e reséntense de xeito especial da mentalidade vixente na comarca en relación coa propiedade e os seus usos, o que acaba por desanimalos de permanecer na explotación.

Desaparecen, así, moitas explotacións agrícolas e gandeiras, sobre todo as de tipo familiar que ata agora mantiñan o tecido rural. Moitos maiores fóronse acollendo á prexubilación sen que algunha normativa estatal ou autonómica previse o que conviría facer cos terreos por eles abandonados e poder así dar unha resposta á carencia de terras que sofren os poucos que estarían decididos a crear explotacións rendibles. Dado que, como xa dixemos, a concentración parcelaria existe en poucos lugares e a prevista non se realizará de inmediato, o problema das terras de labor faise especialmente preocupante. Nalgúns

casos, poucos, os que se xubilan déixanllas a un veciño para que as traballe coas propias. Noutros moitos casos, inutilízanse lamentablemente boas terras de labor sementando piñeiros, eucaliptos ou carballo americano, mentres que o monte está abandonado e non parece haber vontade de explotar as súas moitas riquezas, salvo poucas excepcións. Unha solución teoricamente interesante sería a creación, por parte da Administración, de bancos de terras e, de feito, algúns produtores intentárono de forma privada. Tamén houbo un intento por parte dalgún concello, pero non lograron unha cantidade suficiente para ser efectivo. É o arcaico problema de mentalidade conservadora da propiedade, da que moitos non se queren desprender nin sequera en forma de arrendo. Como afirma un comunicante, esta palabra é tabú, xa que a asimilan a expropiación, aínda que outro non deixa de sinalar que na zona de Castro de Rei hai moito arrendo e, polo tanto, estaría a mudar aquela actitude negativa. En todo caso, o que parece certo é que existe un 36% de terra improdutiva e existe, ao mesmo tempo, unha demanda incesante desta.

De modo que, entre a despoboación e o envellecemento, por un lado, e a mentalidade que subsiste entre os que quedan, estamos, segundo din varios, nun grave problema para a actividade rural: aguantamos do que hai, pero sen perspectivas de futuro. Esta é a reflexión que fai un gandeiro entrevistado:

“Eu non sei, a xente nova, máis nova, ou sexa, os meus fillos, eu teño dúas fillas..., pois non lles acaba de entrar (...). Quizais se fose SAT, ao mellor si, e se eu estivese seguro de que seguirían, eu facía unha SAT con dous veciños ou tres, pero se non van seguir... home, a min fáltame moito para xubilarme, non quero pensar niso, pero tamén se vas investir un montón de millóns para que dentro de dez ou quince anos quede aí, pois tampouco ten moito sentido. Pero non sei que lle pode faltar á xente para escapar...”.

Outros, non obstante, son máis optimistas, xa que nalgúns zonas (Pastoriza, sobre todo, pero tamén Muimenta) se está demostrando que aínda hai iniciativas de valor, aínda que se bote de menos unha mellor harmonización das administracións e das instancias de apoio ao gandeiro, os sindicatos, por exemplo, e as cámaras agrarias que, a xuízo dalgúns comunicantes implicados na actividade, non achegan medios nin ánimos para a continuidade. Un deles insiste en que esta parte da comarca é atractiva e, aínda que se recoñece a tendencia da xuventude a ausentarse do mundo rural, habería sen dúbida bastantes que, de contar con boas axudas, preferirían quedar nela; pero se, para empezar unha actividade rendible, hai que comprar de todo, incluídas as cotas de produción láctea, entón resulta imposible que a xente se anime. En todo caso, este problema das cotas xorde unha e outra vez como gran dificultade para o desenvolvemento gandeiro e percíbense actualmente as consecuencias do enfrontamento que, entre si, mantiveron os sindicatos no seu momento de implantación: o desconcerto dos gandeiros, a aparición de compras en negro, a actuación errática das centrais leiteiras compradoras, etc. Ao final, moitos dos

labregos que quixeron manter as súas granxas víronse obrigados a pedir créditos para a compra de cotas, un endebedamento que se lles fai excesivo⁵⁵.

Ao final, con máis ou menos pesimismo, todos insisten en que o problema máis preocupante é que, con poucas excepcións, os mozos non quedan nin na explotación nin na residencia rural. Non só polo que supón de traballo rudo, senón tamén por unha cuestión de mentalidade e de autovaloración. Teñen a impresión, di un entrevistado, de que o que queda é que non vale para outra cousa, ao que responde outro afirmando que o mozo ou moza que traballa na gandaría, cando non o coñecen e lle preguntan polo seu traballo, raramente di a verdade do que fai. Tampouco axudan os medios, pois raramente potencian a figura e o rol do agricultor. Así que prefiren ir traballar a calquera outro sitio, mesmo tendo medios na súa casa. Algúns entrevistados comentan a entrada da xuventude na cultura do ocio e do gran consumo, ao estilo máis urbano, pois tamén eles foron educados nos centros escolares instalados nas cabeceiras de comarca onde se homoxeneizan os costumes e predomina o atractivo da residencia urbana.

Non permanecen no campo, pero tampouco na comarca porque non existen grandes expectativas de traballo para os mozos nos outros sectores económicos⁵⁶. Sobre todo, a carencia máis notable é a de tecido industrial, especialmente daquelas industrias que poderían conectarse coa produción rural. Parece que, segundo os nosos entrevistados, non se realizaron esforzos por parte de administracións e educadores para crear nesta zona espírito emprendedor nin se dan as axudas necesarias para minorar o risco. Un deles é moi explícito ao respecto, pois parece ter experiencia e considera que tanto as administracións coma os políticos locais poñen excesivas trabas, demasiado papelame e moitas restricións na relación co persoal para que os empresarios se decidan a investir nesta comarca. Ao empresario, segundo el, hai que estimulalo. Outros comunicantes son máis precavidos e centran a súa explicación na mala xestión dos polígonos industriais (o de Vilalba é paradigmático) e no uso pouco afortunado que se fixo das axudas europeas coas que se puidesen mellorar as pésimas infraestruturas da rede viaria secundaria, as deficiencias nos transportes e, sobre todo, as malas redes de comunicación en telefonía, internet, etc. que derivan da dispersión do hábitat. Hai moitas zonas onde non existe cobertura para a telefonía móbil e aínda hai moitas parroquias que non teñen auga corrente nin rede de sumidoiros. Algún enfoca tamén o problema a partir de carencias culturais. Se outros se desenvolveron e nós non, di, por algo será, e pon un exemplo: repetiuse ata a saciedade que a crianza de porcino, de gran tradición na zona, non é rendible e deixouse de efectuar; pero o caso é que noutros lugares de España lograron facer dela unha inmensa fonte de riqueza. O mesmo podería dicirse, segundo el, doutras producións, como a horticultura, que tamén se abandonaron, e conclúe indicando que, posiblemente, cremos moi pouco

55 Gonzalo Fernández: "Hoy es el futuro". Ed. FG Estudios Económicos y Sociales, 2000, onde se analiza detalladamente o futuro da agricultura en Galicia.

56 Un suxestivo artigo de E. López Iglesias: "A dinámica recente e futura da poboación ocupada no sector agrario", en X. F. Leiceaga (dir.): *Avellentamento demográfico e consecuencias*. Ed. Xerais, 2000.

nas nosas posibilidades, o que se traduce en conformismo e falta de ambición, propensos a caer na cultura da subvención.

“Eu diría que o problema maior que temos, non xa na Terra Chá, senón a nivel de Galicia, é o de gañar credibilidade nun mesmo (...), pois haberá que utilizar diferentes políticas, pero un ten que crer en si mesmo, nas súas propias posibilidades, crer na zona en que se atopa, nos recursos ou na riqueza que hai dentro desa zona e como poida explotarse, pero iso pasa por unha situación de crer nun mesmo”.

Coincide este comunicante con outros en resaltar a incapacidade de comunicación entre os chairegos, que se manifesta na dificultade de crear asociacións e, sobre todo, cooperativas abertas ao negocio. Case todos coinciden en lamentar esta circunstancia. Nin sequera permanecen os vellos costumes de colaboración entre veciños con motivos de grandes traballos, porque, coa mecanización, xa non se fan tan necesarios. Podería ser unha boa base para promover o cooperativismo, pero xa é tarde, e o que parece crecer é o individualismo. Queda a esperanza de que a experiencia das SAT anime a colaboración a máis grande escala.

Tampouco as asociacións teñen gran vitalidade, en detrimento do famoso terceiro sector: a sociedade civil⁵⁷. Algúns comunicantes con experiencia en asociacións lamentan a pouca participación, que se rexistra sobre todo á hora de propoñer iniciativas ou actividades. Así o afirma a responsable dunha asociación:

“Veñen poucas persoas e son sempre as mesmas, aínda que acoden máis cando se trata dunha comida ou dunha excursión. As asociacións de veciños existen para crear a comisión de festas e pouco máis”.

Aínda que inmediatamente sinala que en zonas de máis vitalidade económica (outra vez Pastoriza ou Muimenta) tamén as asociacións culturais ou de veciños teñen máis iniciativa.

Hai, non obstante, certo movemento cultural na zona de Guitiriz, Vilalba, Castro de Rei e Cospeito, mediante asociacións máis ou menos precarias que non chegan a alcanzar unha participación mínima desexable. Un comunicante afirma que existe un divorcio entre a Administración e as asociacións de base, de modo que, existindo casas da cultura razoablemente equipadas, non teñen a programación das actividades que se cabería esperar. Como afirman tres dos nosos entrevistados, a cultura sempre foi a parenta pobre da Administración, de modo que as casas de cultura, dependentes dos concellos, programan poucas cousas e xeralmente tráenas de fóra. Algún tamén se lamenta das poucas axudas que reciben dos consellos as asociacións culturais, tanto en subvencións coma en locais adecuados para desenvolver as súas actividades. Axudas que son tamén precisas para facilitar os trámites de constitución asociativa ou facilitar a axuda

⁵⁷ Ver estudo recente de Víctor P. Díaz e Joaquín L. Novo: *El tercer sector: un análisis de su realidad en Galicia*. Editado por Caixa Galicia, 2005.

de expertos para orientar os organizadores aínda pouco informados. Así o indica unha das nosas entrevistadas cando afirma que moitas veces descoñecemos o que pode facer unha asociación e vémonos tan desbordados polo papelame que gastamos os nosos pequenos ingresos en pagar xestorías. Os políticos deberían ser conscientes de que a actividade cultural podería supoñer, como nalgúns casos o fai, unha importante fonte de iniciativas que redundarían, ao final, en beneficios económicos para a comarca. Un exemplo comentado por un dos entrevistados: a proposta de restaurar casas antigas, as máis típicas, gardando as súas características, á parte de combater o feísmo que inunda a nosa paisaxe, podería ser un atractivo de segunda vivenda, cando non de primeira, e atraer o novo turismo que busca cada vez máis o descubrimento do autóctono⁵⁸.

No aspecto social tampouco se avanzou como sería previsible. Estando esta comarca tan envellecida, non se acertou aínda en lles proporcionar aos anciáns os servizos de atención acordes coas necesidades. A atención a domicilio está a dar os seus froitos, pero aínda é moi escasa. Necesítanse residencias, pero non de calquera tipo: públicas; accesibles ás súas economías —a maioría das pensións son moi escasas—; non masificadas, senón acomodadas ás querenzas dos seus usuarios, de maneira que, con frecuencia, é suficiente unha pequena residencia de día que lle permita á persoa anciá estar atendida debidamente e, ao mesmo tempo, estar preto da súa casa de sempre e dos seus veciños de toda a vida. Así o expresa unha entrevistada:

“Galicia é unha comunidade envellecida, polo que as dotacións económicas para a atención das persoas maiores son moi reducidas. Deberíanse potenciar máis os programas dirixidos á súa atención, tales como a axuda a domicilio —moi precaria actualmente—; a ampliación de prazas en residencias, centros de día; actuacións relacionadas co voluntariado e outras, como transporte adaptado, e todas aquelas relacionadas co apoio ás familias coidadoras. Deberíanse potenciar as actuacións máis como dereitos que como prestacións de servizos ou prestacións económicas. Sinalar, ademais, que este sector de poboación ten unha capacidade económica moi reducida, a maior parte percibe pensións mínimas duns 400 euros ao mes”.

Os servizos sanitarios, en xeral, melloraron en instalacións e atención, segundo recoñecen todos, aínda que non responden á calidade de servizo que era de esperar, dado o nivel de desenvolvemento galego.

Un capítulo á parte requírese para a muller chairega. Practicamente todos os entrevistados recoñecen a súa contribución decisiva no impulso e mantemento das explotacións: as mulleres son as que tiran de todo. En palabras dun deles:

“O labor da muller ten un peso que non está recoñecido. Ten que atender persoas con esas limitacións, as 24 horas do día. A muller ten que deixar de traballar porque ten que atender o seu pai, a súa nai, ou os dous, na

⁵⁸ Sobre a incidencia da cultura no cambio social e identidade galega, o excelente libro de M. Gondar: *Crítica da razón galega*, Ed. A Nosa Terra, 1993.

casa. Estamos a falar tamén da frustración dunha persoa que non pode desenvolver a súa personalidade”.

Nas explotacións familiares son elas, din dous comunicantes, as que realizan gran parte das faenas, xa que, nalgúñas zonas en que predominan as pequenas explotacións, o home tende a traballar tamén fóra, como asalariado ou en traballos eventuais, de modo que elas traballan, pero non constan como titulares nin cotizan como traballadoras. Os papeis, di outra, son cousa dos homes, pero asistir a reunións, levar o ancián ao centro de saúde ou ir ao colexio por causa dos fillos, todo este traballo únese na muller ao da casa e ao de moitas tarefas agrícolas. O caso é que, segundo algún entrevistado, a gran capacidade de iniciativa e de estímulo que a muller deixa demostrado ao longo do tempo está pouco aproveitada ao estar en demasiada dependencia de explotacións agrícolas de pequeno tamaño e de escaso futuro, mentres que está pouco integrada no conxunto da economía comarcal. Outro comunicante precisa algo máis, no sentido de que sería necesario non deixar extinguir a produción familiar, onde o traballo do home e da muller pode combinarse con outros labores complementarios que os enriquezan no seu desenvolvemento persoal que moitas botan en falta. Non ten por que ser o home quen traballa fóra; de feito, xa hai bastantes mulleres rurais empregadas en diferentes servizos. Pero para iso precisase, por exemplo, a axuda de gardarías que apenas existen, salvo Vilalba e un proxecto en Castro de Rei.

4.4. Fortalezas, oportunidades e potencialidades

Resulta curioso, aínda que explicable que, ao afrontar cos nosos entrevistados unha visión sobre o futuro da comarca, case ningún comeza aludindo ao que constitúe a característica máis esencial da poboación: a súa condición de rural e de agricultor⁵⁹. Algunha alusión á situación do concello de Pastoriza fai pensar que dan por suposto a permanencia e progreso das grandes explotacións que alí se concentran, pero non parece esperar moito do resto das unidades de traballo agrícola. Dous comunicantes, non obstante, detéñense en manifestar a súa esperanza. Recoñecen ambos os dous que existe unha riqueza produtiva inmensa que, di un deles, nos vai salvar:

“Eu estou convencido de que hai unha riqueza aquí produtiva inmensa, que estou convencido de que nos vai salvar, porque a riqueza está aí. Igual vivimos un momento de certa euforia e de certo desprezo ao que é a nosa produción, pero tamén hai alarmas claras no mundo presente referentes a que esa alternativa dunha base alimentaria así moi, moi, digamos, produtora, baseándose en deterioracións fortes no produto, no que é a sanidade, no que é a degradación do medio (...). Polo tanto, está a haber aí unha alarma grande, que non é máis porque (...) os que teñen moito poder teñen moita influencia para que non estale toda esta alarma que hai”.

59 B. García Cendán: “O rural galego e as viñas do interior”, en *Lucensia*, n.º 20, vol. X, 2000.

Nesta terra dábase de todo, con invernadoiros e sen eles, di o outro, aínda que se abandonaron moitos cultivos tradicionais, pataca por exemplo, que se deberían recuperar en mellores condicións. É terra agradecida, tanto que moitas parcelas abandonadas que non producían nin toxos, cando se desenvolveu un plan de colonización despois da guerra e a coidaron cos escasos medios da época, converteuse en terra fecunda que aínda permanece. A este respecto, moitos paisanos recordan que, por entón, ningún agricultor da comarca quixo ocupar as casas que construíu o Estado naquela zona de Muimenta, o que deu ocasión a que labradores doutros lugares de España viñesen aproveitar o que os de aquí menosprezaron. Sempre a desconfianza e a pouca valoración do propio que resulta penoso: somos fillos dunha tradición enormemente rica que non somos capaces de valorar.

Destes dous entrevistados, un é pesimista, pois, por exemplo, calquera produción horticola que se promova, di, chocará cos intereses das multinacionais e non prosperará. O outro é máis optimista, pois a conxuntura do consumo, pensa, está en cambio: existe unha inquietude mundial en relación coa alimentación proveniente dos cultivos produtivistas e, se a alarma relacionada co que comemos non crece, é porque os promotores, membros de grandes multinacionais, teñen o gran poder do capital. Pero a preocupación polo ecolóxico, o medio e a natureza é un valor indiscutible dos tempos actuais, o que xa está a incidir na forma de alimentación. E nós, non obstante, aínda non aprendemos a vender a carne producida con todas as garantías ecolóxicas, na nosa zona de montaña. De modo que, di, o que se vende agora como moi moderno —produtos sans, equilibrados, integrados— é xustamente o que nós tiñamos e que aínda podemos ofrecer, aínda que sexa na forma das *delicatessen* das grandes áreas comerciais. Así o expresa el mesmo:

“Todo iso véndese agora como unha cousa supermoderna, cando a nosa cultura produtiva era xustamente iso: unha cultura produtiva sumamente sa, sumamente equilibrada, sumamente integrada (...), había un sistema integrado, compenetrado entre o home, o animal, o monte, a terra (...) iso que agora venden como tan novo, iso nós tiñámolo e podémolo recuperar (...) temos esta capacidade de produción, conforme á estrutura familiar, só temos que escaravellar na tradición (...). Ligado a iso pódese recuperar o antigo sistema de produción familiar”.

Sería, pois, precisa unha política de recuperación da terra para unha produción de base extensiva, tradicional, máis que a intensiva, que incorpora modificacións xenéticas ou tipos de fertilizante pouco fiables. Con iso, conclúe, podería manterse o sistema de produción familiar e a fixación de poboación no mundo rural. Existen, pois, posibilidades, pero aínda non aprendemos a vender a nosa ecoloxía. De feito, a axeitada comercialización dos nosos produtos, di un experto, é aínda unha materia pendente.

O entrevistado que se mostraba máis pesimista, resalta, non obstante, que a comarca é boa, comparada con outras e que a xente está orgullosa dela, de modo que, en caso de haber postos de traballo de certa calidade, mesmo

habería algúns mozos que tenderían a permanecer nela e, efectivamente, os que o fan, aínda que son poucos, móstranse moi eficientes. De feito, a produción láctea pode aínda aumentar, apostila un dos técnicos entrevistados, xa que, aínda que as cotas representan unha barreira para a expansión, hai moitas que poden poñerse en venda como consecuencia das abundantes prexubilacións que se están a producir e que, nalgúns zonas, se combinan con empréstitos de terreos (arrendos encubertos, sen mediación de papeis), o que permite unha rendibilidade desafogada, aínda que ás veces algo precaria pola posible arbitrariedade daqueles empréstitos. Pero o peor, láméntase o noso comunicante, é que a maior parte da produción leiteira é tratada industrial e comercialmente lonxe do seu lugar de procedencia e non polos mesmos produtores. Algo que, entre todos, con apoio das cámaras agrarias e dos sindicatos que na súa zona di ter moita afiliación, podería ir lográndose, aínda que é consciente do peso das multinacionais do sector que xa están presentes nesta comarca.

Varios entrevistados, á parte destes dous, fan referencias ás posibilidades do monte como subministrador de madeira e doutros produtos que se están a perder: castañas, cogomelos, etc. Parece, di un, que a madeira que producimos aquí non ten aínda a calidade que se precisa para a súa transformación, pero tampouco se intentou seriamente a súa mellora, mentres que se deterioran terras de calidade sementando nelas eucaliptos e piñeiros. A este respecto faise fincapé na presenza, nalgunha zona, do monte consorciado (reforestado) que, entre faenas de cortas, limpeza e coidados, están a lles dar emprego a moitas persoas. Pero, sobre todo, varios aluden ás importantes posibilidades que encerra a figura dos chamados montes veciñais en man común, de propiedade colectiva da parroquia que, en moitos casos, non están nin atendidos nin xestionados como é debido; pero hai, non obstante, excepcións para mostrar que é posible extraer abundantes beneficios do coidado destes. Cítase, en concreto, a experiencia de Parga, en Guitiriz, e de Lousada, en Xermade.

“A xeografía marca un tipo de territorio; polo tanto, tamén condiciona un tipo de cultivo e un tipo de gandaría, e un tipo de monte (...). Estanse a dar pasos e hai parroquias con algunha comunidade de montes; por exemplo, a de Parga que está integrada na comunidade de montes de Galicia e vai na vangarda (...), non só do aproveitamento da madeira, senón das canteiras (...). Entón hai por aí unha unión, unha colaboración e, o que é importante, un estudo da vocación de cada monte”.

O estudo da vocación de cada monte e as actuacións correspondentes están a producir unha rendibilidade que reverte en servizos importantes para a parroquia propietaria: restauracións de monumentos, financiamento de asociacións culturais e das súas actividades máis extraordinarias, festas patronais ou feiras ben dirixidas culturalmente que inciden na promoción do turismo, etc. En todo caso, hai un lamento xeneralizado de que a madeira exportada volva á comarca convertida en mobles ou outros produtos, cando ese valor engadido se podería producir aquí onde está a materia prima. Están convencidos de que

tal posibilidade é factible, pero é preciso abrir as mentalidades e aprender a organizarse, o que, ata o momento, é aínda unha materia pendente.

É dicir, hai coincidencia plena entre os entrevistados de que a instalación de industrias é algo a buscar ineludiblemente e, ademais, é factible, se se saben aproveitar certas condicións comarcais: a materia prima, como xa queda sinalado, e os nós de comunicacións que xa son reais e que van selo máis. Algún modelo exemplar de aproveitamento xa está funcionando; por exemplo, Ingemarga que lles dá traballo a máis de dúascentas persoas elaborando pezas de granito extraído de canteiras en Guitiriz, algo que se podería imitar en Abadín. Xa existen, polo demais, algunhas empresas asentadas dende hai tempo na comarca, que se nutren da produción gandeira e agrícola, aínda que, con frecuencia, non exista a integración suficiente entre as granxas e as empresas, pero é factible melloralas. Podería, sen dúbida, haber máis empresas, aínda que, de novo, convén insistir na formación necesaria para abrir mentalidades e favorecer a capacidade de organización e de colaboración.

“Pero ¿sabes a carencia que temos? (...) non son as materias primas (...) somos moi pouco capaces de poder organizarnos aquí para poder facer as transformacións de materias primas. ¿Por que non facemos aquí unha fábrica de iogures, por que non temos unha embotelladora? (...) temos dúas embotelladoras de leite, pero son francesas (...). Aquí podía haber un matadoiro perfectamente, podía haber unha comercialización de moitísimas cousas, porque tamén temos produtos que non sabemos vender. Nós non sabemos vender a carne, das explotacións de montaña fundamentalmente nunca houbo un caso de vaca tola nas zonas de montaña, nas zonas de pasteiros. Pois iso é o que tiñan que facer aquí...”.

O espírito empresarial, en suma, é aínda moi débil e a disposición a asociarse, sobre todo en cooperativas, non está demasiado desenvolvida. Posiblemente a causa dun forte individualismo, pero tamén, nalgúns zonas, por actitudes corruptas que deixaron moi mal recordo e moito desánimo. Dí un comunicante:

“As cooperativas teñen mala imaxe, en gran parte, porque está o esperto que, en gran parte, vai aproveitarse dos socios (...), da boa vontade deles e, cando se decatan, xa non teñen nada máis que débedas (...). Aquí, eu coñezo experiencias de cooperativas que obraron todas de boa fe e foi o esperto aproveitarse...”.

Pero, a pesar de todo, van aparecendo síntomas claros de cambio. Un deles, importante, é a actitude que vai emerxendo nas mulleres que, en palabras dun comunicante, foron sempre o gran soporte da realidade rural e, grazas a elas, mantéñense moitas explotacións. Pero tamén van tomando iniciativas para outro tipo de traballos mesmo, ás veces, con certo carácter empresarial. En Castro de Rei, infórmase, hai un importante número de mulleres que esixiron unha gardaría para os seus fillos que lles proporcione liberdade para traballar fóra da granxa. Está prevista unha empresa de envasado de mexillóns e tanto o xeriátrico como o matadoiro de polos xa lles proporciona traballo a moitas delas.

Así mesmo, dísenos que en Abadín un bo grupo decidiron constituír unha rede de asistencia domiciliaria para atender persoas dependentes, mentres que outras foron constituíndo empresas de limpeza e similares. O mesmo vai sucedendo, en maior ou menor medida, no resto dos concellos. En todos os casos se constata nelas un gran desexo de formarse e, sobre todo, de comunicarse, paso previo decisivo para renovar mentalidades. De feito, dúascentas mulleres apuntadas a unha asociación en Castro de Rei non é pouca cosa, aínda que, á hora das asembleas máis serias, sexan moi poucas as que asisten, pero son bastantes as que seguen algún curso e son case todas as que están presentes nas actividades que lles permiten atoparse.

A pequena realidade de asociacións culturais que emerxen aquí e alí son unha fonte de esperanza. Por unha parte, dan pé a que moita poboación reciba, mediante congresos, encontros con autores literarios ou eruditos na nosa antropoloxía e historia, o moi rico depósito cultural que se garda na comarca; pero, ademais, están a estimular as actividades de artesanía ou de mellora do patrimonio cultural. De feito, a artesanía xa está a dar os seus froitos, tanto en relación co gran mercado —véxase o caso dos queixos de San Simón— coma en relación con pequenos mercados emerxentes que aparecen nas feiras monográficas, abundantes xa, quizais en demasía. En Vilalba queren estender o consumo do seu famoso capón de Nadal a todos os días do ano, así como o seu roscón que era propio das festas e que xa comeza a ter unha presenza excesiva, posto que, lamentablemente, está a correr o risco de deixar de ser artesanal. En todo caso, algún entrevistado non deixa de advertir de cautelas que a Administración debe poñer en relación cos produtos artesanais que, ás veces, non manteñen as necesarias esixencias sanitarias. Tamén o patrimonio cultural se pon en valor, na medida en que vai sendo coñecido e respectado, o que aínda require un grande esforzo, pero ten xa un comezo sólido. En moitos lugares, cada vez máis persoas van descubrindo a importancia daquilo que vían a diario sen decatarse do seu valor. Como exemplo, valla o proposto por un dos entrevistados, a creación, na zona de Abadín, de rutas parroquiais mediante as cales se trata de que os veciños se informen das riquezas que encerran as súas humildes igrexas e inmediacións. Con todo iso, está a crecer o nivel de información e de formación, de cultura á fin, que é indispensable para o inicio de todo cambio social. E incide, ao mesmo tempo, no esforzo de poñer en valor o propio, o que, ao final, deberá potenciar o turismo, que se ofrece cada vez máis como unha nada rexeitable fonte económica de futuro. Aínda que, di un dos comunicantes, as nosas posibilidades de turismo non nos van solucionar o problema de desenvolvemento:

“A pesar de que moita xente fala dos servizos e do turismo, eu creo que isto sen industria non ten saída. Manterémonos co que hai, iremos tirando, pero sen industria, non hai futuro (...). A partir de aí, como non haxa algo de desenvolvemento industrial, eu empezo a collerlle medo ao futuro da Galicia interior, non só desta comarca”.

Naturalmente, para calquera mellora é previo o estímulo proveniente das institucións gobernativas, un compromiso das diferentes administracións que conxuguen esforzos para dotar a comarca de medios aínda inexistentes⁶⁰. Por exemplo, a infraestrutura secundaria de vías que entrelazan os concellos é manifestamente mellorable; aínda existen moitos lugares onde é difícil o acceso de grandes camións para recoller o leite. O mesmo sucede coa calidade da subministración eléctrica e coas condicións de comunicación moderna, telefonía e internet. Tampouco existen, en moitos sitios, os servizos elementais de saneamento e de servizos de augas. A pesar de todo, os entrevistados que aluden a iso tamén recoñecen que a formación vai creando un espírito menos conformista, aínda que, desgraciadamente, como xa queda dito, moitos optan por marchar.

4.5. Obxectivos e liñas de actuación para o desenvolvemento comarcal

Non é doado condensar nuns obxectivos toda a reflexión reflectida nos parágrafos anteriores. Tratemos de sinalar os que xorden de xeito máis claro:

En primeiro lugar, todos coinciden en que é indispensable fixar poboación para que a comarca subsista. Para iso, o primario é lograr a presenza de industrias que se desenvolvan a partir de recursos propios, aínda que un suxire, en plan metáfora de Vigo, a necesidade dunha Citroën para a zona. Segundo el, todo o demais está ben, pero non é suficiente.

“Eu, a única saída que lle vexo, vouno dicir moi graficamente para que me entendas perfectamente, que nos veña a Citroën para Vilalba, ¿explicome? Ou sexa, que nos veña algún tipo de industria para esta comarca con moitos postos de traballo”.

Os outros insisten no redescubrimento do cooperativismo e doutras formas asociativas, tanto na creación de explotacións agrogandeiras rendíbles coma na promoción de industrias de transformación integradas nelas. Do individualismo hoxe dominante, xa saben as tristes consecuencias.

Para este obxectivo, din varios dos nosos informadores, son as administracións as que están chamadas a tirar do carro, pois está demostrado, afirman, que a iniciativa privada non é suficiente. O que con esta se foi logrando é interesante, pero non alcanza a proporcionar a dimensión suficiente para facernos presentes nos grandes mercados e, en palabras dun deles, non se conseguiu que sexamos atractivos para Finlandia, por exemplo. Á parte das administracións, habería que preguntarse tamén como mover empresarios da zona que triunfaron empresarialmente noutros lugares, para que efectúen aquí algúns investimentos empresariais, tal como sucede, por exemplo, nalgúns zonas de Ourense. Con algunhas axudas duns e doutros e o tirón dun mercado de produtos ecolóxicos,

⁶⁰ X. Vence (ed.): *Industria e innovación*, no seu cap. III: “Sector público empresarial e o seu papel na industria galega”.

sería factible, opina algún, a recuperación das pequenas granxas familiares, único medio de fixar o campesiñado nas súas residencias de orixe.

É preciso, así mesmo, saber utilizar os fondos de Europa con sentido de futuro. As infraestruturas son prioritarias: aproveitar os cruzamentos de autovías e potenciar a rede viaria secundaria, así como crear con racionalidade económica e xestionar axeitadamente os polígonos industriais e acelerar, onde estean proxectadas, as concentracións parcelarias ou, no seu defecto, outras formas de facilitar terras para a creación de explotacións rendibles.

Parece cada vez máis imprescindible entender as explotacións con racionalidade empresarial, di un dos entrevistados, observar o modelo que funciona ben para estendelo e saber estar atento ás oportunidades para ocupar o nicho comercial antes de que outros se adianten. Con esta mentalidade, pódese acometer a recuperación dalgúns producións que hoxe se cotizan, aínda que garantindo calidade, como é o caso da carne de porcino.

Outra prioridade no uso dos medios que aínda chegan de Europa é a formación profesional e cívica de todos, pero especialmente dos mozos. É a condición *sine qua non* do futuro comarcal. Habería que revisar a forma en que é percibida entre as familias a universidade que, en opinión dalgúns entrevistados, está excesivamente masificada pola convicción xeneralizada de que só ela é fonte de prestixio. Hai un desaxuste notable entre o ensino secundario e universitario, por un lado, e o mundo do traballo, por outro. Moitos estudantes poderían atopar noutras actividades a fonte de satisfacción que non lles van achegar necesariamente os estudos superiores; a experiencia do fracaso de moitos matriculados é significativa.

“Eu penso que habería que atender a formación profesional (...), aínda hai unha minusvaloración do traballo manual, fronte ao traballo que se considera doutro estilo. Por exemplo, vostede aquí chama a un fontaneiro e ao mellor non o atopa, a un carpinteiro, un encofrador, un electricista. Todas esas profesións (...) o que pasa é que os rapaces son moi remisos, e os seus pais tamén, se o poden facer médico non o fan fontaneiro; e non se dan conta de que o fontaneiro ao mellor gaña tres veces máis que o médico”.

Non obstante, os centros de novas profesións, os módulos de FP adaptados á realidade económica comarcal e outras institucións como as escolas taller xa están a mostrar na actualidade, parece ser, realizacións axeitadas para moitos mozos. Neste sentido, convén utilizar os medios de comunicación e todo tipo de asociacións para ofrecer unha imaxe digna da profesión agrícola ou gandeira, hoxe comparable con calquera outra: a xeneralización das SAT, coa súa contribución á calidade de vida —vacacións, por exemplo— pode ser unha grande axuda neste mister ineludible para a recuperación do mundo rural que caracterizou sempre a comarca chairega.

No esforzo de fixar poboación rural ou urbana, nas vilas e cabeceiras de comarca é imprescindible unha axeitada dotación de servizos sanitarios e sociais. Os entrevistados coinciden amplamente en que se fixeron progresos nos últimos anos, pero aínda é moi insuficiente; son precisos centros de saúde próximos

que eviten as insoportables esperas, gardarías que liberen nais dispostas a traballar como asalariadas e, nun país tan envellecido, as diferentes institucións de atención e coidado dos anciáns, incluídas as residencias, sobre todo de día, que permitan non romper demasiado os lazos afectivos e de identificación coa súa aldea ou barrio de orixe.

Son varios os informantes que insisten en resaltar a calidade da actuación cívica como medio de sentirse actor no seu ámbito social. Necesítase, din, crear ambiente de participación en todas as instancias públicas, comezando polo propio concello. Pero a participación require o paso previo da información e este é produto non só de instancias *ad hoc* —sociedade civil: asociacións de todo tipo—, senón tamén dos encontros aleatorios na interacción diaria veciñal. Por iso é necesario que a xente se atope e fale, que critique e valore o que acontece, o que, ao final, debe redundar no orgullo colectivo do propio.

"A nosa cultura rural... non fomos capaces, non somos capaces de comunicarlle á xuventude. Ás veces o que máis nos custa entender é o que temos máis preto. Vivimos pendentes do que pasa nos centros de decisión ou da moda e non vivimos no noso ámbito que, xa digo, non é só un museo para conservar cousas do pasado, senón que é unha fonte, un viveiro de novas iniciativas".

Antes, comenta un entrevistado, en cada parroquia había a cantina, que era un imprescindible lugar de encontro, ademais da igrexa; hoxe é preciso buscar uns novos lugares que cumpran unha función similar e que permitan o debate máis ou menos formalizado. Trátase de que non se perda a creatividade e iniciativa que sempre tivo a vila. Outro comunicante suxire para iso o aproveitamento das feiras periódicas que se celebran nas vilas e que aínda subsisten con inesperada vitalidade. A elas acoden moitas persoas, co obxecto único de atoparse con amigos e veciños e manter demoradas conversacións e non sería difícil aproveitar esta disposición para proporcionarlles un local fixo e ben acondicionado onde os que o desexen poidan manter debates sobre asuntos do seu interese, contando eventualmente coa presenza dalgún experto. Trataríase de ofrecer un medio máis de intercambiar información para que todos poidan opinar e evitar o silencio reverencial, pero non convencido, que gardan moitas veces os campesiños ante os que teñen poder ou os que se supón que saben. Pero sen descoidar, ao mesmo tempo, a actitude racional de consultar os técnicos antes de entrar en actuacións cuxas circunstancias ignoran.

Case todos os nosos informadores, con máis ou menos convicción, aluden ao fomento do turismo moderno (por oposición ao tradicional turismo masivo en busca de praias), como unha grande oportunidade para a revitalización da comarca ou, polo menos, dalgunha zona súa. Os balnearios, un en activo e outro en construción, poden atraer moitos turistas, pero, aseguran algúns, iso só non abonda para consolidalos; necesítase a oferta dun patrimonio cultural revalorizado cuxa contemplación e gozo ten un forte poder de convocatoria para os que demandan cada vez máis actividades, como o sendeirismo e o seguimento de rutas culturais. Á parte de facer visible o patrimonio histórico, tamén se precisa

evitar o feísmo que invade a paisaxe galega, e o noso en concreto. Para isto, posiblemente haberá que discutir amplamente a formulación actual da lei do solo, que non parece ser a máis axustada á morfoloxía do hábitat desta comarca.

Tomo as palabras dun entrevistado para indicar, en resumo, que a comarca ten futuro, aínda que esixe unha gran concentración de esforzos públicos e privados. Haberá menos explotacións gandeiras, di, pero moitas das existentes poderán, con axudas, buscar outras saídas. Xa comezan a existir pequenas industrias, sobre todo na zona de Castro de Rei e Pastoriza, e algún polígono en proxecto ten, ao parecer, todo vendido. Coa organización do traballo en SAT, os poucos mozos que permanecen atópanse mellor e é posible que se estenda o exemplo. Iso si, hai moitas desinformación en relación cos programas e subvencións administrativas, pero iso pódese e débese corrixir. A cultura é a materia pendente, pero as asociacións culturais seguen en pé e mesmo, mal que ben, van crescendo⁶¹.

61 Para *afondar*, é aconsellable o número 100 de setembro de 2005 da revista *Tempos Novos*, que leva o título de "Galicia innovadora". Nel abórdanse as realizacións e as posibilidades de innovación en todos os sectores económicos e culturais de Galicia. Tamén é recomendable o longo artigo titulado "Activando a cidadanía", publicado no número 61 de xuño de 2002 desta mesma revista.

ANEXO

As 11 entrevistas tiveron, como era de esperar, unhas connotacións moi diferentes segundo o entrevistado, aínda que todas, salvo unha, se desenvolveu nun ambiente repousado, con grande implicación e, en xeral, sinceridade do entrevistado. Algúns demostraron seren grandes coñecedores da comarca, especialmente catro deles que unían a súa curiosidade política aos coñecementos técnicos derivados da súa profesión. Isto, non obstante, non evitou que a perspectiva de cada un estivese moi decantada por comentar a realidade do que tiñan máis próximo, o que ás veces deixou na penumbra consideracións sobre o conxunto que serían, sen dúbida, moi ricas. Aínda que a situación da comarca é, para moitos deles, lamentable e, polo tanto, confesan non percibir moito futuro, sobre todo, para as pequenas explotacións agrícolas e gandeiras, as máis abundantes e, ao tempo, máis precarias, parécenos que ningún deixa de manifestar certo optimismo, se ben, como é lóxico, moi moderado.

N.º	DATA	SEXO	INFORMANTES
1	19/XI/05	H	Representante da Asociación Cultural - Guitiriz
2	19/XI/05	H	Representante do Instituto de Estudos Chairegos
3	19/XI/05	H	Concelleiro do PSOE no Concello de Vilalba
4	27/XI/05	M	Repr. Asociación de Mulleras Rurais de Castro de Rei
5	27/XI/05	H	Representante do Movemento Rural Cristián
6	13/XII/05	M	Traballadoras sociais do Concello de Vilalba
7	13/XII/05	H	Técnico da Oficina de Extensión Agraria
8	13/XII/05	H	Director-xerente de empresa cárnica
9	16/XII/05	M	Traballadora social de Castro de Rei
10	16/XII/05	H	Alcalde (PP) de Castro de Rei
11	16/XII/05	H	Socio de Cooperativa Láctea

5. A FONSAGRADA

No extremo centro-oriental da provincia de Lugo está situada a comarca da Fonsagrada, composta dos concellos de Baleira, Negueira de Muñiz e A Fonsagrada. Posúe variadas paisaxes e ecosistemas e conta, ademais, cun rico patrimonio en arquitectura popular. Por esta comarca transcorre o camiño primitivo de Compostela e o Camiño Real.

É unha zona montañosa con altitudes superiores aos 800 m e puntos que alcanzan os 1.200 m. Fronteira co Principado de Asturias na parte leste e norte, linda tamén coa Mariña Oriental ao norte, ao sur cos Ancares e ao oeste coas comarcas de Lugo e Meira. O territorio está regado polos ríos Miño, Eo, Navia e nel ten nacemento o río Neira.

Nunha extensión de 679,5 km² habitan, segundo os datos do padrón municipal do ano 2005, un total de 6.908 persoas. A densidade de poboación é, polo tanto, de 10,17 persoas/Km². Os datos ofrecidos polo Instituto Galego de Estatística móstrannos unha estrutura poboacional cun 37% de persoas de 65 ou máis anos, un 56% no intervalo de 16 a 64 e só o 8% menor de 16 anos. O crecemento vexetativo é negativo, cunha perda de 68 habitantes no ano 2004.

O 52% da poboación é masculina e no intervalo de 16 a 64 anos atópase o 60% dos homes, fronte á poboación feminina, que conta só cun 51% de mulleres nesa mesma franxa de idade. Segundo os datos do censo de poboación de 2001, a taxa de actividade media da comarca está en 53,9% para os homes e en 39,5% para as mulleres.

Nos datos sobre o mercado laboral da comarca para o ano 2004, editado pola Xunta de Galicia, obsérvase o peso do sector primario no emprego comarcal; de feito, o 68% das persoas contratadas traballan neste sector. Tamén obtén relativa importancia no tecido empresarial, xa que a cuarta parte das empresas desenvolven esta actividade. O sector servizos vai consolidándose na comarca: emprega o 18% das persoas contratadas por conta allea, desenvolven esta actividade a maioría das empresas do territorio (54%) e xera o maior número de iniciativas de autoemprego, cun 71% dos traballadores e traballadoras por conta propia. A construción caracterízase por ter unha forte presenza entre o autoemprego (18% dos autónomos e autónomas) e a industria aparece como o sector menos desenvolvido da zona.

As persoas entrevistadas recoñecen as características descritas da comarca, aínda que son pouco conscientes do peso progresivo dos servizos no mercado de traballo, reclamando maior presenza dos sectores secundarios e terciarios. Nos seus discursos destacan consensos xeneralizados nos seguintes aspectos:

- A percepción dun territorio en declive, pouco desenvolvido e con características sociodemográficas marcadas pola perda de poboación.
- A denuncia de falta de investimentos e apoios por parte das administracións cara ao territorio que incrementa o risco de desaparición do rural.
- A identificación dos potenciais endóxenos de desenvolvemento da zona centrándoos nos recursos naturais, sendo os máis destacados os recursos forestais e os atractivos ambientais e culturais, como base do desenvolvemento turístico da zona.
- A demanda dos investimentos considerados estratéxicos: equipamentos e servizos para as persoas maiores, en especial residencias, unha vía rápida de comunicación con Asturias e a dotación de polígonos industriais para o desenvolvemento dos sectores económicos dos municipios.

Finalmente, convén apuntar a impotencia e o desespero ante a falta de futuro do territorio que se desprende dos discursos, como se mostra neste fragmento:

"Entón é iso, a poboación moi envellecida, os nenos non nacen, a xente maior, pois os máis maiores xa morren e o resto imos quedando aí, que non sei se teremos tamén que coller as maletas e irnos. Porque expectativas de futuro ningunha..."

5.1. Descrición e caracterización xeral

A maioría das persoas entrevistadas describen o municipio da Fonsagrada onde viven ou desenvolven a súa actividade profesional. Poucas fan referencia á comarca e aos outros dous municipios que a conforman. Nestes casos, as características con que describen a comarca coinciden coas realizadas sobre o municipio da Fonsagrada e as referencias aos municipios de Baleira ou Negueira de Muñiz realízanse en termos comparativos, para resaltar A Fonsagrada como territorio idóneo para ser cabeceira e centro da comarca.

"(...) entre Baleira, Negueira de Muñiz (...) seguro que A Fonsagrada é unha cabeza de comarca importante e relevante".

"A min paréceme que A Fonsagrada é o municipio que máis posibilidades ten".

A lei de desenvolvemento comarcal de Galicia ten como obxectivo o desenvolvemento das comarcas galegas, e crea como órgano de planificación e coordinación, entre outros, os consellos comarcais e como órgano de xestión e coordinación no territorio as fundacións comarcais para o desenvolvemento. No Mapa Comarcal de Galicia aprobouse a relación e composición das comarcas galegas, entre elas a da Fonsagrada, que foi unha das zonas piloto para o modelo de comarcalización.

Neste territorio constituíuse o Consello Comarcal, que está vinculado á Fundación Comarcal da Fonsagrada. Esta iniciativa da Xunta de Galicia para agrupar localidades e realizar as accións conxuntas dun plan de desenvolvemento elaborado para a zona é percibida polas persoas entrevistadas como algo alieo á identidade e ás necesidades da comunidade.

As referencias á comarca realízanse con afirmacións tales como "o proceso de comarcalización" ou "os organismos comarcais" e constátase un proceso de creación de estruturas organizativas funcionais que carecen aínda da cohesión interna necesaria para intervir eficazmente no territorio coa participación activa dos seus protagonistas.

"As comarcas fundáronse, pero é algo que de momento aínda non está, a xente non o asimilou (...), están un pouco baleiras de contido".

A identidade colectiva baséase na pertenza á localidade; non obstante, os discursos subliñan algunhas características diferenciais de ser da Fonsagrada como elementos que impiden ou frean o desenvolvemento e o necesario cambio para a supervivencia do territorio; estas características podemos resumilas en:

- O localismo que marca o descoñecemento do externo e o freo á integración no mundo.

"(...) a xente da Fonsagrada é marabillosa, a xente da Fonsagrada é así, marabillosa si, si pero ¿a custa de que? ¡Que estamos a abandonar de nós mesmos!, ¿que é o que estamos a tapar?, ¿que é o que non deixamos ver...? Estivemos sempre moi illados e iso fai que te teñas que valer sempre por ti mesmo e que quizais non sabes demasiado dos demais, ¿non? Entón aí eu si que vexo que hai como un sometemento ao de fóra ¿non? Non sei, non remato de reivindicar, é dicir: ¡pois veña! E sentirse parte do mundo, porque alí é como que a xente, é como que non nos sentimos parte do mundo".

- O inmovilismo e falta de iniciativa que os fai ser dependentes.

"A Fonsagrada eu diría que está aletargada. Resignada".

"A xente da Fonsagrada é moi traballadora, pero é unha xente con pouca iniciativa".

"Aquí estamos acostumados a que alguén tome a iniciativa, logo a xente é moi colaboradora e gústalle participar, e gústalles colaborar".

A este discurso crítico sobre a propia comunidade e a súa incapacidade para ser motor dos cambios necesarios para a súa supervivencia, únese unha crítica á falta de apoios e á ineficacia das medidas tomadas pola Administración.

5.1.1. Características socioeconómicas

Na descrición do territorio sublíñanse, sobre todo, as características sociodemográficas. Estas preséntanse nun discurso moi interiorizado pola poboación, unánime. Todos os informantes coinciden nunha morfoloxía social do territorio, que vén sempre determinada por dous grupos de características evidentes para todas as persoas entrevistadas:

- A grande extensión e a alta dispersión da poboación no territorio.
- O envellecemento acentuado e un despoboamento incesante e rápido en poucas décadas influídos pola emigración dos mozos e, nestes últimos anos, das mulleres.

"(...) é unha zona moi despoboadá, con poboación moi maior, poboación moi envellecida (...)".

"Cada vez máis, o concello perde poboación. Hoxe en día conta con 5.000 habitantes, pero hai vinte anos tiña 9.000; entón neste tempo perdeu ao redor de 4.000 habitantes, esa é das características máis importantes na Fonsagrada (...)".

A ampla superficie da comarca e a dispersión da poboación son percibidas como problemas de difícil solución que requiren de grandes investimentos en infraestruturas. A iso únese o envellecemento da poboación e un saldo vexetativo

negativo, que configuran un territorio en decadencia, con dificultades en achegar recursos humanos que poidan soste o desenvolvemento. Esta situación é percibida e expresada nos discursos de forma unánime.

A dependencia dos recursos naturais e da actividade económica relacionada co sector primario é outra das características do territorio que todas as entrevistas resaltan. Tamén subliñan que o potencial de desenvolvemento do territorio está precisamente neses sectores e recursos.

"A Fonsagrada é unha comarca agrícola gandeira, sobre todo (...) con moito, non me acordo exactamente do número de cabezas de gando que hai, pero en Galicia é unha das comarcas con máis cabezas de gando (...). Temos unha masa forestal importante, temos uns bosques preciosos, Fonsagrada está cruzada por varios ríos; é dicir, son cousas que se deben aproveitar, para seguir tendo investimentos".

Aínda que os recursos naturais e o sector primario-forestal e os subsectores derivados destes son percibidos como os recursos endóxeos do territorio, aflora en todas as entrevistas a interiorización dun modelo de desenvolvemento baseado na industria como sinónimo de riqueza e de creación de emprego. Un dos informantes formula o futuro económico baseado na suma de pequenas e medianas empresas competitivas e diversificadas.

"O futuro da comarca pasa pola industrialización, porque un polígono industrial que poida traer a xente, a empresarios con posibilidades de investir diñeiro..."

A actividade económica maioritaria na que se emprega a maioría dos habitantes da comarca é a agricultura. Esta realidade reflíctese nos discursos das persoas entrevistadas, facendo maior fincapé no subsector da gandaría. Non obstante, a situación do subsector gandeiro é percibida polos informantes de dúas formas diferentes: nunha resáltase a modernización do sector e na outra acentúase a permanencia do minifundismo e a falta de competitividade da economía tradicional agrogandeira, necesitada de fontes complementarias de ingresos.

"A gandaría foise autorregulando ela, a gandaría está bastante concentrada, no sentido en que as explotacións que hai, hai moitas menos que hai vinte anos, pero hai máis número de cabezas, porque as explotacións son máis grandes, teñen menos titulares, pero con maior número de reses".

"(...) Aquí hai xente que vive con explotacións de 4, 5, 10 cabezas de gando; obviamente, dificilmente poden chegar a fin de mes con ese nivel".

Fronte a ese subsector, preséntanse os recursos forestais como un dos de maior valor do territorio, pero neste caso aínda sen explotar e coa ameaza continua dos incendios forestais.

Nos servizos traballa o 34% da poboación ocupada, sector que os entrevistados caracterizan por estar dirixido ao mercado interno e que actualmente xera pouco emprego. Consideran que está en risco, ao vincular a creación e

permanencia dos servizos coa demanda poboacional interna, pois unha sociedade en regresión poboacional pon en risco o mantemento e o crecemento deste sector.

O turismo-hostalaría percíbese como un dos subsectores económicos potenciais que está en vías de desenvolvemento, baseado fundamentalmente na riqueza ambiental da comarca e no turismo rural.

A industria na comarca é practicamente inexistente, a excepción da industria louseira local, que aglutina o maior número de traballadores da zona; as demais están relacionadas coa agroalimentación (industrias cárnicas) ou co sector forestal (serradoiros ou madeireiras), industrias pouco intensivas en man de obra.

O subsector construción emprega o 11% da poboación activa ocupada e é definido polos informantes como unha actividade estancada.

O discurso sobre a situación do tecido social do territorio presenta dúas percepcións da realidade totalmente distintas: unha delas reconece que se caracteriza por ter peso específico na zona e estar ben organizado, mentres a outra aprecia a carencia de tecido social e a falta de interese político por apoiar e incentivar o asociacionismo.

“Non hai tecido social, pero non o hai porque aínda que a todos os políticos lles gusta que haxa asociacións, sinceramente non é así; é dicir, é moito máis doado gobernar un territorio cando a xente está dividida”.

Non obstante, a necesidade de articular a participación social e de apoiar o asociacionismo é consensuada por todos e a responsabilidade desta tarefa adxudícaselles ás administracións públicas. Pero criticase o pouco interese por parte da cidadanía en participar, o que frea as iniciativas das administracións.

Todos recoñecen o papel fundamental que xogan as organizacións sociais, á hora de conseguir obxectivos e mellorar a situación do territorio. Non obstante, este interese común non se traduce en compromisos de acción, deixando que outros se ocupen do custo desa acción colectiva, o que se traduce na falta de participación dos socios e na delegación de todas as accións e decisións en mans das súas directivas.

“Imos ver, se non hai un interese dende o concello e tampouco unha gran demanda dos interesados, é o conto de nunca acabar. ¿Como vas ti gastar o tempo en algo que igual non lles interesa?”.

“Non sei, nas asociacións a xente si que está implicada (...), realmente os que traballan son os da directiva (...), pero a xente tamén pasa...”.

5.1.2. Percepción de ruralidade periférica e deficitaria da comarca

A situación socioeconómica que definen consensuadamente do territorio vai unida á percepción de ser unha zona illada, periférica e que, sobre todo, xera o

sentimento de estar abandonado por todas as administracións, en especial pola autonómica.

Unha expectativa de cambio dese abandono exprésase na esperanza de que a nova cor política do goberno da Xunta de Galicia poida traducirse en maiores apoios á zona.

“A corporación que hai hoxe no concello é dunha cor política que non ten a maioría, entón, pois, non sei, de momento o único que fixo foi un pouco a conservación de vías públicas (...). Espero que agora que o Goberno central e a Xunta teñen a mesma cor lles poidan botar unha man e poidan facer moitas cousas que son necesarias (...)”.

A frustración e a impotencia social despréndese de todos os discursos nos que se subliñan a imposibilidade do desenvolvemento e do crecemento da zona sen axuda das entidades e administracións públicas supralocais, opinións onde tamén se expresa o medo á desaparición dos municipios da comarca.

Son especialmente significativas as referencias que se fai a Asturias, sentíndose en desvantaxe histórica cos territorios desta comunidade fronteirizos a eles e reivindicando a posición estratéxica da comarca da Fonsagrada na comunicación entre ambas as dúas comunidades. Marcan a diferenza de trato entre o Principado de Asturias e a Xunta de Galicia para territorios de características físicas moi similares.

“Asturias para nós sempre foi como aquela comunidade que estaba por enriba de Galicia en servizos; e é verdade, cando na Fonsagrada non había luz na maioría dos núcleos rurais, en Asturias si que había, as estradas sempre foron mellores na zona de Asturias que na Fonsagrada, como está tan preto pois nóvalo (...). Viamos que eles tiñan unhas condicións de vida mellores que as nosas e sempre foron onde nos fixamos (...) o noso referente eran os municipios de Asturias”.

As persoas entrevistadas, en xeral, definen o seu territorio como pobre, illado, con escasos servizos e infraestruturas e con pouca capacidade de atracción de poboación. Expresan a dicotomía urbano/rural en termos de maior ou menor calidade de vida que se pode ofrecer e posicionan o seu territorio en desvantaxe respecto da cidade e, polo tanto, con graves dificultades para satisfacer as expectativas de calidade de vida de calquera persoa na actualidade.

“Somos unha comarca pobre; é dicir, cando nós temos que ir traballar fóra, entón mal podemos recibir xente, porque a xente ao final tamén, aínda que sexan inmigrantes, se viven nunhas condicións, ás veces tamén penosas e tal, veñen un pouco, tamén buscar un nivel superior ao que teñen nos seus países de orixe”.

5.1.3. A situación da muller

A poboación da comarca é, na súa maioría, poboación masculina determinada polo menor peso das mulleres no intervalo de idade de 16 a 64

anos. Esta situación de descenso de mulleres na poboación potencialmente activa é unha realidade percibida polas persoas entrevistadas e é valorada como outra grande ameaza para a pervivencia da comunidade.

Se a emigración se caracterizou en principio por ser masculina, acompañada posteriormente polos compoñentes da unidade familiar, na actualidade este proceso é protagonizado cada vez máis polas mulleres novas do contorno. As mozas que, en xeral, ampliaron os seus estudos en maior grao que os homes, buscan emprego no sector terciario e/ou permanecen nas cidades onde finalizaron os seus estudos.

“Temos unha poboación masculinizada, as mulleres é como que marcharon. Tamén despois, se se observan os estudos, hai máis mulleres con estudos ca homes (...). Os homes teñen máis saída porque hai unha louseira que é a máis potente e a que máis empregados ten”.

O perfil medio da persoa desempregada da comarca é o dunha muller, con experiencia profesional, entre 36 e 45 anos, con certificado de escolaridade, cunha demanda de emprego de menos de 6 meses, proveniente do sector servizos e demandante de emprego como muller de limpeza.

A segregación ocupacional por sexos reflíctese claramente nos discursos, onde se diferencia entre traballos masculinos e femininos. Esta tipificación por sexos das ocupacións aparece en todos os discursos e defínense como traballos de mulleres ou para mulleres actividades laborais que son extensións das funcións que desenvolveu tradicionalmente a muller no ámbito doméstico, tales como coidadoras, limpadoras, cociñeiras ou actividades similares. Os discursos constatan unha interiorización clara da división do traballo por sexos baseada no desempeño de papeis e funcións por xénero que se produce no seo da familia.

Os datos mostran que a actividade feminina se desenvolve fundamentalmente no sector agrícola e nos servizos da comarca. Nas entrevistas reflíctese esta situación de desvantaxe da muller e esgrímese a falta de oferta de emprego no sector servizos como a causa fundamental da saída do territorio das mulleres novas.

“(...) a muller aquí é a gran fracasada (...), dáte conta de que A Fonsagrada, ao ser unha zona basicamente de comercio e os servizos que ofrece é na hostalaría, o único en que poden traballar é na hostalaría, porque o home aínda pode ir á construción, pero a muller aquí o único, a alternativa que ten, é o tema hostaleiro e o tema de axuda a domicilio”.

En poucos discursos se fai referencia á posibilidade da muller de inserirse no mercado laboral doutros sectores da zona (louseira, construción...), senón que, máis ben, descartan esta posibilidade baseándose nos estereotipos que lles asignan traballos diferentes a homes e mulleres, estes últimos considerados traballos de homes ou para homes.

"Unha muller non vai ir traballar na louseira, nun taller de mecánica; se teñen un home novo non entra unha muller, nun serradoiro non entra unha muller (...). Se hai un centro de maiores, está rexentado por mulleres, se hai unha gardaría, van as mulleres. ¿Que pasa? Que na Fonsagrada non hai. ¿Onde se colocan as mulleres? A facer a limpeza nunha casa, a facer unhas horas. Os comercios como son pequenos están atendidos, a maioría, polos seus propietarios. Non hai grandes áreas".

No discurso sobre a situación da muller na zona faise visible a segregación laboral horizontal; é dicir, a concentración dos empregos femininos no sector servizos. Só os discursos emitidos por algunhas mulleres aluden á segregación vertical (concentración dos empregos de mulleres nas categorías profesionais inferiores, máis precarias e menos remuneradas) e á necesidade de medidas de conciliación entre vida laboral e persoal/familiar.

A permanencia da muller no territorio tamén se vincula a unha maior calidade de vida, pero neste caso ponse a énfase nas mellores condicións que actualmente teñen os fogares das zonas rurais, o que marca a función da muller no ámbito doméstico.

"No tema da muller nunca fixemos nada, e non o intentamos tampouco (...). Afortunadamente, hai máis medios e máis servizos e máis iso, entón aquí temos un instituto, fan o seu bacharel entón; aquí podía quedar moita xente, o que pasa é que están moi mentalizados e prefiren marchar á cidade, pois a servir, pois a traballar no que atopen, que quedar aquí na casa de labrador e hoxe na casa de labradores non se vive tan mal como se viviu, porque eu coñezo afortunadamente moitas casas de labradores e, home, hai de todo, pero a maioría pois teñen as casas moi ben arranxadas, teñen a súa televisión, teñen o seu coche, teñen neveira, teñen conxeladores".

Esta identidade de xénero entre muller e ámbito doméstico crea discursos que culpabilizan a muller de non se integrar no ámbito laboral.

"Sobre todo é un traballo de varóns, masculino (referíndose á louseira e á madeireira) (...). A muller, sobre todo, está arraigada no ámbito da casa, o de traballar fóra asúmeno menos, van á restauración ou coidar nenos pequenos".

5.2. As políticas e actuacións públicas

O coñecemento sobre as políticas desenvolvidas na zona é escaso. Son as persoas vinculadas á política local as que emiten os discursos sobre elas, mentres que o resto se centran no relato e na avaliación dalgúns programas e actuacións concretas realizadas na zona.

Pode concluírse que todas as críticas aos programas e actuacións realizadas no territorio, así como as demandas á Administración para actuacións consideradas imprescindibles, se resumen na necesidade dunha política territorial integral para a comarca que se fai visible na demanda dun estudo previo de

necesidades e actuacións, nun plan de desenvolvemento ou nun estudo para elaboralo.

"A Fonsagrada tiña que ter un plan de desenvolvemento dende hai quince anos..."

O discurso das persoas entrevistadas alleas ás administracións e entidades participantes nos programas e accións que se desenvolveron na zona pon de manifesto a falta de información que teñen tanto dos obxectivos coma das actuacións realizadas. A maior distancia entre a persoa informante e o centro de decisións, menor é o coñecemento das accións desenvolvidas e maior é a crítica pola falta de actuacións ou pola ineficacia destas.

Os discursos sobre políticas e actuacións céntranse en:

- A carencia de infraestruturas e servizos na zona.
- O papel das administracións públicas no desenvolvemento da comarca.
- Valoración da Fundación Comarcal e os programas europeos desenvolvidos na zona.
- Valoración xeral doutras políticas e actuacións: agrícola, benestar social, educación...
- Necesidade da participación social na planificación do desenvolvemento local.

5.2.1. A carencia de infraestruturas e servizos na zona

Todas as persoas entrevistadas fan fincapé na carencia dunha política de infraestruturas e servizos colectivos. A percepción de illamento concrétese na falta xeneralizada de investimentos e servizos que consideran imprescindibles: estradas e vías de comunicación, electrificación, abastecemento de auga, centros de día, residencias para persoas dependentes, telefonía, acceso ás novas tecnoloxías de información e comunicación...

A referencia a estas necesidades, percibidas como imprescindibles para a supervivencia do territorio, vén unida a unha crítica á falta de apoio das administracións e á incapacidade do propio territorio de levalas a cabo sen financiamento externo. Son estas liñas discursivas as que invaden continuamente a opinión sobre calquera outro tema.

Se ben a maioría reconece actuacións en infraestruturas, non obstante subliñan que son insuficientes ou que quedaron obsoletas, ao non responder ás necesidades e impedir o desenvolvemento.

"(...) quedan aínda moitos quilómetros sen asfaltar. Despois saneamento, ¿que saneamento?, hai só catro núcleos dos trescentos con saneamento. A recollida de lixo aínda se implantou hai seis meses (...). Rede eléctrica, temos moitos núcleos, non sen luz, que a verdade é que todos os núcleos rurais teñen luz, pero non coa suficiente potencia (...)"

Das actuacións que están planificadas e que aínda non se executaron ou están interrompidas, son a estrada de unión con Asturias e a residencia para persoas maiores as que máis expectativas crean, xunto co polígono industrial, polo seu papel estratéxico na zona.

"A necesidade máis imperiosa, unha residencia e un centro social, entón niso tamén se está a traballar, a ver se se logra rematar esa residencia, facer outra, porque a poboación da Fonsagrada é moi maior (...)"

"Agora a estrada de Fonsagrada-Lugo está arranxada, pero eu penso que todo podía mellorar un pouco (...). Penso, ao mellor, que se houboese unha saída cara a Asturias, ¿sabes?, cara ao interior de Asturias, que se podería potenciar por aí. Así uniría Fonsagrada con Galicia con Asturias, neste momento son estradas pequenas".

Apúntase tamén o risco a non ser dotados con infraestruturas e servizos ou mesmo a que sexan eliminados os proxectos existentes, ao depender a adxudicación deses investimentos de criterios relacionados co número de habitantes nun territorio.

"De momento hai unha liña de autobuses e ten uns servizos bastantes regulares. Non sei, como sigamos así de poboación... E é que eu, agora mesmo, non me explico como manteñen a liña esa. Non sei como funciona, pois ao mellor obríganos a mantela (...)"

"(...) entón é máis doado concentrar a xente en cidades que investir en zonas como A Fonsagrada; é dicir, é moi custoso porque ao estar tan diseminado, o custo de servizos é maior e entón o atraso que estamos a sufrir é tremendo, iso é o que provoca que a xente non quede na Fonsagrada".

5.2.2. O papel das administracións públicas no desenvolvemento da comarca

A denuncia continua nos discursos da falta de apoios das administracións, ás que se responsabiliza da situación actual da zona, é practicamente xeneralizada. Tamén o é o papel central que estas deben ter na planificación e apoio para o desenvolvemento da zona.

As persoas entrevistadas diferencian entre a responsabilidade da Xunta de Galicia e a dos concellos na situación actual do territorio. O peso da súa crítica recae na Administración autonómica fronte á Administración local, á que lle recoñecen pouca capacidade financeira para acometer os proxectos de infraestruturas e á que valoran polas súas actuacións.

O arraigado sentimento de ser un territorio marxinado polos poderes públicos refórzase ante a percepción dos territorios asturianos fronteirizos, en mellores condicións de infraestruturas e servizos ca eles. Esta marxinación fainos sentirse abandonados á súa propia sorte e impotentes para frear o despoboamento incesante.

“A min paréceme unha falta de implicación dos poderes políticos, vamos, non cabe dúbida; entón, por exemplo, o abandono dos sectores que podían ser fortes na zona, como é a agricultura e como é o forestal. O tema forestal e o turismo pois están abandonados, o tecido empresarial non existe, soamente o que boamente fixo a xente, os pequenos empresarios, de seguir, resistir e tal, pero non houbo unha implicación política a ningún dos niveis. Entón que pasa, que cando non hai iso, pois a xente vai dexenerando, dexenerando ata que remata, as mulleres vanse e os homes tamén”.

As causas polas que a Administración autonómica non intervéen eficazmente están relacionadas cos criterios de distribución dos investimentos e coa súa rendibilidade electoral. Volven formular a dicotomía rural/urbano, en tanto maior concentración de poboación supón maior número de persoas beneficiadas (votos) con menor investimento. O discurso sobre políticas e actuacións está enriquecido con reflexións sobre os políticos, a política e a necesidade de cambio destas.

“A Fonsagrada ten porvir, pero eses investimentos a curto prazo, se só miran rendibilidade electoral non a van ter, porque aquí non hai votos, aquí vas investir miles de millóns de pesetas e non vas ter un caudal de votos coma se os invistes dándolle servizos a un barrio de Vigo e, para facer iso, teñen que crer (...) ten que haber vontade”.

Non obstante, a demanda á Administración autonómica realízase acudindo a argumentos de solidariedade territorial e con certo desespero. A situación da Fonsagrada é común a todas as zonas rurais afastadas das cidades e, polo tanto, a falta de apoios e de planificación mídese en termos de supervivencia do rural, aínda que se valore en relación coas necesidades das zonas urbanas. Formúlase neste discurso un dos argumentos das políticas do desenvolvemento rexional: a pervivencia das zonas rurais como complemento das necesidades de ocio e tempo libre das cidades.

“¿Que se debe facer agora? ¿O que debe facer a Administración? Home, penso que, aínda que é tarde, vaia, polo menos, para seguir mantendo e se se cre e se é posible crer no rural, se lles parece que o rural ten que seguir existindo, o que hai que facer na Fonsagrada e en zonas coma A Fonsagrada é activar o desenvolvemento íntegro; é dicir, que o abranga todo, que abranga agricultura, o tema forestal, que abranga o tema turístico porque é algo que está aí, é dicir, a xente de cidade tamén necesita algo do campo para osixenarse as fins de semana (...)”.

Consideran que as administracións públicas son as responsables de elaborar plans estratéxicos para a zona, as responsables de dotar e articular os medios e ferramentas necesarias para levar a cabo as accións coa maior eficiencia e eficacia posibles. Sinalan o Concello como a entidade que debe desempeñar o papel principal, apoiado sempre polas outras administracións. Nesta afirmación xeneralizada evidénciase a confianza da cidadanía nas administracións, pois vese representada nelas.

"A iniciativa tena que coller o Concello, o alcalde que estea correspondente no seu momento e a corporación que estea con el e facer un estudo un pouco serio, un pouco formal e, se hai que buscar algunha xente que dea algunha opinión preparada nestes temas, pois mellor".

As limitacións das administracións locais son recoñecidas pola maioría das persoas entrevistadas, pero tamén se lle recoñece os esforzos por superar estas limitacións buscando o apoio doutras administracións.

"Cun orzamento de 250.000.000 millóns de pesetas, como ten o concello da Fonsagrada, o único que podes facer é dar ideas, porque servizos é imposible, non hai capacidade económica para lles dar servizo a 5.000 persoas e a 300 núcleos rurais (...). Non temos capacidade económica suficiente como para lles seguir dando servizos aos cidadáns".

5.2.3. Valoración da Fundación Comarcal e a súa función no territorio

Os discursos expresan, en xeral, o descoñecemento dos obxectivos e accións da Fundación Comarcal e a súa función no territorio. Recoñécese a necesidade de colaboración entre os distintos axentes de territorio e a participación da cidadanía, pero sublíñase o fracaso desta iniciativa comarcal, valorada só en tanto xestora de programas europeos e executora de actuacións de apoio á creación de empresas.

A Fonsagrada formou parte das comarcas piloto deseñadas pola Xunta de Galicia e incorporouse ao plan comarcal galego xa no ano 1991 e a Fundación Comarcal constituíuse en escritura pública o 28 de novembro de 1994. Ten a súa sede na localidade da Fonsagrada e os obxectivos que persegue son: o desenvolvemento integrado e sostido da comarca, a participación activa da poboación no desenvolvemento, a creación de organizacións intermedias con ese fin e propiciar un achegamento entre as administracións e a poboación.

O órgano de goberno é o padroado da fundación do que forman parte representantes da Xunta, da deputación provincial, os alcaldes dos concellos da Fonsagrada, Baleira e Negueira de Muñiz, e tamén se contemplaba a representación dos sectores estratéxicos. O órgano responsable da xestión ordinaria e da execución dos acordos do padroado delégase nunha xerencia unipersonal con vinculación laboral que, no caso da Fonsagrada, foi contratado en 1998.

Este padroado careceu de representación do tecido socioeconómico ata a súa selección como grupo de acción local en 1995 para a xestión do programa europeo Leader II. Esta participación reduciuse ás comisións sectoriais e executivas sen representación nos órganos de goberno da entidade.

A complexidade organizativa das comarcas e entidades comarcais é de difícil comprensión para a cidadanía:

- Por unha parte, a formación e constitución dunha comarca realízase coa creación dun consello composto por representantes das adminis-

tracións públicas territoriais e cuxas funcións son de apoio á planificación e á coordinación dos plans de desenvolvemento comarcal (PDC).

- Por outro lado, artículase o desenvolvemento e a xestión destes plans nunha entidade sen finalidade de lucro, como é a Fundación Comarcal, na que se integra o consello. A súa función é basicamente de execución e promoción. Esta entidade pode ser considerada grupo de acción local se tamén quedan representados os sectores estratéxicos.

Nalgunhas entrevistas tamén se fai referencia ao grupo de acción local denominado Asociación Eo-Rodil. Recoñécese a actuación de Agader na zona xestionada por este GAL, formado por representantes dos concellos da comarca da Fonsagrada, aos que se engaden dúas localidades máis: Ribeira de Piquín e A Pontenova, ademais de formar parte un número considerable de entidades e empresas da zona. Esta iniciativa foi liderada polo concello de Baleira e xera algunhas críticas:

"(...) Por exemplo, ti concibes que se queres ser socio da Fundación Eo-Rodil, que é a que determina como se vai levar a cabo o programa de Agader, para ser socia desa fundación, ¿concibes que teñas que pagar 50.000 pesetas? Pois esa fundación colleuna o alcalde de Baleira, montouna como... non sei como fixo, e que el claro, el fixo ben para o seu municipio porque agora os socios maioritariamente son de alí.... O que non entendo eu é como o concello da Fonsagrada, nin o concello de Nequeira de Muñiz deixa que pase iso, a ver, ¿como se entende? ¿E como a Administración, que ten que tutelar que as cousas funcionen, deixa que pase isto? Ben, non o entendo".

A falta de información sobre o proceso, os obxectivos e as funcións de toda esta armazón organizativa tradúcese nos discursos nunha confusión absoluta entre comarca, fundación e administracións. Queda oculta a participación das administracións no territorio e tamén da fundación, que aparece como un recurso descoñecido, mesmo para os sectores que se beneficiaron das liñas de subvencións xestionadas por ela.

"A fundación, o papel dela debería ser o de informar das posibilidades de creación de empresas, os trámites que se deben levar a cabo, o tipo de axudas que hai, eu penso que sería iso, penso que é o que fan (...). Non sei, no fondo, que é o que fan, como o tramitan. De todos os xeitos, penso que agora mesmo teñen en marcha varios proxectos".

Por outra parte, a falta de dotación da fundación comarcal, reducida a unha persoa cargada de funcións (xestión económico-financeira e de proxectos, dinamización, promoción, formación, representación...) que, en ocasións, foi apoiada por persoal técnico e auxiliar financiado polos programas de desenvolvemento rural que se realizaron na zona, reduce considerablemente a capacidade de conseguir os obxectivos marcados pola entidade.

Esta situación plásmase nos discursos: fanse continuas referencias ao que deberían ou terían que facer. É un discurso crítico. Os argumentos explicativos deste fracaso fundaméntanse, na maioría dos casos, na frustración

das expectativas que xeraban as entidades comarcais. É un discurso do ausente. Podemos resumir estes argumentos nos seguintes grupos de carencias detectadas polo grupo de informantes:

A. CARENCIAS RELACIONADAS COAS FUNCIÓNS E ACTUACIÓN DA FUNDACIÓN:

- A falta de contidos, competencias e utilidade que é descoñecida pola poboación.

“Entón se cres, e dende a Xunta cren, que as comarcas deben existir, agora o que hai que facer é darlles competencias e entón son elas as que deben desenvolver, un pouco aglutinar (...)”.

Nos discursos observamos un aparente paradoxo: demandan das entidades comarcais que executen uns obxectivos e funcións que en realidade coinciden coa finalidade da fundación. Isto pode explicarse pola falta de información efectiva desta entidade no territorio e/ou polo incumprimento dos fins para os que foi creada.

- A falta de información á cidadanía: as persoas descoñecen tanto as funcións, como as actuacións levadas a cabo. Só recoñecen algúns dos resultados da xestión de proxectos relacionados coa creación de empresas ou a axuda a investimentos para a mellora competitiva. Non obstante, moitas outras actuacións non as vinculan á fundación.
- A falta de presenza no territorio dos responsables da xerencia, demandando que se “saia dos despachos” e que se interactúe co territorio.
- A carencia de accións para a dinamización.
- A falta de autonomía e decisión das persoas responsables da xestión da entidade.

“Esa percepción hai que canalizala a través da dirección xeral”. (Responde á pregunta: ¿que papel ten a fundación na comarca e que percepción ten a sociedade desta entidade?). Eu non podo valorar”.

“Hai outras persoas que teñen que definir esas estratexias. Evidentemente, como técnico da fundación comarcal, estou ao servizo destas persoas, do que elas me digan, evidentemente”.

- A inadecuada programación dos proxectos formativos por falta de adaptación ao territorio, porque non facilitan a mellora da empregabilidade dos recursos humanos, nin satisfán as necesidades do tecido empresarial.
- A falta de control das administracións sobre os procesos de creación, xestión e desenvolvemento das fundacións.

B. CARENCIAS RELACIONADAS COAS DINÁMICAS PROPIAS DO CONTORNO

- As dificultades en aglutinar esforzos e consensuar proxectos comúns, especialmente debidas á competencia entre as localidades.

"(...) cada un tende a traer os servizos para o seu concello. ¿Que debería facer a comarca? Pois un pouco estar por enriba deses tres, catro concellos, como é o caso da Fonsagrada, e intentar marcar elas; é dicir, as liñas para seguir no que son os investimentos dentro dos concellos".

- A falta de iniciativa privada e de programas para a súa incentivación.
- A desconfianza nas entidades privadas como xestoras de recursos públicos.

"Para min o sistema que hai, que ordenou a Xunta hai anos das fundacións comarcais de que as fundacións son privadas; é dicir, iso xa non o entendo. Porque as fundacións non teñen un carácter privado real. Despois, cada fundación montouse coa súa norma".

En xeral, tense máis información e mellor concepto do programa europeo Leader II desenvolvido na zona pola fundación comarcal que do programa de desenvolvemento rural de Agader xestionado pola Asociación Eo-Rodil. Nos discursos vertidos sobre estes programas e accións desenvolvidas na zona prodúcense dúas opinións diferenciadas:

- Unha máis positiva, aínda que con lagoas no seu coñecemento, con orixe nas persoas representantes das redes políticas, técnicas e empresariais.

"(...) no plan Leader, eu penso que se aproveitou bastante ben todo, porque aquí non tiñamos casas de turismo rural. Tamén se aproveitaron para arranxar moitas e quedaron moi ben (...), logo algunha empresa de aquí de madeira, de mármore, modificaron a maquinaria. Penso que iso foi unha boa xestión para a comarca. E logo Agader, pois non sei neste momento, descoñezo un pouco a dinámica que se utiliza, aínda que sei dalgunha xente que fixo solicitudes e presentou proxectos".

- E outra moito máis crítica emitida polas asociacións.

"A nivel particular, alguén ao mellor para comprar unha máquina, fixéronse dúas casas rurais, pero tampouco vale para nada, porque non temos infraestrutura ningunha, nin formación sequera. Co Leader, si que se fixo algún curso, eu fixen varios. Serviron para enriquecemento persoal e punto".

"(...) non lle vexo que se aproveiten os cartos para nada. No público, dende logo, que para nada. O único que se fixo foi unha casa, unha granxa que non está explotada".

5.2.4. Valoración xeral das políticas e actuacións noutros ámbitos

Sobre as políticas de mellora das explotacións agrogandeiras que desenvolveron medidas acertadas noutros territorios, os discursos céntranse en lamentar que o seu territorio non fose beneficiado por elas. Destacan, por exemplo, a ausencia ou insuficiencia da concentración parcelaria á que lle

recoñecen resultados moi beneficiosos, en tanto que facilitou a instalación de servizos noutras zonas rurais. Esta percepción de deixar pasar moitas das medidas incentivadoras da permanencia da poboación no territorio failles pensar que lles será máis difícil coller o tren das novas políticas de desenvolvemento e de programas que se deseñen dende as administracións, posto que a comarca carecerá de recursos humanos para levalos a cabo.

“As explotacións eran moi pequenas, a Administración tería que facer unha concentración parcelaria e posibilitar que a xente nova que se quixese quedar puidese ter unhas condicións mínimas para poder vivir dignamente”.

“A xente desexa servizos (...). Entón nunha vila onde non tes concentración parcelaria, non tes apenas luz, non tes saneamento, as traídas de auga son deficitarias (...). Os que deciden estudar marchan de aquí da Fonsagrada”.

Dentro da política agrogandeira, recoñecen que o subsector gandeiro si obtivo beneficios mediante a reconversión a explotacións con maior número de cabezas de gando e máis rendibles. Non obstante, adxudícanlles o protagonismo deste avance aos propios gandeiros.

Respecto das políticas relacionadas co sector forestal ou o medio natural, un dos recursos máis importantes da comarca volve poñer énfase na carencia de planificación xeral e de medidas para rendibilizar as explotacións dos montes de man común nos que se cre que debería participar o Concello.

A política urbanística é outra demanda das persoas entrevistadas. A carencia de plans urbanísticos flexibles e as normas restritivas de protección do medio rural parécenlles pouco acertadas, ao impedir o crecemento e a posible expansión das iniciativas privadas.

“Cada vez estase a pechar máis, estase limitando máis o xeito de, sobre todo nas zonas rurais, estase a tender a que nas zonas rurais haxa árbores (...). Tal e como van os plans urbanísticos, a min paréceme que se pechan moito nese sentido. E como un plan urbanístico non estea deseñado para que en certas zonas se poida montar algo industrial, como o plan non o contemple, e en cinco anos xorde alguén que decide montar algo, non o vai facer, salvo que o permita o plan este”.

Das actuacións en política social destacan, por unha parte, o esforzo realizado polo concello e, por outro, vértense as maiores críticas en canto ás deficiencias nos equipamentos socioculturais.

A atención ás persoas dependentes é unha das necesidades básicas para unha poboación con máis dun 30% de maiores de 64 anos. Os programas de axuda a domicilio municipais ou os pisos tutelados son valorados, pero considéranse insuficientes, demandando centros de atención de día, residencias e centros sociais para a terceira idade.

“A nivel social (...) parece que si hai posibilidades de que fagan alí un centro de atención a persoas maiores, que é moi necesario”.

As actuacións en política educativa son tamén branco de críticas, aínda que neste caso só se refire a elas unha das persoas entrevistadas.

"A política educativa tamén se fixo mal; é dicir, hai 30 anos, cando si había nenos, nas vilas funcionaban as escolas unitarias, fixeron as grandes concentracións (...) hai quince anos decidiron que había que volver descentralizar, entón fixeron colexios, centros nas parroquias (...) gastaron millóns de pesetas en facer tres centros e resulta que agora quedan baleiros porque non teñen nenos (...). E agora eu penso que cando se debían volver concentrar, pois non. Fixeron ao revés, é dicir, abriron centros (...)".

5.2.5. Necesidade da participación social no desenvolvemento local

A participación social é considerada en todas as entrevistas como un elemento necesario. Non obstante, na maioría dos discursos esta participación só se concreta na necesidade de maior información á poboación, polo que se volve demandar das administracións e institucións o protagonismo de iniciar procesos de diálogo coa cidadanía, organizacións e entidades para alcanzar os consensos necesarios no deseño e execución das accións dun plan de desenvolvemento centrado nas oportunidades e valores locais.

"A xente, canto máis informada estea, pois máis se responsabilizará (...) se os habitantes están informados do que se fai, do que se vai intentar solucionar, a información sempre é boa para todo o mundo, en todos os aspectos".

A falta de participación e as súas causas xera dous discursos segundo a relación das persoas cos centros de poder da zona:

- O discurso das persoas non relacionadas coas administracións basea a participación en tres piares: información, colaboración e apoio e demanda da Administración de iniciativa, organización e asesoramento.
- O discurso xerado polas persoas relacionadas cos centros de poder administrativo ou institucional ten matices máis autocríticos; asume, polo tanto, gran parte da responsabilidade da apatía social e adxudícase tamén un papel protagonista.

A participación social é definida só como un proceso de resposta da cidadanía e as causas e solucións relaciónanse con procedementos de comunicación de arriba a abaixo e ferramentas para facilitar esta comunicación (reunións, sesións informativas...). Non se define a participación social dende a corresponsabilidade na toma de decisións, senón só como referendo ou rexeitamento ás decisións xeradas dende arriba.

"(...) xuntar a xente e explicarlle; mira, temos intención de facer isto, que vos parece se é conveniente facelo nesta parroquia (...) e entón cada un daría a súa opinión, se se xunta todo o concello nunca chegaría a ningún acordo (...) en grupos pequenos é moito máis doado dialogar e chegar a acordos".

5.3. As carencias, debilidades e ameazas

O discurso principal sobre o territorio é un discurso sobre as súas debilidades. As entrevistas carecen de referencias ás ameazas exteriores, ao centrarse fundamentalmente na política das administracións e na perda de oportunidades.

As carencias definidas nas entrevistas son:

- Falta de vías de comunicación estratéxicas, en especial con Asturias, para o desenvolvemento do territorio que encarece e dificulta o crecemento e o asentamento de empresas ou actividades industriais.

“Temos unhas estradas de pena, moi vellas. Cos municipios limítrofes, por exemplo cos de Asturias, con Irias, con Grandas, con Santalla, para nós iso é moi importante, se tivesen mellor as estradas. Mesmo con Navia de Suarna sería moi interesante. Entón, ao mellor esta vila era máis o centro, que aquí xa hai moito comercio, para ser a vila que é. Entón a xente moveríase aquí, viría a saír aquí. Entón si era importante que estivésenos mellor, estar ben comunicados. Pero estamos como estamos”.

- Falta de planificación urbanística e territorial, en especial dun plan urbanístico e usos do chan compatibles coas actividades económicas e industriais.

“As necesidades primordiais, é un parque industrial. Porque aquí non se pode poñer nada porque coas leis que hai ten que ser un parque industrial... pois non poden ampliar nada. Porque aquí hai xente de moita valía, mesmo casos concretos de xente que quería ampliar o negocio e non ten. Un parque industrial para a xuventude”.

- Ausencia de equipamentos e servizos destinados ás persoas maiores: residencias, centros de día...
- Falta de infraestruturas hostaleiras que poidan satisfacer demandas de grupos de visitantes organizados.

“(...) viñeron por exemplo unha excursión de 50 persoas e non había onde aloxalas, porque as casas que dan hospedaxe pois están case saturadas a diario coa xente que traballa aquí. Agora están a facer un hotel que estará rematado de inmediato”.

- Carencia de plans e programas formativos ocupacionais axeitados.

“Empezando a formar a xente e dicindo aquí o que temos é isto, entón imos tratar de sacarlle o lucro e sacalo, que a xente poida aprender pero logo que che sirva para algo, non só é a cultura, dende logo, pero primeiro tes que ter para comer”.

- Falta de proxectos integrais de desenvolvemento do territorio coliderados polo tecido social e económico.
- Carencia de canles eficaces de información e comunicación entre as administracións e a cidadanía.
- Carencia de iniciativa privada e de espírito emprendedor.

“(…) a nivel de creación de empresas e de arriscarse minimamente (…) hai pouca xente con esa capacidade e eu creo que é prexudicial para todos (…) hai moitas cousas que se podían facer e cousas moi interesantes”.

- Necesidade de líderes cualificados que orienten e promovan iniciativas conxuntas.

“(…) o que fai falta é xente con posibilidades de plantarse; e dicir, por onde podemos tirar, como podemos progresar, que é o que fai falta en definitiva (…)”.

As debilidades do territorio que se recollen nas entrevistas son:

- Territorio de grande extensión, accidentado, con baixa densidade e alta dispersión de poboación.
- Envellecemento da poboación, consecuencia da emigración da poboación nova. Crecemento vexetativo negativo cunha baixa natalidade.

“A xente maior que está mellor economicamente xa non pon coas ganas de vou montar unha empresa, xa están moi adaptados a unha forma de vida. É difícil cunha poboación tan envellecida e tan dispersa; son as dúas cousas”.

- Perda de poboación acelerada polo abandono dos sectores de poboación mais novos e dinámicos.
- Emigración nova feminina que incrementa o risco de desaparición da comunidade.
- Grave déficit en infraestruturas e equipamentos que:
 - > Requiren de investimentos cuantiosos para a súa estruturación, articulación e consecución dunha calidade de vida atractiva.
 - > Non satisfán as necesidades da poboación; en especial, a das persoas maiores.
 - > Limita a capacidade do territorio para atracción de persoas e capitais.
- Mercado laboral caracterizado pola ocupación en subsectores primarios e de servizos de pouca xeración de emprego.
- Débil incorporación da muller no mercado de traballo.
- Dependencia do sector primario, pouco modernizado e envellecido, con dificultades para o relevo xeracional nas explotacións. Fragmentación e requitismo de explotacións agrarias.
- Estrutura empresarial atomizada e non organizada, con pouca capacidade financeira.
- Escasa diversificación do tecido económico e industrial baseado en procesos de primeira transformación de produtos do sector agrogandeiro e forestal.

As ameazas externas que se apuntan nas entrevistas son:

- A desaparición do mundo rural por falta de plans e apoios.

“A administración nas zonas estas de montaña nunca fixo grandes investimentos (…)”.

- Inadeuada política de comarcalización e a falta de definición de contidos, obxectivos e dotación necesaria para a difícil tarefa de unir en proxectos comúns os intereses e necesidades dos diferentes municipios que conforman a comarca.
- A influencia de criterios electoralistas nas decisións sobre os plans e actuacións para un territorio.
- A falta de participación dos concellos na planificación territorial e deseño de programas e accións.
- A debilidade financeira dos concellos que ven ampliadas as súas competencias municipais sen a dotación de financiamento suficiente.
- A xestión non pública de programas de desenvolvemento e a falta de transparencia e publicidade das decisións de repartición dos investimentos.
- A falta de coordinación e complementariedade entre as diferentes administracións, entidades e axentes que actúan no territorio, que ocasiona a dilapidación de recursos.
- Os desaxustes entre políticas europeas, nacionais e autonómicas e as necesidades dos territorios rurais, articulando e potenciando liñas de apoio para actuacións produtivas e improdutivas con requisitos inalcanzables para a zona.

"(...) ti imaxina, agora mesmo eu creo que aínda que se está a tempo de facer cousas, pero cando pasen cinco anos, ti imaxínate que nos dan un proxecto destes encantadores e nos din: veña na Fonsagrada unha escola taller (...) !non tería xente!, non tería xente para facer iso".

5.4. As fortalezas, oportunidades e potencialidades

As fortalezas, oportunidades e potencialidades percibidas polas persoas informantes céntranse nos recursos naturais do medio e na explotación destes. Todos os discursos valoran estes potenciais endóxeos pola súa capacidade para xerar emprego e para fixar a poboación no territorio unha vez postos en valor.

Ao longo dos seus discursos, as persoas entrevistadas enumeran algúns dos factores positivos do territorio. Pasemos a identificalos clasificándoos nos seguintes grupos:

5.4.1. As fortalezas

- A variedade de paisaxe, os recursos naturais en bo estado de conservación e o patrimonio cultural.
- A situación estratéxica como territorio fronteirizo coa comunidade de Asturias.

“(...) o camiño máis curto entre Oviedo e Lugo, entre Oviedo e a A-6. (...) faría que A Fonsagrada tivese volume de desenvolvemento; en canto aos hoteis, subministracións, gasoleneiras (...) coñeceríase máis a zona, coñeceríase máis a nosa empresa, as empresas que hai na zona, a xente arriscaríase a montar outro tipo de empresas”.

- As infraestruturas de electricidade, telefonía, rede ADSL e vías de comunicación coa capital provincial.
- Os servizos existentes no territorio: servizos sanitarios e de transporte público, centros educativos, equipamento deportivo e cultural.
- Existencia dun clima social e empresarial favorable para o crecemento económico, a xeración de emprego e a participación social.

“(...) facer unha asociación de empresarios facilitaría que se levasen a cabo accións importantes na vila (...) nós estamos en CEL, Confederación de Empresarios de Lugo, estamos tamén noutras asociacións, pero a nivel de Lugo. É fundamental a nivel de facer campañas dun tema, doutro, do tema forestal (...) que se fixesen campañas de madeira, de piñeiro e traer empresas, asociacións (...) o sector cárnico podemos organizar unha feira de produtos máis relevantes da zona”.

- As iniciativas empresariais innovadoras e consolidadas que serven de modelo e incentivan o espírito emprendedor. Iniciativas turísticas con éxito, empresas de axuda a domicilio, industria de extracción e comercialización de lousa, industria cárnica.
- Tecido asociativo existente na zona e con experiencia nos ámbitos socioculturais e de dinamización de recursos turísticos.
- Saber facer acumulado nos sectores económicos importantes, como o agrícola, gandeiro, forestal, vinculados aos recursos naturais con capacidade de diversificación e adaptación ao ámbito.
- A experiencia na xestión de programas europeos e de desenvolvemento rural. O territorio beneficiouse de programas de desenvolvemento rural, como o Leader II ou o programa Agader, aínda a pesar de que a avaliación dos seus resultados non sexa moi positiva.
- As experiencias en colaboración e apoio da Administración, en especial a local, co tecido socioeconómico. Os concellos participan no consello comarcal e na fundación comarcal. As persoas entrevistadas recoñecen os esforzos da Administración local e valoran positivamente a colaboración e o apoio a iniciativas empresariais que se desenvolven na zona.
- Existencia de programas para o benestar social e de servizos sociais satisfactorios. Os concellos contan con servizo de axuda a domicilio para persoas maiores e dependentes, organizado e supervisado pola Administración local. Ademais, contan con experiencias pilotos como os pisos tutelados para persoas maiores que, aínda que insuficientes, son apreciados pola cidadanía. Existen proxectos, con perspectiva de execución, de residencias para a terceira idade.

- O acordo xeneralizado sobre a necesidade de plans de desenvolvemento e a confianza neles. Esta demanda plásmase en todas as entrevistas e supón unha sensibilización que facilitaría a participación e o consenso no deseño e execución de programas e accións para a zona.

“Non sei, eu creo que o máis importante sería mirar todos os recursos que hai e despois, a partir de aí, deseñar un proxecto, facer o que sexa, intentar que eses recursos que temos, naturais e non tan naturais, producións que se poderían facer e tal, pois intentar darlles saída”.

- A actitude positiva que proxectan as entrevistas cara a recibir no territorio persoas doutras zonas e nacionalidades é outra característica que posibilita estratexias de captación e fixación da poboación na comarca.

“O futuro, dalgún xeito, ten que pasar por aí (...) esta xente está a dar un exemplo moi significativo, en relación coa sociedade actual (...) a xente que hai aquí na zona, que é pouquiña, de momento, estase a integrar moi ben e veñen traballar”.

5.4.2. As potencialidades

- A biodiversidade da zona é unha potencialidade recoñecida nos discursos. A zona presenta gran riqueza en paisaxe, flora e fauna de ecosistemas característicos de montaña e río.
- Novas demandas e necesidades derivadas do envellecemento da poboación. Estes nichos de emprego e actividade son un potencial que empeza a plasmarse en novos servizos e equipamentos que xeran emprego, sobre todo autoemprego.
- A capacidade dos recursos do ámbito para un desenvolvemento sostiúdo, entre os que destacan:
 - > A potencialidade de desenvolvemento do turismo rural, de gozo do medio, das actividades deportivas relacionadas cos recursos piscícolas e cinexéticos.
 - > Potencial de desenvolvemento da masa forestal madeirable e a xeración de industrias relacionadas de primeira e segunda transformación.
 - > Os aproveitamentos silvícolas dos bosques e a creación de actividades económicas complementarias: cogomelos, plantas silvestres medicinais, mel, etc.
 - > As posibilidades de explotación enerxética baseada no potencial da biomasa, o vento ou os ríos.
- A potencialidade de apertura de mercados con Asturias, grazas á posición fronteiriza do territorio. Apúntanse as posibilidades de cooperación e colaboración para investimentos produtivos, oferta de ocio, tempo libre e transaccións comerciais.

- Outra das potencialidades enumeradas baséase na capacidade de modernización e xestión cooperativa dos montes de man común, xa que estas comunidades delegaron en moitas ocasións a xestión destes aos concellos, o que facilitaría a posta en marcha de programas de explotación liderados polo municipio.
- O nivel de instrución dos recursos humanos do territorio, en especial na muller. A comarca posúe centros educativos que imparten as ensinanzas de bacharelato, o que coloca a xuventude nun nivel de instrución maior que noutras comunidades rurais.

“Eu penso que a xente de aquí é aberta, non creo que haxa un nivel cultural máis baixo que noutro lado. Os mozos de aquí teñen os seus estudos (...)”.

- A sensibilización favorable á xeración de iniciativas cooperativas expostas polas persoas entrevistadas supoñen unha potencialidade e oportunidade interna para desenvolver o espírito cooperativo e as experiencias empresariais relacionadas con esta forma xurídica de explotación dos recursos.
- O interese manifesto cara a formulas asociativas para a defensa dos intereses e a participación no medio é outra das potencialidades da zona para estruturar o tecido social e empresarial, así como para participar no desenvolvemento equilibrado e sostible do territorio.

“(...) Crear asociacións, que haxa xente con ganas, con ilusión. Nós apoiariamos unha asociación (...)”.

“(...) É distinta unha asociación de empresarios dun sector concreto. Pode haber obxectivos máis comúns. Si que nos interesa a todos (...) penso que son mellores as asociacións sectoriais”.

- A experiencia e recursos dispoñibles para a difusión, o uso e o desenvolvemento das TIC no territorio a prol de novas alternativas de emprego e mellora competitiva do mercado laboral e empresarial. O territorio posúe aulas de informática municipais, rede ADSL, recibiu formación en novas tecnoloxías e as entrevistas mencionan o emprego destas por algunhas empresas.

5.4.3. As oportunidades externas

- O novo goberno da Xunta de Galicia, que é percibido como unha oportunidade para demandar e recibir o apoio necesario, ata agora inexistente. As expectativas baséanse, sobre todo, nun cambio de política de apoio ás zonas rurais e a unha xusta e equilibrada repartición dos investimentos no territorio galego.
- Os proxectos autonómicos de novas vías de comunicación terrestres.

- Apúntase a oportunidade de aproveitar a demanda da sociedade urbana de actividades de tempo libre e contacto coa natureza.
- A política de investimentos e programas de desenvolvemento rural por parte da Unión Europea.
- A política de organización e desenvolvemento territorial baseado en agrupacións de municipios ou comarcas das que pode beneficiarse o territorio, a ter entidades e organismos de carácter comarcal e con experiencia, aínda a pesar de que a avaliación destas experiencias non sexan definidas como exitosas.

5.5. Obxectivos e liñas de actuación para o desenvolvemento comarcal

A definición ou enumeración de elementos agrupados en dous grandes ámbitos como son, por un lado, as debilidades, carencias e ameazas e, por outro, o grupo onde se recollen as fortalezas, oportunidades e potencialidades, proporciona por unha parte pautas para a análise —diagnóstico do territorio— e, por outra, mostra a idea que teñen as persoas sobre o que debería ser o seu contorno; é dicir, o seu modelo territorial.

O modelo territorial que se constrúe da comarca da Fonsagrada está definido fundamentalmente con base nas súas carencias e debilidades, aínda que tamén se resaltan as potencialidades e fortalezas en discursos máis fragmentados e dispersos. Este modelo desexado de territorio caracterizaríase por perseguir os seguintes fins:

- Un equilibrio demográfico baseado na fixación no territorio dun número de recursos humanos non inferior ao que actualmente ten e con maior presenza dos sectores de poboación novos e femininos.
- Un nivel de calidade de vida satisfactorio baseado na dispoñibilidade e uso de infraestruturas, equipamentos e servizos que faciliten a comunicación entre territorios e satisfagan as necesidades sanitarias, educativas, culturais, sociais e económicas da zona.
- Un desenvolvemento económico equilibrado e sustentable que aproveite os recursos endóxenos do territorio, poña en valor as potencialidades deste e xere emprego de calidade para os homes e mulleres da comarca.

Os fins que se definen nas entrevistas da comarca da Fonsagrada perseguen a superación da situación de subdesenvolvemento na que se encontra, en tanto os recursos que posúe o territorio están infrautilizados e presentan maiores oportunidades que as actualmente aproveitadas. Estes fins atenden a necesidade de deseñar unha política territorial adecuada e eficaz que se fai máis manifesta ante a dificultade, se non incapacidade, que ten a propia comunidade, recoñecida nas entrevistas, para levar a cabo as accións necesarias que eviten a súa progresiva despoboación.

A consecución dos fins definidos nas entrevistas concrétese en liñas de actuacións básicas que, en moitos dos casos, coinciden coas xa iniciadas

no territorio cos programas de desenvolvemento rural. A modo de árbore de finalidades, obxectivos, liñas e actuacións, podemos resumilas en:

A. RELACIONADAS COA POBOACIÓN

Finalidade: mellorar a calidade de vida e fixación da poboación no territorio.

Obxectivo: dotar de equipamentos e servizos, así como mellorar a formación dos recursos humanos.

Liña A.1. Mellora e dotación de equipamentos e servizos

- > Mellora dos equipamentos culturais: dotación de calefacción na casa da cultura, melloras na biblioteca e outros locais.
- > Creación dunha residencia e centros de día para persoas maiores e/ou dependentes.

“A necesidade máis imperiosa, unha residencia e un centro social, entón niso tamén se está traballando, a ver se se logra acabar esa residencia, facer outra, porque a poboación da Fonsagrada é moi maior (...)”.

- > Ampliación dos servizos de axuda a domicilio.
- > Creación dun servizo de compañía e atención ás persoas maiores.
- > Creación de puntos de atención e información básica á cidadanía para trámites administrativos básicos en Seguridade Social e emprego.
- > Dotación de equipamento deportivo: piscina, campo de fútbol, etc.

Liña A.2. Mellora da empregabilidade e do espírito emprendedor

- > Plan de emprego comarcal dirixido a mulleres e á xuventude.
- > Plan de formación ocupacional relacionado coas demandas dos sectores económicos e as necesidades do territorio: turismo, forestal, madeira, persoas dependentes, agricultura, gandería, agroalimentación...
- > Accións formativas e de orientación de apoio ao autoemprego: espírito emprendedor, cooperativismo.

“Si en plan de estudo, de saber que necesidades pensa a xente que hai, pero orientada a que esa mesma xente teña a iniciativa de montar unha empresa, eu penso que o que en teoría fai falta é formación, orientación”.

- > Difusión de experiencias empresariais no territorio como modelos incentivadores de novas iniciativas.

“Eu penso que tamén hai unha mellora cualitativa nos propios empresarios que ven que apoiar certos proxectos ten un efecto inducido, que xera, pois, maior interese, por crear outros proxectos, por mellorar, porque a súa empresa mellora; a ampliación de mercados, eu penso que esa, que é unha percepción miña particular, eu penso que é o que está pasando na zona”.

B. RELACIONADAS CO TERRITORIO

Finalidade: reducir o desequilibrio territorial.

Obxectivo: ordenar o territorio e os seus usos, así como mellorar a accesibilidade.

Liña B.1. Melloras na rede viaria

- > Mellora das estradas e pistas de comunicación intracomarcal.

- > Mellora da estrada a Lugo: eliminación de curvas.
- > Execución da vía rápida con Asturias pola Fonsagrada.

Liña B.2. Melloras de infraestruturas e redes de comunicación

- > Ampliación das coberturas en redes de saneamento, abastecemento de auga e aumento da potencia da rede eléctrica.
- > Ampliación e mellora da cobertura de telefonía, redes de accesos a TIC.
- > Mantemento e mellora dos servizos de transporte colectivo.

Liña B.3. Ordenación do territorio e os seus usos para o desenvolvemento sustentable e equilibrado

- > Planificación urbanística acorde coas necesidades e desenvolvemento futuro da zona.
- > Ordenación dos usos do territorio, considerando as necesidades dos sectores económicos.
- > Dotación de zonas de localización de actividades económicas e industriais que permitan o crecemento e a diversificación do tecido produtivo.
- > Plan de protección e posta en valor dos recursos paisaxísticos e ambientais.

C. RELACIONADAS COA BASE PRODUTIVA

Finalidade: conseguir un desenvolvemento económico equilibrado e sostible.

Obxectivo: desenvolver os potenciais endóxeos e mellorar a competitividade das empresas.

Liña C.1. Plan integral de planificación e explotación para o sector forestal.

- > Reforestación de terreos.
- > Programa de prevención e extinción de incendios forestais.
- > Programa de mellora competitiva e explotación forestal para as comunidades de montes.
- > Incentivos para a instalación e a creación de empresas de segunda transformación da madeira.
- > Programa de aproveitamento de recursos relacionados co monte: castañas, cogomelos, plantas medicinais, sementes...

Liña C.2. Modernización e ordenación do sector agrogandeiro.

- > Programa de apoio e incentivo para a instalación de xente nova nas explotacións agrícolas e gandeiras.
- > Programa de modernización das explotacións agrogandeiras.

“É posible que arredor da transformación primaria se poidan desenvolver outro tipo de empresas, de segunda transformación, de aproveitamento de recursos naturais, que noutros sitios funcionan; (...) outro tipo de aproveitamento, funcionamento e xestión de recursos gandeiros. Penso que non están suficientemente explotados (...), fáltalles desenvolvemento, están moi individualizados”.

- > Desenvolvemento de actividades agroindustriais de calidade de primeira e segunda transformación: conxelados, precociñados, empanados...

"Cando falo de aproveitamento de recursos naturais, penso en cousas como que en Galicia as empresas máis grandes, de subministración de produtos preparados, conxelados, empanados, compran os produtos en Valencia, cando os hai tamén aquí. ¿Cal é o problema? Que en Valencia os mandan envasados, con controis de calidade (...) e aquí non poden conseguir iso. Se o conseguisen aquí, encima aforrarián o transporte e aforrarián o almacenado, aínda que só sexan dous días máis, porque é o tempo que leva chegar de Valencia aquí. Esas cousas seguro que existen aquí, en Galicia, na Fonsagrada e que se están comprando a 1.000 km. Habería que buscar a maneira de organizar estas actividades industriais, de aproveitar este tipo de recursos".

Liña C.3. Plan de consolidación do turismo.

- > Ampliación de oferta de hospedaxe de turismo rural.
- > Creación de hoteis de capacidade media.
- > Creación de oferta competitiva relacionada coas actividades no medio natural: itinerarios de sendeirismo, caza e pesca, circuitos deportivos.
- > Deseño dunha política de promoción turística e de calidade na atención e información ao visitante, baseada nos atractivos de paisaxe, biodiversidade, gastronomía, cultural e de contacto coa natureza que aproveite e incremente a actual afluencia incipiente de turismo na zona.

Liña C.4. Especialización e diversificación económica.

- > Apoio á creación de servizos relacionados coas necesidades da poboación maior: centros xeriátricos, actividades de ocio e tempo libre, servizos de proximidade...
- > Instalación de aeroxeradores eólicos.
- > Creación de plantas de xeración de enerxía por biomasa.

Liña C.5. Mellora da competitividade e a formación empresarial.

- > Creación de polígonos industriais no territorio.
- > Desenvolvemento do emprego das TIC no tecido empresarial.
- > Promoción e apoio ás iniciativas cooperativas.
- > Creación de asociacións empresariais por sectores.

D. RELACIONADAS CO MARCO INSTITUCIONAL

Finalidade: mellorar os investimentos e accións na zona.

Obxectivo: mellorar a complementariedade, adicionalidade e complementariedade dos fondos e actuacións dos diferentes axentes e entidades, así como crear unha rede de participación activa entre a poboación.

Liña D.1. Mellora e ampliación do papel das administracións locais no desenvolvemento.

- > Ampliación da capacidade financeira dos concellos e das súas competencias en desenvolvemento e promoción económica.
- > Participación e liderado da Administración local no deseño e xestión de proxectos e programas de desenvolvemento rural.

Liña D.2. Mellora da dotación, difusión, coordinación e complementariedade entre as actuacións e programas dos diferentes axentes.

- > Incremento da participación financeira no territorio da Administración autonómica.
- > Coordinación de programas e actuacións dos diferentes axentes e administracións no territorio.
- > Campaña de comunicación efectiva dos obxectivos, finalidades e actuacións para desenvolver polos diferentes axentes e programas.

Liña D.3. Creación dunha rede efectiva no territorio.

- > Revisión, mellora e control dos grupos de acción local no territorio e da Fundación Comarcal.
- > Participación do tecido socioeconómico nos órganos de decisión e execución de plans e programas, articulando canles de relación de abaixo a arriba e horizontais.
- > Programas de dinamización social e participación cidadá.
- > Apoio ás actividades desenvolvidas polas asociacións culturais e deportivas.

Os obxectivos e ata as liñas de acción expresadas nos discursos coincide, nunha gran parte, cos formulados na Carta Europea de Ordenación do Territorio, a Lei de ordenación do territorio de Galicia e o Plan estratéxico de desenvolvemento económico de Galicia (Pedega) 2000-2006 e cos obxectivos que marcaron o plan Leader II e o programa Agader que se implementaron neste territorio. Como exemplo desta coincidencia, expoñemos algúns dos obxectivos deste último programa:

- Crear servizos de proximidade para evitar as diferenzas entre cidade e campo.
- Crear postos de traballo coa implantación de novas empresas e a modernización das existentes.
- Apoiar o sector forestal, tanto na ampliación da explotación, a mellora da produción madeireira, a súa transformación e comercialización, así como o aproveitamento micolóxico, de plantas medicinais, recolección de sementes, etc.

Estas coincidencias véñennos amosar que se ben os obxectivos xerais poden estar ben definidos en calquera plan de actuación sobre un territorio, as medidas, accións e programas deseñados e desenvolvidos carecen, en moitas ocasións, da eficacia e capacidade de cambio necesarias para eliminar as desigualdades territoriais, así como para dotalo de competitividade e recursos para a supervivencia.

ANEXO

As 8 persoas entrevistadas adscribíense ás redes locais definidas na metodoloxía do estudo: políticas, administrativas, asociativas e empresariais.

A representación por sexos é paritaria no total de entrevistas e a rede asociativa caracterízase por estar representada só por mulleres e a rede empresarial só por homes.

Só unha das persoas entrevistadas limitou o seu discurso en determinados temas con base na necesidade de autorización previa por parte dos seus superiores.

N.º	DATA	SEXO	INFORMANTES
1	22/X/2005	M	Traballadora social do Concello da Fonsagrada
2	22/X/2005	H	Tenente de alcalde (PSOE) do Concello da Fonsagrada
3	22/X/2005	M	Presidenta do PP da comarca da Fonsagrada
4	28/X/2005	H	Directivo financeiro da empresa Europizarras
5	28/X/2005	H	Xerente da Fundación Comarcal da Fonsagrada
6	28/X/2005	H	Director xeral de empresa de manufacturas cárnicas
7	28/X/2005	M	Presidenta da Asoc. de Pensionistas e Xubilados
8	28/X/2005	H	Presidenta da Asoc. Cultural Antuxuras e Sorteiros

6. TERRA DE LEMOS

A comarca de Terra de Lemos atópase situada ao sur da provincia de Lugo, entre as comarcas de Chantada, Sarria e Quiroga, que a delimitan ao oeste, norte e leste, respectivamente; Ourense e Terra de Caldelas colindan ao sur. As características territoriais veñen marcadas polo val drenado polo río Cabe e os seus afluentes. As terras planas e onduladas do sector central, onde se asenta a cidade de Monforte de Lemos, están rodeadas por unha bancada ascendente de montañas que circundan e cerran a depresión central na súa totalidade. Na zona suroeste e occidental, esta barreira montañosa está cortada polos tramos encaixados dos ríos Sil e Miño, que fan de límites, meridional e occidental, naturais da comarca. Este territorio natural corresponde aos seis municipios que forman a comarca de Terra de Lemos: Bóveda, Monforte de Lemos, Pantón, Pobra de Brollón, O Saviñao e Sober.

O municipio de Bóveda sitúase na zona norte da comarca e a súa principal fonte de ingresos provén do sector primario, agrícola e gandeiro, onde predomina o vacún para a produción de leite e a produción para o autoconsumo de porcino e ovino.

O municipio de Monforte de Lemos acolle unha das máis representativas cidades galegas e un dos máis destacados centros artísticos. Monforte, como cabeceira da comarca de Terra de Lemos, ten o privilexio de ser a capital do

partido xudicial, así como a doutros servizos administrativos. A maior parte do seu territorio está dedicado para terras de labor agrícola. Tamén ten certa importancia a industria como a do calzado.

Pantón sitúase na zona sur occidental da comarca de Terra de Lemos. A fonte de ingresos do municipio provén da viticultura e da produción agraria de patacas, millo, remolacha, etc. Este municipio destaca a súa riqueza monumental e arqueolóxica, onde a ruta do Románico é unha das súas principais atraccións turísticas.

A Pobra de Brollón é o municipio máis oriental e máis montañoso da comarca. A súa economía susténtase na gandaría, para a produción de leite e carne. A agricultura céntrase na plantación de patacas, millo e centeo. A recolección de castañas dos bosques complementa a economía do municipio.

O Saviñao encóntrase na zona noroeste da comarca. A gandaría e a agricultura sosteñen a economía deste municipio, onde o gando vacún e porcino é a principal fonte de ingresos; entre os produtos agrícolas, destaca a pataca, o millo, as forraxes e a produción do viño.

Sober sitúase ao sur da Terra de Lemos. A produción gandeira e agrícola sostén a economía do municipio. Ten importancia o sector vitivinícola, onde existen varias bodegas que producen o viño de Amandi. En canto ao sector industrial, ten certa importancia o sector da cerámica nas parroquias de Canaval e Gundivós.

Nas restantes páxinas deste capítulo, imos desenvolver as seguintes ideas referidas á comarca de Terra de Lemos:

- Territorio coa poboación envellecida, onde persiste a gandaría de subsistencia, a industria é anecdótica e os mozos emigran pola falta de oportunidades.
- A crítica do estado das infraestruturas que impide o despegue económico do territorio e o reproche ás administracións, tanto central coma autonómica, a falta de investimentos na comarca.
- Una política de discriminación positiva para as comarcas rurais por parte das administracións.
- O fortalecemento económico dos municipios, por ser as institucións máis próximas aos usuarios e a comarcalización dos servizos.
- Acercamento do programa Leader á poboación por parte das institucións.
- A perda continuada de alumnos que sofren os colexios rurais da comarca.
- As necesidades das persoas maiores, a súa soidade, a falta de residencias e centros de día.
- A emigración dos mozos da comarca fronte á inmigración de cidadáns doutros países na comarca.
- O sector vinícola como expoñente das fortalezas de territorio e das potencialidades do turismo.

- A rexeneración industrial de Monforte de Lemos, coa instalación da empresa Tranfesa e a activación do dique seco.

6.1. Descrición e caracterización xeral

As persoas entrevistadas describen a comarca de Lemos dende dous discursos, un común e outro parcial, o particular. No discurso común, que mantén a maioría dos informantes, predominan as connotacións negativas:

- ⇒ Comarca envellecida.
- ⇒ Agrogandaría de subsistencia.
- ⇒ Falta de oportunidades laborais para a xente nova.

“É unha comarca que ten o da maioría das comarcas rurais galegas, que é un envellecemento da poboación moi grande, moi pouca industria. Non hai a posibilidade de, sobre todo, atopar traballo para a xente nova, é complicado porque practicamente non hai industria, e o que hai é, sobre todo, o que se está tirando é da agricultura e da gandaría”.

O único aspecto positivo que emerxe no discurso común é a viticultura, como unha actividade dinámica no territorio que produce riqueza.

No discurso parcial ou particular, tamén prevalecen os aspectos negativos:

- ⇒ Declive económico respecto das comarcas de litoral.
- ⇒ O abandono da zona rural.
- ⇒ Discriminación política cara ao interior.
- ⇒ Baixa natalidade.
- ⇒ Pouca industria.
- ⇒ Falta de comunicacións.
- ⇒ Descenso do cadro de traballadores da estación de ferrocarril.
- ⇒ As pensións sosteñen economicamente a comarca.

“No ámbito social caracterizaría máis o que é o envellecemento da poboación, é o que se palpa máis, e ten repercusión directa no ámbito económico..., non soamente se sostén Monforte do que é a actividade económica de servizos, o de fábricas, o polígono industrial está pouco desenvolvido, da agricultura, senón tamén, do que recibimos a familia das pensións”.

Os informantes destacan de forma positiva a situación xeográfica centrada que ten a comarca de Lemos respecto de Galicia e da meseta. Tamén resaltan o potencial ambiental do territorio, coa súa variedade de clima, terreo e flora.

Esta variedade no territorio reflíctese no discurso cando falamos das diferenzas intracomarcais, en especial se se refiren á cabeceira da comarca respecto do seu contorno.

As persoas entrevistadas inciden en Monforte de Lemos como centro neurálxico da comarca, onde se concentran os servizos hospitalarios, os educativos, os comerciais e os administrativos.

“O núcleo de Monforte un pouco o que absorbe é case todos os servizos, que o seu foco de acción é efectivamente toda a comarca, pero aí centralízanse basicamente servizos, comercio, educación, así máis fundamentais, e o resto da comarca non goza dese tirón dos servizos e quedan relegados a actividades, pois, máis primarias, e un poucoíño secundarias, sobre o tema da construción e todo ese tipo de cousas”.

Os entrevistados destacan o descenso acusado da poboación no resto dos municipios da comarca, como Sober, Pantón, Bóveda, A Pobra de Brollón e O Saviñao. Esta diminución sitúase entre o 16% e o 22% no último censo de poboación. O municipio de Monforte de Lemos mantén a poboación grazas á inmigración.

Tamén fan referencia á diversidade xeolóxica, climática e botánica destes municipios que teñen a agricultura e a gandaría como medio de subsistencia; a viticultura predomina nos municipios de ribeira e é unha das principais fontes de riqueza da zona.

2.2. As políticas e actuacións públicas

As persoas entrevistadas coinciden en sinalar que as administracións públicas esqueceron as comarcas do interior de Galicia e centraron os seus esforzos no eixe atlántico. Solicitan que se produza unha política de discriminación positiva cara ao interior.

“Eu creo que existe unha gran diferenza, por desgraza, unha grandísima diferenza, a todos os niveis, a nivel social, a nivel político, a nivel cultural, entre as comarcas que están un pouco na franxa litoral e en todas aquelas comarcas que están no interior de Galicia...”.

Vexamos agora os discursos que emiten das distintas administracións.

6.2.1. Os concellos

En canto aos concellos, os informantes valoran positivamente os esforzos realizados para mellorar os servizos aos cidadáns e, por outra parte, fan unha crítica da súa situación. Deteñámonos nos aspectos negativos:

- ⇒ Falta de planificación.
- ⇒ As accións son puntuais e próximas ás eleccións, co obxectivo de sacar réditos electorais.
- ⇒ Escasa autonomía financeira.
- ⇒ Gasto en equipamentos de interese para a poboación, pero non viables economicamente.
- ⇒ Exceso de competencias e falta de financiamento.
- ⇒ Dificultades entre as distintas administracións se non hai afinidade política.
- ⇒ Competencia en vez de cooperación entre municipios.
- ⇒ Excesivo localismo.
- ⇒ Dependencia das subvencións doutras administracións.

“Faise notar porque as administracións locais non son independentes, porque o financiamento que reciben é moi escaso; sobre todo, ten que vir de fóra, entón faise moi difícil que non se note a Administración rexional”.

No discurso dos informantes, coméntase de forma positiva a proximidade das administracións locais, en canto a solucionar os problemas diarios dos seus cidadáns co resto das administracións.

Tamén se menciona a necesidade de comarcalizar diferentes servizos que son necesarios para toda a comarca, como pode ser o servizo de bombeiros.

Pasemos a analizar a posición que teñen os informantes respecto da Fundación Comarcal da Terra de Lemos.

6.2.2. Fundación Comarcal Terra de Lemos

Entre os informantes existen distintos discursos sobre a fundación comarcal⁶². En primeiro lugar, encontramos o discurso dos que descoñecen as funcións, as accións e as actividades desta entidade. En segundo lugar, temos o discurso dos que coñecen o funcionamento e as actividades, aínda que critican a falta de orzamento e, por último, aqueles que manteñen que as fundacións comarcais nunca funcionaron. Esta disfunción atribúese á falta dunha dirección e estratexia política que, xunto á falta dun orzamento, fai inviable estas fundacións.

“A fundación comarcal..., a dinamización dependía moito da xerencia que tiñas, ou sexa, nosoutros aquí tivemos relativamente boa sorte, que son bastante dinámicos e, vaia, puxeron a funcionar, o que eles podían, porque non tiñan ningún orzamento, polo tanto o diñeiro; a saber, fixéronse esas fundacións comarcais sen ningún orzamento; polo tanto, o diñeiro chega para lle pagar á xente que teñen alí, e non máis..., esta xente foi dinamizadora do calzado, intentaron que as poucas fábricas que había se fusionasen, saír a feiras...”.

62. As fundacións de desenvolvemento comarcal son entes onde se integra o sector público e privado e constitúense como un grupo de acción comarcal que ten como obxectivo a dinamización das iniciativas comarcais e a promoción dos recursos endóxeos. Sitúanse nos centros comarcais e cumpren un dobre obxectivo: de información e de promoción. Estes centros dependen dunha empresa pública, a Sociedade de Desenvolvemento Comarcal, que é un órgano de xestión e promoción que ten a Dirección Xeral de Desenvolvemento Rural, que veñen reguladas na Lei 7/96, do desenvolvemento comarcal de Xunta de Galicia, segundo a información da súa páxina web: <http://www.comarcasdeg Galicia.com/>. “A Sociedade para o Desenvolvemento Comarcal de Galicia configúrase como unha sociedade anónima de carácter instrumental e de servizos de apoio ao desenvolvemento territorial, constituída pola Xunta de Galicia, cuxo obxecto é a realización de actividades de investigación e a prestación de servizos relacionados cos estudos e a planificación territorial e o desenvolvemento comarcal. Así mesmo, encárgase da elaboración de estudos, programas, proxectos, plans e accións de desenvolvemento local e comarcal. Estas actuacións teñen como característica diferenciadora o seu carácter multiseccional; é dicir, que teñen en conta a integración do desenvolvemento socioeconómico, a planificación do territorio e do medio. Un dos servizos específicos que presta a sociedade é a coordinación da rede de xerentes de desenvolvemento comarcal, no relativo á súa formación técnica e á difusión dos programas de desenvolvemento local que son competencia dos distintos departamentos da Xunta de Galicia, sempre que así sexan requiridos por estes”.

Os informantes non desmerecen as accións realizadas polo xerente desta fundación, senón todo o contrario, afagan o voluntarismo e o seu compromiso coa comarca. Destácanse as accións encamiñadas ao coñecemento da produción vinícola, á mellora da artesanía e á dinamización do sector do calzado na comarca.

“O tema do viño foi un desenvolvemento tamén da propia fundación; é dicir, un esforzo colectivo dese xerente que había, que foi poñendo de acordo a xente e, vai, eu creo que o viño é unha riqueza moi importante e creo que vai por bo camiño, ademais”.

6.2.2. A Xunta de Galicia e a Administración central

As persoas entrevistadas coinciden en sinalar que a Xunta sufraga a maioría dos gastos dos distintos programas e actuacións que se realizan nos municipios da comarca. As críticas aparecen cando se explica como se realiza ese repartimento e quen son os beneficiados, isto sucede sobre todo cando se fala de gobernos anteriores. Outra crítica que se produce é a referente ás comunicacións. Os entrevistados estiman positivamente as melloras realizadas nas estradas, pero vense insuficientes para o despegue económico da comarca. Tamén reprochan os accesos a Galicia pola meseta e a mala negociación que realizaron as autoridades autonómicas, posto que a entrada natural, que era por Ponferrada e Monforte, descartouse. A falta de decisión política na defensa do ferrocarril e a incerteza do que pasará coa alta velocidade obsérvase nos discursos dos entrevistados.

“En canto á Xunta, o que si se fixo é a mellora de redes viarias de comunicación e, vaia, pois sen chegar a comunicar a comarca, digamos... cunha autovía, porque nin hai autovía, e non hai visos de que circule autovía, e sen que se fixese unha aposta clara polo ferrocarril, pois eu creo que a aposta é clara a que desapareza, e punto, non se levou a ningunha medida, pois para potenciar ese..., entón, eu creo que un pouco, o que está desentendida a comarca é por infraestrutura e melloráronse, pois vaia, redes viarias, pero nunca pasamos dunha estrada nacional con dous carrís, un en cada sentido, o que creo que falta son vías de comunicación un pouco adecuadas para poder dinamizar correctamente a zona”.

No discurso dos entrevistados valóranse positivamente os programas sociais e os servizos a persoas maiores, infancia e xuventude, etc., que melloran a calidade de vida dos cidadáns da comarca.

Tamén se fala do cambio de actitude que se observa na Administración autonómica e que está xerando unhas expectativas positivas na poboación da comarca.

En canto á Administración central, o discurso dos informantes únese ao da Xunta de Galicia, xa que había unha coincidencia política entre as dúas administracións. Esta coincidencia dáse na actualidade, pero con distinta cor política. As reticencias sobre os accesos á meseta mantéñense no discurso, pero

co novo PEIT⁶³ ábreanse unhas expectativas cautelosas en canto ás comunicacións da comarca co exterior.

Outra crítica que os entrevistados lle fan á Administración central refírese á deficiente distribución das axudas da Unión Europea e, en particular, a aquelas vinculadas co desenvolvemento rural.

“Eu creo que un dos problemas, hoxe, que ten o Estado español, fundamentalmente, son as axudas da Unión Europea, entre outras cuestións porque Galicia era unha das rexións de obxectivo 1... (ou sexa, tiña menor renda *per capita* que a media de Unión Europea). Ben, o lóxico é que, unha vez que o Estado español recibe ese diñeiro, a gran parte, pois..., se dedique a esas comunidades autónomas que teñen unha renda *per capita* menor, ¿que pasou?, que ese diñeiro non foi ben distribuído”.

Vexamos agora que discurso teñen as persoas entrevistadas sobre a iniciativa comunitaria Leader e os grupos de acción local ou asociacións de desenvolvemento que existen na comarca.

6.2.3. A iniciativa comunitaria Leader+

Os municipios da comarca de Terra de Lemos están asociados a dous grupos de acción local ou asociacións de desenvolvemento que existen no territorio, a Asociación Grupo Local de Desenvolvemento Rural Río Lor e o Grupo Local de Desenvolvemento Rural (GLDR) Ribeira Sacra Lucense. Os municipios de Bóveda e A Pobra de Brollón pertencen á Asociación Río Lor. O resto de municipios, Monforte de Lemos, Sober, Pantón e O Sabiñao están asociados á GLDR Ribeira Sacra Lucense. Estas dúas asociacións xestionan actualmente dous programas da iniciativa comunitaria Leader+. Os obxectivos prioritarios⁶⁴ de ambas as asociacións céntranse na valorización dos produtos locais e dos recursos naturais. A Asociación Río Lor inclúe a mellora da calidade de vida da poboación como obxectivo propio, mentres que a GLDR Ribeira Sacra Lucense ten a maiores os obxectivos seguintes: a valorización dos recursos culturais, a mellora do contorno económico, co fin de contribuír á creación de emprego e á mellora da capacidade de organización das distintas comunidades. Nos dous programas subvenciónanse aqueles proxectos de carácter innovador que melloren o emprego no territorio e que se adecúen aos obxectivos sinalados, tanto se son promotores privados coma institucións públicas.

A Asociación Río Lor e a GLDR Ribeira Sacra xestionaron dous programas da iniciativa Leader II⁶⁵, cun montante total de 18 millóns de euros, onde aproximadamente o 34% do capital investido era privado e o resto das distintas administracións.

63 PEIT son as siglas do Plan estratéxico de infraestruturas e transporte

64 Información recollida das páxinas web de Axencia Galega de Desenvolvemento Rural, o 22/11/05, e da Rede Rural do Ministerio de Agricultura, Pesca e Alimentación (MAPYA).

65 Información recollida das páxinas web de Axencia Galega de Desenvolvemento Rural.

As persoas entrevistadas valoran a iniciativa Leader+ positivamente, pero existe unha serie de críticas sobre como se xestionaron estas axudas no ámbito estatal, primeiro, e a nivel local, despois.

- Os informantes critican a Administración do Estado, a mala redistribución dos fondos europeos en xeral e, en particular, os da iniciativa Leader, xa comentada no punto anterior. En canto aos grupos de acción local ou asociacións de desenvolvemento, criticase a falta de información e de publicidade das accións realizadas neste programa.
- Outra das críticas que os informantes realizan sobre este programa refírese a que os xestores e as administracións non saben acercar este programa á poboación e que non o fan atractivo aos posibles investidores.

“... Ao mellor tamén é un fallo das administracións, que son as que herdán o Leader+, ou non saben acercale á xente, ou darlle maior dinamismo...”.

Criticase a excesiva burocracia necesaria para optar a estas subvencións e a tardanza en cobralas.

Algunhas persoas entrevistadas destacan tamén a falta de dirección política para a concreción dunha estratexia conxunta no territorio e dunha visión global que sirva como aglutinador das accións que se realizaron no territorio.

“... e falo especialmente do Leader..., empezáronse un pouco a formular actuacións para investir con base en subvencións...; o que faltou, fundamentalmente, foi unha dirección política, porque os técnicos evidentemente están aí para traballar iso, pero ten que haber unha dirección política do que se quere”.

O uso discrecional por parte dos alcaldes dos fondos para a realización de distintas obras necesarias nos seus municipios, sen unha planificación previa que axude ao desenvolvemento económico e social do territorio.

“Eu creo que os plans da Comunidade Europea non se gastaron adecuadamente, porque se foron dando cunha política de..., xa non imos falar de que sexa unha política de amiguismo, senón do próximo..., tería que haber alguén que planificase como está tal comarca, que dixese cales son as prioridades e por onde comezar e, a partir de aí, destinar o diñeiro desa maneira, como fixeron outras rexións e países”.

A concentración do poder de decisión nos alcaldes, debido á pouca participación das entidades privadas e asociativas nos grupos de acción local ou asociacións de desenvolvemento rural, fai que existan problemas na xestión destes programas, pois pátrese, en principio, dunha visión das necesidades de cada un dos municipios asociados. Outro factor que inflúe na xestión destes programas son as afinidades políticas que teñen os distintos representantes municipais e os promotores, xa que están asociadas ás redes de influencias que existen no territorio.

2.2. As carencias, debilidades e ameazas

No seguinte capítulo, analizaremos os distintos discursos dos nosos informantes sobre as carencias, debilidades e ameazas que ameazan o territorio de Terra de Lemos. Comezaremos polos sectores económicos e incidiremos tamén no cando, como e porque se produciron esas situacións que impiden o desenvolvemento económico, social e ambiental da comarca de Terra de Lemos.

6.3.1. O sector primario

As debilidades que se encontran no discurso dos informantes son:

- O abandono das explotacións e do campo.
- A infrautilización de infraestruturas como o regadío.
- A falta de infraestruturas de saneamento dos ríos.

“En canto ao agropecuario, sobre todo a zona sur, deixando de lado o viñado, era unha zona gandeira que si..., vaia, practicamente fóronse perdendo todas as explotacións, fóronse cerrando”.

- Dependencia do territorio das pensións das persoas maiores.

Os informantes danlle importancia a esta debilidade porque unha parte significativa da economía da comarca se debe á contribución que fan as pensións ás economías familiares e, grazas a iso, prodúcese na maioría dos casos o coidado destas persoas por parte dos seus parentes próximos. Isto sucede tamén, como xa veremos, na cabeceira da comarca.

As debilidades no sector primario atribúense a distintos factores:

Demográficos:

- O envellecemento da poboación.
- A emigración da xuventude.
- A falta de relevo xeracional (é unha consecuencia dos factores anteriores).

“En canto ao agropecuario, sobre todo a zona sur, deixando de lado o viñado, era unha zona gandeira que si..., vaia, practicamente fóronse perdendo todas as explotacións, fóronse cerrando... na zona un pouco ao norte..., quedan pequenas que si manteñen a súa importancia, pero tenden a ser explotacións, pois vaia, á fronte delas..., ou ben teñen outra actividade complementaria, ou ben, pois vaia, está un pouco aguantando ata a xubilación para poder xubilarse. Hai unha falta de relevo xeracional neste tipo de explotacións”.

Estruturais:

- ⇒ A tenza minifundista da propiedade.
- ⇒ O sistema de herdanza da propiedade.

Tamén se fai mención no discurso das persoas entrevistadas a factores políticos e administrativos como:

- ⇒ A falta dunha política de ordenación do territorio.
- ⇒ A lentitude das concentracións parcelarias.

"... a ordenación dos terreos tamén é importante, porque o abandono da terra fixo que a xente crea que se poden plantar piñeiros en calquera sitio e zonas onde poderían ser fonte de riqueza agraria estanse convertendo en forestais; eu creo que hai que ordenar, as zonas forestais teñen que seguir sendo forestais e as que sempre foron agropecuarias teñen que seguir sendo para uso agrícola, fundamentalmente".

A falta dunha determinación política para a ordenación do territorio produciu que as zonas máis produtivas para o cultivo de horta estean a bosque, co que se infrautilizou o uso do solo. Por outra parte, a lentitude das concentracións parcelarias produciu un retraemento dos agricultores máis emprendedores.

Os factores sociais e culturais tamén están incluídos no discurso dos entrevistados:

- ⇒ A mala imaxe que se ten do traballo agropecuario.
- ⇒ O individualismo.
- ⇒ A falta dunha cultura ambiental.

Os agricultores teñen unha percepción do seu traballo como moi escravo, motivan os fillos para que estuden e para que se preparen para facer estudos superiores ou universitarios. Isto produce a emigración dos mozos ás cidades para realizar os seus estudos e buscar traballo.

"Todos se queixan do mesmo, do suxeito que é a vida do campo".

O individualismo impide a optimización dos recursos. A falta de cooperación entre propietarios fai multiplicar os gastos en maquinaria e outros utensilios que, por outra parte, se se unisen saíralles máis rendible economicamente.

A falta de cultura ambiental está producindo unha perda da biodiversidade do contorno, debido á propagación de incendios forestais e á plantación de especies de alto rendemento económico a curto prazo.

Os factores externos ou ameazas que as persoas entrevistadas sinalan no seu discurso fan referencia indirecta á PAC⁶⁶. As cotas lácteas e as cotas aos viñedos serviron, por unha parte, para a reestruturación das explotacións e dos viñedos e, por outra, ao cerre de moitas explotacións, incapaces economicamente de comprar cota para saír adiante. Outras subsisten vendendo o leite fóra de circuíto a prezos inferiores aos do mercado.

"... Por outra parte, notouse moito, cando fora o do recorte da cota láctea, foise notando, as pequenas granxas, que vivían de leite ou da recollida de leite, que pasaban de pais a fillos, pois quizais se cortasen..."

⁶⁶ A política agraria común (PAC) fai referencia ás directrices en política agraria da Unión Europea onde se lles impoñen cotas aos produtos agrarios para, teoricamente, equilibrar os prezos e as rendas dos agricultores da Unión.

6.3.2. A industria

A industria da comarca de Terra de Lemos está en declive, é a principal conclusión que obtemos da análise do discurso dos informantes. Este declive industrial débese, entre outros factores, á falta de infraestruturas adecuadas e ao proceso de cerre das distintas empresas importantes no territorio.

O primeiro factor analizáremolo nun próximo punto, pero ten importancia para as persoas entrevistadas.

“Non hai case, é dicir, o que hai non é nada industrial, hai excepcións, pero moi pequenas..., hai unha fábrica de queixos, están os Danone e, para de contar, ou sexa, a industria que hai está pelexando para manterse con grandes dificultades, porque quedamos nunha zona moi incomunicada”.

O segundo factor atribúeno, en parte, ao traslado da infraestrutura que tiña Renfe na estación de Monforte e á perda, en consecuencia, de actividade da estación. As consecuencias deste traslado notáronse na economía da comarca, pois os soldos de Renfe eran elevados e deles dependía a renda familiar. A falta de creación doutras alternativas laborais fixo que a poboación vivise das pensións dos xubilados de Renfe. Isto, unido ao cerre de grandes empresas por motivos económicos, como foi a chacinería, os depósitos de butano de Repsol e, nos municipios da comarca, unha fábrica de alcois e outra de mobles, fai que a comarca se atope nunha situación problemática. Na actualidade, destacan as fábricas familiares de calzado, unha industria leiteira con problemas económicos, unha industria queixeira e talleres varios.

“Na industria, o que foron grandes industrias que se poida destacar, pois quitando o que é a estación de Renfe con todos os talleres, todas as oficinas, o posto de mando, que está agora todo desmantelado, pois o que foi a chacinaría..., era así unha industria un pouco grande de carne, pero imos quitando iso..., hai pouco cerrou e isto xa foi este ano, as cerámicas do castelo, houbo suspensión de pagos, quizais era un pouco a gran fábrica que había, non, polo menos tiñámola de referencia aquí, pois pouco máis hai, consérvase o que hai no polígono industrial, o tema do calzado da cidade e logo todo o que son servizos..., industria como tal non hai demasiado”.

Outra debilidade que comentan os nosos informadores fai referencia á creación indiscriminada por parte da anterior Administración da Xunta de polígonos industriais nos municipios da comarca, cando hai un, o de Monforte, dende principios da democracia, que está sen completar e non ten accesos directos á estrada xeral. O mesmo sucede co porto seco, onde está previsto que se instale unha importante empresa redistribuidora de mercadorías por estrada e ferrocarril.

Un factor externo que fai perigar o sector do calzado vén de China, que invade o mercado de calzado con custos menores. As fábricas familiares de Monforte especialízanse en seccións de mercado e buscan a mellora da calidade do produto para fidelizar os consumidores e, así, competir cos produtos chineses. Aínda que se mantén un certo pesimismo.

“E agora máis con China, agora xa é un punto e á parte. E agora veremos a ver como facemos, non só o calzado, senón todo en xeral”.

6.3.3. Os servizos comerciais

Respecto do sector servizos, existen varias posicións entre os informantes; por unha parte, están os que opinan que o comercio está ben, sobre todo na cabeceira de comarca.

“En Monforte, creo que temos bos servizos porque somos cabeceira de comarca”.

E, por outra, encóntranse os que manteñen que o comercio tradicional está en perigo e se non se renova pode desaparecer pola competencia das novas superficies comerciais que se crearon e das que se van implantar na comarca. Pregúntanlles ás persoas que comparten este discurso cal é o modelo de comercio que se quere, un que xera emprego e a maioría do capital marcha da comarca, ou outro onde tamén xera emprego e o capital queda na comarca. Refírense, por unha parte, ao comercio en grandes superficies, como os centros comerciais Haley e, por outra, ao comercio tradicional, que ten as súas tendas nas rúas comerciais do municipio. Nestes momentos coexisten os dous modelos, o segundo estase organizando para competir co primeiro, constituíuse en centro comercial aberto, pero aínda non pugna en horario de apertura coa área comercial.

“Hai uns anos móntase o Haley..., de tal maneira que Haley acapara o mercado e os comercios pequenos van desaparecendo, eu non sei ata que punto, ¿a onde tendemos? Agora está en proxecto que abre o Mercadona, eu non sei cara a onde imos, porque non sei se é positivo realmente. Haley si que é certo que dá traballo, se o poñemos nunha balanza, realmente compensa o traballo que dá Haley e a onde vai ese diñeiro, cos comercios cos que arrasa ese tipo de...”.

Unha terceira opinión que deducimos do discurso das persoas entrevistadas fai referencia á perda de ingresos que ten a comarca, debido aos diferentes procesos que están interactuando e que producen unha menor capacidade de compra dos habitantes da comarca. Entre estes procesos están a emigración dos mozos, o cerce de empresas, etc.

E, por último, un aspecto social que se encontra no discurso que chama a atención dos nosos entrevistados é o importante número de comercios con marcas de calidade que indica un alto nivel de vida. Os informadores dan unha explicación interesante, que a poboación vive por encima das súas posibilidades e de aparentar. O que poderíamos dicir en termos veblenianos⁶⁷ emulando as clases ricas. Aínda que pode ser un rescoldo dun pasado mellor.

“O que me chamaba moitísimo a atención..., as tendas nas que había roupa, de calzado, de marca; é dicir, que para unha vila tan pequena, que ao

⁶⁷ Veblen, T. (1974): *Teoría de la clase ociosa*. Ed. Fondo de Cultura Económica, México.

cabo é unha vila, pois de 15.000 habitantes, a calidade que había en canto a marcas, eu son de Ourense e había marcas que eu vía en Monforte, que eu non as vin nunca en Ourense...; en cambio, hai un nivel de vida moi por encima do que despois a vila, pola industria que ten e polos postos de traballo que ten, podería manter; aquí vivese moito de cara a... de cara ao exterior, de aparentar”.

6.3.4. A construción

O discurso sobre a construción na comarca de Terra de Lemos mostra distintos aspectos de interese:

- ⇒ Non está aprobado o plan xeral de ordenación urbana.
- ⇒ Existe unha construción crecente de novos edificios.
- ⇒ A construción está por encima da demanda.
- ⇒ Os pisos están vendidos antes de construírse.
- ⇒ Os pisos están baleiros.

As persoas entrevistadas dan dúas explicacións destas afirmacións:

- A primeira refírese ao investimento que fan os emigrantes e xubilados como segunda vivenda ou vivenda de vacacións, na cal pasan unha ou varias temporadas ao ano.
- A segunda explicación parte do diñeiro flutuante; é dicir, do diñeiro negro que é necesario legalizar utilizando para iso a construción.

“A construción é a panacea de todo este país, que non o entendemos ningún, pero é o único que funciona, séguese construíndo, os pisos están vendidos antes de construírse e o que non sabemos é quen os compra, nin quen van vivir neles, pero que si hai construción, si, é unha incógnita nunha zona coma esta, porque non vale dicir que hai xente, que vaia, que para cando se xubile comprou un piso; eu non creo iso, eu creo que había moito diñeiro flutuando, segue habéndoo, porque se segue producindo o paradoxo de que ata para pisos de promoción oficial, pidenche unha parte de pago en diñeiro negro; ou sexa, creo que este país aínda necesita unha serie de controis e unha serie de melloras, control para que isto poida cambiar, hai moita edificación que xera riqueza temporal, pero eu non sei quen vai vivir nesas casas realmente”.

O problema de non ter aprobado o plan xeral de ordenación urbana serviu para que algúns promotores e construtoras se beneficiasen dos baleiros legais que existen para obter un beneficio maior.

Por outra parte, a construción é un dos principais xeradores de emprego da comarca, xa que unha porcentaxe relevante da poboación activa traballa directa ou indirectamente en sectores relacionados coa construción.

6.3.5. Situación das infraestruturas

As persoas entrevistadas opinan que a situación xeral das infraestruturas viarias é mala. Aínda que a comarca está ben estruturada, as estradas comarcais

teñen unha pésima conservación, sobre todo aquelas que están baixo o mantemento da Deputación de Lugo. Poñen de exemplo a estrada de Castro Caldelas, saída natural da produción vinícola e turística da Ribeira Sacra. Por outra parte, consideran que a estrada N-120 Ponferrada-Monforte debería transformarse en autovía pola actividade de camións pesados que ten. En canto á estrada que une Lugo con Ourense, solicitan que a convertan tamén en autovía, xa que existen moitos tramos de travesía, o que fai que o desprazamento a Lugo sexa tortuoso. No tocante ás infraestruturas viarias de Monforte, apremian a rede urbana e periurbana e as conexións co porto seco e o polígono industrial, básicas para o despegue industrial da comarca.

O discurso dos informantes amosa a perda de influencia do ferrocarril co traslado do centro de mando e os talleres de Renfe. Parte da culpa bótanlles aos propios cidadáns que, no seu momento, evitaron que se realizasen unhas reformas de mellora da vía para impedir o desmantelamento da estación, pero ao final produciuse.

“Un pouco unido ás comunicacións e ao retroceso ou á falta de avance que a vila ía tendo en si mesma, porque o ferrocarril, así como foi un elemento dinamizador naqueles anos, na medida en que as comunicacións foron avanzando xa nos anos setenta, pois falábase de facer un *bay pass* para que os trens non tivesen que ser descalzados en Monforte, iso impediu a modernización do ferrocarril por unha negativa da propia cidadanía, porque se opuxo a vila a iso, porque a vila dalgunha forma seguía pensando que o ferrocarril era a súa panacea e, vaia, non quixo, nese momento, transformarse, despois non nos deixaron transformar na estrada, ao facer dúas autovías en lugar de facer unha, co cal quedamos bastante incomunicados”.

Respecto da rede eléctrica, as persoas entrevistadas consideran que está en boas condicións, excepto cando hai tormenta ou as granxas poñen en funcionamento as ordeñadoras, o que xera baixadas de tensión.

A opinión dos informantes sobre a cobertura da telefonía móbil é positiva en xeral, excepto con algunha empresa que ten problemas para a instalación das antenas para lle dar cobertura ao territorio. Fálase de intereses políticos.

“O nivel de cobertura é distinto, dependendo das compañías. Amena funciona bastante mal; non teño moi claro se detrás había intereses políticos, se había algún tema, incluso o que teñen instaladas algunhas antenas móbiles, en plan fixo, pero coa licitación de antenas, pero ese problema tiñao esta empresa, pero seguen quedando importantes focos sen cobertura”.

En canto ao acceso a internet, as persoas entrevistadas manteñen que existen algunhas zonas rurais ás que non chega, pola tecnoloxía desfasada dos receptores de telefonía aérea rural; en cambio, as cabeceiras municipais están ben atendidas con liñas ADSL e, na cabeceira comarcal, estase implantando a maiores a conexión integrada por cable de televisión, teléfono e internet.

6.3.6. Situación dos servizos e equipamentos

No discurso das persoas entrevistadas existen distintas valoracións de como están os distintos servizos e equipamentos da comarca.

Respecto dos **centros educativos**, existe un consenso sobre que son suficientes en número, pero existe un problema importante que comentan, o descenso de alumnos matriculados nos centros. A situación na cabeceira de comarca non é tan grave nos centros de primaria, de secundaria obrigatoria, nos ciclos formativos e no bacharelato. As escolas rurais de primaria do resto de municipios da comarca teñen dificultades para manterse pola falta de matriculación de novos alumnos. En cambio, o centro de educación especial está saturado.

Por outra parte, conséntase a necesidade de profesorado de apoio para os nenos que o necesitan, sobre todo nos colexios públicos.

“A nivel educativo, estamos de instalacións, pois eu creo que ben, en número de institutos e colexios, eu creo que ben; eu creo que o problema é outro, o problema é que empeza a haber a situación que non hai pequenos para os colexios, ou sexa, cada vez hai menos pequenos nos colexios, os institutos cada vez teñen máis prazas baleiras...”.

Respecto dos **servizos de saúde**, os informadores manteñen certas discrepancias no funcionamento dalgún servizo. Vexamos estas críticas:

- ⇒ Os puntos de atención continuada teñen un ámbito de actuación moi grande; se o médico ten que saír por unha urxencia, o centro queda desatendido.
- ⇒ As listas de espera nas consultas dos especialistas.
- ⇒ As listas de espera cando te derivan para un hospital de fóra, da Coruña, Lugo, Santiago ou Vigo.
- ⇒ Falta dunha unidade de xeriatría no hospital comarcal.

As valoracións positivas céntranse no funcionamento xeral do hospital comarcal. Destácase a ampliación do edificio e a incorporación de novas especialidades, a incorporación das probas de Sintron nos ambulatorios dos municipios e a atención dos profesionais médicos e sanitarios, en xeral.

“Os servizos médicos eu creo que ben, vaia, aquí temos un hospital, neste momento acábase de conceder un concurso dunha especialidade que non estaba, eu creo que en canto a servizos, home, sempre é mellorable, evidentemente”.

O discurso das persoas entrevistadas concernente aos **servizos sociais** mostra distintas opinións críticas sobre os distintos programas que executan os concellos, aínda que hai unanimidade de que son necesarios. Deteñámonos agora nos aspectos negativos:

- ⇒ Os programas de axuda a domicilio non son suficientes para a atención da poboación envellecida.

- ⇒ Os cheques asistenciais para contratar persoas para a asistencia domiciliaria son escasos para a renda dos xubilados rurais.
- ⇒ Falta un labor de prevención que non se desenvolve e hai unha intervención familiar escasa.
- ⇒ Falta de residencias asistidas para as persoas maiores, así como centros de días nos municipios rurais da comarca.

“Os servizos sociais é o grande orfo das administracións, si que fai falta moito labor de prevención que non se desenvolve... A intervención familiar é bastante escasa”.

Por outra parte, aproban o funcionamento de distintos programas que se realizan dende os concellos e que son doutras administracións:

- ⇒ O programa de turismo social e balnearios.
- ⇒ A unidade de loita contra as drogodependencias.
- ⇒ A teleasistencia gratuíta.
- ⇒ Os servizos de gardaría.

A opinión dos informantes é variada tocante á **cultura e ao deporte**. Hai acordo sobre a riqueza cultural da comarca, pero mostran inquietude sobre o estado de conservación do patrimonio etnográfico, arquitectónico e relixioso da comarca, así como a posibilidade de perder toda esta riqueza se non se actúa a tempo. A coordinación das distintas administracións é necesaria para recuperar este legado histórico-cultural e todas as expectativas están postas no Consorcio de Turismo Ribeira Sacra, que se constitúe para catalizar todas as iniciativas relacionadas co turismo.

“Hai outro aspecto que é necesario dinamizar, a economía turística e, sobre todo, establecer unha visión comarcal ou unha visión do que é a Ribeira Sacra, dende todos os puntos de vista. Hoxe hai un consorcio que xa está posto en marcha que vai a ralentí, pero vaia, que está andando, espero que formalice ben e que sirva para dinamizar todo o territorio, pero é necesario ter esa visión global de chamarlle Ribeira Sacra, porque senón a nivel turístico non ten futuro”.

As opinións sobre as instalacións deportivas móstrannos unha necesidade destas na comarca; por outra parte, os concellos poden solicitar que as constrúan outras institucións como a Xunta, pero o problema que teñen é a falta de diñeiro para mantelas en condicións, así como persoal para xestionalas. Algunhas das instalacións deportivas existentes xestionanas asociacións e hainas que están en estado de abandono.

“Outra cuestión é a xestión que se fai delas, porque, vaia, hai pistas de campo a través, hai campo de tiro con arco, hai..., parte do que son as instalacións de xestión municipal, pois van unha serie de instalacións que se, en principio, eran de titularidade municipal, logo a xestión realízana asociacións que nunhas ocasións pois teñen un mellor funcionamento e outras un peor funcionamento e, vaia, está a instalación e sabes que a

hai, pero non sabes nin como se usa, nin cando se usa e, de feito, hai instalacións que están nun estado de abandono bastante importante”.

As persoas entrevistadas consideran o **transporte público** insuficiente, tanto para a comunicación intracomarcal, como para a conexión coas cidades importantes, excepto con Lugo. As persoas maiores e os mozos necesitan comunicarse coa cabeceira da comarca para acudir ao hospital, ás zonas de ocio ou para realizar xestións. A posibilidade que teñen é o uso das rutas de maior percorrido que fan parada nos municipios para ir a Monforte, aínda que a frecuencia sexa limitada. Coméntannos que Monforte é unha das poucas cidades de menos de 50.000 habitantes que teñen transporte público, pero é deficitario, por iso o concello subvenciona este transporte como un labor social máis. Solicitan que se faga unha discriminación positiva a esas rutas.

“O transporte público creo que é deficitario, pero claro, tamén o transporte público funciona, e o transporte privado, ben, funciona onde hai máis persoas, onde non hai é difícil porque non é viable, aínda que dende o concello de Monforte, por exemplo, eu creo que Monforte debe de ser o único concello de menos de 50.000 habitantes que teña autobús urbano, pero claro, cun déficit moi grande, e é como se estiveses realizando un labor social máis. Pero realmente non compensa, hai persoas que o utilizan... como antes un servizo público, interesante para un mundo de persoas, sobre todo maiores que deben desprazarse dun sitio a outro”.

6.3.7. Pautas demográficas

O discurso dos nosos informantes sinálanos o envellecemento progresivo da comarca, así como a baixa natalidade existente. Esta situación agrávase coa emigración dos mozos para seguir estudando nas universidades e na busca de traballo. Isto repercute negativamente na economía da comarca, aínda que en parte é emendado coa inmigración existente, sobre todo en Monforte de Lemos. Esta inmigración, coméntannos, é de tres tipos:

- ⇒ Por unha parte, os emigrantes da comarca a outras comunidades autónomas españolas, ou de Suíza e Alemaña, que veñen pasar longas temporadas ao longo do ano.
- ⇒ Están, por outro lado, os emigrantes retornados, sobre todo de Arxentina e Venezuela, maiores, que se viñeron e que cobran as pensións non contributivas.
- ⇒ E, por último, os inmigrantes estranxeiros que veñen para traballar.

Estes últimos son os que axudan a manter a economía da comarca; a súa procedencia é variada, de países de Europa, coma Romanía e Portugal; de Sudamérica, como Arxentina, Ecuador, Colombia, República Dominicana e Cuba; de África, como Marrocos. A inserción laboral destas persoas concéntrase en sectores de actividade que os locais rexeitaron, como a construción, matadoiros, asistentes de fogar, servizo a domicilio, hostalería, comercio... O seu número é baixo, intégranse e adaptaciónse á vida da comarca, aínda que non levan moito

tempo, entre 2 e 4 anos. Estes inmigrantes chegaron de diferentes modos, pero a maioría fixérono polo efecto chamada ou pola concentración familiar⁶⁸. Dende o concello, asesóranos e danlles facilidades para que establezcan a súa situación, na medida do posible. Parece que a poboación os respecta:

“Moi ben, mira, por exemplo, este servizo que ten esta xente (leñadores dun país do leste de Europa), están encantados con eles, estes xa veñen que lles fai exames antes alí, veñen cortar no monte, entón, pois vaia, pois ben”.

6.3.8. Asociacionismo e pautas socioculturais

En canto ao asociacionismo, as persoas entrevistadas coinciden en que é pouco dinámico, pero existen diferentes opinións respecto do porqué desta falta de dinamismo. Vexámolas:

- ⇒ Créanse asociacións para gastar subvencións, sen un fin ou obxectivo social a medio e longo prazo.
- ⇒ Créanse asociacións para un obxectivo puntual e logo desfácese.
- ⇒ A politización dalgunhas asociacións.
- ⇒ A falta de interese da xente en participar.
- ⇒ O sistema caciquil imperante ata o momento impedía a creación de asociacións.

“O que había antes era ao revés; é dicir, sempre había alguén co que tiñas que falar, para que estea pola súa vez falando con outro, conseguíes un efecto determinado, que é o sistema caciquil, que eu creo que nos impedía desenvolver e que nos segue impedindo, por iso é moi difícil facer unha asociación”.

Unido a estes factores comentados, podemos engadir a emigración da xente nova, que adoita ser un axente dinamizador, a dispersión da poboación e o individualismo da poboación que, como veremos no próximo apartado, ten importancia para os entrevistados.

Os informantes comentan distintas pautas, actitudes e valores que consideran importantes pola incidencia que ten na sociedade e na economía da comarca.

A actitude máis comentada é o individualismo, como expresión do réxime caciquil⁶⁹ que ata hai pouco se mantivo. Isto crea unha subordinación artificial que impide o desenvolvemento da comarca, porque se parte da dependencia das subvencións e das axudas, en vez de buscar saídas cos propios recursos.

⁶⁸ Izquierdo Escribano, A. – director (2003): *Inmigración: mercado de trabajo y protección social en España*. CES, Madrid.

⁶⁹ Estes valores corresponden ao que Robert K. Merton chamaba valores ritualistas, onde se respectan as normas socialmente aceptadas, aínda que se perderon os valores que as sustentan. Giddens, A. *Sociología*, Alianza Editorial, SA. Madrid 2002.

“O individualismo proviña dun réxime, tamén, ao que estivemos sometidos sempre, que é o caciquil; é dicir, que a estrutura galega é caciquil de por si. Iso socialmente a min dáme a impresión de que está cambiando, aínda que esas cousas son moi difíciles de cambiar e teñen que pasar e teñen que pasar moitos anos...”.

Outra actitude comentada refírese á falta de espírito emprendedor, que o relacionan coa personalidade tranquila dos cidadáns da comarca que esperan a actuar cando existen boas expectativas para iso.

As actitudes que se observan entre os mozos, como a visión de vivir o momento, ou no pensar no mañá, primar os dereitos ante os deberes, a devaluación do esforzo, todo iso reflectido no incipiente fracaso escolar, inquietan os nosos informantes e solicitan que se realicen actividades con contidos sociais para superar estes problemas.

“Da xuventude, as cuestións que se formulan, é un pouco a mentalidade que se xera na xuventude, a mentalidade do consumo, *carpe diem*, buscar o pracer inmediato, a felicidade inmediata e ese é o patrón xeral, non só en Monforte, que supón, claro, unha forma de ver a vida e de considerar as cousas dende o mínimo esforzo e a ausencia de obrigaón, son todos os dereitos, non lle axuda moito á xuventude, gozar dun ocio educativo, non hai actividades, salvo as deportivas, que toda esa xuventude se capte, para iles preparando como persoas”.

A evolución económica da comarca vese reflectida no pesimismo; se a isto lle sumamos a falta de acción cidadá, xera unha incerteza na poboación polo futuro. O fomento por parte das distintas administracións de actividades para o encontro da poboación e a potenciación da participación cidadá son actuacións necesarias, segundo os nosos informantes.

Por último, temos a familia como valor importante segundo nos comentan as persoas entrevistadas, a reciprocidade interxeracional ten un papel importante na economía da comarca. As persoas maiores sustentan unha boa parte das economías familiares da comarca. Isto é debido ao intercambio de atención e coidado aos maiores, polo mantemento e axuda económica aos descendentes.

“...o valor familiar si que se mantén no núcleo familiar, onde maioritariamente os fillos coidan os seus pais, os netos os seus avós, e iso tamén fai un *feedback*, fai que un pouco se mova a economía sen corresponderse moito coa realidade; por exemplo, os mozos, que compran coches, que compran pisos, compran fundamentalmente de axudas que reciben dos seus avós que, pola súa vez, viven con eses mozos que os coidan, que os levan ao médico, que..., entón eses valores si os vexo, que está influindo na economía e que fai iso, pois que o mozo que en teoría non tería esa capacidade económica, aquí si a está tendo grazas á axuda que recibe”.

6.3.9. A situación da muller

En canto á realidade da muller, aprécianse nas persoas entrevistadas distintas valoracións da súa situación, dependendo da idade, situación económica e familiar. Vexámolas:

- ⇒ As mulleres maiores traballan na explotación e na casa⁷⁰, mentres os seus maridos teñen un traballo fóra; neste caso, mantense a muller no ámbito privado e o varón no ámbito público, mantense unha división de xénero do traballo.
- ⇒ Mulleres novas cos estudos primarios ou secundarios acabados, que casan, teñen fillos e non entran no mercado laboral.
- ⇒ As mulleres novas que marchan a estudar estudos superiores e buscan traballo fóra da comarca.
- ⇒ E, por último, aquelas mulleres que teñen unha formación universitaria e profesional que traballan en centros educativos e hospitalarios, pero que non residen na comarca, que se desprazan todos os días dende cidades próximas para traballar nos ditos centros.

Outra valoración no discurso dos informantes mantén que a sociedade na que vivimos é machista, que se constata coa diferenza salarial, a mesmo traballo distinto soldo, a violencia de xénero, etc. e solicitanlles ás distintas administracións que actúen para cambiar esta tendencia.

“As mulleres tiveron o problema que tiveron sempre, estamos nunha sociedade machista onde prevalece, en moitas cousas, mesmo no salario; a igual traballo, distinto salario nas mulleres que nos homes, e eu creo que aí, que o papel está, por un lado as mulleres e por outro as administracións públicas de facer políticas que primen a presenza das mulleres, sobre todo en postos de responsabilidade”.

6.3.10. Infancia, xuventude e persoas maiores

Os comentarios dos nosos colaboradores desenvóléronse en parte en apartados anteriores, pero sinalarémolos de novo pola importancia que teñen:

- ⇒ A dispersión da poboación nas zonas rurais e a pouca cantidade de nenos fai que teñan pouco contacto entre iguais, máis alá do contexto do colexio.
- ⇒ A falta de perspectivas laborais, que incita a xuventude a estudar e a buscar traballo fóra da comarca.
- ⇒ O fracaso escolar e a falta de alternativas de ocio culturais e deportivas.
- ⇒ A mentalidade do *carpe diem*, vivir o momento, o pracer inmediato e a ausencia de obrigação que teñen os mozos.

⁷⁰ Na teoría do patriarcado de Sylvia Walby, mantén que o patriarcado se mantén en seis estruturas independentes que interactúan entre si: as relacións de produción no fogar, o traballo remunerado, a violencia masculina, o Estado patriarcal, as relacións sexuais no ámbito sexual e as institucións culturais patriarcais, os informantes, fan referencia sobre todo ás tres primeiras. Giddens, A. *Sociología*, Alianza Editorial, SA. Madrid - 2002.

⇒ Aos mozos dáselles todo feito, dáselles moitos dereitos e poucas obrigas.

Este último comentario interprétano dende o punto de vista: os pais danlles aos seus fillos o que eles non tiveron cando eran nenos, o que crea unha dependencia e unha falta de iniciativa na xuventude.

Comentan que é necesario realizar actividades onde os mozos participen e onde se lles fixen valores de esforzo e cooperación.

“... porque non hai máis coordinación pais-colexio, que pasa na sociedade, que alternativas damos a nivel cultural, a nivel deportivo, que non sexa xogar coas maquiniñas comecartos...”.

As persoas maiores teñen importancia para as persoas entrevistadas. Unha alta porcentaxe da poboación son maiores de sesenta anos; por iso, inciden nos problemas e carencias que teñen. Vexámolas:

- ⇒ Os problemas de dispersión e comunicación que teñen as persoas maiores, sobre todo nos municipios que non son cabeceira de comarca, que acrecentan a súa soidade.
- ⇒ O insuficiente número de prazas nas residencias da terceira idade, tanto para as persoas válidas, como para as non válidas; existencia de problemas políticos na situación das novas residencias.
- ⇒ O baixo rendemento dos cheques asistenciais para aquelas persoas que teñen xubilacións baixas e que non poden acceder aos servizos de asistencia domiciliaria.
- ⇒ A necesidade de construír centros de día.

“Pero se un dos problemas que se trata na zona é a falta de prazas de residencia, sobre todo para asistidos, e é unha problemática, á parte o seu illamento, nunha zona bastante ampla, un pouco ao mellor a diferenza doutras zonas, os núcleos rurais, as aldeas, non están agrupadas, se non que hai unha diseminación case continua, unha dispersión continua das casas, a sensación de illamento aínda é maior, entón supón unha dificultade bastante importante”.

En cambio, valoran positivamente a teleasistencia gratuíta, o programa de vacacións sociais e balnearios, así como as diferentes axudas para cadeiras de rodas, etc., que se xestionan dende os municipios.

Por outra parte, convén incidir no xa comentado sobre a axuda á economía familiar das pensións dos xubilados, que teñen as súas consecuencias na economía xeral da comarca.

As persoas entrevistadas manteñen que é necesaria a mellora dos distintos programas e a creación de residencias con sentido e planificación territorial, en vez de co sentido político orientado á busca de votos.

“Vaia, os maiores, a problemática é distinta, pois hai un asilo da terceira idade na cabeceira do municipio, estase discutindo de facer unha ou dúas residencias, aí houbo, pois, conflito político, sobre onde facela, onde non facela e unha serie de... parece que van facer as dúas, cando algúns días che din que non van facer ningunha”.

6.4. As fortalezas, oportunidades e potencialidades

Os informantes amósannos as **distintas fortalezas** que ten a comarca de Terra de Lemos:

- En canto ao territorio, temos:
 - > A situación estratéxica da comarca, situada nunha posición céntrica e próxima ás grandes cidades de Galicia.
 - > O seu territorio ten unha gran beleza paisaxística e elevada riqueza xeolóxica, cos canóns do Sil e río Cabe, Caurel-Ancares dentro da Rede Natura 2000⁷¹.
 - > Variedade de microclimas no territorio.
 - > Riqueza edáfica para o cultivo en invernadoiro e aire libre.
 - > Zona de alto valor cinexético.
 - > Territorio apropiado para o cultivo da vide.
 - > O regadío que percorre todo o val de Lemos.

“A nivel agrario..., eu creo que unha das fortalezas que ten é, por un lado, a súa situación xeográfica, se ben non está próximo a un núcleo urbano importante que poida consumir todos os seus produtos, si está dentro dun raio de cen quilómetros onde se encontran núcleos urbanos de bastante consideración e si podería supoñer un mercado bastante importante para este tipo de producións”.

- Respecto da economía:
 - > Forte sector gandeiro.
 - > O sector vitivinícola en expansión.
 - > O porto seco.
 - > Os polígonos industriais que hai no territorio.
 - > A creación do consorcio turístico no que participan as administracións locais, a Xunta de Galicia e hostaleiros.
 - > A creación dun banco de terras para aquelas persoas que queiran labrar a terra.

“Nosoutros estamos facendo neste sentido un banco de terras, temos xa un banco de terra onde o concello lles está alugando terras aos propietarios, ponas nun predio único e pon a terra á disposición do que a queira usar...”.

- Cultura e identidade:
 - > Gran cantidade de patrimonio arquitectónico popular, civil e relixioso.
 - > Rica tradición etnográfica.
 - > A identificación da poboación local co seu territorio.

71 A Rede Natura 2000 é unha rede de espazos protexidos a escala da Unión Europea, co obxectivo de salvagardar os espazos naturais máis importantes de Europa. Estes espazos naturais están incluídos dentro da lista dos LIC (lugares de importancia comunitaria). Máis información na páxina da Consellería de Medio Ambiente e Desenvolvemento Sostible.

As potencialidades do patrimonio arquitectónico popular, civil e relixioso están descritas en distintas publicacións⁷² realizadas polo Grupo de Acción Local Ribeira Sacra Lucense, sobre mosteiros, a ruta do románico, pero que en realidade non están explotadas a nivel turístico, xa que as rutas están trazadas, pero non foron realmente utilizadas turisticamente, tanto na súa recuperación arquitectónica coma na súa explotación real.

- Calidade de vida
 - > O hospital comarcal.

6.4.1. Experiencias relevantes

As persoas entrevistadas comentáronnos algunhas iniciativas relevantes que se fixeron no territorio e que teñen, en maior ou menor medida, repercusión na comarca.

- ⇒ Dúas empresas, Cuevas e Cia., SA e Marrón Glacé, SL que, aínda que os seus centros de transformación se encontran no polígono industrial de Ourense, poñen en valor as castañas dos bosques da comarca, cómpranlles a produción aos produtores e logo transfórmana e envásana, realizando produtos como o marrón glacé ou a castaña en xarope, que vende en Madrid e parte sae á exportación.
- ⇒ As bodegas e a produción de viño é un dos expoñentes claros da rendibilidade que pode xerar un produto ben explotado; nestes momentos, existen bodegas que lle están proporcionando ao mercado viño de calidade e abren mercados fóra de Galicia, no resto de España, Europa e América. A Adega Moure (de Escairón-O Saviñao) é un exemplo destas bodegas emprendedoras, distribúe os seus viños e licores, en toda España, en Alemaña e no Reino Unido, e tamén nos Estados Unidos. Outro expoñente témolo nas Bodegas da Reitoral de Amandi de Sober que comercializa os seus viños en varios países de Europa, nos Estados Unidos e noutros países, coma China e Angola.
- ⇒ A ruta en barco polo río Sil móstranos outra actividade que xera valor no territorio. Reclamo turístico de primeira orde para os visitantes da Ribeira Sacra, foi idea da Deputación Provincial de Lugo.

“En canto ao público, eu destacaría algo, e é algo que hoxe nos parece tan sinxelo como a idea da Deputación Provincial de Lugo, nas súas orixes de crear..., de ter un barco que percorra o canón do Sil e que foi a orixe do movemento turístico que se está vivindo nestes momentos. Foi a primeira valorización dos nosos recursos, os barcos non hai un, hai catro e non só iso, todo o movemento turístico que houbo arredor diso, que nos fixo ver que..., se veñen 20.000 persoas..., e tardamos anos en darnos conta”.

⁷² As publicacións realizadas polo Grupo de Acción Local Ribeira Sacra Lucense son numerosas, entre trípticos e libros, hai un caderno para cada municipio. Os libros fan referencia aos mosteiros da Ribeira Sacra, ás rutas do románico do municipio de Pantón e á Ribeira Sacra en xeral, estaban de exposición na oficina da asociación.

6.4.2. Potencialidades e oportunidades

Os nosos informantes destacaron as distintas potencialidades e oportunidades do territorio, para a mellora da calidade de vida, a economía, a cultura da comarca de Terra de Lemos. Pasamos a expoñelas:

- ⇒ Fomentar os produtos de horta e froiteiros, coa posta en valor do regadío, a agricultura ecolóxica e os produtos de calidade.
- ⇒ A mellora das granxas gandeiras.
- ⇒ Posta en valor dos bosques do territorio a partir da silvicultura.
- ⇒ Recuperación e posta en valor do patrimonio arquitectónico popular, civil e relixioso.
- ⇒ Planificación integrada do turismo na comarca, onde en distintas fases e coordinadamente todas as administracións, GAL e consorcio turístico etc., puxeran en valor e en funcionamento todas as potencialidades do territorio, dende as bodegas ás rutas culturais relixiosas, á hostalaría, a zona histórica de Monforte, etc., creando un produto chamado Ribeira Sacra.
- ⇒ Creación de empresas de transformación dos produtos de horta.
- ⇒ Posta en valor do dique seco e dos polígonos industriais, realizando os distintos enlaces necesarios coa estrada nacional 120.
- ⇒ Instalación da empresa Transfesa.
- ⇒ A terminación da trama urbana e periurbana da cidade de Monforte de Lemos.
- ⇒ Recuperación do comercio do centro de Monforte, centro comercial urbano.
- ⇒ Realización de actividades para a xuventude.
- ⇒ Estudo das necesidades das persoas maiores da comarca para a planificación de novas residencias, centros de días e servizos de axuda a domicilio.
- ⇒ Mancomunar ou comarcalizar servizos para a optimización de recursos.
- ⇒ Mellora e calidade da ensinanza, sobre todos nos colexios rurais, implantación dunha delegación da universidade a distancia.
- ⇒ Buscar incentivos para que os traballadores dos centros sanitarios e educativos veñan vivir á comarca e así atraer a nova poboación.

“Necesitamos que se centren nos nosos colexios, nos centros educativos. Non poden quedar abandonados polo feito de que haxa menos nenos, senón todo o contrario; necesitamos que sexa un activo, precisamente que haxa menos nenos ten que ser un revulsivo, para que eses nenos teñan unha ensinanza dunha calidade altísima, para que os mestres poidan dedicarlles tempo e non fagan que os nenos se nos vaian estudar a centros máis grandes, senón todo o contrario; para iso necesitamos que se melloren as súas instalacións e que se doten dos medios necesarios”.

6.5. Obxectivos e liñas de actuación para o desenvolvemento comarcal

As persoas entrevistadas mostran no seu discurso os seguintes obxectivos e liñas de actuación para o desenvolvemento comarcal:

- Ordenación do territorio e creación dos plans de ordenación nos municipios da comarca.
- Realización das infraestruturas necesarias para a comarca:
 - > Terminar o trazado urbano e periurbano de Monforte.
 - > Comunicación coa estrada xeral do polígono industrial e porto seco.
 - > Reestruturar as parcelas do polígono industrial de Monforte para adaptalas ás pemes que se van instalar.
 - > Instalación de Tranfesa.

“No tema económico, tocaría tres factores: dende o punto de vista industrial, converter Monforte no centro loxístico de transporte de mercadorías ou distribución do porto seco e modernización do polígono industrial, onde vai xogar un papel moi importante Transfesa, que xa está confirmada a súa instalación”.

- Potenciar a agricultura e a gandaría.
 - > Posta en valor do regadío.
 - > Crear bancos de terra para lles ceder terreos aos que as cultiven.
 - > Fomentar a agricultura, tanto produtos de horta coma de invernadoiro, a gandaría de calidade e a produción ecolóxica.
 - > Fomentar o cooperativismo e a cooperación entre os agricultores.
 - > Transformar os produtos anteriores dentro da comarca.

“Apostar de forma decidida polo que é o regadío, os produtos de calidade e a transformación deses produtos e completar o ciclo e que quede o beneficio destes produtos”.

- Planificación integral do turismo e posta en valor da marca Ribeira Sacra.
 - > Realizar un plan integrado de turismo, para a optimización de recursos e sinerxías.

“Quizais o sector turístico ben desenvolvido serviría para dar moita vida”.

- Fixar poboación, participación cidadá e calidade de vida.
 - > Políticas de discriminación positiva para fixar poboación na comarca.
 - > Facilitarlles unha vivenda aos que decidan fixar a súa residencia e actividade laboral na comarca.
 - > Primar a natalidade.
 - > Realizar actividades en Monforte de repercusión comarcal e a nivel galego ao longo dos 12 meses do ano.
 - > Planificación dos servizos a persoas maiores na comarca, tanto de residencias, centro de días, servizos a domicilio, etc. para a optimización de recursos.
 - > Mancomunar servizos para a optimización de recursos.

“Unha aposta forte para fixar poboación, eu creo que facer unha política de discriminación positiva co interior... e, máis concretamente, coa nosa comarca, que é o máis interior, eu creo que o necesitamos urxentemente...”.

- Mellorar a educación e a formación.
 - > Implantación dunha delegación da universidade a distancia.
 - > Dotación de recursos materiais e humanos para a obtención dunha ensinanza de calidade.

“Estamos traballando coa universidade de educación a distancia, para que instale unha sede aquí...”.

- Dinamización do comercio.
 - > Activación do centro comercial urbano.
- Políticas para a igualdade de xénero.
 - > Creación de gardarías para as mulleres con fillos.

Os nosos informantes manteñen que debe existir unha coordinación entre as distintas institucións públicas (estatal, Xunta e concellos) e as non públicas (empresarios, asociacións, etc.), para a optimización dos recursos e para que non se produzan duplicidades nas accións que se vaian realizar.

“Eu creo que se non nos involucramos todas as institucións, e tamén a poboación, será imposible que saiamos adiante”.

ANEXO

O proceso para a realización deste capítulo tivo catro fases diferenciadas:

1. Na primeira, realizouse a busca e contacto das distintas persoas da comarca de Terra de Lemos ás que íamos entrevistar. En total, entrevistamos nove informantes cualificados, todos eles residentes e empregados nos municipios da comarca de Terra de Lemos.
2. Na segunda fase, efectuamos as entrevistas ao longo de 5 días: 13, 14, 17, 18 e 24 de outubro.
3. Realizamos unha transcripción selectiva e o baleirado das 9 entrevistas.
4. Na última fase, realizamos a organización da información, estudamos a documentación achegada e elaboramos a análise sociolóxica que desenvolvemos nas páxinas anteriores.

N.º	DATA	SEXO	INFORMANTES
1	13/X/05	M	Directora Consello Regulador de Denominación de Orixe Ribeira Sacra
2	14/X/05	H	Xerente GAL Ribeira Sacra Lucense
3	14/X/05	H	Director técnico Consello Regulador de Agricultura Ecolóxica de Galicia
4	17/X/05	M	Alcaldesa de Sober - PP
5	17/X/05	H	Membro Asociación Xuvenil Xomaco
6	17/X/05	H	Empresario delegado da Confederación de Empresarios Delegación Lugo Sur - Monforte
7	18/X/05	M	Traballadora social do concello de Monforte de Lemos
8	24/X/05	H	Alcalde de Monforte de Lemos - BNG
9	24/X/05	M	Presidenta e secretaria da Asociación de Mulleres Rurais de Bóveda

Documentación utilizada:

- Informe sobre a área funcional de Monforte de Lemos, elaborado dende a delegación da Confederación de Empresarios de Lugo na zona sur.
- Informe da Asociación Desenvolvemento Rural Ribeira Sacra Lucense.

7. TERRA DE CALDELAS

A comarca de Terra de Caldelas comprende os municipios de Castro Caldelas, Montederramo, Parada de Sil e A Teixeira. Os dous primeiros estarían situados en zona de montaña, por encima dos 700 metros, mentres que Parada e A Teixeira están en zona de ribeira, a beiras do canón do río Sil. Na zona de montaña explótase, principalmente, a gandaría vacúa extensiva para carne dunha variedade local chamada vaca caldelá. Na ribeira, a principal produción son o viño e as castañas. O sector industrial apenas ten peso, a construción mantense, aínda que a un nivel máis baixo que hai uns anos, e o sector servizos estase

vendo dinamizado polo auxe do turismo rural, dada a singular beleza paisaxística da comarca.

O principal problema identificado por todos os entrevistados é o da despoboación e envellecemento demográfico da comarca. Este factor demográfico vai condicionar todas as carencias e medidas de cara a un proceso de desenvolvemento. En xeral, os informantes consultados quéixanse do abandono e do esquecemento por parte das diferentes administracións, especialmente a autonómica.

Hai dous discursos diferenciados, aínda que non excluíntes, sobre o modelo de desenvolvemento para seguir na zona. Por un lado, un discurso de corte modernizador que fai máis fincapé na importancia das infraestruturas materiais como principal factor de desenvolvemento. Neste sentido, enfatízase máis na necesidade de creación dun parque empresarial e da posta en marcha da concentración parcelaria, co obxectivo de relanzar a economía e fixar poboación.

Por outro lado, subliñase a necesidade dun cambio de mentalidade que inflúa nunha mellor valoración dos recursos endóxeos, fronte a unha mentalidade urbana moderna que tradicionalmente desprezaba o medio rural e a actividade agraria.

Contémplase o futuro con certo pesimismo, aínda que se reconece a potencialidade que ten a comarca se se reorganiza o sector primario, reorientándoo cara á produción de calidade e consolida o turismo rural, profesionalizándoo.

Cáritas identifícase, principalmente, coa tarefa de atención a indixentes e, salvo algunha reserva pola súa vinculación a unha confesión relixiosa, considérase que pode exercer un papel positivo na comarca, especialmente na atención do colectivo de maiores e na inserción laboral da man de obra inmigrante, necesaria pola escaseza de man de obra local.

7.1. Descrición e caracterización xeral

Case todos os entrevistados, sen excepción, identifican a comarca como unha zona rural de alta montaña:

“A comarca de Caldelas é unha comarca rural, un territorio practicamente de alta montaña”.

“É zona de alta montaña... os catro municipios”.

As características máis relevantes da comarca irían asociadas a:

a) A situación da poboación (dispersión, despoboación, envellecemento):

“Primeiro, é unha comarca situada no interior de Ourense e comparte con outras zonas a despoboación. Temos unha poboación anciá e envellecida e que está caendo”.

“É unha comarca con vilas moi pequenas e moitísimas pequenas aldeas... Por exemplo, o concello de Castro Caldelas ten máis de cen entidades de

poboación para só 1.800 habitantes. Unha poboación moi dispersa moi envellecida”.

b) As producións predominantes (gandaría extensiva, viñado, castiñeiros):

“A comarca é eminentemente agrícola, gandeira e forestal e destaca, sobre todo, no tema agrícola, o viñado, na ribeira, e a gandaría na zona alta, fundamentalmente, gandaría de carne. Aquí hai unha raza que é a raza caldelá, unha raza autóctona, moi interesante na zona, que podería potenciarse moito máis”.

c) A súa paisaxe e incipiente vocación turística:

“A comarca está nunha situación moi estratéxica, no que se chama a Ribeira Sacra ourensá. Ten unha morfoloxía xeográfica interesante, que proporciona as potencialidades para desenvolver o territorio. Estamos nunha situación xeográfica na que temos o canón do Sil, onde temos ríos incluso navegables, temos zonas da Rede Natura 2000, como son o bidueiral de Montederramo...”.

7.1.1. A diversidade intracomarcal

Estas características distribuíríanse de maneira desigual no territorio da comarca. Habería dúas zonas claramente diferenciadas, unha de montaña e outra de ribeira.

A zona de montaña estaría conformada polas terras máis altas, pertencentes aos municipios de Castro Caldelas e Montederramo, principalmente; a zona de ribeira, polos municipios de Parada do Sil e A Teixeira.

A zona de ribeira presenta diferenzas en canto ao tipo de cultivos, que dá como resultado unha diferente paisaxe agraria. Tradicionalmente, eran terras dedicadas ao cultivo da vide e do castiñeiro en terrazas, dado o escarpado do terreo, que baixa dende unha altitude media de 700 metros, ata as profundidades do canón do Sil. O escarpado e complicado do terreo dá lugar a unha enorme variedade de microclimas que fan posible o cultivo de hortalizas de todo tipo e árbores froiteiras.

Tamén se trataría dos municipios que presentan poboacións máis pequenas e que estarían peor comunicados con respecto á cabeceira comarcal e ao concello de Montederramo.

As zonas de montaña, pola súa banda, eran consideradas tradicionalmente como as máis ricas. Dedicábanse, principalmente, á gandaría e agricultura extensiva; en concreto, á gandaría vacúa da variedade autóctona denominada caldelá ou caldelana e ao cultivo de cereais, patacas e outros cultivos forraxeiros para o gando. Por outro lado, a dimensión das parcelas sería maior que nas zonas de ribeira. Na actualidade, só persiste a gandaría extensiva e empeza a cobrar importancia o sector forestal.

“Dentro da comarca de Caldelas hai dúas partes moi diferenciadas, sobre todo Montederramo e Castro Caldelas, que é unha zona gandeira

por excelencia e, outra parte, que é a zona de ribeira, do viño. E estamos incluídas, toda a comarca, na Ribeira Sacra... e todo o tema do turismo”.

“Na ribeira, loxicamente, o que máis predomina é o viñado e a castaña, e antes tamén había horta e árbores froiteiras, fundamentalmente de óso. Agora tirouse máis polo tema do viñado. Na zona alta tamén estaba antes moi desenvolvido o tema do centeo, cereais en xeral, trigo, pataca, pero ultimamente quedou case exclusivamente a gandaría. Neste caso, gandaría de carne. Entón, digamos que as características importantes da comarca neste aspecto son, xa digo, o tema agrícola, pero tamén está o tema turístico”.

“O que é a ribeira, é unha zona diferente. Na montaña dáse máis a gandaría, dende o punto de vista económico. Tradicionalmente, eran máis ricos os da montaña. Hoxe en día quizais a ribeira está a gañar un pouco a batalla. Na ribeira hai un microclima especial onde se dan todo tipo de hortalizas, cultivos hortofrutícolas... que están desaproveitados porque realmente a nosa poboación está moi envellecida...”.

Algúns entrevistados engaden outra diferenciación territorial entre o concello de Castro Caldelas e o resto, xa que a súa cabeceira municipal sería unha vila que concentra a maior parte da poboación, dos recursos e servizos da zona.

“A cabeza de comarca, Castro Caldelas, marca a diferenza con respecto aos outros concellos, tanto en poboación coma en recursos”.

En Castro Caldelas e Montederramo, por tratarse dos concellos máis extensos e poboados, ten grande importancia o sector servizos, concentrado na cabeceira comarcal. En moitos aspectos, a situación da cabeceira comarcal marca a diferenza, pola súa accesibilidade e a súa posición estratéxica, a metade de camiño entre a capital da provincia e a estación invernal de Cabeza de Manzaneda. En accesibilidade séguese o concello de Montederramo. E con bastante diferenza, os de Parada do Sil e A Teixeira.

“Castro Caldelas está moi ben situado xeograficamente porque colle todo o que é a Ribeira Sacra e todo o que é vía Manzaneda... E, vaia, tamén sempre foi a vila máis grande, moito máis grande que Montederramo ca Teixeira e que Parada”.

Hai claramente dous discursos diferentes relativos á identidade comarcal. Por un lado, os de tipo máis localista. A pesar de insistir no fenómeno comarcal, invariablemente, acaban por falar do municipio de pertenza, considerando a comarca como algo alleo. Isto traducirase nunha percepción nesgada dos recursos ou políticas despregadas na comarca, fomentando a competencia entre os diferentes municipios. Polo xeral, este tipo de formulación parece gardar relación coa capacidade de influencia do entrevistado. A menor capacidade de influencia, habería unha percepción máis local e menos de conxunto.

Tamén se detecta unha disonancia entre a comarca funcional deseñada polo plan de comarcalización e o que os habitantes consideran a comarca natural.

O citado plan deseña as comarcas a partir da agregación de municipios. A poboación oriúnda ten moi claro que a comarca de Caldelas comprende, ademais, parte dos municipios de San Xoán de Río e Chandrexa de Queixa.

Por outra banda, entre aqueles que mostran unha clara identificación coa comarca, habería os que se centran exclusivamente nun sector de actividade ou colectivo concreto, sen contemplar os demais, mentres que outros teñen unha visión máis integral da comarca e do proceso de desenvolvemento. Isto faise especialmente patente ao falar das carencias da comarca. Por exemplo, ao preguntar polo papel das fundacións no desenvolvemento da comarca contéstasenos a clave do servizo concreto ou da asociación coa que se traballa, pero nada máis. Non hai conciencia de formar parte dun proceso integral.

“Temos a fundación... leva pouco tempo, pero, vaia..., non se ve ningunha política clara que vaia estar dirixida a servizos sociais... Iso de momento non o percibimos”.

“Ben, nós non estamos metidas aí. Ben, o que eu digo... moitas veces invítannos a ir para ver o que fan, pero nós non estamos metidas niso. Esa é outra asociación distinta...”.

7.2. As políticas e actuacións públicas

No seu conxunto, hai unha valoración negativa das políticas das diferentes administracións. Os entrevistados expresan o seu malestar por considerar que a zona estivo esquecida ou peor tratada que outras zonas de por si máis dinámicas. A maior parte da responsabilidade atribúenlla ao Goberno autonómico e recoñecen a menor capacidade da Administración local para facer fronte ao reto do desenvolvemento.

Habería tamén un discurso máis participativo e integral que non considera as administracións como únicas responsables do proceso e fai fincapé na corresponsabilidade de todos os actores sociais da comarca. É un discurso dunha marcada tendencia idealista nos seus principios, voluntarista nos seus medios. Céntrase máis no desenvolvemento como unha actitude que se debe estender o máis posible entre todos: poboación, profesionais e políticos.

“O desenvolvemento no medio rural lévase estando no rural, traballando coa xente, respirando con eles e non estando nun despacho. A través das asociacións vas canalizando os problemas que hai, vas escoitando, vas vendo... Entón, as políticas teñen que chegar máis ao rural, teñen que estar máis implicadas coa poboación local, non se pode facer dende o despacho. Hai algunhas leis que, vaia, merecía a pena que non as fixesen. E despois non hai mentalidade de desenvolvemento dende a Administración... imos ver... estatal... europea, talvez si, están metidos na política de desenvolvemento local... falta moita formación para os alcaldes en temas de desenvolvemento. Non se decatan ben de que é o desenvolvemento. O desenvolvemento é traballar coa poboación, día a día... utilizar os recursos para cousas que non sexan política pura e dura e ver as necesidades sociais...”.

Este discurso non é o predominante e mesmo aqueles que lle dan máis importancia á iniciativa privada consideran imprescindible unha actuación máis decidida por parte das administracións públicas.

"... nós podemos facer o que estamos a facer: reclamar, apoiar, recordar..., pero a iniciativa ten que vir da man das administracións. No momento no que haxa a base, en que teñamos os medios, pois a iniciativa privada pode facer o resto. Pero se non temos de base unhas infraestruturas e unhas facilidades, pois é moi arriscado".

"Por desgraza, seguimos carecendo do básico, a nivel de infraestrutura, a nivel de estradas, a nivel de todo. Tanto infraestrutura a nivel da Xunta, da Deputación, de crear esa rede viaria, e máis cousas, un polígono industrial pequeno. Porque despois a historia é que a xente non se anima a investir na zona... é a historia de nunca acabar".

7.2.1. As políticas europeas

Hai dous discursos diferentes respecto das políticas europeas. Un que resalta os aspectos máis negativos, centrado nos efectos da política agraria común (PAC), que limitaría a capacidade de desenvolvemento da actividade agraria, especialmente na gandería. Percíbese certo orgullo malferido polas políticas deseñadas cara a esta actividade que dotaría de certa identidade a zona de montaña.

"Estou convencido de que a Unión Europea quere acabar coa gandería, pero parece que a Xunta tamén. Parece que a todo o mundo lle molesta que haxa vacas... E se Galicia é o país do millón de vacas, Montederramo é o concello que ten máis vacas que habitantes. É o único concello de Galicia que ten máis vacas que habitantes".

Outro, máis centrado nos aspectos máis positivos, como o apoio ao viñado e á gandería para carne ou nos programas Leader. Os discursos máis positivos céntranse concretamente nos programas Leader, aínda que matizando a súa insuficiencia para revitalizar o tecido produtivo, complemento do sector turístico.

"Aí, cos Leaders, fixéronse moitas cousas, sobre todo a nivel de turismo rural, algún negocio saíu... pero... hai moito que facer se non queremos que desapareza totalmente. E o turismo rural... se aquilo está morto... a xente tampouco irá, porque a xente non vai só descansar. Tamén lles gusta ver as vacas no monte, os campos coidados... se está todo a monte non vai ir ninguén".

"As actuacións públicas, sobre todo nestes últimos anos, as axudas da Unión Europea, apoiadas pola Xunta e algo polo Goberno central, principalmente no que é a reconversión do viñado e na gandería de carne. Por iso, son hoxe os dous sectores que están máis fortes. Tamén se apoiou bastante o que é o turismo rural, no que se apoiaron as transformacións agroalimentarias,

con axudas da Unión Europea, sobre todo en canto a adegas. Alí houbo axudas importantes e iso pois era destacable”.

Pero esta opinión positiva viría moi matizada, en primeiro lugar, pola pouca incidencia cuantitativa do Leader e pola percepción de que as axudas europeas se empregan sobre todo no financiamento de grandes infraestruturas na zona costeira de Galicia, máis desenvolvida. Esta distribución desigual dos fondos de cohesión europeos atribúese á política da Xunta, que faría que en vez de empregarse para reducir os desequilibrios territoriais, contribuíran a abrir máis a brecha entre a Galicia costeira e a interior.

“Vexo que viñeron moitos cartos da Unión Europea, tanto de fondos estruturais coma de fondos sociais, e os fondos van parar ás grandes cidades, a facer as infraestruturas das grandes cidades. Entón, as diferenzas, o desequilibrio, cada día é máis grande entre o interior de Galicia e a costa e as zonas urbanas. Así que os fondos en vez de vir para corrixir os desequilibrios territoriais... cada vez hai máis diferenza entre a Galicia interior e a Galicia da costa. Nós, Galicia, hoxe recibiu unha cantidade enorme de fondos para desfacer os desequilibrios territoriais e o que se fixo foi afondalos. Iso non quere dicir que se viva peor hoxe nas zonas rurais que hai uns anos, pero non se modernizou, e non andar para adiante é andar para atrás”.

“... consideramos que esta zona, en conxunto (refírese á montaña ourensá), estivo un tanto esquecida das políticas de desenvolvemento, tanto do Goberno autonómico coma central. Son comarcas como a nosa as que fan que Galicia sexa obxectivo 1. E parécenos que a distribución dos fondos non está a ser equitativa... Eu penso que cada vez se marca máis a diferenza entre o interior e a costa”.

7.2.2. As políticas das administracións central e autonómica

En conxunto, son mal valoradas, especialmente as da Xunta, con competencias claras na materia. Por unha parte, a xa mencionada distribución desigual dos fondos europeos, que acentuaría as diferenzas entre territorios da comunidade autónoma. Doutra parte, a inadecuación das políticas deseñadas por diferentes departamentos que inciden sobre o desenvolvemento rural, sen formar parte dunha estratexia integral de desenvolvemento. Criticase tamén a falta de planificación nas políticas de promoción da actividade agrícola.

“Vaia, da Xunta... alí o recurso que temos que é a gandaría... eu creo que a Xunta, pero sobre todo a Unión Europea, están acabando co futuro, mesmo pode que con razón... porque posiblemente a gandaría non sei se é economicamente rendible, pero se queres acabar cun sector o que tes é que dar alternativas. E alí non hai alternativas ou non se están a dar alternativas. Porque o turismo está moi ben, pero do turismo non se vive”.

“Nunca houbo, digamos, políticas a longo prazo. Foise a golpe de mata: agora potenciamos kiwis, agora potenciamos viñedos..., sen facer programas de longo alcance, que para min é o que fan os países desenvolvidos, pois é en 25 anos, 30 anos, nos que se planifica unha agricultura. E aquí nunca se planificou. Entón, claro, iso crea un desconcerto en todos os que estamos relacionados coa agricultura ou gandaría, debido a que agora vai moi ben o viñado, pois todos a poñer viñas, pois claro, pasadomañá temos uns excedentes de produción e non sabemos que facer... Iso é unha mala planificación”.

Adóitaselles achacar aos programas levados a cabo pola Xunta de falta de continuidade e de ser demasiado restritivos, polo que son pouco alcanzables e confiáveis.

“... logo as subvencións da Xunta de educación familiar, que aparecen e desaparecen... se un programa non se fai continuo, non é nada...”.

“Despois..., a Xunta ten bastantes programas, pero son axudas moi concretas para unha poboación moi moi determinada e ás veces nin sequera se poden materializar. Son axudas que están como se non estivesen. Hai algunhas que si, que sabemos que son todos os anos. Pero é que hai outras que non. Axudas á poboación, axudas económicas. Á parte de que ás veces son demasiado específicas, demasiado concretas. E ás veces tampouco se pode limitar nin concretar tanto. Claro, o máis probable é que non se cumpran requisitos, son moi restritivos”.

Hai certo compás de espera, na idea de que as políticas levadas a cabo pola Administración autonómica poidan cambiar co cambio de Goberno na Xunta.

“Confiamos agora, coa nova Administración da Xunta, en que teña sensibilidade por estas zonas, porque é necesario”.

Do Goberno central, apenas hai algunha referencia, agás polo financiamento dalgunhas prestacións sociais.

“E despois, o que si están a manter, pero iso é algo que vén de atrás, é o convenio que teñen co ministerio, que é para o desenvolvemento de programas, como o de atención, información e orientación e, despois, a axuda a domicilio. Iso si o están a manter. Iso vén do ministerio”.

7.2.3. A Administración local e as fundacións

En xeral, todos coinciden en sinalar a escasa capacidade das entidades locais para afrontar o tema do desenvolvemento comarcal.

“Os concellos pouco teñen que facer, porque cos recursos que teñen... os concellos estamos a ver tamén se se chega a un acordo, a un pacto local, porque os concellos non teñen máis que para gastos correntes e asumir algunhas competencias que mesmo non nos pertencen, aínda que non nos dan o financiamento, porque os cidadáns as demandan...”.

Hai que salientar que houbo unha experiencia de mancomunidade para tratar de mellorar a capacidade dos concellos pequenos á hora de prestar servizos á poboación. Non obstante, esta experiencia foi falida. Este fracaso atribúese aos localismos. Xa se detectaba esta énfase no local á hora de destacar as principais características da comarca. Este eixe discursivo, entre o local e o comarcal, estará presente ao longo de todo o estudo. Á hora de avaliar as carencias, debilidades, fortalezas e oportunidades, esta disxunción entre o local e o comarcal estrutura o discurso, centrándose nestes aspectos considerados en cada concello por separado. O papel xogado pola Administración provincial (Deputación) tampouco é ben valorado.

"As mancomunidades, para min... fracaso total. Os protagonistas dos localismos seguen estando arraigados e tamén teñen poucos medios. Eu entendo que os servizos se deben mancomunar e que a misión de mancomunar é prestar mellores servizos e que saian un pouco baratos, e aquí está a ser todo o contrario. Entón, tamén, un tema que había que afrontar era concentrar tamén un pouco as entidades locais. Facer unha reforma a fondo, porque non se pode manter nun concello unha prestación de servizos técnicos en concellos de 500 habitantes".

"... as propias deputacións cuxa misión sería prestarlles servizos aos concellos de menos de 20 mil habitantes, servizos que non poden ter porque son servizos técnicos..., mesmo servizos de conservación de vías locais, pois esa misión non a está a facer..."

"A nivel provincial eu creo que somos unha das comarcas esquecidas da provincia de Ourense..."

Non obstante, tamén hai un discurso que matiza este punto de vista, no sentido de que os concellos poderían facer máis do que fan ou, polo menos, ter unha mentalidade diferente en canto ao desenvolvemento.

"Tiñamos que traballar todos en conxunto. Facelo todo máis unidos. Noto como que está todo un pouquiño disgregado. Que todo ten que estar un pouquiño máis preto do rural e que logo os alcaldes tiñan que ter unha especie de formación ou reciclaxe en temas de desenvolvemento, aínda que os alcaldes son boísimos... O bonito é que os alcaldes digan adiante. Que teñan técnicos ou expertos ao seu lado e digan adiante".

Consolidárase neste sentido o eixe discursivo detectado anteriormente en canto a unha visión máis dura ou máis material do desenvolvemento, fronte a unha visión máis voluntarista ou que considera o desenvolvemento como algo integral cuxo compoñente esencial é unha cultura do desenvolvemento.

Poderíase falar, por unha parte, dunha visión do desenvolvemento como algo estritamente económico ou en termos de modernización, en liña coas teorías clásicas⁷³. Ponse especial énfase no papel da Administración e das

⁷³ Francisco Entrena Durán recolle moi ben as distintas teorías da modernización aplicadas ao cambio social no seu libro *Modernidad y cambio social* (2001): Madrid. Trotta.

grandes infraestruturas para fomentar o investimento e a produción, promovendo a especialización. Esta primeira formulación trata de dar conta do paso dunha sociedade tradicional a unha moderna. Pola outra parte, estaría unha visión máis branda ou posmoderna, dun corte máis integral, voluntarista e que antepón a calidade á cantidade. Estoutro tipo de discurso trata de establecer as referencias para coller o paso da sociedade postindustrial con formulacións de tipo posfordistas que vinculan o desenvolvemento á identidade local ou comarcal, á calidade da produción, a súa diversificación e a súa sustentabilidade ecolóxica. A pesar desta disonancia, tampouco se pode dicir que sexan formulacións excluíntes, senón complementarias, facendo fincapé uns nos elementos infraestruturais do cambio social e outros nos cambios superestruturais⁷⁴.

Non obstante, estes dous discursos enfrontaríanse claramente á hora de valorar a pertinencia e actuacións das fundacións comarcais. Por un lado, considéranse baleiras de contido, ao non contar con financiamento para grandes programas de desenvolvemento ou infraestruturas. Critícanse (especialmente, polos políticos) por non ser Administración, ao non ter capacidade de decisión, pero tamén se rexeita a existencia de novos entes administrativos intermedios que farían máis difíciles as xestións.

"As fundicións. Eu chámooas as *fundicións* dos concellos. Non funcionan porque non lles dan contido. Non teñen contido nin teñen que telo, porque estamos creando... a Administración única acuñada por Fraga, eu non sei onde está esa Administración única... Porque temos concellos, mancomunidades, fundacións comarcais, deputación, delegacións... vaia, que a metade destas administracións non están a facer..."

"... as fundacións comarcais puideron facer máis do que fixeron. Realmente... moita publicidade e pouca realidade... pero... están aí e algo tamén... tramitaron axudas e cousas desas, pero... eu penso que non se aproveitaron como se debían de aproveitar..."

"A fundación comarcal, en teoría, é unha cousa moi bonita, é, digamos, o escaparate dos produtos da zona..., o que pasa é que ás fundacións, como as mancomunidades..., hai que darlles contido e hai que darlles financiamento, porque... podemos ter moitas competencias, moitas tal, pero se non temos cuartos..."

Outra visión, máis positiva, contempla a súa actuación como acertada e considéraas como axencias de mediación entre a poboación da comarca e a Administración⁷⁵ ou como complemento dos concellos.

74 De Francisco, no seu libro *Sociología y cambio social* (1997): Barcelona. Ariel, denominaos factores estruturais e paraestruturais, respectivamente.

75 A importancia das axencias de mediación para os procesos de asistencia ao desenvolvemento e de conexión da comunidade local co ámbito globalizado está recollida nun artigo de Saco (2003) titulado: "A mediación estratéxica na sociedade rede: do local ao global" (dispoñible en internet: http://www.unavarra.es/puresoc/es/c_textos.htm).

"Penso que está moi á man, considero que está na liña adecuada, porque ela, por exemplo, tivo un curso de castañicultura e, o outro día, un de micoloxía. Está aproveitando nunha liña... que é... vaia... o que pasa é que todo o recurso que se está a aproveitar é todo o relacionado co viño. E ela está a aproveitar a castaña, que se os fungos, a madeira... e unha diversificación... que unha mesma persoa teña unha actividade diversa... eu creo que está na liña acertada. O que pasa é que non sempre dende as administracións se pode facer todo, se non hai iniciativa".

"... Home, son un complemento dos concellos. En principio, ben..., ben, pero hai que darles un contido ás cousas".

Mesmo se formula unha visión alternativa ao xeito habitual de funcionamento da Administración:

"De todos os xeitos, non nos referimos a funcionarios cando falamos de Administración. A Administración que estude... que a Administración sexa de a pé, non afastada... que a Administración vexa os problemas, que os canalice e que vexa como hai que actuar... non facer leis... que creen determinadas infraestruturas que doten... como teñen que darse estas axudas... teñen que se mirar dende a base, dende a Administración axudar todo o posible e ter técnicos moi preparados... xente que estude os temas, que non os estude só dende alí, que os aplique aquí".

7.3. As carencias, debilidades e ameazas

7.3.1. Situación dos sectores económicos

Todos coinciden na situación en declive da agricultura e da gandaría (exceptuando o sector vitivinícola) e no ascenso do sector servizos (especialmente, o turismo). Así mesmo, hai unha visión compartida da interdependencia dos diferentes sectores.

"Agricultura, de autoconsumo, iso si... salvo iso que comentamos do viñado, que sería outra actividade, pero tampouco tan... sabes... nin moi industrial nin moi en plan de darlle traballo a moita xente, porque iso non... E despois... construción... pois non... porque hai anos si, Castro Caldelas si que tiña, pero agora...".

"O sector industrial mal... e o sector primario, en deterioración clara, como no interior de Galicia... e o sector servizos... é unha consecuencia dos outros sectores... como os outros sectores non empurren... o sector servizos pois vénse abaixo".

O problema do declive do sector primario vén dado por factores sociodemográficos (envellecemento dos titulares de explotación e abandono da actividade e emigración dos seus descendentes), socioeconómicos (estrutura da propiedade das terras, explotacións pouco dimensionadas) e culturais

(desvalorización da actividade agraria e a vida no rural e sobrevalorización da vida urbana).

O sector industrial, pola súa banda, carece de tradición na zona e, ao non haber tampouco unha produción agraria notable, a transformación de produtos agrícolas non ten relevancia, salvo no caso do viño. Polo tanto, tampouco xera emprego.

A construción segue manténdose, pero coñeceu tempos mellores. O retorno dos emigrantes marcou un auxe da construción dende mediados dos anos 70, pero, pouco a pouco, foise ralentizando a actividade.

E en canto ao sector servizos, a súa vitalidade está moi vinculada ao dinamismo económico e demográfico da zona, especialmente no referente a servizos para os residentes (pequeno comercio, sobre todo). O declive dos outros sectores tamén afecta o sector servizos, ameazado ademais pola competencia das grandes superficies. Só se estaría a observar un auxe dentro da hostalaría, no turismo rural, pero esta rama de actividade tamén depende en boa medida do mantemento duns mínimos en canto á explotación agraria do chan e fixación de poboación autóctona que manteñan a paisaxe e os sinais de identidade da zona. Por outra banda, faise fincapé na necesidade de profesionalizar máis a rama de hostalaría, cambiando de formulación e incidindo máis na calidade e nos produtos da zona.

“Despois, outra carencia importante que hai tamén, a nivel mesmo turístico, é quizais a falta de profesionalidade, porque eu vexo que aquí está a vir moita xente, e despois aténdente un pouco como se foses un rabaño e non se coida o que é a calidade, porque tan ben como vén tamén se vai...”.

7.3.2. Infraestruturas, servizos e equipamentos colectivos

Dende o discurso modernizador, faise máis fincapé na necesidade de grandes infraestruturas (especialmente, de comunicación) que palien a situación de illamento da comarca. Moitos dos entrevistados fan referencia ao mal estado da estrada que une Castro Caldelas con Monforte de Lemos, algo que consideran moi importante para o desenvolvemento da comarca. Ademais, repítese con moita frecuencia a necesidade de crear un parque empresarial que favoreza a implantación de pequenas industrias e negocios. Enténdese, polo xeral, que as comunicacións telefónicas son boas e non lles poñen grandes reparos ás infraestruturas de electricidade ou transporte público, salvo nun caso, no que este último se considerase insuficiente.

“Temos carencia de solo industrial, temos unhas comunicacións moi moi deterioradas e non se está a ver o esforzo investidor que necesitaríamos para poñernos en igualdade de condicións con outros lugares. Entón, nese aspecto si que consideramos que estamos un pouco esquecidos”.

Hai algunha discrepancia na valoración referida ao acceso a internet, derivada máis ben da diferente idade dos entrevistados. Os maiores consideran

satisfactorio o servizo de internet rural con que conta cada concello, consistente en catro ordenadores conectados á rede, xeralmente situados na biblioteca pública ou noutras dependencias municipais. Os mozos non parecen consideralo suficiente, xa que consideran a posibilidade de empregalo para traballar. E parecen ser tamén máis esixentes nos estándares mínimos de todos os servizos.

“Enerxía... somos dos sitios que... un parque eólico, non sei cantas centrais hidroeléctricas e temos moitos cortes de luz. Internet..., o que é Castro Caldelas, ten ADSL, e ese é un dos maiores atrancos, se realmente se aposta polas novas tecnoloxías... (relata as dificultades dunha casa de turismo rural para conseguir ter acceso á rede). Á parte, se non se aposta polas novas tecnoloxías ali..., á parte que esa pode ser outra... con tele emprego, ese podería ser... porque mellor vida da que podes levar ali..., con internet podes traballar practicamente dende a casa. De feito, eu hoxe coñezo un par de casos de xente de tele emprego...”.

No que ten que ver co aspecto cultural, aprécianse grandes carencias, especialmente polos máis novos, que perciben que hai pouca programación cultural dirixida aos sectores máis novos da poboación.

“Cultural... cultural, a verdade é que bastante mal... e por iso, a nosa asociación... busca, sobre todo, achegar dende a xuventude, porque ali, iniciativas de tipo cultural... pois traer unha coral ou... só se pensa en asuntos demasiado adultos ou moi para nenos... parece que hai aí a segunda idade, a dos mozos, que son xente nova que non son de 65 ou 50 anos. Que non se aposta polo cinema... un pouco a nosa asociación por aí xurdiu... para facer actividades para mozos e iniciativas...”.

7.3.4. Sectores de poboación, situación demográfica e movementos migratorios

Un punto no que todos coinciden é no declive demográfico da zona, patente na perda de poboación e no seu envellecemento crecente. As causas deste proceso son contempladas de novo dende unha perspectiva moderna (escaseza de emprego en sectores non agrícolas ou falta de modernización e dimensión inadecuada das explotacións) ou posmoderna (mentalidade prourbana, pouca valoración da calidade de vida que ofrece o medio rural, pouco aprecio de autoemprego).

Por sectores de poboación, a muller presenta condicións de vida moi distintas en función das diferentes xeracións. As maiores dedícanse con maior frecuencia a actividades domésticas e agrícolas complementarias da explotación familiar. As mozas, pola súa banda, tratan de incorporarse ao mercado de traballo remunerado e a súa principal estratexia é a emigración á cidade, onde poidan ter outras condicións laborais⁷⁶. O asociacionismo neste sector está sobre todo a

⁷⁶ Estas estratexias de mobilidade das mulleres do medio rural xa foron detectadas no seu día no noso país polo equipo de Josechu Mazariegos e foron recollidas no seu libro *Mujer y ruralidad. el círculo quebrado* (1991).

promover actividades de ocio e tempo libre, pero non incidiu aínda en iniciativas produtivas ou que xeren fenómenos de economía social ou cooperativismo.

Hai tamén unha diferente interpretación do seu papel na sociedade. Por un lado, hai quen considera que están sobrecargadas de traballo ou están moi sometidas á figura dos maridos. Outros entrevistados consideran que é un recurso infrautilizado ou, en certa medida, ocioso que tería un gran valor para o desenvolvemento comarcal. Trátase dunha menor valoración do traballo doméstico e dunha expectativa da súa incorporación ao mundo laboral.

"Eu creo que, polo que eu vexo alí, a muller sempre vai detrás do marido. Por exemplo, o marido ten unha explotación gandeira e a muller está para axudar na explotación e na casa e coidar os fillos e... ela sería a que leva todo... máis traballo. E iso, se teñen persoas maiores ao seu coidado, xa é exclusivo o coidado".

"A muller, moi poucos traballos para mulleres por alí. Vese abocada ao rol de ama de casa e un pouco a presidenta da fundación comarcal está a buscar un pouco nese sentido... crear empresas... porque está metida no programa Equal. E está apostando por crear iniciativas con mulleres... e tampouco, porque alí a muller, en realidade..., en teoría non traballa, pero logo traballa máis que o home. Porque as que traballan só na casa traballan fóra da casa, na casa e de todo..."

"... por exemplo, as mulleres, que son as que están na casa ociosas, máis ociosas..., entón, axudalas para que teñan esa autoestima, porque están illadas un pouco aquí, illadas no medio rural... entón, para que saian das súas casas, para que empecen a traballar..."

En canto á infancia, non presenta grandes carencias na medida en que é un sector demograficamente en declive. Cada vez as escolas quedan máis grandes. Isto afecta a situación dos recursos e a posibilidade de socializarse entre individuos da súa mesma idade, que nas pequenas vilas son cada vez máis reducidas, ao non haber apenas nenos. Para participar en actividades de calquera tipo teñen que desprazarse á cabeceira comarcal e organizanse poucas actividades para eles por esta dificultade asociada á súa escaseza e dispersión.

A xuventude é cada vez máis escasa e tende a abandonar a zona. Por un lado, pola falta daquelas condicións que podería atopar na cidade relativas a comodidades, servizos, equipamentos, ocio e diversión...

Por outro lado, tamén pola inadecuación entre os estudos realizados e o mercado laboral da zona. Entre aqueles que realizan os seus estudos máis alá da educación obrigatoria, a súa formación académica favorece a separación do lugar de orixe. Primeiro, porque han de desprazarse fóra para realizar os estudos de bacharelato. Segundo, porque os estudos realizados con posterioridade terían unha maior demanda no mercado de traballo das cidades e este será escaso ou nulo nos lugares de orixe, polo que tenden a quedar na cidade como estratexia favorecedora da mobilidade social. As condicións de vida e a mentalidade das familias empurran a estudar para saír de alí, non para quedar ou regresar.

“Si, si. A xente emigra, emigra a xente, dende que chega aos 17 ou 18 anos... emigra porque ao rematar o ensino, pois ten que marchar a outros sitios. Logo... despois pensar en traballar... porque nós preparamos a xente, pero despois a capacidade intelectual vai para outro lado, porque emigran... para Ourense ou vanse e emigran para fóra, para Vigo, para A Coruña... O tesouro máis grande que temos, que é a xuventude, que é unha xuventude preparada, aínda que ás veces os pais tamén tivemos algo de culpa... preparámoslos para que non queden aquí...”.

Por outra banda, enténdese que para exercer os traballos que implican forza física, non fai falta preparación específica, en parte porque existe unha visión moi tradicional deste tipo de traballos.

“Se lle preguntas a un albanel, non quere formación, porque iso apréndese na obra. Entón esa xente non quere formación. (Relata a súa experiencia como axente forestal sen ter apenas formación e as dificultades que lle supuxo). Eu creo que a maioría da xente que hai alí cre que a formación non é necesaria”.

Os postos de traballo que se poden crear na zona son, por outro lado, pouco ou nada atractivos para os mozos da zona e faise necesario recorrer a man de obra foránea, en ocasións estranxeira. Detectouse ao longo do traballo de campo a existencia dun colectivo de traballadores búlgaros que se empregan sobre todo nos traballos do sector vitivinícola. Pero tamén están presentes en tarefas relacionadas coa gandaría extensiva (pastoreo, sobre todo) e en traballos de acompañamento a persoas maiores, especialmente quedando con elas pola noite. Este último traballo estaría desempeñado exclusivamente por mulleres inmigrantes. Tamén hai man de obra inmigrante noutros traballos non cualificados, como xornaleiros, traballos nos que substituíron a man de obra portuguesa que, pola súa vez, substituíu no seu día a man de obra local. Non parece ser a contía dos salarios o único motivo polo que este tipo de traballos son rexeitados, xa que empezan a ser bastante ben pagados. Máis ben parece que non se consideran traballos dignos ou adecuados, especialmente para persoas cun mínimo nivel de estudos ou que poden ter outras alternativas. De calquera forma, parece pouco probable que este tipo de labores sexan exercidos polos locais, aínda cando se desenvolvese a comarca e, case con toda seguridade, sería necesaria unha notable achega de man de obra estranxeira nos estratos ocupacionais máis baixos para manter o funcionamento económico da zona. Esta é unha das consecuencias positivas da inmigración, xa que favorece a revitalización do tecido económico. Hoxe por hoxe, para a actividade económica existente xa hai carencias de man de obra sen cualificar, pero tamén cualificada.

A falta de man de obra cualificada estaría relacionada coa inadecuación da cualificación, orientada cara a traballos que non son demandados na zona e pola falta de condicións que fagan a residencia na zona atractiva. Tamén habería un factor de tipo cultural, de rexeitamento do medio rural (identificado aínda con atraso) e de preferencia do modo de vida urbano.

“É difícil atopar traballadores e moito máis atopar traballadores cualificados. Sempre temos problemas para atopar xente. E cada vez máis. Comentábache que mesmo o ano pasado trouxemos unha persoa do continxente de estranxeiros. Con todo o traballoso que é e o papelame, pois porque realmente hai dificultades..., pero de todos os xeitos benvidos sexan (os inmigrantes) se a poboación que temos nós nos marcha... non importa quen veña, pero que quede.

Á parte que hai outra circunstancia. E é que a sociedade española nos últimos anos, pois hai traballos que xa decidimos que non temos que facer ou que non queremos facer. E son traballos que os inmigrantes están dispostos a facer. Si que necesitamos ese tipo de man de obra... é necesaria. E digamos que hoxe non é un traballo que estea mal pagado. O que pasa é que, ao mellor, se non te ves na necesidade, pois a xente xa ten outras expectativas... a min non me digas como fan moitas rapazas novas de aquí, irse de caixeiros a Ourense ou ao Carrefour, que é unha solución de futuro, non. Non o é”.

Non obstante, hai que subliñar que os traballadores inmigrantes tamén permanecen pouco tempo na zona e que, en canto poden, desprázanse ás cidades en busca doutro tipo de traballos. Para algúns, traballar nas zonas rurais estase convertendo no primeiro chanzo da súa inserción laboral.

“O que pasa é que eses inmigrantes veñen, pero non duran. Tan pronto atopan choio noutro sitio, pois vanse. Vanse cara á zona de Madrid... arredor das grandes cidades...”.

En canto á súa integración, esta sería de tipo funcional; é dicir, desempeñar algún traballo remunerado, pero non se observa unha integración cultural nin comunicativa. Pode que isto tamén incida no seu abandono da zona.

“... non rematan de captalos porque sempre son os raros, porque como non se entenden... tampouco poñen demasiada vontade... e non... Quizais os máis integrados de todos sexan uns que viven na Teixeira. Aí si que a poboación se entregou con eles (conta como a xente da vila lle axudou a unha familia de búlgaros a atopar e arranxar unha casa e a cultivar as súas terras ao principio). Pero, vaia, non é o habitual”.

Hai tamén referencias á emigración de retorno, pero na súa maior parte trátase de xente que vén pasar a súa xubilación e moitos dos que emigraron retornan ás cidades.

As persoas maiores serían o colectivo relativamente máis importante e que máis demanda de atención presenta. Por un lado, está a ausencia de familiares que poidan atendelos ou axudalos en tarefas cotiás, debido á emigración. Pero tamén se constata un cambio de mentalidade nos familiares que, cada vez máis, optan por residir nunha casa distinta á da familia de orixe. Tamén cambiou a consideración das residencias.

“O que xera é demanda de atención, pero atención a todos os niveis, que claro, tampouco se pode moitas veces, que non se pode... nin hai medios

para atendelos a todos, moitas veces polas... non pola forma de ser... senón pola dificultade que hai para traballar con ese colectivo, co colectivo da terceira idade. E despois tamén nos atopamos que cando lles solicitamos apoio aos familiares, agora os familiares tampouco axudan... hai unha loita... de separar... alí os avós e os fillos noutro sitio, e facendo a súa vida”.

Se antes estaba moi mal visto que as persoas maiores ingresasen nunha residencia, na actualidade este recurso é moi demandado. Por outra banda, moitos maiores prefiren seguir vivindo no seu domicilio habitual mentres poden. Isto, unido a que se desenvolveron pouco outras alternativas ao internamento, fai que haxa aínda bastante poboación maior que precisa de atención domiciliaria, prestación que, ata a data, non parece ser suficiente, nin en extensión, nin en intensidade. Todos os entrevistados formulan a conveniencia de desenvolver máis este tipo de servizo. Algún mesmo é moi crítico coa dotación de tantas prazas en residencias. Non obstante, non deixa de ser contraditorio con esta visión desinstitucionalizadora dos maiores que cada vez sexa maior a demanda e que aínda non haxa prazas abondadas nas residencias da zona. Parece ser o resultado dunhas alternativas ao internamento que non chegaron a tempo ou que carecen da extensión e intensidade axeitadas e que, polo tanto, aínda non desincentivan a demanda de asistencia residencial.

“Pero nós apostamos pola axuda a domicilio, ata que a xente poida estar, se queren estar, e eu estou por unha atención a domicilio máis especializada (fai referencia á existencia de moita xente de máis de 85 anos que non quere abandonar a súa vivenda habitual). É moi triste para eles, aínda que van estar mellor, para eles están mellor na súa casa, cuns coidados inferiores aos que reciben na residencia, porque na residencia perden o máis prezado, que é a liberdade”.

“... si que faltan prazas, pero dentro de vinte anos... vas quedar coas residencias alí e o que non vai haber é xente. Entón ao mellor non é o futuro apostar polas residencias”.

7.3.6. Tecido asociativo

O tecido asociativo está pouco desenvolvido. E, ademais, é pouco valorado, especialmente dende a perspectiva modernizante do desenvolvemento, que non lle concede demasiada importancia, xa que, ata o momento, non desempeñarían un papel relevante para o desenvolvemento económico.

“Si hai asociacións, pero unhas asociacións tamén moi daquel xeito, paternalistas... as clásicas asociacións de amas de casa, de mulleres rurais... de facer cousiñas así..., pero non unha asociación dinámica que queiran promover a empresa, que era xente dinámica... no tema hoxe de axuda a domicilio podía haber unha cooperativa de mulleres que se dedicase a iso e ter o seu posto de traballo e facer algo que dinamizase... que elas mesmas se sentisen realizadas”.

Non obstante, dende outras formulacións sería imprescindible e debería xogar un papel esencial no desenvolvemento da comarca. Trátase dunha visión máis participativa e menos directiva do desenvolvemento, na liña do desenvolvemento comunitario, entendido como a busca deliberada da mellora das condicións de vida da poboación, promovendo a súa organización e autonomía, a través da súa participación no tecido asociativo⁷⁷”.

“Pois o tecido asociativo é fundamental, hai que empezar pouco a pouco, pero o traballo coa poboación é o noso, traballar día a día, entón eles teñen unha incidencia grande. Eu agora mesmo estou a traballar con trece ou catorce asociacións de mulleres... eu axúdolles cos estatutos a todo; é dicir, teñen un técnico que lles axuda a todo. Entón é importante porque eles o que queren é unirse para crear unha calidade nos seus establecementos, para divulgarse, para crecer, para ter actividades... cousas en común. Iso é unha parte. Despois, asociacións de cara a unha posterior rendibilidade económica de recursos, iso é máis interesante. Esas tardan máis en callar. Son máis así... sociais, culturais, veciñais, pero xa estamos moi metidos niso. Hai varias culturais que dinamizan un pouco... a etnografía... dinamizan tamén o que son festas, folclores, e tal. E despois, estou tamén con xubilados, axudándolles moito porque é moi importante, que é dobre favor. Eu axúdolles e eles tamén axudan a recuperar as tradicións... teñen talleres de cultura tradicional e cousas desas... e, vaia, o seu interese último é ter o seu local propio, o seu propio centro, que é o interesante. E despois hai tamén asociacións veciñais que dinamizan tamén un pouco o que é a economía, pois teñen ao mellor... para regadío teñen fins pois para... recuperar as fontes, recuperar os seus contornos, reunirse... todo iso. Despois, as de empresarios...”.

Algo característico do tecido asociativo na zona é a baixa participación dos socios na xestión das asociacións e o problema que teñen para renovar as xuntas directivas, por falta de xente. Algún informante cualifícao de problema de liderado e outros atribúeno á forma en que foron creadas as asociacións, en ocasións como apéndice das formacións políticas.

“... eu creo que as asociacións debe ser ao revés: un movemento de abaixo arriba e non de arriba a abaixo... Foron creadas todas, pois, en dous anos... colleron a concelleira correspondente e dixerónlle: fai unha asociación”.

Outro factor mencionado para explicar a pouca incidencia do asociacionismo é a despoboación, a falta de recursos humanos suficientes como para articular un tecido social consistente.

⁷⁷ Este é o concepto de desenvolvemento comunitario manexado por autores como Marcioni no seu libro *Comunidad, participación y desarrollo: teoría y metodología da intervención comunitaria* (1999): Madrid. Editorial Popular.

7.3.7. Pautas e valores culturais

En canto ás pautas e valores culturais, volve repetirse a dicotomía entre os que pensan que os valores culturais da zona atrasan ou impiden o desenvolvemento da comarca (visión modernizadora do desenvolvemento) e aqueles que entenden que hai que conservar eses valores para fomentar a autoestima. Sen dúbida, refírense a cuestións diferentes. Por un lado, estarían as resistencias a modernizar explotacións e o fomento do éxodo rural con estratexias de mobilidade social que empuñan os fillos fóra da actividade agraria e fóra da comarca. Neste sentido, hai unha busca de ruptura co pasado, coa actividade, co lugar, co contorno. Esta desvalorización funciona como un factor de expulsión máis, engadido ás carencias en infraestruturas e servizos. Para a visión modernizadora trátase dunha consecuencia lóxica destas carencias. Aínda que valoran o papel que a tradición ten na configuración da identidade local, tamén o ven como un freo ao desenvolvemento, especialmente pola resistencia a implementar avances tecnolóxicos nas explotacións agrarias. Hai dous aspectos destacados como freos ao desenvolvemento na cultura tradicional: a autoridade dos cabezas de familia (e titulares da explotación familiar) e o caciquismo, que converte os dereitos en favores.

“Unha cultura tradicionalista resistente aos avances, aos cambios... iso tamén foi un freo para moitos mozos que intentaron quedar... despois cando o mozo se quere instalar e modernizar a explotación: “se ti non sabes o que fas. Isto é unha ruína”. Vénche un señor dicirle: “Oes, a ver se viñeses avalarme, comprei un tractor. Pero o teu pai ten cartos... se lle digo ao meu pai o que vale o tractor xa me bota da casa”. Despois vai pagando, pero o pai non pode decatarse... ese paternalismo é un freo tremendo...”.

“... vemos as zonas máis avanzadas, que son menos resistentes á tecnoloxía, as zonas máis atrasadas, que son resistentes aos cambios e que mesmo, ademais, se nota nas eleccións... tradición, votan máis á dereita e ao cacique correspondente... ao poder. Eu levo moitos anos aquí e custoume vencer moitas resistencias... a que che agradezan cousas... É un dereito que tes e non tes que agradecerllo a ninguén...”.

Para unha visión máis posmoderna, esta mentalidade, unida á extensión do modelo de vida urbano, entendido como desexable, ten vida propia, á marxe das condicións obxectivas. E como principal sintoma desta autonomía da mentalidade de éxodo, esgrimen as vantaxes e atractivos que ten o ámbito e que, segundo eles, gran parte da poboación non sabe ver. En definitiva, para uns, a mentalidade tradicional atrasa as condicións obxectivas para a modernización. Para outros, a mentalidade modernizadora senta as bases para que non se considere a posibilidade de vivir o rural de forma distinta e búscase revalorizar o tradicional nos aspectos que favorezan a competitividade dos produtos e a autoestima da poboación.

“... os valores culturais que nós temos reforzan (poden reforzar sempre que os valoremos), reforzan o noso desenvolvemento. É o que temos: a nosa identidade, os nosos valores. Pero que pasa, que agora mesmo os valores culturais, a cultura da cidade estésenos achegando moito á poboación nova, co cal a poboación pasa de todo”.

Nos discursos pódese captar, por un lado, unha cultura do arraigamento, máis recente e que trata de valorar o propio; por outro, unha cultura da diáspora, máis frecuente entre as persoas maiores, que segue promovendo nos seus fillos o éxodo á cidade.

“... eu creo que máis da metade da xente que se vai, se lle diceses: “mira tes un traballo peor do que che dan alá, noutro sitio, aquí”, a maioría pois quedaría”.

“... nós xa vimos de volta, xente da miña idade, que teño 40 anos, que estudamos nunha universidade, que por sorte podemos traballar aquí, entón vimos de volta. Decatámonos de que aos nosos fillos lles estamos ensinando todo isto, pero logo está esta xente nova... de pais que están aínda a dicir, como nos dician a nós: “estuda, fillo meu, para non ser coma min. Para non facer o que eu fago, para non andar no campo nun día de chuvia, estás no teu despachiño e tal... co que sexa, queda”.

Mesmo habería nas xeracións maiores unha especie de busca da ruptura co pasado, vivenciado como algo vergoñento, algo a esquecer.

“En parte penso tamén que eles queren borrar esa época de miseria e queren esquecerlles todo e dicir: cortamos con todo”.

En realidade, todo parece indicar que hai un intento dobre de ruptura. Por parte dos maiores, de ruptura coa tradición, identificada como miseria económica, traballo mal pagado e pouco recoñecido e sometemento. Por parte das novas xeracións, de ruptura con esa mentalidade de desprezo do propio, identificando o rural con calidade de vida, con arraigamento e identidade. Non obstante, os propios defensores desta última formulación recoñecen a imposibilidade de mantelo se non cambia a situación en termos materiais.

Tamén se detecta certa contradición no discurso de corte posmoderno, en tanto cren que o problema é a pouca valoración do propio, pero ao mesmo tempo discrimínase a actividade laboral que comporta traballo físico, aínda que estea ben pagado. A contradición está en que se se promove a actividade agraria (aínda que sexa en réxime de sustentabilidade e potenciando a calidade fronte á cantidade), alguén terá que facer aqueles traballos que os demais rexeitan. Aínda que pensan que as anteriores xeracións non teñen razón, ao formular unha estratexia de mobilidade social que pasa por abandonar a actividade agraria, tampouco parece resolver un tema clave: quen queda alí desempeñando as tarefas propias desas actividades. Aínda supoñendo que poida haber un estrato social de xestores ou empresarios e traballadores no sector servizos, para que

todo isto funcione faise necesario un mínimo continxente de traballadores en tarefas peores e xeralmente peor remuneradas.

“Porque, iso si, son todos universitarios, porque hai a mentalidade de Ourense: “A ver meniño, estuda. Vai á universidade. Estuda. Fai oposicións e marcha onde sexa. Que aquí non hai futuro”. E logo, a man de obra básica, técnicos medios e man de obra un pouco cualificada... porque os xornais que se pagan alí xa os quería eu ter como universitario...”.

Para aqueles mozos cunha mentalidade diferente e a quen lles gustaría quedar, isto non é factible, xa que non ven traballos axeitados. Rexeitan especialmente o traballo físico.

“Á maioría dos mozos aos que nos gusta aquilo, non podemos traballar alí... Eu, por exemplo, traballo en Ourense. Entón, sempre que podo, ao mellor no verán, vivo en Castro Caldelas e veño traballar a Ourense. No inverno vou as fins de semana..., pero o problema é que xa non hai traballo nin en Ourense. A maioría da xente quere ir... E, vaia... o de manterse en Castro Caldelas... ou poste como autónomo nun traballo de currar... de currar..., pero iso, fisicamente..., pero logo o traballo de alta formación... ou o relacionado co turismo, que é o único sector...”.

Á parte disto, tamén se menciona o individualismo como obstáculo para o desenvolvemento, especialmente pola resistencia ao fenómeno asociativo. Isto tamén está patente na continua comparación entre uns e outros e a pouca tendencia a cooperar polo común.

“Imos ver... os galegos somos... saímos de aquí e xuntámonos para o que faga falta... e aquí somos moi remisos aínda a... e sería fundamental...”.

“... o que vexo é que son pouco solidarios entre eles... que non buscan ao mellor mellorar outro veciño... non sei se se dá igualmente en todas as vilas... moito en plan mofarse do que non ten porque non ten... ou ter envexa daquel que ten, pois que el ten unha pensión e resulta que o outro non... esas leas que se montan eles... Eu non lles vexo así moita vontade de... mesmo estar sempre a comparar o servizo que ten o veciño ou non... mesmo as asociacións se crearon para que fose algo que chegase a máis poboación, que participasen en todo, que elas demandasen ás veces cursos ou formación...”.

7.4. As fortalezas, oportunidades e potencialidades

7.4.1. Recursos endóxeos de calidade

Todos os consultados coinciden en destacar as enormes potencialidades da comarca. Poñen especial énfase nos recursos naturais susceptibles de ser explotados sostiblemente. Paisaxe, superficie forestal ou aproveitable para gandaría de carne ou cultivos intensivos serían os principais recursos. Tamén hai un gran potencial en deportes cinexéticos e de aventura, tan de moda na

actualidade. Tendo como base esta riqueza paisaxística, forestal e agrícola, e reforzada por unha gran riqueza patrimonial (aínda sen valorar debidamente), a comarca conta cos recursos idóneos para o desenvolvemento dun sólido futuro no terreo do turismo rural. Hai unha perspectiva de futuro, moi limitada polas carencias anteriormente citadas, pero compartida. Trátase, en conxunto, dunha visión moi positiva das propias potencialidades. Aqueles que desenvolven un discurso de corte máis posmoderno serían os máis optimistas e os que ven con maior claridade as opcións de futuro.

“Eu penso que o que é agricultura e gandaría e, despois, o tema do turismo, porque á parte do canón do Sil, temos unha zona de mosteiros, castelos, temos todo o tema da caza, da pesca... temos unha zona alí... impresionante, que está infrautilizada..., temos unha serra preciosa como é San Mamede... hai que articulalo dalgún xeito... que á parte de ser bonita que dea cartos e que a xente realmente poida... quede alí, que é o fundamental... ao final é o obxectivo que temos: fixar poboación, senón... pouco importa que teñamos alí unha xoia”.

Moi importante é a percepción da interdependencia entre os distintos sectores económicos e entre desenvolvemento económico e demografía. E, finalmente, o papel primordial que ten o volume poboacional para que a Administración interveña. É a historia de nunca acabar e a Administración tería que empezar a remedialo, pero canto máis tarde, máis difícil será o remedio e menos motivacións terá para implicarse no proceso.

“Temos moitos recursos, pero non están valorados. O sector principal aquí sería o gandeiro, estaría o hortícola, estarían madeiras e derivados, de transformación, o turismo..., pero eu sempre relaciono o turismo co desenvolvemento das zonas. Como isto vaia baixando segundo está baixando, a gandaría e o medio rural vaise deteriorando, o turismo rural tampouco vai ter... o atractivo do turismo é que viva a xente aquí e que haxa aqueles produtos da casa, chourizos, xamón, o polo e todas esas cousas... que unha persoa con diñeiro pode comer un bo marisco, pero ao mellor uns ovos caseiros ou uns produtos da casa, pois non os come”.

“Potencialidades hai moitas. Hoxe está en auxe o tema do turismo nesta zona, pero para que o turismo siga tendo atractivo na zona, pois non se pode descoidar o medio natural. O medio natural só pode estar coidado se hai asentada unha poboación nova na zona. Esta é a historia de nunca acabar: non hai servizos, non queda a xuventude porque non hai as condicións axeitadas. Entón é cando imos á Administración para esixir que fagan cousas. É que hai pouca poboación. Pouca poboación porque non hai as condicións...”.

Habería un novo contexto favorable ao tipo de desenvolvemento que promoven os máis optimistas, consistente en novos mercados de consumidores que valoran a calidade fronte á cantidade e os baixos prezos. Tamén son conscientes de que existe unha clientela potencial que valora cada vez máis os espazos naturais, a tranquilidade, a orixinalidade dos produtos de cada zona, etc.

Para iso, formulan a necesidade de enfocar a produción cara a estes segmentos de consumidores e abandonar a visión modernizante que implica competir en cantidade e prezo, visión pouco compatible coas posibilidades da zona. Existe tamén a conciencia de que se trata de produtos únicos, inigualables.

“Agricolamente, os produtos desta comarca son únicos. Isto é un tema que había que estar pendente porque tanto o viño como a carne, como as castañas, como as patacas, como as noces... Ademais, teñen unha característica, que aquí aínda se dan dunha forma moi natural. Sen ter que andar apenas con tratamentos... loxicamente hai que promover todos estes produtos pola vía dunha agricultura sostible, porque iso axuda a ser competitivo no mercado por calidade e por salubridade. Porque nós nunca poderemos competir en cantidade, senón que temos que ter unha calidade diferenciada”.

Por outra banda, os custos de situación de novas empresas na zona son máis baixos ca noutras zonas. Se existisen unhas mellores infraestruturas e solo industrial, sería probable que algunhas empresas se situasen alí.

“Despois tes unha vantaxe. Os custos de establecemento dunha empresa aquí son inferiores a outros sitios. Se lle quitamos esas deficiencias, que che comentaba antes, de transporte e tendo solo industrial, é máis doado producir aquí que nunha cidade ou que noutro sector. E hoxe, tendo facilidades, eu véxoo por nós..., nós traballamos para toda a provincia. Non é unha dificultade... non necesitas estar situado no centro...”.

7.4.2. Experiencias e discursos sociais innovadores ou alternativos

Hai moi poucos exemplos de novas iniciativas que marquen o rumbo ou orienten futuras actuacións. Todos os consultados, sen excepción, nomean a cooperativa Ponte da Voga como o principal exemplo deste novo modo de facer que fomentaría o desenvolvemento da comarca. Á parte desta iniciativa, valorárianse tamén aquelas encamiñadas a promover o turismo rural e tense en mente poñer en valor a castaña e outros produtos da zona, como os fungos e os embutidos. Existe conciencia de que é necesaria unha explotación máis racional e orientada aos mercados que consiga reter na zona a maior parte do valor engadido posible. Por iso é que pon énfase na transformación.

“Todo o que está relacionado co turismo, o Leader tivo unha grandísima incidencia, en especial no sector turismo...”.

“Pero todo está conectado... se houbese unhas infraestruturas e unhas explotacións, quedaría máis xente... e sería fundamental, iso sería fundamental... facer alí algunha empresiña de transformación... algo, algo..., porque se á parte do que teñen as vacas... houbese unha empresa de transformación, pois iso, de facer embutidos... pois xerárase alí algún emprego... unha cousa vai coa outra...”.

Tamén está moi ben valorada a influencia da Fundación Sotelo Branco, un intelectual oriúndo de alí que fixo varios estudos e publicacións sobre a comarca, reforzando os seus sinais de identidade e contribuíndo a revalorizalas e á toma de conciencia destas.

“Sobre todo a quen destacaría... é a Sotelo Blanco... é de Castro Caldelas. Sobre todo, a nivel intelectual. Ten varias publicacións sobre a comarca...”.

Menciónanse, por parte dun dos informantes, as iniciativas desenvolvidas por foráneos (neorrurais) na zona. Máis en concreto, por parte dun colectivo de ingleses que se instaláron nun par de vilas abandonadas. Eran considerados pola poboación como hippys.

“Na Teixeira hai unha parella, que ela é inglesa e el é catalán. El dedícase á cestería e a verdade é que fai marabillas... e ela fai labores, de agulla de gancho, calcetado..., cousas así, e véndenas. E arranxaron eles a casa, deixárona moi ben. E, despois, en Castro Caldelas hai dúas vilas que estaban abandonadas e veuse xente para alí para vivir nesas vilas. Hai varias familias. O que pasa... nunha das vilas aínda seguen estando, aínda están dous matrimonios, pero na outra xa case non queda xente porque tiñan unha pista de terra para chegar... solicitaron cincuenta mil veces que se lles fixese unha pista... non houbo maneira... se fose todo o ano verán, ao final igual che acababa importando, pero igual che importaba menos. Pero alí, cos invernos que hai... chove... barro... despois eles non aguantan... Á parte, eles traen outra mentalidade, outra mentalidade máis aberta... outras miras e se eles van pedir algo e hai unha xustificación para ese algo, pois non entenden que se lles maltrate, que case se lles fuxa, “mira aquí vén este”. Eles teñen tamén a súa forma de vestir, o seu..., pero... son diferentes formas. Non hai por que xulgar nin como mellor nin como peor... para eles son os hippys e non os quitas diso. E que olen moi mal e pouco máis. E, claro, eles esas cousas... un día vas ao centro da vila e, ao mellor, non o percibes, pero vas catro días e, si, pois porque algún o solta... que ao principio tamén facían moita piña entre eles e, pois, axudáballes a seguir, pero despois fóronse distanciando entre eles e xa... cambiou”.

Polo relatado, hai unha serie de iniciativas levadas a cabo por foráneos non sempre moi ben entendidas por parte da poboación local. De feito, ao consultar algún outro informante, púxose énfase na xente de alí e non na de fóra. De calquera forma, entre os de fóra tamén habería unha distinción en forma de “xente de calidade”. O tema dos inmigrantes que van desempeñar traballos menos valorados só é afrontado en máis profundidade polos empresarios ou o traballador social. O resto, obvia o tema ou non lle concede importancia.

“Pois dá pena que teña que vir xente de fóra que realmente os oficios tradicionais son un puntazo para a nosa economía turística, de produción artesanal, de todo. E que teña que vir xente de fóra... Estouche falando de que temos unha tecedora que é inglesa, temos un cesteiro catalán. Están a recuperar a nosa tradición... están agora cun taller que están a poñer en marcha, pero é unha pena que teñan que ser eles. Que a nosa xente non os valore”.

“... xente que veu de fóra que se dá conta... que quere vivir con outra calidade de vida, que valora a calidade ambiental... e xente de calidade, interésanos tamén para o desenvolvemento xente que veña traballar de inmigrante pero, sobre todo, xente de calidade”.

En canto a quen deba tomar a iniciativa no proceso de desenvolvemento comarcal, case todos os consultados coinciden en sinalar que a Administración. E algún concreta máis e atribúelle esta competencia á Administración autonómica.

“Isto debe ser a través da comunidade autónoma ou que as competencias nolas pasen aos concellos, pero para o desenvolvemento eu non son partidario dos localismos, porque eu teño moi claro que para que este concello creza e vaia ben ten que ir ben... todo arredor”.

Só un dos consultados, dende unha perspectiva máis integral e idealista, formula que é algo que deben iniciar todos os actores sociais en conxunto.

“Todos. Dende os políticos e ata os empresarios e o último paisano que hai alí. Ten que ser cousa de todos”.

Non obstante, todos os demais cren que alguén debe dar un primeiro paso e que ese alguén debe ser a Administración, creando as condicións mínimas necesarias para que interveña a iniciativa privada. Tamén se fai referencia aos mozos, como aqueles supostamente máis interesados en poñer en marcha iniciativas que lles permitan quedar a vivir alí, concretamente iniciativas relacionadas co turismo rural ou coa hostalaría en xeral, ou mesmo no sector primario, se estivese explotado doutra forma. Non obstante, tamén se fai fincapé en que non parecen moi interesados ou non o ven moi claro.

“Eu é que creo que, ata agora, os que podían ao mellor interesarse máis por desenvolver aquilo, iso, xente nova que decidiu quedar alí, que puxeron ou restaurantes ou cafeterías, outros puxeron casas de turismo rural... pero non... os outros que teñen aínda ganas de facer... eses non están xa... estudan, preparan oposicións, pero non vexo tampouco un interese moi grande. Home, podería habelo se iso, a gandaría..., todo iso estivese mellor levado...”.

Nun caso, enténdese que estas actuacións deben estar en estreita conexión coas fundacións comarcais e as asociacións de desenvolvemento local (centros de desenvolvemento rural ou CDR).

“Pois dende arriba, pero iso, coas fundacións comarcais ou as asociacións de desenvolvemento local”.

7.5. Obxectivos e liñas de actuación para o desenvolvemento comarcal

7.5.1. Iniciativas de futuro e protagonistas do desenvolvemento comarcal

Os principais obxectivos e liñas de actuación para fomentar o desenvolvemento da comarca estarían claramente interrelacionados e serían,

por orde de relevancia infraestrutural: a fixación da poboación, a mellora das infraestruturas de comunicacións (con Ourense e con Monforte), a concentración parcelaria, a creación de solo industrial, profesionalización do sector turístico, melloras na atención ás persoas maiores mediante fórmulas alternativas ás residencias, melloras na oferta de ocio e cultural, posta en valor das vantaxes comparativas da zona e fomento dunha cultura de aproveitamento dos recursos locais en clave sostible e respectuosa co medio. Os distintos actores sociais consultados inciden, en maior ou menor medida, nalgún destes factores, pero articulándose en maior medida arredor dos dous eixes discursivos comentados con anterioridade. Por un lado, un discurso modernizador, produtivista, máis centrado no infraestrutural e económico, discurso máis frecuente entre os que sempre viviron alí.

“Hoxe a nosa zona, que ten unha deterioración moi grande e hai que partir dende aí, de como está, hoxe pasa por un programa de desenvolvemento integral da zona, canto máis ampla mellor. Se non pode ser o macizo central ourensán, a Ribeira Sacra ou a comarca de Caldelas e Trives, empezando por vías de comunicación e desenvolvemento agrario, concentración parcelaria, bancos de terras para que a xente non teña que depender do veciño do lado ou dos pais que lles deixen as terras ou no... banco de terras do propietario que está en Barcelona ou Bilbao, que as quere vender ou alugar... Todo isto tiña que vir dunha normativa que a superficie que estea improdutivo a arrende ou venda...”.

Por outro lado, un discurso, máis centrado na necesidade dun cambio de mentalidade como forma de iniciar os cambios ou como amálgama de todo o proceso que, segundo esta outra versión de desenvolvemento, tería que producirse de abaixo-arriba. Parece que nestes momentos se alcanzou o nivel de concienciación necesario para despreñar unha estratexia común, despois de cinco anos de funcionamento da fundación comarcal.

“Agora empezamos coa estratexia que se leva dende hai cinco anos dende a fundación comarcal... Primeiro está a valorización dos recursos e traballar moito coa poboación, crear unha armazón asociativa, dende a cal..., por exemplo, as mulleres, que son as que están na casa ociosas, máis ociosas..., entón, axudalas para que teñan esa autoestima, porque están illadas un pouco aquí, illadas no medio rural... entón, para que saian das súas casas, para que empecen a traballar... Ademais, houbo un programa aí que tivemos un pouco de formación en recursos autóctonos... tamén en novas tecnoloxías”.

Tamén se fai fincapé no papel da tecnoloxía e da importancia da xente nova para a súa aplicación ao tecido produtivo.

“Para facer explotacións minimamente rendibles, necesitamos tecnoloxía. Para que haxa tecnoloxía ten que haber xuventude. E a xuventude vai quedar se hai un nivel de renda que lle permita quedar, e isto para min é o máis grave”.

Un dos informantes pon moita énfase na promoción por parte da Administración dunha conciencia ambiental entre os produtores, incentivando economicamente as actividades respectuosas co contorno. Formúlase así o papel do agricultor como mantedor do medio e non como agresor ou en competencia con este.

“A Administración eu creo que debe de velar porque haxa non só un produtor que produza en condicións para o consumidor, senón que debe de facer unha función de protección do medio. O agricultor debe ser un protector do medio. E aí é onde hai que velar por ese tema. Que o propio agricultor se sinta, digamos, moi concienciado co tema ambiental. E aí a Administración, eu creo que todos, a nivel de todos e en xeral, temos que pensar que vai haber que pagar un canon de mantemento”.

Todo parece xirar arredor dun obxectivo central que sería decisivo para a operatividade de calquera estratexia de desenvolvemento: fixar poboación. Calquera das medidas ou iniciativas que se tomen teñen que contar coa existencia dunha mínima poboación, especialmente a economicamente activa, que poida utilizar con éxito e rendibilizar calquera medida de apoio ao desenvolvemento, xa sexa na vertente infraestrutural e económica, xa na cultural e formativa. Se non hai un limiar mínimo de poboación, non pode haber desenvolvemento. En palabras dun alcalde:

“Temos que conseguir entre todos, fixar poboación. Se non, todo o demais que se faga non vale de nada”.

ANEXO

O traballo de campo levouse a cabo entre os días 5 e 27 de outubro de 2005. O método utilizado foi a entrevista semidirectiva. Os entrevistados foron seleccionados dunha listaxe provista por Cáritas e por un informante da zona, antigo axente de desenvolvemento. As entrevistas foron realizadas case todas no domicilio ou lugar de traballo dos informantes. En dous casos celebráronse en Ourense, debido a que os informantes traballaban na capital ou visitábana con certa frecuencia. Levouse a cabo unha entrevista de máis, xa que, por problemas técnicos, non quedou rexistrada a gravación da entrevista realizada ao alcalde de Parada do Sil. Por isto é que se escribiu un resumo ou extracto da entrevista que se achegou como entrevista 9 e levouse a cabo unha entrevista máis ao alcalde de Montederramo. As entrevistas foron gravadas e, posteriormente, baleirase o seu contido de xeito selectivo en seis grandes bloques temáticos.

As entrevistas realizáronse indistintamente en galego ou castelán. O criterio foi sempre buscar a situación máis cómoda para o interlocutor. Á hora de realizar o baleirado, este realizouse no idioma utilizado. No caso das entrevistas realizadas en galego, optouse por unha transcripción máis ou menos literal, sen corrixir normativamente as expresións utilizadas polos entrevistados. Con iso pretendíase recoller o discurso dun xeito máis vivo, sen desvirtualo, xa que a fala local ten as súas peculiaridades. Cando se cita algún fragmento no informe, faise unha tradución literal ao castelán. Nalgún caso, considerouse conveniente manter algunha expresión cuxa tradución literal desvirtuaría o discurso (por exemplo: "meniño" por *niño*).

Nº	DATA	SEXO	INTERVISTAS
1	5/X/2005	H	Presidente da Asociación Xuvenil O Irrio
2	5/X/2005	M	Traballadora social de zona (concellos da comarca)
3	11/X/2005	H	Alcalde de Castro Caldelas (PSOE)
4	11/X/2005	M	Xerente da Fundación Comarcal
5	18/X/2005	H	Alcalde de Montederramo (PP)
6	23/X/2005	M	Presidenta da Asociación Mulleres Rurais de Parada de Sil
7	26/X/2005	H	Xerente Cooperativa Ponte da Voga
8	27/X/2005	M	Presidenta de asociación de empresarios de Terra de Caldeas
9	11/X/2005	H	Alcalde de Parada de Sil (PP)

8. O CARBALLIÑO

O Carballiño é unha comarca na provincia de Ourense de características rurais en vías de cambio cara a unha sociedade industrial e de servizos. Isto é,

non obstante, maiormente no núcleo urbano principal, na parroquia do Carballiño mesmo. O resto da comarca é, sobre todo, rural. A situación xeográfica da parroquia é estratexicamente importante, entre núcleos urbanos activos, como Vigo, Ourense e Santiago, con bos accesos por estrada.

A comarca é maiormente coñecida ou ten un estereotipo xeneralizado dado polas súas augas termo-medicinais e pola súa emigración cara a América Latina, Europa central e cara aos núcleos urbanos que a rodean. Hoxe, xeralmente, e ao igual que moito do rural galego, a comarca percíbese como abandonada. Diversas tentativas de desenvolvemento deron resultados mixtos, pero ningunha foi capaz de frear a deserción rural e a perda de man de obra nova. Isto tivo consecuencias negativas para o posible desenvolvemento, para o mantemento do patrimonio artístico, monumental e da vivenda rural, así como tamén para o medio natural que se atopa en fase de transformación do que eran terras agrarias á recolonización natural da vexetación, como consecuencia do abandono da produción.

Este estudo da comarca toma en consideración a súa situación xeográfica como vantaxe comparativa que puidese activar a súa economía. Para poder considerar as posibilidades de desenvolvemento, tomáronse datos de campo arredor das políticas e actuacións públicas, as carencias, debilidades e ameazas, as fortalezas, oportunidades e potencialidades, e tamén arredor dos obxectivos e liñas de actuación para o desenvolvemento. Tamén se considera o papel que xogou e poden xogar asociacións como Cáritas. Con relación a estes datos, considérase a situación actual en perspectiva histórica e a sinerxía de factores de produción como a man de obra, os recursos naturais, ambientais, o patrimonio artístico e monumental, a cultura, os servizos e os aforros dos emigrantes e as axudas das institucións gobernamentais nacionais e europeas.

O estudo conclúe que hai algúns bens produtivos, como o pan de Cea e o viño do Ribeiro que están a funcionar relativamente ben. A produción industrial está maiormente baseada no concello do Carballiño e necesita ofrecer máis solo empresarial para poder seguir atraendo investimento e crear postos de traballo. A produción agraria, non obstante é, a curto prazo, de difícil recuperación. As parroquias rurais da comarca seguen despoboándose e, á parte do turismo rural, un mellor aproveitamento do forestal ou da utilización das zonas de montaña para o pastoreo extensivo, non se presentan outras alternativas produtivas que freen a deserción rural. O resultado do turismo rural como factor produtivo está aínda por probar, aínda que sen dúbida contribuíu a preservar algúns edificios que, pola contra, correrían o risco de abandono e deterioración irreversible.

Conclúese tamén que a dinámica demográfica regresiva dificulta a recuperación produtiva e a prestación de servizos. A xente maior depende, fundamentalmente, das prestacións da xubilación para a súa propia subsistencia e a miúdo tamén como apoio substancial á renda familiar. Os servizos educativos cobren amplamente as necesidades, pero percíbense como de baixa rendibilidade polo baixo número de alumnos por profesor en escolas rurais. Os servizos sanitarios especializados e de urxencias, o transporte público rural e a telefonía para internet son bastante débiles, e mostran carencias importantes que

ameazan a cohesión social. A muller segue actuando como apoio ou substitución dos servizos con máis carencias, por exemplo no coidado da xente maior ou dos nenos, por falta de centros de día e gardarías. O coidado dos maiores réstalles oportunidades de emprego e, en moitos casos, o salario das mulleres non está equiparado ao dos homes. Os servizos sociais comarcais son mancomunados para todas as parroquias menos para a do Carballiño, que recentemente deixou a mancomunidade. A mellora de servizos que O Carballiño promete pode ser facilitada coa colaboración doutras axencias como Cáritas, especialmente no coidado físico e anímico dos maiores.

8.1. Descrición e caracterización xeral

Neste apartado descríbense as características xerais da comarca nos ámbitos económico, social, cultural, político, territorial e ambiental. Isto faise segundo o contexto das diversidades intercomarcais xeográficas que poidan existir, segundo os recursos, formas de vida ou actividades produtivas. Neste apartado, faise referencia a material publicado para que nos axude a corroborar ou ilustrar dunha forma máis exacta o que se recolleu dos entrevistados.

A comarca do Carballiño na provincia de Ourense ten unha superficie de 550 km² e unha poboación de, aproximadamente, 30.000 habitantes, dos cales 14.000 viven no concello do Carballiño. Os asentamentos humanos están distribuídos en 9 concellos, nun territorio diferenciado polos seus recursos agroecolóxicos. A comarca no norte caracterízase polas montañas do Testeiro, onde se atopan situados os concellos de Beariz e Irixo, e os concellos de Piñor e San Cristovo de Cea, na serra do Faro, ao redor de 1.000 m de altitude. Os outros 5 concellos de Boborás, O Carballiño, Maside, Santo Amaro e Punxín descenden en altitude de norte a sur polos vales interfluviais intermedios, ata o val baixo do Miño, a altitudes de 200-300 m. A caracterización paisaxística é tamén diferente no norte e no sur.

“Cara a abaixo, as aldeas moito máis dispersas e as outras moito máis concentradas, cos campos arredor da aldea e despois os montes. Abaixo mestúrase a viña coas casas ao estilo Rías Baixas, as dúas grandes oposicións territoriais”.

Estas características topográficas determinaron o desenvolvemento comarcal, ao marcarse diferentes posibilidades produtivas. Ao longo do tempo, a produción de montaña no norte estivo dedicada á gandería e ao cereal de centeo e pasou máis tarde á produción forestal. Na zona baixa do sur, a produción de viño foi e é a principal fonte de ingresos da actividade agraria. O centro comarcal de intercambio foi o concello do Carballiño, a metade de camiño entre estas dúas zonas.

“Os de abaixo subían o viño e os de arriba baixaban os seus produtos, especialmente o pan. No Carballiño, tiran cara ao transvasamento de

produtos. É unha vila moi nova, en 1900 tiña 60-70 casas, era unha pequena vila”.

Os de abaixo e os de arriba non soamente comerciaban co viño e o pan, tamén con todos os excedentes de produción da economía de subsistencia. Esta economía estivo determinada pola distribución e propiedade das terras. Cando nalgúns outras áreas de Lugo o sistema de morgado permitía unha explotación máis rendible e sostible para o primoxénito, no Carballiño e tamén na maior parte de Galicia, a herdanza repartíuse en partes iguais. Isto resultou nunha subdivisión de parcelas, en minifundismo e nunha economía de subsistencia, onde a acumulación de capital non foi posible e freou o investimento necesario para a expansión da produción agropecuaria.

8.1.1. Recursos humanos

Unha das principais válvulas de escape a esta economía de subsistencia foi a emigración e o consecuente abandono das terras máis marginais. Os asentamentos humanos das terras altas estiveron a perder poboación continuamente dende finais do século XIX, sobre todo cara a México. A estes emigrantes atribúeselles un éxito económico que non se repetiu, na mesma medida, para os emigrantes cara a outros países, como Arxentina, Venezuela e Panamá, ata o final dos anos 70. A partir dos anos 60, comeza tamén a emigración cara a outros países norte-europeos, como Alemaña, Suíza e Francia.

Unha das principais características da comarca, polo tanto, é de abandono progresivo da produción agraria das terras altas e de envellecemento poboacional (actualmente, máis do 20% da poboación son maiores de 65 anos). Pero o saldo migratorio non é homoxéneo en toda a provincia. Aínda que os valores negativos migratorios máis fortes foron experimentados nos concellos de Irixo, Piñor, Punxín e Santo Amaro, o concello do Carballiño, a mediados dos 70, incrementa a súa poboación en 1.000 persoas. Isto é debido ao retorno de emigrantes e á despoboación doutros concellos das zonas altas⁷⁸. Os entrevistados coincidiron nesta caracterización e descrición de diversas formas:

“O mundo rural véxoo moi mal na provincia de Ourense... poboación envellecida, a xuventude non quere parar no mundo rural, vaise. O que serve non para e o que para non serve”.

“En todos os concellos de arredor, a poboación envellecida, de pensionistas... o resto son emigrantes ou traballan fóra”.

“Se o rumbo non cambia, véxoo como unha despoboación total. Podemos falar de 200 defuncións e 3 nacementos, os cales viven no Carballiño, Vigo e Ourense. Ou sexa, que natalidade residente cero e 200 defuncións... nos últimos 10 anos”.

⁷⁸ A media comarcal do saldo migratorio, non obstante, foi negativa (de -11,16) para o período 1986-91. Xunta de Galicia (1995). Plan de desenvolvemento comarcal. Comarca do Carballiño, pp 36.

O Irixo pódese considerar como exemplo do proceso de abandono destas poboacións, que en dez anos descendeu ata a metade⁷⁹. Non hai datos de poboación publicados para o 2005, pero o descenso do número de cabezas de gando vacún dámos unha idea da situación de constante abandono da produción agraria e envellecemento da poboación. No Irixo, no 2002 había 1/3 da cantidade do gando vacún de 1990⁸⁰. Hoxe en día, queda un minúsculo número de vacas, o que nos indica que houbo un abandono masivo da produción agraria nos últimos anos.

"Ninguén quere saber de vacas".

"O sector agrario practicamente desapareceu do mapa. En toda a comarca quedarán 12 ou 13 vacas, cando era un sector importante..."

Doce ou trece vacas en termos ilustrativos, pero posiblemente non tan esaxerados, pois no Carballiño hai hoxe 6 vacas e no Irixo 3, tanto é así que a Cooperativa Láctea de Santa Mariña de Loureiro, que anteriormente se abastecía de leite de Irixo,

"... agora teñen que comprar leite de Pascual".

Os recursos humanos para a produción agraria existentes na comarca son escasos, en declive e concentrados en só algúns concellos. Entre 1970 e 1991, a comarca perdeu unha poboación de 5.000 habitantes. Os concellos que máis poboación perderon no período 1986-91 son os de Santo Amaro, Cea, Maside e Boborás⁸¹. O Carballiño, non obstante, gañou en poboación dende 1970, especialmente a custa de Maside e Boborás, dos emigrantes retornados e pola relativamente alta natalidade neste concello.

A perda de poboación pola emigración de xente nova e a consecuente baixa natalidade é soamente contrarrestada polo retorno de emigrantes nos anos 70. Estes asentáronse no Carballiño e, en menor medida, nos outros concellos de orixe, dunha forma definitiva ou por períodos de tempo máis ou menos longos que se alternan con voltas ao lugar de emigración. A actividade produtiva destes retornados asentados nos concellos rurais está case sempre limitada á explotación dalgunhas parcelas como pasatempo e para o autoconsumo, sen un obxectivo comercial. Non obstante, houbo un número importante deses retornados que investiron no sector da construción no Carballiño. Isto deu lugar ao crecemento do sector da construción e de servizos neste e noutros concellos.

79 En 1981, Irixo tiña unha poboación de 4.073 persoas, descendendo a 3.089 persoas en 1986, e a 2.534 en 1991. Xunta de Galicia (1995). Plan de desenvolvemento comarcal. Comarca do Carballiño, pp. 28.

80 Segundo o censo gandeiro de 1990, no Irixo había 1.445 reses de bovino (Xunta de Galicia, 1995, pp. 52), e o Anuario de Estatística Agraria da Xunta mostra que no 2002 a cabana gandeira descendera a 548 vacas —182 de leite e 366 de carne—. Xunta de Galicia. (2003). Anuario de Estatística Agraria 2002. Consellería de Política Agroalimentaria e Desenvolvemento Rural.

81 Santo Amaro, Cea, Maside e Boborás tiveron evolucións de poboación negativas do 27% ao 22%. Xunta de Galicia (1995). Plan de desenvolvemento comarcal. Comarca do Carballiño, pp. 25.

“Os emigrantes... transvasaron unhas remesas importantes para O Carballiño que posibilitaron que, a partir dos anos 60-70, se producise un *boom* urbanístico que é o que lle dá a fisionomía á vila, de edificios altos”.

“Hai xente que está a poboar os arredores do Carballiño, pois o custo da vivenda é máis barato”.

Por outra parte, o regreso dos emigrantes, debido á súa idade de retiro, contribuíu a aumentar a taxa de poboación envellecida e a taxa de mortalidade, que se acentuará máis no futuro. Aínda que O Carballiño, Maside e Santo Amaro chegan a un mínimo para conseguir a substitución xeracional⁸², os outros concellos distan bastante de poder conseguilo. A dificultade de poder reverter o importante déficit de recursos humanos, especialmente de xente nova residente na comarca, fai o crecemento económico especialmente difícil nas zonas altas.

O Carballiño, non obstante, segue sendo un polo de atracción para o investimento e a forza de traballo. A proporción das familias que dependen de axudas familiares é baixa no Carballiño, Piñor e Santo Amaro, e ata 11 veces máis alta no Irixo⁸³, a máxima da comarca. Ademais disto, O Carballiño, en comparación cos outros concellos, posúe un alto número de empregadores e asalariados. Isto dános unha idea da menor dependencia de axuda externa das familias no Carballiño.

Á dependencia das axudas familiares por parte dos sectores sociais en condicións económicas precarias, hai que sumarlle o das pensións, como fonte doutro tipo de renda, da que moitas familias dependen, especialmente nos concellos rurais. Nisto coinciden varios dos estudos⁸⁴, así como tamén varios entrevistados:

“A xente está... vivindo dos recursos dos emigrantes en Beariz e Irixo”.

“... hoxe vivese das pensións, especialmente os mozos. Compran coches. O mozo non ten onde gañar, sen traballo”.

“Agricultura elemental, nin sequera de sustento, á marxe das pensións”.

“En gran parte, vivese do que vai dando a Seguridade Social. Cando falten estas pensións, quizais se reformule a emigración como válvula de escape”.

82 A substitución xeracional é o resultado de dividir a poboación comprendida entre os 15 e 40 anos, entre a de 40 e 60 anos.

83 No Irixo as axudas familiares representan practicamente o 50% do mercado do traballo. Estas axudas maiormente son destinadas a mulleres e homes de idade avanzada e a persoas en condicións económicas precarias. No Carballiño, a axuda familiar é do 3,9%. Xunta de Galicia (1995). Plan de desenvolvemento comarcal. Comarca do Carballiño, pp. 73.

84 Unha mellora substancial das condicións de vida dos cidadáns foi posible, en gran parte, grazas á xeneralización das pensións de xubilación, das que procede unha alta porcentaxe das rendas familiares dispoñibles, e ás remesas de diñeiro dos emigrantes. Xunta de Galicia (1995). Plan de desenvolvemento comarcal. Comarca do Carballiño, pp. 108.

8.1.2. Os recursos produtivos

O abandono destas sociedades á súa sorte, ou á sorte da emigración, levou consigo o abandono do patrimonio da vivenda e das terras. Isto resultou nunha degradación da base produtiva agraria, a terra e a cuberta vexetal. A degradación das terras abandonadas só empeza a recuperarse cando a vexetación recoloniza e frea o proceso erosivo. Non obstante, aínda que as terras altas se deixaron de cultivar/usar cos obxectivos comerciais tradicionais previos, en moitos casos sería erróneo falar de abandono. As terras que se reforestan non se abandonaron de todo. Por outra parte, tamén se dá o caso de que as zonas reforestadas non están debidamente ben coidadas, pero case abandonadas. A árbore déixase crecer, esperando a mellor oportunidade de venda da madeira, e no interludio o sotobosque acumula abundante combustible, leña para os lumes forestais. Os incendios forestais teñen efectos ambientais desastrosos que a miúdo afectan os mesmos concellos das zonas altas:

"O campo vese abandonado, o que dá orixe a incendios porque non se limpa o monte. Os gastos que se fan en apagar, ¿por que non se fan en limpar?".

Estas situacións soamente as poderán solucionar as autoridades encargadas destes temas, especialmente cando xa se estivo a preparar xente na limpeza de montes. Un pouco é o interese que se debería dar a este perigo de destrución do patrimonio natural e que non se lle deu, por exemplo, en publicacións de orde institucional da Xunta⁸⁵. Non obstante, isto parece que pode cambiar, pois aínda que...

"...Durante 2 ou 3 anos aquí houbo zonas que quedaron asoladas polo incendio... Agora hai unha lei que obriga a cortar despois dos 3 meses do incendio, para despois repoboar con axudas da Xunta".

Á parte do patrimonio natural, que potencialmente pode chegar a ser un importante factor de desenvolvemento rural vía turismo rural e sendeirismo, outra das características da comarca complementarias a isto son o seu patrimonio cultural e artístico. As paisaxes rurais e de montaña que caben destacar son os de Astureses, Moldes, Almuzara, Xuventos e Ponte Bornes. Por outra parte, dentro do histórico artístico están o Santuario da Virxe da Saleta en Astureses, a igrexa de San Mamede de Moldes, a igrexa de Meixego en Banga, o mosteiro de Oseira en Cea e a igrexa de Maside. Os balnearios do Carballiño e de Partovía considéranse de interese artístico e cultural, así como tamén de interese medicinal e turístico. O balneario do Carballiño, aínda que a Xunta e a Comunidade Europea lles dedicaron unha axuda financeira importante para a súa modernización, aínda

⁸⁵ A publicación da Xunta, por exemplo, dedicalles un pequenísimo apartado ao tema dos incendios forestais (p. 175), en comparación ao que o segue (p.176) sobre a presión gandeira e actividades agrarias contaminantes. Xunta de Galicia (1995). Plan de desenvolvemento comarcal. Comarca do Carballiño. Estas últimas, xa en claro declive cando se fixera esta publicación, non son hoxe relevantes, cando o tema dos incendios non se lle viu solución nin, aparentemente, se lle daba a importancia que merecía.

necesita de bastantes melloras nos seus servizos e instalacións de baño para poñelo á altura das esixencias do turismo de hoxe.

Esta descrición das características comarcais da economía, sociedade, cultura, política, territorio e ambiente mostra que hai unha diferenza importante entre tres zonas principais: a de montaña, a baixa e o concello do Carballiño. A zona de montaña que ten recursos forestais e, potencialmente, de pastoreo extensivo é, non obstante, a zona máis deficitaria en factores produtivos máis importantes, os recursos humanos dinámicos da xuventude. As carencias dunha xuventude dinámica deixan recursos, como o pastoreo extensivo e a concentración parcelaria, en simples potencialidades. Unha das principais formas de vida, a produción agraria, que poderíamos chamar de ocio e entretemento, pode ser de grande importancia social, anímica ou mesmo economicamente complementaria ás pensións que recibe a poboación de idade avanzada. Aínda que a importancia comercial deste tipo de produción é baixa, pode actuar dunha forma complementaria como apoio á unidade familiar con mozos en paro, aos que os maiores lles axudan economicamente coa renda das súas xubilacións.

A zona do concello do Carballiño é a máis dinámica comercialmente, industrialmente e no sector de servizos, tanto privados coma públicos. A zona sur diferénciase das outras dúas na súa capacidade de produción de viño de Ribeiro e, xeograficamente, na distribución da poboación, con menos núcleos urbanos parroquiais e máis vivendas dispersas. Arredor das vivendas, máis que das parroquias urbanizadas da zona alta, lévanse a cabo os labores de produción agraria, ao estilo Rías Baixas. Ao turismo rural estáselle a dar importancia en toda a comarca.

8.2. As políticas e actuacións públicas

Neste apartado examínanse as diferentes políticas e actuacións das administracións da comarca. A avaliación das políticas e actuacións contrástase coas respostas dos entrevistados. As opinións recolléronse baixo criterios de resultados, adecuación, carencias, efectos e potencialidades destas políticas e actuacións na comarca.

A Administración utilizou a comarca como unidade territorial de actuación no plan e execución dos plans. A Administración tratou de dinamizar os recursos endóxeos, culturais, sociais, económicos e ambientais locais ou comarcais, perseguindo un crecemento equilibrado. Nisto estiveron involucrados os concellos, fundación comarcal e diversos organismos da Xunta, como a Deputación, por medio de actuacións, como pode ser o plan Agader. As actuacións públicas foron co obxectivo de apoiar iniciativas privadas ou de provisión de servizos sociais ou de infraestrutura.

8.2.1. Solo empresarial e infraestruturas viarias

O polígono empresarial de Uceira, de 325.000 m², é unha das actuacións públicas do concello do Carballiño con bos resultados:

“Está na súa terceira fase e xa está rematado o chan. Moitas empresas, non de fabricación, pero de almacenaxe e distribución, cara a Vigo, Ourense, Santiago. Está funcionando ben”.

“Temos un polígono industrial, crescendo, onde estamos a quedar xa sen terreo. Estannos a pedir e estamos a ver xa a ampliación do polígono”.

As empresas industriais están maiormente dedicadas á transformación da madeira, do metal e das pedras ornamentais, e tamén hai empresas de distribución. Ao ser o concello unha das zonas de promoción económica de Galicia, as empresas obtiveron da Xunta un 30% de subvención. O polígono, non obstante, sufriu da desatención da Administración pública no que se refire ao seu mantemento e falta dalgúns servizos⁸⁶.

Os organismos públicos pertinentes dotaron a comarca dunha infraestrutura viaria de estradas e vías rápidas adecuadas, aínda que hai algunhas carencias nas comunicacións interparroquiais. As principais melloras na rede viaria levadas a cabo pola Administración central foron na N-541, de Ourense a Pontevedra; na N-120, de Ourense a Vigo, convertida en autovía e a N-525, de Ourense a Santiago, en proceso de conversión en autovía. A estrada que une a comarca do Ribeiro coa de Carballiño e o concello de Cea tamén foi mellorada, con financiamento da Xunta e apoio do Feder. Estas melloras na rede viaria son sinaladas como factores potencialmente atraentes ao investimento, ao establecemento de novas empresas e, consecuentemente, á fixación de poboación residente. A maioría dos entrevistados destacan o positivo labor do Estado na mellora da rede viaria:

“A Deputación axúdanos a manter as infraestruturas e comunicacións”.

“Agora encadrámonos nun lugar estratéxico, pois vai pasar a autovía de Santiago-Ourense, con ramais no Carballiño e o AVE”.

“... xa hai xente que, como estamos a 20 minutos de Ourense, empezan a comprar pisos no Carballiño”.

Non obstante, hai carencias nalgúns das redes viarias secundarias interparroquiais:

“... en Ourense, os camiños non están aglomerados e, ao mellor, en mal estado”.

⁸⁶ Nas visitas técnicas realizadas detectáronse numerosas carencias relativas á ausencia de bocas de rego para apagar incendios, falta de beirarrúas e de tapas nos sumidoiros, inexistencia de cabinas telefónicas e dunha sinalización adecuada dende as principais estradas á situación exacta do polígono. Xunta de Galicia (1995). Plan de desenvolvemento comarcal. Comarca do Carballiño, pp. 57.

Unha das carencias máis sentidas na comarca é a case total ausencia de transporte público entre as parroquias e concellos rurais e O Carballiño, onde se sitúan a maioría dos servizos. Na zona urbana do municipio do Carballiño non hai, e posiblemente non se necesite aínda, transporte público. Pero na comarca tampouco hai unha política de transporte público para cubrir as existentes deficiencias do transporte de empresas privadas no rural. Esta carencia de transporte público non contribúe a fixar máis poboación no rural, nin a frear a despoboación cara ao Carballiño.

8.2.2. Recollida de residuos sólidos e depuración de augas

As actuacións públicas de xestión da vertedura de sólidos pódense considerar axeitadas. Os servizos de recollida de residuos sólidos da comarca estiveron mancomunados ata hai dous anos. Un entrevistado explica os cambios na política do concello de Carballiño:

"... dende hai dous anos, saímonos da mancomunidade porque dende o noso punto de vista perdíamos máis que gañabamos. Tiñamos deficiencias na recollida de lixo... Compramos un camión novo subvencionado pola Xunta, hoxe temos dous camiões. A xente que tiñamos traballando en distintos apartados de obras pasámoslos tamén ao camión do lixo e entón nós facemos a recollida. Os outros concellos están mancomunados, entón os traballadores serán da mancomunidade. Van a Ourense verter ou aquí en Seoane, a 4 km".

Outras actuacións importantes trataron de lle dar solución ao deficiente equipamento de saneamento, abastecemento e depuración de augas. O saneamento e abastecemento de augas é ao 100% na zona urbana municipal do Carballiño, pero non é así en todas as parroquias do municipio. As peores situacións de abastecemento e depuración de augas da comarca están no Irixe e Maside, e só un pouco mellor en Boborás e Cea⁸⁷.

Por outro lado, detéctanse considerables debilidades nas políticas e actuacións públicas da depuración de augas. As augas fluviais no regato do Varón, nos ríos Doval e Carrás, no regueiro do Texo, no río Avia e no Arenteiro son de baixa calidade, cun contido importante de nitratos e bacterias fecais das augas vertidas sen depurar. A ausencia de depuradoras nos concellos da comarca, agás O Carballiño, e a dispersión da vivenda fan que a depuración de augas sexa un problema difícil de resolver. Referíndose ao Carballiño, un entrevistado explica que:

"Un problema fundamental é o do saneamento do río. As augas pluviais están metidas na rede xeral de augas fecais. Cando chove moito, a capacidade de depuración é mínima e desbórdase ao río que se contamina. Non hai outras grandes agresións ambientais".

87 Xunta de Galicia (1995). Plan de desenvolvemento comarcal. Comarca do Carballiño, p. 173.

“Temos unha depuradora que é insuficiente para O Carballiño. Xa está adxudicada a ampliación da depuradora do río Alenteiro. Isto con financiamento da Xunta. E temos outro problema no regueiro, río Carrás, onde se verte o 35-40% do Carballiño, de augas fecais e pluviais. Dende hai 10 anos, non funciona a estación de bombeo. Vanse facer uns colectores dende Seoane ata 3 km máis abaixo e isto é unha nova depuradora (pero aínda está en estudo). Orzamento como 1.000 millóns de pesetas e na outra existente uns 600 millóns que os traballos empezasen a semana que vén. Temos estes proxectos. Ata agora o Goberno da Xunta foi do PP e nós fomos unha alcaldía do PSOE, non é que fosemos discriminados, pero o que é a estación depuradora é un proxecto aprobado hai 7 anos, e agora chega o financiamento. Algo nótase”.

8.2.3. Patrimonio artístico monumental

As actuacións públicas para o saneamento tamén contribúen á promoción de áreas de atracción turística da comarca, por medio da adecuación de áreas naturais de espaxamento. Estas centráronse no Carballiño e en Boborás, como parte da mancomunidade turística do Ribeiro, na que tamén participan os concellos de Leiro e Ribadavia. Con estes concellos tamén participan entidades públicas, como o Goberno central e a Xunta, con subvencións do IGVS e a Secretaría Xeral para o Turismo e o programa Agader. Isto no ámbito comarcal estivo xestionado pola Fundación Comarcal. O concello do Carballiño, con axuda da Xunta, puxo en marcha:

“Outra obra subvencionada pola Xunta e Augas de Galicia, un paseo fluvial dende o balneario ata a piscifactoría, pola marxe dereita do río Alenteiro”.

“O Carballiño é un lugar estratéxico porque temos un parque municipal no corazón da vila de, aproximadamente, 22 hectáreas. Está situado no centro do Carballiño, onde temos o gran balneario, a piscifactoría, muíños que se están a restaurar, un parque etnográfico que xa está feito e vaise restaurar a casa do papel por un dos arquitectos máis famosos de España. Estamos a esperar nesa mesma zona abrir un camping equipado para o verán que vén. Con achegas do Concello e da Xunta”.

“Calquera tipo de programa que sae, nós adherímonos ao programa. Non hai moito, con 4 concellos —Ribadavia, O Carballiño, Leiro e Boborás— cun Agader sobre restauración e obras turísticas. Nós dentro deste programa fixemos o camping... Onte tivemos un pleno sobre a área de reintegración integral (ARI) de zonas antigas, entón aquí temos o Barrio de Flores, onde as casas son baixiñas. Aféctalle a xente que polo Agader quería restaurar vivendas antigas... para turismo rural hai tres en obras... Cada concello pide segundo o que lle vaian dar e segundo casas antigas”.

Boborás é o outro concello da comarca de Carballiño que forma parte da mancomunidade turística do Ribeiro para potenciar o turismo rural. Neste

concello acondicionáronse partes do conxunto artístico e monumental, como pazos e casas nobres, e acondicionáronse as ribeiras do río Avia.

"As administracións na comarca actúan baseándose na demanda. Cada concello céntrase nunha serie de obras, nós na recuperación de inmobles para o turismo rural, observatorio da natureza... A Deputación axúdanos a manter as infraestruturas e comunicacións... tamén están integrados representantes empresariais e doutros colectivos sociais/asociacións. Actuacións coa fundación sobre como se pode xerar máis emprego, emprego sólido e actuacións sólidas e duradeiras. En Boborás, os proxectos foron encamiñados cara ao turismo rural por particulares... hai que potenciar os servizos do patrimonio natural, artístico".

Como unha idea de estratexia de desenvolvemento do turismo a medio prazo, o seguinte:

"Hai que recuperar as antigas estacións de Renfe, agora se vén o AVE queda parte da vía inutilizada, é cuestión de aproveitalo, e que a xente ocupe o seu tempo de forma grata, que atope atención, que se mobilice e dinamizar todo".

8.2.4. Os servizos públicos

Os servizos educativos na comarca atenden, aproximadamente, 4.000 escolares de EXB e bacharelato en 18 centros públicos. O centro de BUP e o outro de FP, así como tamén 4 escolas de EXB e a totalidade do sector privado da educación da comarca, están situados no Carballiño. O resto dos centros están repartidos nos outros concellos rurais. A política de educación mantén os centros abertos, aínda cando ás veces a rendibilidade pode ser dubidosa.

"No Irixo, o colexio mantense por cuestións políticas, pero sen ningún tipo de rendibilidade, hai máis profesores ca nenos".

Os servizos sanitarios están cubertos por centros de saúde en todos os concellos da comarca. A dotación destes centros é boa, cunha media lixeiramente máis alta que a autonómica⁸⁸, aínda que a situación hoxe empeorou ao perder os servizos de urxencias algunhas das prestacións que tiñan (isto discutirase en máis detalle no próximo apartado).

Os servizos sociais son do sector público, privado e de beneficencia. A residencia da Xunta para a terceira idade máis importante está no Carballiño, onde tamén hai un asilo cunha capacidade de 110 prazas que está xestionada polo padroado de Hermanos Prieto, con subvención da Consellería de Familia. Cáritas Diocesana de Ourense tamén xestiona un centro para a terceira idade en Maside, cunha capacidade de 30 prazas. Os servizos sociais estiveron

88. A media do total comarcal de dotación de equipamento e infraestrutura (0,32 por 1.000 habitantes) comparábase favorablemente á do total galego (0,31 por 1.000 habitantes) en 1995. Xunta de Galicia (1995). Plan de desenvolvemento comarcal. Comarca do Carballiño, pp104

mancomunados ata hai pouco tempo, pero nun pleno o concello do Carballiño decidiu saír da devandita mancomunidade.

“Dende xaneiro de 2005, os servizos que estiveron mancomunados entre todos os concellos pasaron a ser propios do Carballiño por decisión do Pleno. Non sei se este cambio foi positivo ou negativo para os outros concellos. Para nós foi moi positivo porque foi unha entrada de diñeiro, pois as subvencións que se recibían estámolas a recibir nós. Os programas que antes eran mancomunados non podíamos facer ningunha destas xestións. Deunos autonomía e facilítase a coordinación dos servizos”.

Un punto de reflexión arredor do funcionamento das políticas e actuacións é necesario, pois a miúdo os entrevistados cuestionan a coordinación de esforzos por conseguir melloras.

“A Administración centrouse na zona de ribeira (do río), onde hai a poboación, e abandonou o interior”.

“Descoordinación bastante grande de abaixo arriba e de arriba abaixo, con políticas da Xunta nun sentido, Goberno local por outro e Deputación por outro. Sen ningún tipo de sinerxía. Desastre bastante grande, por exemplo a política cultural, coa cantidade de diñeiro que se meteu no Xacobeo, e nós estamos poñendo 8 euros cada un para poder investigar. Dá un pouco unha idea de como está isto. Non só acontece no campo cultural, tamén en moitos outros. O concello fai un esforzo grande, pero a nivel económico non está ben, hai un servizo de integración de emigrantes pioneiro en Galicia. Os problemas serios de colectivos moi necesitados resólveos Cáritas e Cruz Vermella. Sustentabilidade é a palabra máxica, pero pensar en como facer isto, todos ao turismo rural. Pero o turismo rural xa nos sae por todos os sitios”.

O plan Agader, co obxectivo de dinamizar o desenvolvemento rural, limitouse maiormente ao turismo rural.

“Hoxe por hoxe, a través de Agader vaise polo turismo rural. Recuperar o patrimonio histórico artístico, o natural”.

“O Agader, sendo un pouco sobre o desenvolvemento rural, dedicouse practicamente ao 100% ao turismo rural. Un campo de golf non ten nada que ver co obxectivo do fondo”.

As políticas e actuacións públicas na comarca, por un lado, trataron de dinamizar os sectores económicos que se perciben con algunha posibilidade de éxito, aplicando o principio de investimento produtivo ou con capacidade de producir certa riqueza para que, como mínimo, se recupere o investimento.

“... el veu, apoiado polas políticas actuais da Comunidade Europea que pagan o 80% da plantación. Unha atracción grande de capitais, xente do mundo urbano, un dos vicultores é o cineasta Jose Luís Cuerda (?) ou Adolfo Domínguez, que están a diversificar os seus negocios. Aproveitando que pagan practicamente o 100% da plantación, metéronse de cheo...”.

“A Xunta, un pouco decepcionante, ata agora. Poderían repartir mais equitativamente as subvencións (Lalín – O Carballiño)”.

Por outro lado, trataron de manter recursos culturais, sociais e ambientais, que non soamente son complementarios aos económicos, pero que tamén, perseguindo un crecemento equilibrado, poden ser capaces de actuar como factores produtivos. Unha das políticas con menos éxito foi a de intentar frear o abandono dos concellos rurais. Queda por ver se os investimentos na rehabilitación de casas rurais dan resultados produtivos ou se, pola contra, deban de ser xulgadas dende a perspectiva de conservación do patrimonio cultural e histórico da vivenda, con todo o importante que isto poida ser. A aposta por un maior crecemento de polígonos empresariais/industriais, facendo uso da vantaxe comparativa das boas infraestruturas de transporte entre Ourense, Pontevedra, Santiago e Vigo, require unha actuación pública que considere os factores que discutimos e, especialmente, de protección ao medio e un exame detallado das carencias, debilidades e fortalezas da comarca.

8.3. As carencias, debilidades e ameazas

Neste apartado analízanse especificamente as carencias, debilidades e ameazas que se perciben nos sectores políticos, sociais, económicos e ambientais.

Aínda que parte do xa exposto nos dous apartados anteriores indicou debilidades, carencias e ameazas, este apartado identificaas e analízaas como tal, especificamente e por separado.

8.3.1. Actividades agropecuarias

O sector agropecuario foi abandonado primeiramente polos campesiños e despois pola Administración. A percepción que se ten deste abandono é unha mestura de asombro, morriña por algo nobre e necesario, ás veces dende o punto de vista romántico, ás veces trágico. Os campos e vivendas abandonadas percíbense como de esforzo perdido do que as construíron e usaron e, ao final, abandónanas. A situación de abandono das zonas rurais xeralmente salientase dende o punto de vista romántico-trágico:

“Terreos estupendos e vales moi bos, pero abandonados... Aínda que a vida é bonita, é moi dura”.

A morriña por un pasado que aínda que hoxe se percibe como duro, pero bonito (o romántico da relación de dominación da natureza polo home), por parte explica a vontade de querer conseguir unha revitalización dunha vida sostible e recuperar un medio de vida case desaparecido.

“Tratar de explotar os terreos, ver que tipo de cultivo vai mellor”.

Estes comentarios a miúdo fanse co afán de buscar a viabilidade da explotación agropecuaria, sen tomar en consideración que incrementar a produtividade é case sempre máis doado que a comercialización do produto dunha forma competitiva. Pero buscando a viabilidade e recoñecendo as limitacións da unidade produtiva minifundista e o problema de carencia de man de obra nova interesada, a miúdo culpase a falta de apoio das institucións.

“O control sobre as producións, como se fose un delito crecer (economicamente). Onde está a liberdade, se non se pode vender é o seu problema. O mercado é o que regula, pero que as autoridades prohiban producir é unha ditadura. Agora rebaixáronnos as axudas, antes do 50%, agora do 35, para o ano non vai ser nada”.

Este entrevistado refírese á falta de liberdade de producir co elevado nivel de axudas que recibiran anteriormente, pero o Estado non prohibe producir, sen axudas, e pódese entender a referencia á ditadura dende o discurso de resentimento por falta dun apoio económico que as leis de mercado libre global prescriben cada vez máis a miúdo. As subvencións a produtos excedentarios na UE están practicamente desaparecendo e o obxectivo de manter a unha poboación subvencionada que resida no rural sae caro e é motivo de protesta nos foros internacionais de comercio por parte dos países cunha economía agraria.

Non obstante, non se menospreza nin desestima a enriquecedora experiencia de poder seguir producindo para o autoconsumo como un pasatempo terapéutico e unha forma de sentirse útil nunha sociedade industrial e de servizos que parece deixar atrás os maiores de orixe rural.

8.3.2. Actividades forestais

A gandería extensiva foi unha importante parte complementaria na economía rural das zonas de montaña da comarca. O uso de pastos de montaña, leñas, corte e recollida de vexetación baixa para os cortes aseguraban un monte limpo de combustible e reducía o risco de incendios forestais. O esterco de matogueira dos cortes engadía contido orgánico fertilizando os cultivos e mellorando os chans. A política de reforestación do Icona levou consigo a exclusión do pastoreo extensivo e a prohibición de recollida de leña e vexetación dos montes comunais. A política de exclusión destas terras tivo dous efectos negativos nas economías rurais; primeiro, reduciuse a renda dunhas economías xa pobres e, segundo, incrementouse o risco de incendio pola acumulación de leña no sotobosque, a miúdo causados por desquite en contra da exclusión. O cambio de política de xestión do monte, que o goberno da ditadura lles arrebatara aos concellos, eventualmente devolvéullela ás parroquias e por un tempo revitalizouse o pastoreo extensivo de vacas e cabalos. Isto, non obstante, chegou demasiado tarde, cando xa o proceso de abandono e emigración estaba en marcha. O resultado hoxe é un pastoreo extensivo abandonado, un bosque

menos rendible, unha demarcación de pertenza do territorio de montaña ás parroquias que é deficiente e uns incendios devastadores.

A zona forestal de piñeiro, eucalipto e outras especies de crecemento máis lento na comarca é considerable⁸⁹. O prezo da madeira, non obstante, descendeu e o que se percibira como unha riqueza latente hoxe xa o é menos. Entre a baixada en rendibilidade do bosque e os incendios, este sector está en necesidade dun aproveitamento máis organizado. Algúns comentarios dos entrevistados, que son complementarios ao xa descrito na primeira sección deste estudo, ilustran estes problemas do seguinte xeito:

"... o eucalipto vendíase ben, pero agora xa non se vende tan ben, pero tamén temos o problema dos incendios. Durante 2 ou 3 anos, houbo zonas que quedaron asoladas polo incendio".

"Hai unha política equivocada na explotación do monte (do forestal). Hai que lle sacar rendemento a toda esta superficie forestal, porque é posible e se pode acometer, evitariáanse incendios, gastos e crearíanse moitos postos de traballo. Alguén en postos de decisión, deben de pensalo. Cambiar, debería haber unha ruptura total con (o existente)".

Pero a recuperación dos danos causados polos incendios é custosa. Unha das novas políticas de xestión dos efectos dos incendios pode conter máis ameazas que solucións.

"Agora hai unha nova lei que obriga cortar despois dos 3 meses do incendio, para despois repoboar con axudas da Xunta".

Esta lei involuntariamente pode constituír unha ameaza de incendio intencionado se o prezo da madeira é menor que a axuda de repoboación da Xunta.

A última das debilidades do forestal é a deficiente demarcación de pertenza do territorio de montaña. As autoridades forestais careceron dos suficientes recursos ou da suficiente vontade política, para solucionar disputas territoriais entre parroquias. A renda do arrendamento da instalación de parques eólicos nos cumes dos montes creou conflitos entre parroquias.

"Cando se fixo a última reforma dos montes de man común... eu dicíalles que a solución está en amolloar os montes... e chegou aquí o león nese momento e dividiu por augas vertentes. Que cada vila teña o seu amolloamento correspondente. Pero non cambiaron o substancial da lei... Agora como non está o monte amolloado debidamente resulta que un dos postes está nunha cota ou que non está... entra o conflito. E isto perdura, temos vilas e parroquias enfrontadas..."

89 Non parece haber un inventario de número de hectáreas por especie, pero no Plan de desenvolvemento comarcal pódese ver que o uso de solo forestal en Beariz e Boborás é de máis do 80%, en Puntín do 40%, e en todos os outros concellos arredor do 60%. Xunta de Galicia (1995). Plan de desenvolvemento comarcal. Comarca do Carballiño, p. 167.

8.3.3. O emprego e a actividade empresarial

Empezaremos este apartado cunha referencia dun entrevistado:

“Aquí, a non ser un traballo no sector público..., non hai”.

O sector público, aínda que ás veces duramente criticado nos círculos adictos á economía de libre mercado, na comarca vese como única oportunidade de emprego e como impulsor da economía. Pasouse dunha economía agraria de subsistencia complementada con períodos de emprego fóra da unidade de produción familiar, á emigración e abandono destas, á esperanza dun traballo na zona no sector público ou no incipiente sector industrial e de servizos privado.

A Administración na comarca está tratando de ascender, ofrecéndolles facilidades a posibles investidores coa boa situación e comunicacións por estrada do parque empresarial do Carballiño. Non obstante, tanto o volume como a calidade do emprego non foi capaz de frear a emigración.

“Hai unha carencia xeral e baixa calidade do emprego e de soldos baixos, 600 -700 euros é un bo soldo no Carballiño, empregados nos comercios”.

Por outro lado, a expectativa dada por unha preparación educativa alta é motivo de frustración, ante a pouca posibilidade dun posto de traballo relacionado coa carreira elixida.

“Aquí a xente non pensa noutra cousa (que un traballo no sector público, ambulatorio ou concello). Enfócasenos moito para traballar na Administración, nos institutos e na universidade non se promove o valor empresario... antes non se sabía moito que carreiras había, non se estaba tan ben informado como agora sobre as saídas das carreiras. Pero esta información tamén se pode mellorar. En EXB non informan que, ao mellor, facendo fontanaría se pode gañar máis que un diplomado en empresariais. A fontanaría é vista como para os que non valen para estudar, desvalorizada”.

O empresarial está fortemente ligado ao investimento que, cos recursos naturais e a man de obra, é o outro factor máis importante para a actividade económica. Hai pouca dúbida sobre o carácter arriscado dos emigrantes que demostraron a suficiente iniciativa para deixar algo que non era rendible e buscar mellor vida noutro lado. Á parte do éxito que pode supoñer o parque empresarial no Carballiño, pódense identificar tres debilidades na xestión-promoción empresarial na comarca hoxe.

a) A primeira debilidade está na dificultade de atraer e canalizar os aforros dos emigrantes en países europeos cara a outros investimentos que non sexan a compra dunha vivenda moderna no Carballiño. A vivenda hoxe é un investimento rendible especulativo, que soamente require un tempo limitado de xestión, e o que necesita é esperar a que o seu valor continúe aumentando. Este tipo de investimento, relativamente modesto, dos emigrantes de Alemaña, Francia e Suíza creou postos de traballo na construción, pero non crean unha continuidade empresarial da que o emigrante poida vivir para retornar. Non é que os emigrantes non sexan emprendedores, pero:

"A construción segue crescendo, pero non teño outros exemplos de investimento dos aforros dos emigrantes".

"... sacando raras excepcións, a xente non se lanza á empresa. A xente do campo das parroquias busca un emprego, non monta empresa, nin como autónomo. Buscan traballo pagado. Quizais teñan medo a ese tema, preparación igual teñen, pero igual teñen medo".

b) A segunda das debilidades está na dificultade de atraer o investimento dos emigrantes en América.

"Aquí hai xente con moitos millóns, invisten en facer unha casa, pero aquí non invisten. Veñen gozar do seu diñeiro, fan o seu chalé por aí, veñen vivir a vida".

Os emigrantes que tiveron un éxito económico en América non regresan permanentemente, pois teñen os seus negocios neses países sen necesidade de complicarse a vida investindo en España.

c) A terceira das debilidades identificadas é o trámite burocrático para establecer unha empresa e a canalización dos interesados cara a sectores que a Administración percibe con máis probabilidades de éxito.

"Comercios de roupa ábreanse, pero abrir unha empresa, SL ou SA, é moito máis difícil. Non se sabe a quen dirixirse para montar unha empresa, dando paus de cego. Dificultades no trámite burocrático. Algunha asociación de mulleres tiveron sesións informativas (a grandes trazos) sobre novos negocios. Nestas sesións tiñase unha preferencia sobre o turismo rural ou o xeriátrico, a outras opcións prestábenselles menos atención".

O necesario investimento para crear empresas e postos de traballo non está ocorrendo na medida necesaria para frear a emigración.

8.3.4. Os perfís sociais dos fluxos migratorios

Á parte dos emigrados retornados con posibilidade de investimento na comarca, están os que retornan con poucos recursos. Estes e os seus descendentes regresan, outra vez, por motivos económicos ante as circunstancias de recesión, primeiro da Arxentina e agora tamén de Venezuela. A situación é difícil para os que chegan con menos recursos, por dous motivos: a dificultade de atopar un emprego e o rexeitamento social, por non ter éxito.

"Hai de todo, pero hai moita xente nova que vén buscando traballo. Intenta buscar o traballo para despois traer a familia".

"Prestacións ao emigrante retornado existen, pero hai que ter polo menos un ano de cotización á Seguridade Social no estranxeiro. Porque neses países non se cotizou, entón chegan aquí cunha información nesgada de que van atopar traballo, ter dereito a unha pensión e moitas veces non é así e acaban sumidos en situacións de pobreza grave".

A segunda dificultade de rexeitamento por non ter éxito é socialmente perniciosa. Engadido á falsa interpretación de que os emigrantes foron xente que non valían e por iso tiveron que emigrar, retornar sen éxito agrava o seu status social, especialmente fronte aos que quedaron e tiveron que facer moitos sacrificios para poder sobrevivir. Aos retornados sen éxito:

“... a xente, en xeral, venos mal por irse a América por 20 ou 30 anos e retornar sen un medio de vida”.

Un entrevistado parafrasea un veciño do seguinte xeito:

“... a esta xente vézelle que veñen comer e eu tiven que traballar e vivo aquí... eu tiven que pasar fame para pagar a miña Seguridade Social agraria”.

E o entrevistado explica que:

“A xente pagou a Seguridade Social con moito sufrimento, carencias e ás veces empeñándose. Esta xente cobra (os retornados) e hai este rexeitamento. Hai un rexeitamento por non ter éxito”.

A emigración hoxe é mais cara a outros puntos de España que cara a América ou Europa. Os mozos cunha preparación académica adecuada se non atopan emprego vanse cara a Cataluña, Madrid, País Vasco ou Canarias. Algúns xa nin proban a retornar á comarca, senón que xa quedan onde cursaron os seus estudos. A emigración continúa sendo unha das maiores perdas de oportunidades e potencial produtivo da comarca que, sumados a unha poboación envellecida e á baixa natalidade, son puntos débiles importantes na comarca.

Hai poucos estranxeiros na comarca. Estes percíbense como unha ameaza á sociedade polas súas actividades e forma de vida. Dunha forma similar aos retornados sen éxito, reséntese a presenza de estranxeiros, que se culpan de ser a razón de desestabilización social.

“Estranxeiros que vivan aquí (en Irixo), ningún. Na comarca non é o mellor. A emigración aquí é de Suramérica... Temos ao lado do Carballiño unha barra americana, que din que son todas brasileiras e dominicanas. Isto está a facer un gran dano ao matrimonio. Coñezo moitas situacións de separación, de divorcio”.

Culpar as mulleres estranxeiras na prostitución pola separación familiar e ignorar a participación e a culpabilidade do home demostra, cando menos, xenofobia, que pode estar estendida. Outros estranxeiros son de orixe romanese dedicados a mendigar, especialmente os días de mercado e nas portas do supermercado. Crese que estes son distribuídos pola provincia dunha forma organizada dende a súa residencia en Ourense.

8.3.5. Os servizos sociais e a súa poboación obxectivo

Os servizos sociais no Carballiño carecen dunhas instalacións adecuadas para que os traballadores sociais poidan desenvolver o seu traballo dunha forma efectiva. Esta situación está a punto de corrixirse cando un novo local, xa adquirido

polo concello, sexa posto en marcha. Non obstante, os servizos nas zonas rurais son máis deficitarios ca no Carballiño e tense a convicción de que hai sectores desatendidos. Referíndose a Boborás, un entrevistado explica que:

“Os servizos que hai funcionan mal. Bótase de menos un centro de día ou un de terceira dade. Non hai facilidades de tipo residencial, pero a situación non é nin alarmante nin preocupante, pero hai casos que necesitan outra atención que non estamos a ofrecer”.

En referencia ás operacións dos servizos sociais do Carballiño, tamén se identifica a necesidade de atender mellor o rural:

“Unha vez que esteamos instalados no novo local, deberíamos facer unha aposta por descentralizar máis os servizos sociais, no sentido de acudir máis ao ámbito rural. Xa lle dedicamos unha mañá á semana, a miña compañeira e mais eu, a facer visitas a domicilio, a facer xestións e tamén a visitar as vivendas desta xente do rural. Pero necesitaríase unha figura complementaria á nosa que fixese un traballo de tarde e de participación cidadá, non só no urbano, senón tamén no rural”.

Os servizos de atención á muller están centrados maiormente no Carballiño, aínda que non se tratan como un colectivo específico:

“A muller está pasando a ser un colectivo de alto risco por motivo da violencia doméstica e de xénero... con moitos expedientes abertos...”.

Se as oportunidades de emprego para os homes son reducidas, o paro feminino na comarca é moito máis alto. As mulleres que conseguen un emprego fóra da casa tamén teñen a responsabilidade da maioría das tarefas do fogar.

“... o paro feminino triplica o masculino. A muller ten cargas familiares, o de compartir tarefas non está moi aceptado socialmente”.

“... a muller está discriminada sobre todo nos postos de traballo, soldos, no mesmo traballo está a cobrar o home máis que a muller”.

Aínda que non hai motivo para dubidar destes servizos, no Carballiño identifícanse carencias nas zonas rurais que, ao solucionarlas, poderían axudar a paliar o paro da muller e a mellorar os servizos.

“...hai moita necesidade, o concello non dá abasto para cubrir as necesidades. Hai un nicho de emprego neste servizo no concello. Posibilidade de crear unhas cooperativas de mulleres para levar bolsas de compras ao Irixo,ilas buscar para levalas ao médico, como potencial de traballo, enorme. Mesmo que se involucrase Cáritas potenciando ese tipo de empresa. Se houbese unha política clara da Xunta, estas ideas poderían ser implantadas”.

Aínda que a muller ten dificultades para incorporarse ao mercado laboral, os casos en que o home e a muller traballan son cada vez máis. Isto ocasiona dificultades no coidado dos fillos e dos avós e é a muller a que, polo regular, toma a responsabilidade sobre o coidado dos anciáns. A carga de traballo extra que se ocasiona pode ser difícil de soportar pola familia e hai un número elevado

de anciáns vivindo sós. Nas zonas rurais, os anciáns a miúdo viven sós, sen rede familiar próxima, cun mínimo de rede veciñal e padecen de soidade e de vivendas mal acondicionadas. Os servizos sociais tratan de cubrir estes casos o mellor que poden cos seus:

“Servizos do concello a domicilio, dependendo das necesidades, dedícanlles certo número de horas. Para xente que non pode facer a comida ou non pode pasarlle o ferro á roupa; dende gratuito, aos 3-4 euros, dependendo da renda económica. Non soamente se trata de que teñan unha dieta axeitada, senón tamén de darlles conversación. No rural é moito máis difícil, no Carballiño poden saír dar un paseo. No rural, mesmo se dan casos de xente que sae dar un paseo e desaparece. Máis carencias no rural ca no urbano. Máis difícil cubrir o rural polo tempo dos desprazamentos”.

Os problemas dos anciáns, con orixe na unidade de produción familiar e economía de subsistencia, son complexos. A vida social, sobre todo das mulleres, limitouse ao círculo local, ata o punto de sentirse inadecuadas fóra del. Hai grandes dificultades na animación social e cultural destas persoas.

8.3.6. A animación social e os grupos asociativos

Os servizos sociais, agrupacións culturais e grupos de animadores sociais coinciden nas súas dificultades á hora de tratar de recuperar os valores de autoestima e confianza que lles poidan axudar a estas persoas.

“No rural, a xente está máis pechada nas súas cousas, chámaseles para asistir a unha conferencia e non asisten porque non cren que teñan suficientes coñecementos. Ao curso de manualidades asisten, pero o día que se programa algo de recuperación de xogos populares ou adiviñas antigas asisten menos persoas, dun curso de 15 ou 16 ese día pode haber 6 persoas. Á xente aínda lle custa moito, ou non se acorda de nada. Ás veces están dispostas a contar, pero non lles gusta que se lles grave (en fita magnetofónica). Aínda son un pouco pechadas. Por tradición de timidez, non saber estar en grupo ou ser a protagonista, aínda menos. Cando se percibe que o que din pode saberse fóra do grupo a xente non participa. Non se valoran. Cren que están a dicir unha parvada”.

Esta perda de autoestima e falta de interese para gozar dos servizos de entretemento e animación social que se lles ofrece percíbese dende as redes asociativas e políticas, quizais inxustificadamente, como de carencia e incapacidade pola súa parte. No Carballiño, aínda que tamén teñen problemas similares, as carencias son de non poder satisfacer a demanda de actuacións culturais por insuficiente orzamento económico:

“En cultura pódese facer máis. Obras de teatro, actuacións con distintas caixas, bancos, deputación ou a consellería. Este venres remata un ciclo cultural de teatro no que, durante 4 meses e cada venres, había unha obra de teatro. Pero, loxicamente, sempre quedamos curtos no que é cultura

porque a demanda é moita, pero cando son empresas ou grupos teatrais ou musicais saen por un ollo da cara. Máis que desen, máis fariamos”.

Aínda que hai carencias en financiamento, tamén se identifica a necesidade de mellor xestión e coordinación das actividades.

“As carencias das asociacións son financeiras, algunhas saben mellor como solicitar axudas e outras non se manexan tan ben. Depende a quen teñan na directiva e o tempo que teñan”.

“Fai falta unha plataforma onde nos coordinemos todas as asociacións e que non nos pisemos. Que non se organicen eventos o mesmo día. Falta de coordinación”.

8.3.7. A xuventude e as dotacións públicas

Á parte da carencia de emprego para a xuventude, identifícase a necesidade de desenvolver máis actividades para os mozos e implicalos nestas e a carencia de vivenda a prezo alcanzable. Aínda que no Carballiño hai máis vivendas das que se están a habitar, os mozos non poden acceder a elas pola súa carestía.

“Aquí hai construído para vivir, aproximadamente, 25.000 habitantes e somos 13.000. Constrúese, véndese, pero non se vive. Pero hai carencia debido á carestía dos pisos para se instalar a xente nova. Había que facer máis vivenda social, que apenas se fai”.

As carencias educativas existentes no rural da comarca son de falta de alumnos, non de falta de servizos. Debido aos elevados custos por alumno, vese como insostible o servizo de transporte escolar e mesmo inviable a elevada proporción de profesores por alumno.

O botellón vese como unha ameaza de orde pública, ruído, sucidade e botellas. O concello trata de interesar a xuventude nas artes e o deporte, como alternativas ao botellón.

“No pavillón de deportes hai como 20 equipos de fútbol sala, xa non hai máis horas para adestrar nin para xogar... Tamén o concello durante o verán... fai bailes para a xente que queiran, obras de teatro ao aire libre, intentamos sacalos dos focos de perdición... En verán, igual conseguimos algo máis, pero en inverno non damos chegado a esa xente. Fan as súas cuadrillas, eles móntano, algo falla aí, ou por parte nosa ou por parte deles”.

“Non podemos facer máis porque os campos que temos, á parte do Alenteiro, son campos de terra, en inverno están embarrados, en verán moito po. Estamos a esperar por unhas subvencións para poder botarilles herba”.

Os polideportivos construídos no rural hai anos que están en desuso, por falta de interese ou porque non reúnen os requisitos necesarios. En Boborás:

“Temos 4 grupos de fútbol sala, un xa federado, pero botamos de menos un polideportivo que a federación nos poida autorizar para poder xogar aquí. O que hai non reúne condicións, xa se fixo hai moitísimos anos”.

Os relativamente mellores servizos existentes no Carballiño non son alcanzables a persoas sen transporte propio que residen no rural. Outros servizos colectivos que se consideran nesta sección son sanidade, telefonía e transporte público.

8.3.8. Outros servizos colectivos

O transporte público entre as parroquias e concellos rurais e entre estas e O Carballiño, onde están a maioría dos servizos, é inexistente ou moi deficiente. No Carballiño non hai, e posiblemente non se necesite aínda transporte público urbano e non hai unha política de transporte público que poida cubrir as existentes deficiencias de transporte de empresas privadas no rural. A falta de servizos de transporte público contribúe á despoboación dos concellos rurais cara ao Carballiño.

“... moitas dificultades ás persoas cando teñen que baixar ao centro, ao Carballiño. A xente con máis carencias... ao mellor ten que baixar ás 8 da mañá e subir ás 3, para facer unha simple xestión, cando a súa parroquia está a 4 ou 5 km”.

Os servizos sanitarios nos concellos rurais están atendidos por médicos de cabeceira algunhas horas do día e por especialistas algúns días da semana. No Carballiño, onde os servizos son mellores tamén hai carencias de especialistas e dun hospital comarcal.

“Con respecto á sanidade, si notamos carencias, e bastantes. Temos un ambulatorio que non nos chega. As urxencias son mínimas, había un pediatra e xa non o hai, había un xinecólogo e xa non o hai, entón hai que desprazarse a Ourense”.

“Entón, si temos deficiencias. Na campaña electoral cando estivo aquí Perez Touriño prometeu que se ía intentar facer un hospital e xa temos un terreo preparado por se nolo mandan”.

Aínda que a telefonía funciona relativamente ben para chamadas correntes e hoxe moita xente xa ten teléfono móbil, o servizo telefónico para internet é aínda demasiado lento. A situación de servizos ou industria nunha zona rural pode verse frustrada por un servizo de internet inoperable pola súa lentitude.

“Os servizos de telefonía son horrorosos. Estou farto de reclamar. Esta liña non funciona para internet”.

“As redes de telefonía no rural non funcionan para internet, son teléfonos de batería”.

Os servizos sociais e grupos de animación fixeron accesible, con pouco éxito, internet entre a xente maior en condicións de pouca mobilidade ou de illamento, para que poidan manterse informados e en contacto con outras persoas.

"Internet é un problema serio, haino no Carballiño e pouco máis, e o nivel do usuario é moi baixo. Pero mesmo para xente que podería acceder tampouco está ben montado o servizo... Na biblioteca non hai internet para uso público. Nas vilas non hai nin ordenador".

Como conclusións das debilidades e carencias:

1. Non se foi capaz de, cando menos, frear a desertión xuvenil. O desaproveitamento dunha forza de traballo nova en idade de máxima produtividade segue freando a recuperación da comarca.
2. O sector agropecuario é débil pola distribución minifundista. O apoio á produción agropecuaria non deu o resultado que se esperaba, nin cun descomunal esforzo de subvencións da PAC.
3. Non hai pastoreo extensivo que poida axudar a reducir a matogueira e o sotobosque e os consecuentes devastadores incendios. O sector forestal tamén é débil, polo baixo prezo da madeira.
4. Os mozos teñen dificultade para obter emprego e unha vivenda axustada aos seus orzamentos, as mulleres teñen máis dificultade para traballar que os homes e fáltanlles servizos aos anciáns nos concellos rurais.
5. O servizo médico no rural limitase a algunhas horas do día e no Carballiño faltan servizos médicos especializados e un hospital comarcal.
6. O transporte público rural suspendeuse, ou non é un servizo regular axeitado, o que afecta os maiores e os máis novos.
7. Finalmente, hai carencias de solo empresarial e unha deficiente comunicación por internet para os sectores con potencial de crecemento.

Desta sección, que centrou a súa análise na identificación de carencias, debilidades e ameazas, desprendeuse xa a existencia de fortalezas produtivas que se toman en conta na próxima sección.

8.4. As fortalezas, oportunidades e potencialidades

Esta sección empeza por analizar os sectores públicos e non públicos (privados) e a sinerxía que poida haber entre os dous, pois a miúdo complementáanse. Despois de examinar as actuacións non públicas en xeral e a súa relación coas actuacións públicas, analízanse as fortalezas, oportunidades e potencialidades de sectores importantes específicos, como o forestal, industrial-empresarial, o termalismo e o turismo rural.

8.4.1. O sector público

Como funcións máis importantes do sector público, están as de cubrir as deficiencias ou carencias do sector privado cando a este non lle compensa investir en sectores inseguros ou de baixo rendemento ganancial. O sector privado sempre trata de obter a máxima ganancia ao seu investimento. O sector público pode actuar como empresario, por medio da empresa pública, como socio da empresa privada, ou como percusor do sector privado. As tres combinacións danse na maioría das sociedades con diferentes niveis de proporcionalidade entre os dous sectores.

Debido á importancia que ten a provisión de servizos, como a educación, a sanidade ou a infraestrutura do transporte, o sector público pode ter unha representación social e económica relativamente alta en sociedades agrarias ou en vías de industrialización, como é a comarca do Carballiño. Este é o caso dos concellos rurais da comarca.

“A maioría dos actores no rural son do sector publico...”.

Na educación, sanidade e transporte, o sector público non soamente crea riqueza, ao encargarlle ao sector privado a construción de infraestruturas como escolas, hospitais e estradas, senón que tamén como empregador proporciona postos de traballo, creando riqueza e apoiando a iniciativa privada. No que se refire á educación, un entrevistado explica que:

“Outra das fortalezas é que temos a xeración mellor preparada da historia deste país, coa tristura de que teñen que irse (emigrar). No Carballiño pode haber 200-300 universitarios formándose ano tras ano, un potencial de xente moi preparada, pero non queda ningún aquí pois non hai traballo”.

Referíndose ás infraestruturas, outro entrevistado identifica outra fortaleza en que:

“... a chegada do AVE e da autovía, son traballo para 7, 8 ou 10 anos. Aínda que pase a 5 km (do Carballiño), as outras vilas, nin Cea nin Ribadavia nin Maside teñen a capacidade de absorción de toda esta xente, tanto en hostalaría, coma en alugamento de pensión, etc. Entón, aí temos outra fortaleza e oportunidade de que O Carballiño vaia para arriba. Tanto o AVE como a autovía son intervencións públicas”.

O sector público responsable de áreas como os parques, potenciaas como bens de espaxamento e como atractivo que potencie outros sectores, como o turístico. Referíndose ao Carballiño, un entrevistado responde que:

“Potencialidades ambientais temos moitas. Temos un gran parque. Imos facer unha aula ambiental nunha casa que lle chamaban a caseta do peón camiñeiro, con todo o que é a fauna e a flora da comarca do Carballiño. Pensamos que todo o que é a flora do parque municipal, árbores autóctonas, poñerlles unha plaquiña co seu nome en latín e galego. Zona da piscifactoría, casa do papel, parque etnográfico”.

O sector público conta con actores encargados de ascender e de apoiar as potencialidades e oportunidades do sector privado da comarca:

“Na comarca, o plan Agader deu unha subvención importante tanto para a empresa privada como para particulares, entón temos unha fundación comarcal excelente que foi aceptando todas as peticións”.

Un exemplo de actuación do sector público ascendendo e creando oportunidades é o que explica un entrevistado:

“... tratando de apoiar actividades de tipo económico-social, exemplo dos muíños, de actividade pública, pero a cafetaría en mans privadas, dando oportunidade a xente que non se atrevía a montar unha cafetaría, facilitándolle os medios...”.

Exemplos de actuacións do sector público na comarca son a compra dun terreo e un novo local no Carballiño para mellorar os servizos sociais, un proxecto que esperan ter listo nuns cantos meses. O terreo é:

“para poder construír unhas vivendas de promoción autónoma e de promoción pública, unhas 18, e facer un centro de día”.

8.4.2. O sector privado

Na comarca, a maioría das actuacións do sector privado que non foron potenciadas polo sector público son de tipo comercial retalista ou de servizos. Unha boa parte da empresa privada da manufacturación ou fabricación, o industrial ou comercial almacenista, foi fortalecido ou potenciado por actividades que lles brindaron as actuacións públicas.

“os comercios que se están a abrir, empresas pequenas do parque industrial, da pedra, embutidos”.

“... á parte do pan de Cea e do viño do Ribeiro, non hai iniciativas privadas relevantes. Non hai grandes iniciativas, hai pequenas iniciativas”.

Iniciativas privadas como a do pan de Cea ou a do viño de Ribeiro foron potenciadas, aínda que indirectamente, pola acción público-privada da mellora da distribución da terra, a única concentración parcelaria na comarca.

“Hai unha parroquia, a de Santa Uxia de Lobás, onde hai a concentración parcelaria, que querían unha opinión a ver que plantaban, se plantaban centeo. Nós ás veces damos iniciativas, se nos consultan. Os panadeiros do pan de Cea xa lle compraron este ano a esta parroquia a produción (de centeo) do próximo ano”.

Referíndose ás axudas a novas iniciativas de viñedo, ás cales accederon non só pequenos agricultores do sur da comarca, senón tamén empresarios que tratan de diversificar os seus investimentos, un entrevistado propón que se debe de:

“Seguir cos viños que se venden ben (1.000 -2.000 pesetas), e venden todo”.

Iniciativas privadas que funcionaron no pasado e deixaron de facelo poderían reactivarse de novo potenciándose dende a Administración, se houbera interese e iniciativa privada. No Carballiño chegou a haber 4 cines e:

“Estamos esperando que alguén aquí invista nun cinema... É penoso que nunha vila de 14.000 habitantes non haxa un cinema e (os clientes) van a Ourense. Coméntase que van abrir unha grande área comercial, un Mercadona, e que se abrirá unha sala multicines, pero todo isto é de palabra, o terreo si o teñen, entón se houbera alguén que queira poñer un cinema, apoiariámolo”.

O apoio da Administración local pode ser importante, sobre todo ante a complexidade burocrática que leva consigo abrir un novo negocio. Nisto tamén se identifican novas oportunidades de formación de posibles emprendedores.

“... vaise poñer en marcha o EQUAL para formar emprendedores/as para abrir o seu propio negocio”.

8.4.3. Forestal, industria e empresariado

Unha das actuacións máis importantes nos recursos naturais do monte é a de protección contra os incendios. Se se lograra reducir o número e intensidade dos incendios, a maioría dos entrevistados pensan que se podería explotar un recurso que sería importante para as economías rurais e para o medio.

“Sacamos unha ordenanza que a xente no rural ten que ter... coidados os montes que están preto das vilas, que ata 200-300 metros das casas os montes teñen que estar rozados, teñen que estar limpos. A maioría da xente cúmpreo, se non o fai o Concello cóbrallo... como forma de subvencionar a repoboación das zonas queimadas para volver plantar, para influír no hábito de que canto máis bosque mellor”.

O que podería verse como unha parte importante das funcións públicas por medio de actuacións de coerción/incentivación do Estado ao interese privado, sumaríase a posibilidade de crear:

“Oportunidades na riqueza dos montes...”.

“... un nicho de emprego que debería de explotarse máis, limpeza de montes, coidado silvícola. Montes de Avión que están abandonados podería metérselle gando intensivo, habería que estudar cada caso e cada modelo”.

A oportunidade de poder recuperar a cabana gandeira de vacún, de pastoreo intensivo ou semi-estabulado daríalle oportunidades ao sector lácteo comarcal, sen ter necesidade de comprar leite para a fabricación dos derivados deste produto, como é o caso da Cooperativa Láctea de Santa Mariña de Loureiro.

A potenciación de cooperativas coma esta, dedicadas ao produto de calidade, podería presentarllas oportunidades aos:

"Produtos derivados do campo, de calidade, que teñan saída, con xente preparada. Para produtos de calidade sempre hai saída. Produtos da horta, derivados do leite, queixo, iogur, requeixo, teñen saída en calidade".

A castaña foi unha parte importante da dieta e tamén un produto que se exportou; non obstante, aínda que a zona segue producindo, non se comercializa.

"Zona con moitos castiñeiros, pero nin se recollen".

Aínda que cada día quedan menos serradoiros na comarca, existe un exemplo de éxito de iniciativa privada forestal en Piñor, na fabricación de ataúdes de madeira de piñeiro. Non obstante, os outros poucos serradoiros que aínda están a operar, soamente chegan aos primeiros labores de transformación da madeira, do madeiro a taboleiros e limitáanse a vender outros serradoiros, fóra da comarca, que traballan e comercializan. Non obstante, tamén se identificaron oportunidades de:

"Transformación da madeira, cortado, serrado, fabricación, mesmo de mobles".

A potenciación de actividades industriais de orixe rural podería axudar a crear postos de traballo e a fixar poboación nas vilas.

Aínda que o xa existente parque empresarial no Carballiño é un atraente para que outras industrias tamén consideren situar as súas actividades no mesmo sitio ou preto, dende o punto de vista social tamén se ve como importante a difusión da industria a outros concellos rurais, ou sexa:

"Potenciar o sector industrial/empresarial tamén noutros concellos".

É necesario que se axilicen os mecanismos de xestión, financeiros e de carácter burocrático para a apertura de novos negocios e para que os concellos tamén poidan xestionar e incrementar a oferta de solo e servizos que atraia investimento na industria e sistemas de distribución de mercadorías en novos parques empresariais. Estas oportunidades están sendo consideradas polo sector público.

"Con Xestur estamos esperando para ampliar o solo industrial. Cantas máis empresas se poidan montar, mellor. Poder ofrecer solo barato con todas as infraestruturas xa feitas, pero que se non temos nós iránsenos a outro sitio con oportunidades".

8.4.4. Os recursos termais e o turismo rural

Un dos recursos máis importantes que hai para o desenvolvemento da comarca son os recursos termais. Nisto o sector público necesita fortalecer o existente e potenciar novos recursos que complementen outros servizos do sector do ocio, como por exemplo o golf. Un entrevistado da rede política explica que:

“Estanse a construír 2 campos de golf para complementar o balneario”.

Pero que o concello:

“... facendo unhas prospeccións de auga, descubriron augas mineromedicinais. Entón estamos en que estes dous balnearios que hai, o do Carballiño e o de Partovía, ou se poñen as pilas e se reciclan e se poñen á altura de calquera balneario de Ribadavia ou de por aí, ou o concello ten pensado darlle as augas mineromedicinais a unha empresa e que nos faga un balneario que nos poña á altura de calquera balneario, que sería unha fortaleza”.

O golf vese con posibilidade de éxito. Non obstante, non hai estudos de mercado que poidan corroborar nin xustificar o investimento necesario para potenciar o golf nos concellos rurais da comarca. Habería que investigar se o xogador de golf tamén valora outros servizos que dan a socialización da vida cotiá e intensa das vilas habitadas ou se se valora simplemente o golf e unhas instalacións hoteleiras que lle proporcionen todo o entretemento que poidan esperar.

“Os concellos construíron instalacións deportivas, piscina e de ocio. Desenvolvéndose o turismo do interior e de golf, facer promoción de ou en países como GB e Irlanda, que teñen voos baratos. Existen as condicións meteorolóxicas necesarias para a construción de campos de golf”.

Non obstante, a vantaxe comparativa do clima de Galicia para poder manter a baixo custo un campo de golf pode verse minguada, pois un clima chuvioso e vilas abandonadas tamén poden ir en contra. Os clientes esixen todo, o campo de golf ben verde, sol e, despois de pasar todo un día xogando, unha vida social local no contorno.

O turismo rural é unha das partes máis importantes que o plan Agader está potenciando. O turismo rural que utiliza e potencia o conxunto dos:

“recursos naturais, histórico, patrimonio artístico, augas mineromedicinais, termalismo, natureza, zonas verdes, sendeirismo. Rutas e camiños que estaban esquecidos vanse recuperando, sinalizando e limpando. Escolas-taller de recuperación do parque onde antes soamente había maleza, hoxe hai áreas de descanso, camiños, muiños que se recuperaron”.

Especificamente no concello de Boborás estase a apostar polos:

“recursos naturais de camiños de sendeirismo, canles fluviais, encoros..., hai que levar actuacións de acceso, poñer un peirao, un refuxio para a pesca, actividades de recreo, acuáticas. No histórico románico, o pazo de Alenteiro”.

Dentro do turismo rural, estanse a potenciar os produtos locais e as feiras, como:

“O viño, a augardente, licor café, augardente de herbas... Potencial de facer promoción destes produtos para regalo (...). Promoción turística das feiras dándoa a coñecer”.

As fortalezas, oportunidades e potencialidades ou alternativas da comarca son as dadas polos recursos e o potencial humano público e privado. Estes dous combínanse nos sectores que foron identificados como de maior oportunidade, o forestal, o industrial-empresarial, os recursos termais e o turismo rural. As fortalezas que dende hai tempo existen, como as ligadas ao turismo termal, deben ser obxecto de renovadoras e fortes iniciativas emprendedoras.

A industria que, con éxito, se atraeu ao parque empresarial pode seguir crescendo se se lles seguen dando oportunidades de máis solo empresarial a posibles investidores. A situación do existente parque, preto dunha rede de boas comunicacións por estrada, fan que esta alternativa se vexa como unha oportunidade viable e de éxito.

O sector forestal percíbese co potencial de poder reactivar a economía rural e de protección contra a deterioración do medio polos incendios. Todo isto require uns obxectivos e liñas de actuación claras e coordinadas na planificación do desenvolvemento comarcal.

8.5. Obxectivos e liñas de actuación para o desenvolvemento comarcal

Despois de investigar as carencias e fortalezas, invéstíganse cales son os obxectivos e liñas de actuación. Neste apartado, tomáronse como temas da sondaxe cualitativa, que é o que se debería facer para promover a mellora da calidade de vida, a revitalización demográfica e aspectos socioculturais e económicos. Investígase tamén se serían as institucións públicas e sociais as que deberían promover o desenvolvemento. Neste apartado, analízanse as liñas de actuación para o desenvolvemento comarcal, empezando polos aspectos económicos.

8.5.1. Os aspectos económicos

O termo revitalización económica non ha de entenderse como unha volta ao que a economía fora antes do proceso de abandono da produción agraria de subsistencia, senón como un intento de creación de postos de traballo na incipiente industria e servizos da comarca. A maioría dos entrevistados identifican o crecemento económico, en xeral, como condición fundamental para poder lograr a revitalización demográfica e mellorar a calidade de vida.

“Se hai empresa e emprego, poderase revitalizar o problema demográfico, a xente virá. Hai moita xente traballando en Lalín, en Ourense, Ribadavia, Vigo”.

“Para revitalizar o ámbito rural, o principal é a actividade laboral, o demais é paliativo. A revitalización demográfica tería que incidir no tema de postos de traballo”.

A revitalización económica da zona xorde con forza entre os entrevistados que identifican algunhas formas de logralo. A primeira, sen querer dicir a máis importante, sería revitalizar o turismo termal. O apartado anterior identifica

o parque empresarial do Carballiño como unha fortaleza importante para o crecemento económico da comarca. A insuficiencia de solo empresarial é algo que os entrevistados identifican como unha carencia e a Administración admite a necesidade de axilizar a xestión de máis áreas para seguir atraendo investidores.

“Para que o desenvolvemento sexa bo, hai que xerar emprego, hai que ter empresas e para que veñan empresas hai que ter espazo para metelas. Loxicamente, témolo que incentivar. Para que a xente non se nos vaia e quede a xuventude... a forma é crear traballo, emprego e emprego. Loxicamente, isto ten que ser privado apoiado polas institucións públicas, polo concello ou a deputación... facer oferta de terreo e axudas do concello, que é lóxico... a oferta do solo é boa, agora temos que ampliar”.

A promoción do desenvolvemento económico non pode supeditarse á oferta de solo se este está restrinxido por carestía ou por outro tipo de dificultade no Carballiño.

“Dende o económico, sería necesario ampliar o polígono superando ámbitos localistas. Se no Carballiño non hai terreo, entón en Boborás ou Maside ou noutro sitio. A comarca é a que se vai beneficiar”.

A difusión da actividade industrial cara ao rural pode ter os seus inconvenientes, pero tamén podería axudar a frear a emigración e o abandono das vilas.

Os balnearios do Carballiño e Partovia identificáronse no apartado 4 como unha oportunidade con necesidade de revitalización e modernización. A estes balnearios a Administración xa lles prestou axudas económicas de modernización no pasado. A mellora da oferta e promoción turística tería que continuar sendo por medio de actuacións públicas e privadas.

“... o turismo termal esta tendo bastante saída hoxe”.

“... o balneario... ten moi boas augas, pero está en mans privadas e non teñen interese en vendelo nin melloralo”.

Nese apartado identifícase claramente que o concello do Carballiño ten obxectivos serios de facer que os donos do balneario traten de revitalizar o rendemento do negocio. O concello contempla como alternativa e baza para xogar, como forma de forzar os propietarios do balneario, darlle a explotación do novo depósito de augas mineromedicinais á empresa que se responsabilice da construción dun novo balneario.

O turismo rural comparte co turismo termal a ruralidade relativa do Carballiño, que aínda que é xa unha pequena vila de 13.000 habitantes, o ámbito é fortemente rural e fai uso de recursos turísticos naturais, como os paseos do río Alenteiro nas proximidades do balneario, e as augas termais. A liña de actuación de promoción do turismo rural é a que dunha forma coordinada está a levar a cabo a fundación comarcal. Como posibles campos de actuación, un entrevistado identifica a acción pública como promotora do desenvolvemento.

"Estase tratando de facer un cámping que contribuirá a que haxa un maior movemento de xente nova. A nivel turismo, rutas de sendeirismo como zona rural rica en ámbitos paisaxísticos con rutas marcadas e designadas. A comarca ten bastantes cousas que ver. Isto deberíase desenvolver dende o propio concello con axudas da Administración autonómica ou a nivel europeo. Como parte das actividades públicas e sociais".

A promoción do turismo rural conta con liñas de actuación coordinadas, como as de recuperación do patrimonio histórico artístico, o termalismo e o sendeirismo, que se complementan. As liñas da fundación comarcal, non obstante, han de complementarse coas dos actores empresariais.

"O desenvolvemento comarcal é traballo de todos, non só da Administración. Administración impulsando e tamén poboación civil implicada. Ha de ser un traballo de todos e coordinado cara a uns obxectivos e estratexias por todas as administracións. Poñémonos de acordo con hostaleiros con formulacións duns ou doutros coordinadamente".

8.5.2. Aspectos socioculturais e calidade de vida

Para promover o desenvolvemento, é necesario que os máis emprendedores, individuos que potencialmente teñan un espírito empresarial, teñan apoio da Administración. Se "o desenvolvemento comarcal é traballo de todos", todos han de traballar eficientemente. Non obstante, o labirinto burocrático para instalar un negocio ou empresa a miúdo frustra máis que fomenta o desenvolvemento. Nun apartado anterior, un entrevistado describe a complexidade e falta de asesoramento que dificulta o proceso de tramitación de apertura dun negocio a individuos emprendedores. Neste sentido, as institucións públicas poderían mellorarse para:

"A entidade pública como promotores de desenvolvemento moi importante para orientar, apoiar no papelame, aconsellar, ter como un asesor que vaia facilitando as cousas, a novos empresarios para que despois xa marchen por si sós. Que outras empresas contén tamén as súas experiencias de como lles foi, como empezaron".

Un apoio personalizado e eficiente máis que á espera de subvencións altas é o que se identifica como posible actuación para promover o desenvolvemento.

"Que todo o mundo puidese desenvolverse e vivir sen subvención modificando políticas que houbo ata a data... Pero isto é un problema pandémico, polo menos no continente europeo. Ao principio, a xente necesita subvencións, pero que despois xa non fagan falta".

Aínda que o seguinte entrevistado non rexeita a necesidade das subvencións, expón obxeccións cando estas non crean incentivos produtivos.

"¿Que terían que facer os políticos para que a xente quede no campo? A subvención é necesaria pero a xente non traballa, vive da subvención. Axuda para cando se queira facer algo".

Que se crease unha situación de dependencia coa intención de soamente crear incentivos e desenvolvemento é algo que as institucións hoxe están a tomar en conta, dentro da estratexia de economía de mercado libre. O abandono gradual das subvencións podería substituírse por un maior apoio a novas iniciativas; ou sexa, favorecer os valores socioculturais dos posibles emprendedores.

Aínda que a maioría dos entrevistados identifican o crecemento económico como condición fundamental para mellorar a calidade de vida, a Administración percíbese como posible promotora de servizos adicionais aos que o individuo poida acceder por si só e baseándose nos seus recursos de emprego. A Administración, no ámbito local ou comarcal, podería considerar a posible posta en marcha dun sistema de transporte en zonas rurais necesitadas, especialmente para xente maior.

"As liñas de autobuses... non fan os seus servizos se non é rendible... na zona da Candosa, tratamos de poñerlle un microbús os martes para facer a analítica de sangue que veñan ao médico e, dende aquela, estase mantendo. Pagan o que lles custaría o autobús e o concello paga a diferenza".

Un hospital comarcal e máis gardarías tamén mellorarían a calidade de vida.

"... se houberse ximnasia para os nenos. Parece estar todo o plan en regra, pero non hai actividades extraescolares e os nenos ás 5 van para a casa. As gardarías infantís mellorarían a calidade de vida enormemente, sobre todo da xente traballadora, e revitalizarían demograficamente a comarca. Pode que a xente se animase a ter máis fillos, se ven que hai facilidades".

ANEXO

A recompilación de datos de campo para este traballo levouse a cabo por medio da gravación en fita magnetofónica das opinións dos entrevistados. Nas entrevistas déuselles a oportunidade de pormenorizar sobre tópicos que eles creron mais relevantes, aínda ás veces saltando a secuencia marcada polo guión orientativo de preguntas. Isto, ao facilitar a ordenación do explicativo segundo a lóxica dos entrevistados, estableceu certa confianza mutua entre entrevistado e entrevistador. Nalgúns casos de extremada digresión pasoulle unha copia escrita do guión ao entrevistado, para que lle servise como ruta dos temas sobre os cales se lles pedía información. Cos entrevistados cuxa digresión era menor fixéronse as preguntas verbalmente, segundo a secuencia que o entrevistador considerou oportuna.

A lista co perfil dos informantes entrevistados é a seguinte:

N.º	DATA	SEXO	INFORMANTES
1	26/10/05	H	Xerente Fundación Comarcal do Carballiño (O Carballiño)
2	2/11/05	H	Presidente Cooperativa Láctea Sta. Mariña de Loureiro (O Irixo)
3	2/11/05	M	Secretaría e tesoureira Asociación de Mulleres Progresistas (O Carballiño)
4	4/11/05	H	Alcalde Concello de Boborás (PP)
5	7/11/05	H	Presidente Centro de Estudos Chamoso Lama (O Carballiño)
6	8/10/05	M	Traballadora Servizos Sociais do Concello do Carballiño
7	9/10/05	H	Presidente de Cooperativas (O Irixo)
8	21/10/05	H	Concelleiro de Medio Ambiente do Concello do Carballiño (PSOE)

9. A PARADANTA

Se vemos calquera dos principais indicadores da comarca (demografía, PIB, actividade empresarial, asociacionismo, etc.), atopamos unha zona que, seguindo as pautas doutras de similares características de Galicia (distancia de núcleos urbanos importantes, dispersión de poboación, economía baseada na agricultura e/ou gandería tradicional, dificultade de diversificación económica, etc.), están a completar a súa adaptación a unha situación de intenso cambio socioeconómico e cultural.

O comezo deste cambio, nos anos 60 do pasado século, significou un dobre transvasamento: de poboación das zonas máis periféricas de cada concello cara ao núcleo municipal principal e, pola súa vez, de toda a comarca cara a zonas urbanas e de actividade económica máis consolidada; neste caso, á área de influencia do Porriño e, sobre todo, de Vigo e do seu ámbito metropolitano.

Este proceso —que parece que comeza a tocar fondo e apuntan indicadores de cambio de tendencia— deixou este ámbito sen a súa principal opción de

futuro: o capital humano, que emigrou a estas zonas descritas e a outras máis afastadas, como Cataluña, Baleares ou Canarias.

A achega de novo capital humano recibido pola comarca, en forma de emigración de retorno, procedente de vellas ou novas xeracións de emigrantes ou descendentes que estaban en América, ou ben non foi suficiente en cantidade ou abandonou tamén A Paradanta para trasladarse ás zonas próximas xa citadas, ou ben trátase de persoas que volveron en situación de xubilación.

A acción política necesaria para afrontar un cambio de tal natureza veu da man das distintas administracións públicas: investimentos en infraestruturas viarias e solo industrial —que resultaron estratéxicas— e tamén política menor de corte localista, sen estratexia de futuro, tendente a satisfacer demandas de servizos básicos para unha poboación moi diseminada.

A acción máis importante da sociedade civil veu a través de empresas que cambiaron a configuración da comarca, que pasa a ter importantes recursos económicos procedentes de iniciativa industrial e agroindustrial.

A sociedade civil, os grupos de idade máis dependentes, como nenos e anciáns, a estrutura asociativa e iniciativa social de corte autónomo, etc. forman parte do pasivo dunha comarca que ten, non obstante, grandes potencialidades ambientais, gastronómicas, urbanísticas, forestais, de articulación dunha rexión sur de Galicia-norte de Portugal, etc., como iremos vendo ao longo da análise.

9.1. Descrición e caracterización xeral

A comarca da Paradanta está situada no sueste de Galicia, é fronteiriza con Portugal a través do río Miño e ten catro concellos, de norte a sur: Covelo, A Cañiza, Crecente e Arbo.

Xeograficamente, trátase dunha comarca de altitudes que van dende os 1.155 m ata os 400 m das zonas de ribeira, atravesada polos ríos Ribadil, Deva, Tea e Cea, todos eles afluentes do Miño, co que linda a comarca polo sur, facendo fronteira con Portugal.

As principais vías de comunicación rodadas son a autovía das Rías Baixas, a N-120 Vigo-Ourense, a PO-400 Crecente-As Neves e a N-531 Pontevedra-Celanova. O ferrocarril Vigo-Ourense atravesa toda a parte sur da comarca, a través da canle natural do río Miño.

9.1.1. Ámbito económico

Os informantes coinciden nunha serie de factores determinantes da realidade económica da zona, dos cales sinalaremos os principais:

- a) Abandono da agricultura e gandería tradicionais.
- b) Intenso proceso de movemento de poboación que abandona a comarca.
- c) A cidade de Vigo e o seu ámbito como referencias de emprego.
- d) Autovía das Rías Baixas, comunicación clave.
- e) Polígono industrial da Cañiza, punto de despegue socioeconómico.

- f) Consolidación da viticultura en zonas de ribeira do río Miño.
- g) Auxe do sector da construción na Cañiza, principalmente.
- h) Importancia da gastronomía de Arbo e A Cañiza.
- i) Emerxencia do turismo rural.

Así mesmo, hai consenso en que o desenvolvemento da comarca se pode definir como formado por tres grupos de poboación: no primeiro, estaría A Cañiza como cabeceira comarcal; a continuación, Arbo e, a máis distancia, tanto Crecente coma Covelo.

A seguinte metáfora cremos que resume ben un imaxinario entre identidades: un “nós” comarcal menos desenvolvido vs. un “eles” máis urbano e moderno:

“Do túnel [da Paradanta] para acá [cara a Ourense-Madrid] é un mundo e do túnel para alá [cara a Vigo] é outro”.

9.1. 2. Ámbitos sociocultural, político e ambiental

De forma xeral, acéptase que o problema demográfico é unha das claves fundamentais, por tratarse dunha comarca con elevado nivel de envellecemento, dificultades de renovación xeracional, crecemento vexetativo negativo e dificultades de radicación da poboación.

A tendencia a transferir persoas novas, tanto cara ás cidades máis próximas, sobre todo Vigo, coma a Cataluña, Baleares, Canarias... non foi compensada polas achegas da emigración, de retorno ou descendentes, que se asentou na comarca.

A dispersión desta zona rural fai que os desprazamentos intercomarcais e interlocais sexan dificultosos sen o recurso do automóbil privado.

“O transporte e as distancias dificultan moitísimo que a xente poida acceder aos servizos, como aos trámites, como a todo. (...) Máis da metade da poboación está no rural (...), moi diseminado (...), porque a xente vive moi illada. Hai parroquias que vive unha persoa, dúas persoas, unha familia, dúas...”.

Se tomamos como exemplo A Cañiza, o máis poboado dos concellos da comarca, con 6.782 habitantes, ten 9 divisións parroquiais que conteñen no seu interior 327 aldeas ou lugares; Arbo, con 4.018 habitantes, ten 6 parroquias e 144 aldeas ou lugares no seu interior; Covelo (3.730 habitantes) son 14 parroquias e 183 aldeas ou lugares e Crecente, de 2.756 habitantes, ten 11 parroquias e 184 aldeas ou lugares.⁹⁰ Esta situación propicia:

- a) Abandono de aldeas, ben por desaparición dos seus moradores ou por cambio residencial.
- b) Transvasamento social entre periferias e núcleos urbanos: A Cañiza é o principal polo de atracción de novas vivendas de residentes en zonas máis

⁹⁰ Xunta de Galicia, Toponimia.

rurais e aldeas, tanto do propio concello coma do resto da comarca, sobre todo Crecente e Covelo.

- c) Menor calidade de vida social e material para as persoas maiores.
- d) Menor socialización, calidade de vida e acceso aos servizos públicos para nenos, mozos e adultos.

A equidistancia da comarca con cidades coma Vigo e Ourense determina que as ofertas culturais de cinema, teatro, espectáculos, exposicións, grandes colectores culturais, etc. se realice neses lugares. A oferta comarcal centralízase na Cañiza, que dispón de equipamentos socioculturais superiores a calquera outro concello. O nivel de asociacionismo (xuvvenil, cultural, veciñal, feminino...) é baixo.

As corporacións locais dende o comezo da democracia foron monocores do Partido Popular.

"A ausencia de política, falando en termos de política local. (...) Son gobernos municipais, sempre da mesma cor política dende o 79, absolutamente sempre, aí aínda non houbo transición democrática porque seguen gobernando os mesmos".

As políticas desenvolvidas pola Administración local tiveron e teñen que ver coa mellora dos servizos públicos (educación, sanidade, augas, iluminación, servizos sociais, etc.) e para iso contaron con investimentos do resto das administracións públicas: deputación provincial, fundación comarcal, Xunta de Galicia, Goberno do Estado e Unión Europea.

O localismo é unha marca distintiva e un lastre en toda a comarca, experiencias tendentes a mancomunar servizos municipais fracasaron, sen que se retomase a iniciativa. O fracaso do proxecto autonómico para a comarcalización de Galicia ten tamén que ver nesta falta de implementación de políticas supralocais ou xestión territorial máis ambiciosa.

As directrices de ordenación territorial de Galicia —na liña de primar as comarcas e as áreas metropolitanas— e o feito de estar A Paradanta nunha zona de inminentes cambios socioeconómicos (Plisar, área de Salvaterra / As Neves) xogan ao seu favor.

Se exceptuamos a gastronomía, a mercadotecnia territorial da comarca e as súas potencialidades, tampouco foi unha área traballada nestes anos.

Cunha orografía moi singularizada segundo zonas, a comarca é unha pendente que vai dende unha zona máis montañosa ata a ribeira do Miño. Constátase a gran potencialidade da súa paisaxe, as zonas de montaña, media montaña e río, a calidade dos bosques caducifolios, os afluentes do Miño que contan con varias áreas protexidas pola Rede Natura e o atractivo turístico-social da cinxética, a actividade do sendeirismo, os mitos populares arraigados en forma de peregrinación a certos santuarios, o potencial arqueolóxico, o río Miño nas súas variantes recreativas, paisaxísticas, piscícolas, etc.

No envés destas posibilidades, os entrevistados apuntan a contaminación de acuíferos, as regulacións hidrolóxicas do río Miño ou o problema dos residuos sólidos.

Trátase dunha das zonas de Galicia máis castigada polos incendios forestais. A crise do modelo agrícola leva consigo tamén a do forestal, utilizado durante moitos anos como unha cultura de produción madeireira, forraxe, pasteiro, etc. e que actualmente se debate entre distintos modelos de xestión (produtivista, ambientalista, de ocio, mixto, etc.), sen que se dese co mellor sistema para organizalo e ordenalo.

A comarca da Paradanta é tamén unha das zonas de Galicia onde se puxeron en marcha iniciativas de enerxías alternativas ou limpas e conta, en varios dos seus montes, con muíños aeroxeradores.

9.1.3. Diversidade intracomarcal

As entrevistas recollen unha percepción maioritaria dunha comarca cun centro claro na Cañiza, derivado da súa historia, comunicacións, desenvolvemento urbano e acción política. Ten, ademais, un polígono industrial que dinamizou e potenciou cambios en vivenda, servizos públicos, transvasamento poboacional, etc.

“Está habendo un problema de inmigración: dende a aldea, parroquia, lugar, á capitalidade. Neste caso, A Cañiza. Hai xente de Crecente, de Covelo, de Arbo, porque aquí, o que é o núcleo, ten uns servizos fantásticos”.

A continuación, aparece Arbo, que substituíu o policultivo agrícola de subsistencia por unha estrutura vitivinícola moderna.

Os indicadores de Crecente e Covelo debuxan unha periferia con todas as características da decadencia rural e case ningún dos indicadores de recuperación que rexistran os concellos da Cañiza ou Arbo.

Parte das parroquias dos concello de Covelo e Arbo están máis proxectadas cara ao veciño concello de Ponteareas en ocio, comercio, vivenda, etc.

“A xente de Arbo está máis vinculada con Ponteareas, parte do concello de Arbo, sobre todo as comarcas que están máis cerca das Neves; e con Covelo pasa igual, algunhas parroquias de Covelo están máis relacionadas con Mondariz e Ponteareas”.

9.2. As políticas e actuacións públicas

A percepción social principal é que a maior parte das políticas son realizadas pola Administración municipal ou provincial, aínda que se trate en ocasións de recursos ou transferencias que pertencen a outras entidades ou administracións.

“É un pouco local, un pouco da Deputación, un pouco da Xunta. Quizais aquí o que máis se nota é os fondos da deputación”.

O investimento estatal identifícase socialmente porque financiou e realizou a maior infraestrutura comarcal: a Autovía das Rías Baixas. No caso das políticas desenvolvidas pola Administración comarcal, pertencente á Xunta de Galicia e que xestiona os grandes programas europeos, a súa percepción social é difusa e atribúeselles solapamento de funcións e programas entre institucións.

“Sóanme os Proder, o Leader, pero non coñezo ningunha actuación. Sei que a autovía é unha actuación con diñeiro europeo...”.

Os programas europeos teñen a dificultade de utilizar como ámbito de actuación dúas comarcas: O Condado e A Paradanta, co cal a percepción territorial é máis complexa.

“No ámbito comarcal, temos o segundo programa europeo (...), con fondos europeos, con subvención da Xunta de Galicia, (...) o Leader +, pero os programas europeos xa engloban a comarca, tanto da Paradanta coma do Condado, como o Leader II, anteriormente”.

Os discursos sobre acción política recollidos dos nosos informantes dividímolos en:

- a) Emitidos dende/a favor das administracións públicas.
- b) Discrepantes/críticos co poder ou as accións políticas realizadas.

9.2.1 Discursos dende/a favor das administracións públicas

1. Programas europeos Leader II, Leader +, etc.: grande incidencia no emprego da zona:

“[Beneficiáronse] pequenas empresas, de turismo rural, restaurantes, máis ben restaurantes de tapeo con produtos da zona, xerou importantes postos de traballo (...), trabállase no tema das casas rurais, coas rutas de natureza e sendeirismo, recuperar áreas recreativas...”.

2. Polígono industrial da Cañiza: axeitado, boa xestión, emprego, fixación de poboación.

“Estamos a fixar [poboación] co polígono industrial. Estamos tratando de facer un polígono industrial novo, vemos que hai moita demanda aínda de solo industrial, e tamén que nós fixemos unha política de parques moi axeitada. O terreo é propio do concello, non é da comunidade autónoma, non é de Xestur [Xunta de Galicia] e entón nós fixemos uns prezos moi baratos”.

3. Obras e servizos implementados polo concello, deputación ou Xunta de Galicia, sobre todo na Cañiza: biblioteca, piscina cuberta, residencia para persoas maiores, servizos sociais, colexios públicos, novas vivendas, asfaltado de pistas e camiños, traídas de auga, recollida de lixo, etc. moi positivas.

“Fíxéronse pistas, porque había camiños moi malos, non había luz, non había auga nas casas, agora hai pistas por todos os sitios, hai iluminación

pública, recollida de lixo, que non había tampouco..., a verdade é que se fixo moito”.

9.2.2. Discursos discrepantes ou críticos

1. Programas europeos Leader II, Leader +:

a) Mínimo beneficio social:

“¿Para que serviu o Leader? Para que tres señoritos, fundamentalmente tres señoritos, creasen unhas casas de turismo rural. ¿Isto é crear rendas con carácter permanente e con sinerxías para o resto da comarca? Dende o meu punto de vista, non”.

b) Proxectos pouco rigorosos:

“Houbo un Leader II e hai un Leader+ e hai unhas mesas sectoriais que teñen a obriga de informar a asociacións, empresarios, e non funcionan de todo. Todo vai por simpatía: toca turismo rural e entón vanse mil millóns de pesetas a turismo rural. (...) Eses fondos veñen para fomentar e crear emprego. Unha cousa é o que poñen nos proxectos: unha casa de turismo rural pode dicir que vai crear catro ou cinco postos de traballo e ao final traballan dous”.

c) Pouca implicación, participación ou compromiso da sociedade civil:

“Aquí o programa é un pouco máis de arriba abaixo que de abaixo a arriba, que é un pouco o que propugnan os programas europeos. Ai vese a escasa participación da poboación na xestión destes programas”.

2. Polígono industrial da Cañiza: sen inserción co desenvolvemento económico local:

“Non son iniciativas empresariais que poidan aproveitar os recursos naturais ou os recursos humanos dispoñibles na propia comarca, senón que son empresarios do sector da construción, do sector da pedra, do sector dos mobles que, dada a carencia de solo industrial nos seus concellos de orixe, pois van e sitúanse aquí. Entón os efectos, as sinerxías coa economía local son reducidas no que respecta aos recursos naturais agrarios e forestais existentes e, en parte, ten unha incidencia no emprego, certo, pero creo que sería maior se houbo iniciativas industriais que tratasen de aproveitar os recursos dispoñibles”.

3. Obras e servizos implementados por concellos, deputación ou Xunta de Galicia:

- a) Os servizos comarcais ou locais establecidos na Cañiza son vistos polo resto dos municipios como agravio comparativo e favoritismo.
- b) A xestión de servizos como asfaltados de camiños, luz, augas, etc. é connotada como ineficiente e clientelar en toda a comarca:

“O que si sobra é asfalto. Asfalto si hai. (...) Aquí temos demasiados puntos de luz pública”.

- c) A xestión do territorio rural: concentración parcelaria con grande atraso, deforestación por incendios, rabaños que causan estragos en terreos privados ou mala regulación da enerxía eólica en canto á súa pouca repercusión na comunidade local.

En xeral, os nosos informantes observan que, partindo das dificultades infraestruturais, abandono rural, depresión económica, emigración, poboación envellecida, etc., as políticas das diversas administracións públicas que incidiron na zona, nos seus aspectos macro ou estratéxicos, dirixíronse a comunicar a comarca con vías de importancia, como é o caso da Autovía das Rías Baixas, e a apostar por un desenvolvemento económico a partir da radicación de pequenos polígonos empresariais que, no caso da Cañiza, demostraron unha importante capacidade de xeración de emprego para toda a comarca.

En canto ás políticas públicas de apoio á iniciativa privada, ademais dalgunha empresa do polígono da Cañiza hai que sinalar a capacidade de creación e adaptación ao mercado do sector vitivinícola, como exemplo de agricultura con tecnoloxía e valor engadido.

As políticas de creación e/ou mantemento de servizos á poboación seguiron unha lóxica de acción-reacción. Se temos en conta a trama territorial rural que describimos coas súas dificultades en canto a illamento, dispersión en núcleos, camiños e vivendas unifamiliares afastadas, etc., a creación ou mellora continua destes servizos fai que as políticas municipais de servizos básicos sexan as máis demandadas socialmente e que a Administración local responda con actuacións que tenden á fidelización do voto rural, a través do servizo público prestado.

Hai tamén unha reflexión en canto ás políticas de xestión do monte, agricultura, gandería, concentración parcelaria e enerxía eólica, cuestións que algúns dos nosos entrevistados sinalan como vectores de futuro e cren que:

- a) Se levou por parte da Xunta de Galicia unha política paternalista, de arriba a abaixo, sen a opinión e expectativas das poboacións afectadas.
- b) A explotación de rabaños de vacún e cabalar con utilización extensiva e intensiva do monte aberto, causa grandes estragos en pastos e propiedades privadas, coa conseguinte conflitividade social.
- c) A política forestal autonómica centrouse na loita contra incendios, pero menos na regulación do monte como potencialidade socioeconómica, cultura da prevención, políticas silvícolas, etc.
- d) A gran superficie de monte público comunal, administrada polos comuneiros en distintas divisións parroquiais, mantén estruturas e formas de xestión pouco áxiles, a propia configuración destas asociacións responde a unha lóxica voluntarista que dificultan unha importante saída socioeconómica das capacidades do monte como recurso de futuro.
- e) Hai políticas estruturais, como a concentración parcelaria, que chegan tarde:

"Hai unha zona de concentración parcelaria en Covelo. É un investimento que se está a facer, por parte da consellería e de Europa e do Estado,

grande. Estanse a facer uns terreos grandes. E alégrome moitísimo, pero creo que vén con 40 ou 50 anos de atraso”.

9.3. As carencias, debilidades e ameazas

Trátase do apartado con maior nivel de achegas dos nosos interlocutores. Tratamos de organizalas dende un punto de vista proactivo, tendo en conta que parte substancial do diagnóstico e da perspectiva que conforman estas suxestións se debe realizar a medio e longo prazo, posto que os condicionantes estruturais (hábitat disperso, poboación envellecida, baixa natalidade, carencia de investimentos de reactivación socioeconómica, asociacionismo, hábitos socioculturais arraigados, etc.) son de imposible xestión ou cambio, con perspectiva de durabilidade a curto prazo.

9.3.1. Sectores económicos

a) Agropecuario e forestal

Hai un sentir xeneralizado da desaparición case completa dunha cultura económica e social secular, unha forma de traballar a terra de base minifundista, con policultivo, hexemónica ou complementaria en canto a renda familiar e con mobilización de todos os recursos humanos de cada casa e parroquia.

“A agricultura familiar non compensa, a xente non está disposta a empregar tanto tempo, agora xa lle poñemos a todo un prezo, ao noso tempo de traballo, e non compensa para nada e abandónase”.

Esta despoboación e perda do modelo rural tradicional ten, entre outras, a consecuencia da improdutividade das terras e a máis grave da deforestación dos incendios.

En canto á gandaría, a reconversión foi similar ata o punto de ser escasamente importante, cando non marxinal, a explotación gandeira, de tal forma que ningún dos nosos interlocutores a sinalou sequera como carencia na comarca, agás pequenas explotacións que se comentarán máis adiante.

Apuntamos tamén a fragilidade da xestión veciñal do monte de man común, caracterizado por unha baixa rendibilidade económica e social, escasa modernización en canto a medios e recursos, cun modelo de xestión forestal de tipo produtivo.

“A xunta directiva dos montes é xente maior, bastante maior. A que rexe [a comunidade de X] é un home maior, pero moi ben, porque el polo monte dá a vida..., e cos recursos económicos arranxáronse cemiterios, camiños, a igrexa, traídas de augas con axudas...”.

Dada a situación climática e orográfica da comarca, instaláronse en varias zonas muíños de xeración eléctrica a partir da enerxía eólica.

Os rabaños de gando libre (vacas e cabalos) que se desprazan sen control buscando alimento no monte son tamén fonte de conflitos veciñais, polos estragos que causan nos terreos de propiedade privada.

“As vacas son unha das ameazas máis fortes. Vacas e cabalos teñen propietarios, que reciben subvencións da UE, por cada vaca, polo menos as vacas teñen subvención, e non as atenden. E ata agora os animais tiñan abundante comida no monte, pero cada vez hai menos comida no monte (...), o terreo agrícola pelexa co terreo gandeiro. Entón as vacas baixan ás aldeas e están a facer moitos estragos”.

A zona das comarcas do Condado-A Paradanta rexistra todos os veráns un índice de incendios entre os máis altos de Galicia.

“No que levamos de 2005 houbo, na provincia de Pontevedra, (...), 3.000 incendios (...). No distrito 17 (O Condado-A Paradanta) houbo 1.200, o 40%, cando representamos unha porcentaxe moito menor de superficie”.

Un debate que dura máis de vinte anos, o dos incendios forestais, ao entender dos nosos entrevistados, é o resultado de parte dos factores referidos (política forestal destinada a madeira, abandono de mantemento e prevención do monte, absentismo no coidado da propiedade privada forestal, etc.) e outros máis complexos:

“Hai moitas motivacións diferentes: intereses urbanísticos, gandeiros, xente que está media tola, problemas cos veciños...”.

b) A industria

Os principais discursos que recolleemos no noso traballo de campo inciden nos seguintes puntos:

a) Escaseza de empresas:

“Á parte dunha empresa na Cañiza, que ten vinte e tantos postos de traballo, a maioría da xente ten que ir a Vigo, a Porriño...”.

b) Minifundismo empresarial, falta de dimensión, atomización:

“Salvo no polígono [A Cañiza], que pode haber catro empresas fortes que poden ter máis de 80 empregados, o resto son pequenas empresas, que funcionan un pouco como todas as empresas de por aquí: vouche mañá, vouche pasado...”.

c) Escasa adecuación en tecnoloxías elementais:

“Hai empresas que non melloran, que teñen 14 ou 15 empregados e non sabe que é internet, non manexan un correo electrónico e ao facer un orzamento fancho a man”.

d) Man de obra pouco cualificada ou sen formación:

“Cando queremos buscar unha persoa para un posto específico que require certa cualificación, temos que acudir ao ámbito máis próximo: Ribadavia, Ponteareas, Porriño e, en moitos casos, Vigo”.

e) Problemas de auga e, sobre todo, subministración eléctrica no polígono da Cañiza:

“Probablemente a infraestrutura eléctrica da zona non estaba pensada para abastecer un polígono destas dimensións. Entón, si que temos habitualmente cortes imprevistos (...), a nós a fábrica paralizanola”.

f) Carencias empresariais en métodos, xestión e dirección:

“O empresariado galego en xeral, quitando algunhas excepcións de grandes empresas onde xa as estruturas e as formulacións son doutro tipo, pois ten moito aínda que avanzar, sobre todo en método e en procedemento: fanse as cousas de forma moi personalista, á forma de, ou ao estilo do propietario e creo que iso, non sei en que prazo, terá unha transición cara a estilos de traballo máis organizados dende un punto de vista produtivo, económico e non dende ese punto de vista tan persoal. Por ilustralo: jisto faise así porque o digo eu! Iso está ben para determinadas cousas e ocasións, pero se iso é a norma, non é o máis axeitado nin o que nos vai facer crecer. O que nos vai facer crecer é fixar sistemas produtivos, seguir procedementos, normas de calidade, unha serie de liñas que noutros sitios están moito máis implantadas e aquí aínda queda. E despois de que as novas tecnoloxías, os novos sistemas de fabricación, de produción, de mercadotecnia, etc. aínda se ven cun pouco de receo: “si, iso funciona en Madrid ou en Barcelona, pero aquí é doutra forma”. Home, evidentemente hai que darlle un toque [de adaptación] á nosa cultura, pero á fin e ao cabo teremos que ir por aí, son sistemas que están máis que demostrados”.

c) A construción e os servizos

Malia que a construción rexistra unha conxuntura de alza en calquera dos seus indicadores, détectanse unha serie de debilidades:

- a) Minifundismo empresarial e pouca innovación.
- b) Pouco rigor en prazos de comezo, duración e entrega de obras.
- c) Uso intensivo da contratación en precario, beneficiados pola proximidade fronteiriza:

“Temos emigración ilegal (...), algo de economía encuberta e da construción. De Portugal veñen moitas furgonetas traballar aquí”.

d) Carestía da vivenda:

“As vivendas que están a construír non as pode comprar xente de aquí. Estaas a comprar xente con diñeiro da emigración ou xente con créditos altísimos”.

e) Pouca innovación en urbanizacións e tipoloxías de vivendas

En canto ao sector servizos, cun peso hexemónico na economía — representan o 75% das empresas da comarca— rexístranse aínda poucas emerxencias, trátase de sectores maduros do comercio, servizos a empresas, etc. de pequena dimensión:

“Na construción e nos servizos non hai ningunha grande empresa”.

9.3.2. As infraestruturas

A maioría das persoas entrevistadas estima que houbo un gran cambio na xestión de estradas e pistas parroquiais, forestais, de lugares, aldeas, etc., ata o punto de que mesmo a consideran o principal indicador das políticas públicas na comarca.

A calidade das comunicacións intracomarcais, non obstante, é un punto débil.

“As comunicacións dende Arbo e Crecente con Cañiza son bastante deficientes e a rede interior dos concellos, pois é tamén bastante deficiente”.

O afastamento entre centros urbanos e parroquias, aldeas ou lugares é un factor percibido socialmente como de primeira importancia para calquera política pública.

“Está comunicada o que é a vila da Cañiza, pero as aldeas non (...). E todos os anciáns vivindo sós están no rural (...), viven afastadísimos uns dos outros”.

En canto á rede eléctrica, no caso da Cañiza hai importantes problemas coa subministración. En xeral, a opinión é que se atenderon as numerosas demandas sociais de instalación de rede de iluminación pública e privada, dada a dispersión do casarío e a rede de camiños e pistas, pero que se debe racionalizar o seu uso e adaptar o consumo cun criterio de eficiencia e sustentabilidade, dado que en moitos lugares as instalacións se fixeron sen proxecto técnico axeitado.

Constátanse en toda a comarca, aínda que de forma puntual, lugares habitados e con deficiente subministración eléctrica.

“Unha aldea que, cando conectaban a luz eléctrica, debían ser dez ou doce casas, estragábaselle a lavadora..., iso arranxouse hai 1 ano, co curioso de que lle pasan unhas torres de alta tensión, que veñen do encoro de Castrelo, a 20 m da aldea e non tiñan potencia”.

A rede de telefonía fixa, nos puntos de difícil acceso, onde se recorrera ao sistema de ondas herzianas, quedou obsoleta en pouco tempo.

“En moitos puntos da comarca, o que teñen son os famosos TRAC, os teléfonos de onda herziana, que non levan cables, eu na miña casa non podo ter internet”.

O servizo de telefonía móbil ten problemas na zona sur da comarca, a área do río Miño, pola proximidade con Portugal, porque se solapan as distintas operadoras e noutras zonas existen problemas puntuais de falta de cobertura:

“Na telefonía, en zonas de montaña de Covelo, hai zonas escuras para a telefonía móbil, o que resulta bastante problemático, sobre todo para os servizos de turismo rural”.

Outro servizo básico, internet, vai chegando pouco a pouco. Actualmente, dispoñen del os principais núcleos urbanos e as parroquias ou aldeas máis poboadas. Pero rexístrase unha carencia total en moitos pequenos lugares ou aldeas co servizo telefónico por ondas e aos que aínda non se lles renovou o tendido.

Un servizo básico para a comarca e, sobre todo, para os seus concellos fronteirizos e ribeiráns é a liña de ferrocarril Vigo-Ourense, que atravesa o sur da comarca bordeando o río Miño. A percepción é que foi perdendo importancia nestes anos, de tal forma que se reduciron liñas e se pecharon estacións.

“Arbo ten unha estación e Crecente un apeadeiro que está completamente desmantelado (...). O mesmo as proximidades, é ir á estación de Arbo e ver que aquilo é patético, nin luz ten”.

En canto a un servizo básico e elemental como a auga, abundante como recurso na comarca, os líderes de opinión entrevistados inciden en problemas de subministración, saneamento, contaminación e depuración:

“Na zona industrial [A Cañiza] non sei a onde van esas augas, na zona rural fixeron saneamentos, pero mandáronos aos regueiros”.

9.3.3. Os servizos e equipamentos colectivos

A realidade educativa percibida socialmente móstranos unha vez máis unha comarca a varias velocidades, con diferentes dotacións educativas:

“En termos educativos, O Covelo, Crecente e Arbo teñen unha dotación similar e A Cañiza ten servizos educativos que non teñen ningún destes concellos”.

O sector empresarial, sobre todo, pero tamén outros discursos con visión de futuro, inciden no problema da formación educativa regulada, aplicada para o emprego e a creación de empresas na comarca:

“En canto ao instituto, aquí hai poucas ramas [profesionais], hai mecánica, administrativo e xa non hai máis, hai bastante mal, oferta non hai ningunha practicamente, se os nenos queren facer certas ramas, teñen que marchar (...) a Vigo, Ponteareas, Santiago, un custo moi elevado que ás veces [os pais] non nos podemos permitir”.

Na área de sanidade, é palpable de novo a realidade duns servizos comarcais centralizados ou distribuídos na Cañiza ou Ponteareas, e no resto dos concellos da comarca. As principais demandas recollidas inciden na mellora de servizos e, sobre todo, no de urxencias:

“O feito de que haxa moitas familias dun único membro, ou de dous membros, con poucos recursos, sen coche, e con necesidades, persoas envellecidas que se se atopan mal e non hai ambulancia, porque non sempre hai dispoñibilidade de ambulancia, pois hai que desprazarse 15 ou 20 km

á Cañiza, a partir das 3 da tarde, en días de semana, sábados, domingos e festivos todo o día. Se te cortas, non tes unha pequena atención médica”.

Os servizos sociais, repartidos por todos os concellos, rexistran demandas puntuais de mellora e tratamento político:

“Os servizos sociais non dan votos e o Goberno local pasa disto e mesmo fai politicada con isto, xoga coas axudas, engana a xente, manipula, etc.”.

Os servizos municipais de cultura son tamén unha das carencias máis repetidas polos nosos interlocutores en canto a pouca actividade cultural, problemas de dotacións, actividades, transporte, distancia dos lugares con programación ou servizos culturais, etc.

“A xente non acode. Non acode. ¿Sabes porque? Os rapaces, hai unha poboación nova que, os rapaces de aquí, do centro, acudirían a esa actividade. Pero, ¿os do rural como acoden?”.

Seguindo no apartado cultural, rexístrase pouca variedade e oferta pública:

“Cultura, nada. A única oferta cultural é a que fagan as asociacións, as autoridades teñen absolutamente abandonado ese asunto. O orzamento de cultura está nos deportes e, en concreto, no fútbol. E nas festas”.

Existe competencia de oferta cultural entre comarca e poboacións próximas:

“O problema da mobilidade e a pouca oferta cultural e de entretemento tipo cinema, tipo ofertas de cursos, que na cidade si hai máis oferta, aínda en Ponteareas, e aquí non”.

Os servizos deportivos de proximidade tamén rexistran carencias en canto a oferta, especialidades e dotacións na comarca:

“Natación, rapaces que fan patinaxe artística, hai equipos de fútbol, pero pouca cousa”.

O transporte público, xa sexa local ou intercomarcal, é unha das carencias máis acusadas e reiteradas socialmente:

“Aquí andamos como primitivamente, un día para ir a Vigo, un día enteiro, calquera xestión, para ir ao médico..., saen á mañá e volven á noite e cóstalle un taxi seis ou sete mil pesetas. Saes á mañá, xa comes na cafetería un bocadillo, e xa volves de noite... se ti non tes coche..., estamos a falar da poboación que ten problemas. E todos os anciáns vivindo sós están no rural (...), viven afastadísimos uns doutros”.

9.3.4. As pautas demográficas

O discurso máis repetido institucionalmente é o das políticas tendentes a fixar poboación. Os datos e o diagnóstico das persoas entrevistadas son

concluíntes: a comarca acusa un baixo nivel de renovación da súa pirámide de poboación e é o principal problema tamén nas voces dos distintos líderes de opinión:

"Estase a diluír poboación no tema do crecemento vexetativo. Aquí, na Cañiza, morre unha persoa cada 4 días e nace unha cada 10, o crecemento vexetativo é negativo".

Aínda que é notorio o cambio experimentado pola Cañiza como núcleo urbano principal, coa atracción de novos residentes, tanto da súa coroa rural coma do resto dos concellos, este proceso é paralelo ao de expulsión de poboación cara a Vigo, Porriño ou Ponteareas, etc., focos de emprego e residencia da poboación desprazada da comarca da Paradanta.

"Os mozos por aquí, ao non ter traballo, marchan. Quedan os maiores, quedan as vilas baleiras de todo".

Esta dinámica ten varios factores que inciden a un tempo, un deles é o cambio acusado nos hábitos sociais e nas estratexias familiares que transformaron o modelo familiar tradicional por outras convivencias máis complexas, abertas e con baixa incidencia reprodutiva:

"Hai poucos nenos. Había 600 e pico no colexio e agora son cento e poucos".

A renovación xeracional ou a mellora nas taxas de natalidade é importante nas novas familias radicadas en puntos da comarca, sobre todo A Cañiza, procedentes da emigración, en moitos casos segundas ou terceiras xeracións de residentes con procedencia, sobre todo, do sur de América:

"Aquí, os nenos que están a nacer son fillos destes uruguaios e de xente de fóra porque a xente de aquí, a xente natural de aquí, vai vivir a outro sitio".

O outro factor estrutural do cambio demográfico son as idades máis altas da pirámide de poboación da comarca, que pasan a ser predominantes. O gran peso da poboación de persoas maiores, nunha comarca de desenvolvemento económico, urbanístico e de calidade de vida limitados.

Deixamos aquí constancia dalgúns discursos abertos arredor do tema das persoas maiores, que complementaremos no seu apartado, máis adiante:

a) Baixo nivel económico, baixa calidade de vida, precariedade:

"Son unha parte fundamental da renda de moitas familias, e entón están a manter..., é un mecanismo importante para fixar poboación no rural, desgrazadamente, quizais o mecanismo máis importante para a fixación está a ser este".

b) Problemas persoais e/ou sociais:

"Hai moitas persoas que viven soas, non teñen a ninguén con quen estar. E agora vai habendo estas [persoas contratadas] de axuda a domicilio que lles van facer cousas á casa, pero despois xa quedan soas".

c) Demanda de novos equipamentos, os centros de día:

“[deberían de] ter un sitio de actividades, estar aí [nun centro] mentres lles apetece e despois marchar para as súas casas, ter actividades para eles para que non estean a pensar tanto nas súas enfermidades, nos seus achaques, porque estando na casa no único que pensan é nas súas enfermidades e nos seus achaques, en que non valen para nada...”.

d) Dificultades de adaptación social e asunción de cambios sociais: hábitos persoais e colectivos arraigados.

“Estamos a falar dunha poboación maior, pois o seu universo mental é antigo, é o de antes, e mantemos os mesmos prexuízos machistas que hai moito tempo”.

Outro grupo de idades, a xuventude, tamén tende a desprazarse cando no seu ámbito non atopa traballo ou aparecen expectativas de mellora ou rendas máis altas, o que fai que se perda—coa emigración de mozos e parellas— un capital formado na propia comarca.

“Moita xente segue emigrando, segue marchando (...) para Vigo, nos últimos 10 anos moita xente nova marchou para Canarias, Baleares, etc. Cando marcha un matrimonio novo, marcha o matrimonio e os fillos, que ten ou que vai ter”.

9.3.5. Emigración

Durante os últimos anos, rexistráronse unha serie de movementos migratorios cara á comarca, dos cales algúns se sitúan definitivamente na Paradanta. Aínda que as cantidades non resultan significativas para os efectos demográficos, si o son cualitativamente, para os efectos de integración e/ou convivencia, competencia de man de obra, etc. Vexamos as principais tipoloxías de inmigrantes nas opinións dos nosos informantes:

a) Emigración de retorno: persoas que no seu día emigraran da comarca — sobre todo, a Arxentina, México, Brasil e Venezuela— e tomaron a decisión de volver. Trátase, sobre todo, de persoas xubiladas, de modesto nivel de renda e que pretenden residir nos seus lugares de orixe no tramo final da súa vida. Nas motivacións da volta está a memoria, a calidade de vida, o reencontro coas familias e comunidades de orixe ou a inseguridade dos países de procedencia.

“No caso de Arxentina, México, Brasil, Venezuela (...), é xente que se xubila e que alá vive intranquila, polo tema político, teñen os seus aforros e compran un piso ou arranxan a casa”.

b) Emigración de xeracións novas de netos e bisnetos da emigración citada no apartado anterior. Tomando o caso da Cañiza, trátase de persoas novas, soas ou con familia, procedentes sobre todo de Uruguai e algo menos de Brasil.

“No caso da Cañiza, xentes de Uruguai debe haber empadroadas 35 ou 40 persoas, xente nova, familias novas que veñen aquí buscar a súa oportunidade, igual que fomos nós un día alá”.

Este grupo de emigrantes ten unha serie de características comúns: chegada á comarca como punto de orixe, resolución e posta ao día da documentación de residencia e empadramento, xestión de axudas sociais e, normalmente, —os nosos informantes cifran nun 40% os casos— desprázanse a Porriño, Pontevedra ou, sobre todo, a Vigo, onde atopan colocación laboral. Estiman, así mesmo, que entre un 10%-15% volve ao seu país de orixe ao non ver cumpridas as súas expectativas e o resto segue residindo na comarca.

- c) Movementos fronteirizos de traballadores de Portugal a Galicia: prodúcense con motivo da vendima como temporais, pero tamén como traballadores das canteiras existentes nas proximidades da comarca, empresas de xardinaría, cuadrillas do sector da construción, labores de mantemento agrícola, caseiros, etc.

Trátase, en todos os casos, de man de obra barata e que presenta características de clandestinidade nalgúns casos, picaresca sobre a residencia, problemas de empadramento e dereitos sociais, etc.

“Estamos a 12 km do Miño. Aquí hai unha serie de xente que son empresas de xardinaría, son cinco ou seis obreiros, traballan máis barato, ou vinte ou trinta portugueses que veñen traballar ás canteiras que están pegadas aquí, en Melón”.

A maior parte destas persoas desprázanse a diario de Portugal a España e volven. No caso da construción ou das canteiras, residen na comarca durante a semana laboral e volven aos seus lugares de procedencia cada fin de semana.

Segundo as entrevistas realizadas, as principais carencias dos emigrantes da comarca de procedencia suramericana, sexan estes persoas maiores ou novas, son:

- a) Información optimizada respecto do tipo de subvencións que recibirán en España, polo feito de contar coa nacionalidade.

“Dinlles: ide a España que alí hanvos van dar a pensión se tedes 65 anos, e resulta que teñen que residir dous anos para ter a pensión. A lei esixelles dez anos, dende que cumpriron os 16 anos, e os dous últimos teñen que vivir aquí para ter esa pensión. Iso non o entenden nos consulados”.

- b) Acollda familiar: a estancia prolongada en países estranxeiros reduce a comunicación entre familias. Cando se volven facer reagrupamentos, os hábitos, intereses, malos entendidos, etc. determinan rupturas ou conflitos difíciles de superar.

“As familias, ao principio, fanse cargo, pero ao mellor é xente que non viron en 30 ou 40 anos, que non teñen relación. Rómpenlles o corazón e ao principio acóllenos nas súas casas pero, logo, créanlles moitos problemas

porque..., pois ao mellor nesa familia hai outra persoa con outra non contributiva que, ao cobrala, esa rebáixaselle...”.

- c) Sobrevaloración da información enviada sobre Galicia ás comunidades emigrantes en América: programas de TVE na canle internacional — singularmente, *De Galicia para el mundo*— son recepcionados con grande acollida entre as familias emigrantes en países que atravesen crises económicas, problemas de seguridade, sen posibilidade de contraste informativo coa realidade, de xeito acrítico, o que causa certo cegamento e a percepción dunha realidade que se lles presenta excesivamente folclorizada e sobrevalorada nos seus aspectos de desenvolvemento socioeconómico e que exerce, moitas veces, un efecto *push-up*, similar ao que un día os levou a facer o camiño á inversa dende Galicia a América.

“Eles ven na televisión estes programas, aínda que pareza unha parvada, *Galicia para el mundo*, e todas estas cousas, e din: Galicia moito cambiou. Efectivamente, mellorou. E véñense para acá nunhas condicións moi precarias, cun diñeiro de algo que venderon e durante un tempo están ben. E empezan a traballar así, irregularmente, mentres non teñen os papeis”.

- d) Problemas coa regulación de permisos de residencia, certificados de empadramento, subvencións, etc., no seu intento por radicarse en Galicia.

“En [determinado servizo público municipal], aquí, agora mesmo temos un montón de fillos de [emigrantes suramericanos] que como os ingresos non son legais, a declaración da renda é negativa e non pagan nada. Porque ela non pode traballar, non ten permiso de traballo”.

- e) Discriminación: o choque entre culturas distintas —a urbana de procedencia do inmigrante e a rural de acollida na comarca— produce interaccións sociais que lles fan percibir aos inmigrantes, nalgúns casos, que non son ben recibidos. Nótese que sempre falamos de percepción, pero esta é moi importante á hora de que unha persoa defina unha situación como negativa. Aínda que é irrelevante estatisticamente a emigración na comarca, ás veces os discursos e tópicos dos residentes sobre os emigrantes alimentan descoñecemento e prexuízos que fan difícil a convivencia entre ambas as dúas comunidades.

“Compran estas tarxetiñas da Telefónica para poder falar coa súa familia, porque lles sae máis económico. Entón, nos bares, non lles deixan falar con esas tarxetas, nos teléfonos públicos. Ou dinlle: vide á 1 da mañá que non hai xente. Ou van de noite —a rapaza contábame— para poder falar. E viña a dona do bar, poñíase ao lado e dicíalle: ¿e que estás a falar?, ¿e que estás a facer?, ¿non me estarás a roubar o diñeiro? e de non lles deixar falar coa familia. Unha porque pensaban que, ao mellor, esas tarxetas, o descoñecemento de “¿como chamas gratis?”, se non mete o diñeiro, o descoñecemento. E entón ela sentíase discriminada”.

- f) Fracaso persoal e social: a non integración laboral e social produce frustración e outras patoloxías persoais e sociais que enrarecen o clima de ambas as dúas comunidades e determinan marxinalización, desprazamento a outras comarcas ou a volta aos seus países de orixe.
- g) Endogamia grupal: ao non haber unha relación fluída entre comunidades ou existir desconfianza social, téndense a reforzar os vínculos intragrupais, as reunións entre inmigrantes para procurar manter tanto un estado de identidade coma estratexias de mantemento, axuda mutua, información a través de redes sociais propias, etc., e desconfianza cara ao país de acollida.

“E despois reúnen-se en grupo, entre eles. Aquí a poboación non os aceptou tal e como eles pensaban. E estamos a falar de [emigrantes suramericanos]”.

- h) Explotación laboral: na maioría dos casos e, singularmente, entre o persoal feminino, a precariedade laboral é a norma e empresarialmente abúsase da necesidade rebaixando salarios, a inexistencia de cotizacións sociais, etc.

“[Muller emigrante] está a traballar en bares, sen contrato, pero se pagan corenta ou cincuenta mil pesetas dos alugamentos, que aquí non son baixos, e lles pagan no traballo oitenta mil pesetas, con corenta mil pesetas teñen que verse apurados para vivir, cun neno ou dous. E iso que contan que, como o pasaron moi mal nos seus países, aquí con moi pouquiño apáñanse, pero (...) a maior parte deles, para atopar traballo, teñen que perder dereitos. Cóllenlle o posto a outra persoa porque eles traballan máis barato. Para eles é a supervivencia e para o empresario é unha vantaxe”.

9.3.6. Asociacionismo

Coa información recibida, podemos agrupar varios temas:

- a) Carencia dunha cultura do asociacionismo como fórmula para articular a poboación, segundo intereses, ocio, demandas, axuda mutua, etc.

“A sociedade civil non está mobilizada absolutamente para nada. Por exemplo, das sete parroquias que hai en Arbo, en ningunha delas hai un local social. Claro, está a Igrexa e a saída de misa, que é onde a xente se reúne e fala. Pero hai xente que non vai á misa, hai bastante xente que non vai á misa e non hai ámbitos de encontro para poñer en común problemas existentes”.

Relación directa entre demografía e asociacionismo: as xeracións novas con máis formación, inquietude e demanda social, os principais xeradores de asociacionismo, a falta de mozos leva consigo unha actividade cultural tamén minoritaria.

- b) O nivel de participación social en actividades asociativas é moi baixo.

- c) O nivel de autonomía económica das asociacións é tamén pequeno: financiamento escaso, cotas de socios baixas ou inexistentes, etc.

"Hai asociacións de mulleres, varias, hai asociacións de pensionistas que si fan algo, si. Non moito porque, claro, necesitan ingresos para poder facer cousas e os ingresos son moi relativos porque hai axudas da Xunta, hai axudas da Deputación, pero que ao mellor son 200 mil pesetas ao ano, 100 mil pesetas ao ano, e as cotas dos socios moi baixiñas e ás veces nin sequer as aboan".

- d) Os liderados das asociacións son difíciles en canto a iniciativa ou renovación: hai un pequeno grupo que rota os cargos de dirección por falta de implicación da maioría da asociación.

"O éxito de funcionar aquí é que creas unha asociación, poden ser corenta ou cincuenta membros, hai dous que tiran para adiante porque teñen ilusións, tiran para adiante catro, cinco, seis, sete ou dez anos, recuperan unhas tradicións, sobre todo musicais, pero despois quedan como ese esforzo inicial, non teñen continuidade, non se acaban concretando".

Na dirección da asociación, pesa a cultura sociopolítica e o modelo que imita os liderados políticos: o mellor xestor é o mellor "conseguidor". Máis que promover a xestión de recursos propios ou a autoorganización da comunidade, recórrese á cultura da subvención e éntrase na dinámica de proximidade ao poder, tensión no interior do grupo, división social, etc.

- e) Calquera dos factores sinalados é homologable en diversos tipos de asociacionismo: xuvenil, feminino, veciñal, etc.

"Hai unha asociación de veciños nunha única parroquia e a súa actividade principal é facer un bingo. Non hai dinamismo neste ámbito".

- f) A maior parte das parroquias da comarca non teñen ningunha actividade sociocultural ou asociativa.

"O movemento asociativo organizado é case único, somos case a única asociación que hai. Hai outras, pero están inactivas. Non se disolveron, pero non fan nada. É moi difícil organizar a xente".

- g) Intervencionismo político: creación ou incentivación de asociacións, en detrimento doutras. A proximidade ao poder determina maior apoio á asociación.

"Logo o típico peloteo a institucións políticas; en fin..., eu, persoalmente, tiven que falarlle ao presidente da Deputación para que nos chegase o fútbol e o billar".

- h) Reprodución da dinámica política goberno-oposición trasladada ao asociacionismo: asociacións como plataformas de acceso ou oposición ao poder político.

"No tema do asociacionismo, o que hai que saber un pouco é separar a política, que non te metan en política, que o alcalde correspondente non

intente politizar esa asociación nin que o presidente desa asociación ou a directiva intente politizar esa asociación. Politizar, digo. Cada un reivindica os seus dereitos, pero que non sirva para manipular os veciños. Dizer: ti vas votar o que diga a asociación”.

i) Disfuncións no uso dos locais socioculturais:

- Predominancia ou incompatibilidades entre colectivos ou actividades, o dereito de primeiro ocupante, un estatus que relega as demais asociacións.

“En [o concello X] hai un multiúsos. No multiúsos, si, hai unha banda de música (...). O único que usa o multiúsos é a banda de música. [unha] asociación cultural, que tiña un grupo de baile, que se acaban de disolver agora, que levaban quince anos (...) solicitaba para poder ensaiar o escenario do multiúsos, e non llo cedían, e tiñan que ensaiar no local da Cámara Agraria, que é un local moi digno, pero non óptimo, para este tipo de actividades”.

- Falta de uso, regulación, atención e horarios: locais públicos e privados que están a maior parte do tempo pechados.

“Temos un local, dunha persoa que o doou para a xuventude da parroquia, pero está infrautilizado porque a xente malamente responde. E as autoridades non colaboran”.

- Confusión entre ámbito público e privado en canto a actividades.

- Oferta maioritaria de actividades socioculturais de oferta tradicional: música tradicional, banda de música, etc.

j) Sendo un grupo de idade con gran presenza, é case irrelevante o nivel de asociacionismo de persoas maiores.

9.3.7. Pautas e valores culturais

a) Localismo como transversalidade política, social, empresarial, urbanística, etc.

“Os concellos adoitan ser moi individualistas, aínda que unha cousa é o concello e outra a poboación, pero, evidentemente, nos concellos segue habendo unha vida propia”.

b) Tendencia ao individualismo, máis que a procesos cooperativos ou en equipo.

“Os galegos somos moi separatistas, tiñamos que ser moi unidos e non o somos (...). Estiven cinco anos en Cataluña, e vexo o distinta que é de Galicia. É xente máis unida, mellor que aquí”.

c) Peso da tradición como inmovilismo: actividade sociocultural, urbanística, de servizos, etc. Un concepto do rural e as formas de entender a sociedade como de compartimentos estancos —o de sempre— e con escasa apertura aos cambios no ámbito global.

“Aquí tamén hai unha mentalidade un pouco pechada. Se levas unhas ideas que rompen cos costumes, non creas que vas atopar moito apoio”.

“A xente segue tendo un compoñente dun pobo rural, pero o feito de estar preto de cidades importantes, sobre toda a zona urbana, vai cambiando esas mentalidades (...). Pero para a maioría da poboación o rural segue a ser un referente clásico, de sempre”.

- d) Hábitos arraigados de sociedades prepolíticas: clientelismo sociopolítico, escasa autoorganización da sociedade civil.

“E entendemos que os políticos todos son iguais, que todos ven o seu interese, como que temos moi pouca confianza nas posibilidades nosas, en que aquí se faga o que nós queremos. Creio que nas cidades iso está máis desenvolvido”.

- e) Escasa autonomía social e capacidade de autoorganización da sociedade civil.

“O problema que vexo aquí, no medio rural, é a incapacidade que temos nós, os que vivimos aquí, de tomar as rendas da vida política, de facer que os gobernantes fagan isto, isto ou aquilo. Somos moi submisos, moi resignados”.

- f) Estancamento nas formas de participación social e política.

“Unha comarca que, en termos políticos, se comporta moi similarmente a como se comporta Ourense ou o interior de Galicia en xeral, unha comarca onde se manteñen vixentes e operativas as redes caciquís. (...) Son gobernos municipais, sempre da mesma cor política dende o 79, absolutamente sempre, aí aínda non houbo transición democrática porque seguen gobernando os mesmos”.

- g) Cambios nas pautas normativas familiares respecto da solidariedade interxeracional e a educación: algunhas voces da nosa investigación pensan que hai unha ruptura respecto a valores asimilados ao rural:

1. Do respecto e atención aos anciáns, ao maltrato físico e psicolóxico.

“Estanse a perder. Por exemplo, o respecto aos anciáns, atender os anciáns, iso que no rural era importante. [agora] (...) maltrátanos fisicamente e psicolóxicamente”.

2. Dun modelo de educación familiar á ausencia normativa:

- Nenos: pouca socialización, pautas e normas.

“O que me fixeron a min os meus pais, eu non llelo vou facer aos meus fillos”. Entón, os fillos, non é que non leven unha norma, non levan ningunha: “que os eduquen no colexio”.

- Mozos: o presentismo, o consumo sen cultura da previsión.

3. Dificultade na formación en valores humanistas e solidarios nas familias:

"Parellas novas, acostumadas a vivir sen pensar no mañá, que cando empezan a traballar o seu primeiro soldo é para comprar a moto ou o coche, e nunca colaboraron economicamente na casa".

9.3.8. A situación da muller

1. Traballo remunerado:

- a) Alto nivel de desemprego feminino.
- b) Emprego precario (especialmente, mulleres inmigrantes). As entrevistadas denuncian a situación no campo da inmigración feminina e no sector público, no caso das residencias para persoas maiores.

"Aí hai moitas mulleres traballando. Pero (...) creo que hai un 3% ou así que teñen xornada completa, pero o resto é a media xornada, co cal cobran 40 e tantas mil, 50 mil, 60 mil pesetas. E non fixas".

- c) Salarios baixos.

"[Empresa importante, xornada completa] "Home, hai meses de 100.000 pesetas, limpas, despois de pagar o seguro, gastos e todo iso. Hai meses que 80.000. Como media, 90.000 pesetas. Por aí. Penso que se fosen homes non se conformarían co salario que temos nós".

- d) Empresas de traballo mixto: competencia e demostración continua de forza.

"A muller traballadora ten moitos obstáculos. Abonda que teñas a condición de muller para que sempre teñas que estar a demostrar o que vales. A nosa valía, aínda que nos esforcemos, aínda que traballemos, sempre temos que estar aí, dicindo: son muller traballadora, pero non se me valora. Es muller: dás problemas. Es muller: non dás tanta produción...".

2. Asociacionismo sociocultural feminino: asociación de mulleres rurais. O principal referente asociativo feminino esperta nos líderes comarcais varios discursos:

- a) Asociacionismo funcional, formativo, grupal, de ocio: dada a situación de partida da muller no ámbito rural, a asociación contribuíu a lle dar voz, formación, ocio compartido, axuda mutua, etc. ao colectivo feminino.

"Os homes dedícanse a ir xogar a partida e tampouco teñen máis aspiracións, pero elas teñen a aspiración de facer unha excursión máis ou menos cultural, ou de facer algún tipo de actividade (...), elas buscan o curso de manualidades para estar entretidas, saír da casa e facer algo".

- b) Outras voces entenden que é un grupo creado por un partido político.

"Están as mulleres rurais, pero creo que responden a unha cuestión estratéxica, política, por parte do Partido Popular. Montaron aí unhas asociacións para acceder a determinadas axudas e para tratar de facer proselitismo do seu ideario político...".

- c) Programacións continuístas do rol feminino tradicional e pouco innovadoras: un terceiro discurso entende que a asociación promove actividades pouco creativas e que recrean o seu estatus dependente e secundario.

“Pois eses, os típicos cursos de manualidades, de mobles, de restauración, que xa noutro sitio van por outro tipo de cursos: de cursos de autoestima..., eses cursos, aquí, aínda imos a eles; nese sentido, nótase que imos moito máis atrás, pero claro, temos que ir subindo a escaleira”.

3. Estratexias ou roles familiares tradicionais no ámbito doméstico:

- a) Realización de labores domésticos, atención de fillos e persoas maiores sen axuda masculina.

“Sigo observando homes que se comportan como se comportaban os homes de hai 20, 30 anos. (...) Xente de [entre 30-40 anos], que están casados, que teñen fillos, e non lle preguntes, a el, que curso está a facer o seu fillo, ou non lle digas se fai algunha tarefa da casa, creo que aí moi pouco se avanzou”.

- b) Orzamento familiar: toda a achega feminina, só parte da masculina.

“Unha muller que achega 50 mil pesetas a unha casa. Aquí, neste ambiente, esas 50 mil pesetas renden como 100 [mil]. O marido gaña o dobre, e na casa entra a metade. El necesita o seu diñeiro para os seus gastos...”.

4. Valores culturais no espazo público:

- a) Muller en espazos públicos: materia pendente, dificultade para visibilizarse.

“As mulleres, a pesar da Asociación de Mulleres Rurais, seguen estando completamente dominadas, no rural galego ou no da Paradanta. É un rural claramente machista, no que son as decisións familiares e sociais, colectivas quero dicir”.

- b) Ocio compartimentado e diferenciado por xéneros:

“Vas [ao bar] tomar un café despois de comer ou un viño pola tarde e están os de sempre, sempre son homes, non hai unha cultura, digamos, de saír a tomar algo coa túa muller e os teus fillos. Hai xente, matrimonios, que nunca os vin xuntos fóra da súa casa”.

5. Patoloxías de orixe cultural e social: sublimación dos problemas do día a día, os malos tratos físicos ou psíquicos, etc., a través do alcohol ou dos psicofármacos.

“Son alcohólicas anónimas, no sentido de que son alcohólicas na súa casa, pero hai efectos externos que é imposible de esconder”.

6. Diferenzas segundo ámbito territorial e hábitat: cultura rural e urbana ou periurbana como factores determinantes doutras tantas posturas ou posibilidades:

"Sabemos que a galega é unha sociedade matriarcal, xa foi máis do que é, dende logo hai unhas diferenzas notables entre unha muller que vive na aldea e unha muller que vive na vila. A muller que vive na vila ten máis oportunidades de conseguir traballo, está mellor comunicada, ten máis posibilidades de expandirse social e culturalmente. A muller da aldea hai algún caso que está a vivir como hai cen anos. Non creo que estea a esaxerar moito".

7. Formación: os liderados das distintas asociacións de mulleres teñen un perfil avanzado en canto a idades e baixo en canto a formación.

8. Diferenza de expectativas socioculturais: máis dinamismo e diversidade de opcións de ocio que o home maior.

9. Cambio social: cando a muller toma a determinación de cambiar algún dos parámetros vitais descritos, aparecen ou agudízanse os problemas e enfermidades sociais nas súas parellas ou ex-parellas.

"Temos tamén moita poboación, entre 30 e 50 anos, de homes sós, con problemas de alcoholismo, moito problema de alcoholismo aquí".

9.3.9. A situación da infancia e a xuventude

a) A infancia

A percepción é que o crecemento vexetativo negativo tende a instalarse en cifras máis alentadoras, no camiño de certa recuperación.

Nas políticas de axuda ás familias e á muller para poder compatibilizar traballo, educación e atención á infancia, a maior parte dos entrevistados inciden en:

a) Gardarías: distancia ou proximidade.

"Os nenos de aquí, do núcleo, van poder ir a esa gardaría, pero se non hai transporte, os nenos do rural non van poder ir a esa gardaría, que son aos que máis falta lles fai esa socialización e estar con outros nenos, porque hai parroquias nas que só hai un neno, dous nenos, tres nenos..."

b) Puntos de atención á infancia.

"Son para concellos de menos de 5.000 habitantes, que che dan unha subvención para axectar unha sala, ten que ter os seus baños, todo para nenos, ben axetado. Pero son puntos de eu vou ao médico, teño un neno, déixoo alí. Non é unha gardaría onde o neno estea toda a mañá ou todo o día. É só para cousas puntuais. Vou de compras, deixo o neno".

c) Infancia rural, infancia urbana: déficit no acceso a servizos públicos (gardaría, parques, etc.).

"A infancia, ao estar situada unha parte da poboación en zonas rurais, que están afastadas do núcleo urbano, que é onde están situadas a maior parte dos servizos, dificulta que esa xente, sobre todo os nenos pequenos, poder vir aquí facer actividades extraescolares, tanto os nenos pequenos coma os mozos".

d) Cambio de pautas educativas e culturais.

"A infancia, agora mesmo, penso que teñen de máis. Que os pais lles damos demasiado".

b) A xuventude

A representación seleccionada para esta investigación incide principalmente nos seguintes puntos:

a) Emigración: desprazamento cara a centros urbanos con posibilidades de emprego.

"Moitos están a traballar no Val de Arán, na construción, e as mulleres na zona hostaleira. Outros vanse para Canarias..."

b) Asociacionismo xuvenil: debilidade porque os seus líderes asociativos son mozos que estudan fóra da comarca e volven na fin de semana ou en vacacións.

c) Cultura asociativa: o tipo de asociacionismo establecido móstrase pouco atractivo para os mozos. Co propio modelo de identidade parroquial-local en crise, o ocio derivado das novas posibilidades en tecnoloxías de información e comunicación, a posibilidade de desprazamento a zonas urbanas, etc. son opcións interesantes para os mozos e que ilustran a competencia e a pouca afección ao asociacionismo local.

"A nivel xuvenil, pola miña experiencia, a tendencia dos mozos non é a de asociarse, xuntarse e colaborar, senón a de separarse e cada un facer o seu camiño, sen apoiarse demasiado uns a outros (...). Apóiante, si, pero despois, á hora do compromiso, non hai compromiso, a xente non se quere comprometer, nin lle dedicar parte do seu sábado á asociación e á actividade que programes. Nós, este verán, organizamos varias saídas e a resposta foi moi baixa".

d) Distintos modelos de oferta sociocultural e de ocio: dunha actividade tradicional máis grupal ou de iguais, a unha contemporaneidade de opción máis individual, globalizada, competitiva, multiformato, etc.

"Un cativo de 14-15 anos, coa PlayStation é feliz, ou quedando na casa".

e) Cambio do modelo educativo familiar: algúns informantes poñen o acento nun modelo socioeducativo máis clásico e coñecido, ante a inquietude dos cambios e enigmas do futuro.

"Os fillos estanse a educar por enriba das súas posibilidades. Aquí estamos a ver que a xuventude vive moi por enriba das posibilidades económicas da súa familia e, despois, esta xente non é capaz de adaptarse a vivir con menos diñeiro. Aquí enseguida teñen coche, teñen moto e despois metéronse a comprar un piso..."

f) Premarxinalidade, falta de integración social: dúas ilustracións.

"Non saben administrar. Teñen diñeiro pero ao mellor vai para un bo vídeo, unha boa televisión..., parellas novas e despois separación, malos

tratos, consumo de tóxicos e outras cousas, os nenos mal atendidos, negligencia”.

“Bastantes problemas de drogas, demasiados. Non porros. Cocaína, drogas de deseño, etc., creo que é bastante grave e os concellos non están a facer nada. Hai xente de 16-17-18-19 anos que están aparvados xa, completamente perdidos”.

9.3.10. As persoas maiores

Trátase dun dos problemas sociais máis graves e recorrentes. Situamos, a través dos discursos proporcionados, os principais puntos:

- a) Residencias da Administración autonómica para maiores: xestión privada, dispoñibilidade de rendas importantes para acceder.

“O prezo (...) está entre 190 e 200 mil pesetas. A xente de aquí iso non o pode pagar. Entón, se é praza pública, pode tocarlle esa residencia ou pode tocarlle calquera cidade de Galicia. Ou sexa, que esas residencias non benefician a poboación de aquí”.

- b) Soidade: anciáns no ámbito rural, distancia entre eles, distancia dos núcleos urbanos, falta de transporte, grandes distancias, falta de contacto humano...

“O que demanda moita xente é ter con quen falar. A mi vénme moita xente: é que non teño un veciño, non teño a ninguén, estou todo o día metido na casa vendo a televisión (...). As telenovelas é o que entreteñen os nosos anciáns”.

- c) Ruptura do modo de vida.

“Queren ter galiñas, pero cústalles saír todos os días para darlles de comer, ou problemas de circulación, manter a herba cortada... No modelo de vida de antes, nunha casa vivían varias xeracións. Entón, unha avoa, o que tiña que facer era estar ao lado da cociña de ferro e mantela acendida e pouco máis”.

- d) Xestión de renda e aforros difícil, baixa calidade de vida, mínimo nivel de consumo e atención persoal (roupa, víveres, mantemento da vivenda, hábitos alimenticios...).

“Temos casos que viven de caramelos e iogures. Xa non comen. Non somos capaces de darlles de comer, deixaron de comer xa. Eu o que non sei é como viven. Empezaron a mal comer porque viven sós (...) e están totalmente mal alimentados”.

- e) Cultura sanitaria e hixiénica: hábitos alimenticios tradicionais contraindicados, automedicación, etc.
- f) Relacións familiares difíciles.

"Moito, moito ancián que garda o diñeiro para cando vén o fillo a fin de semana e o ancián non come durante a semana. E son reféns dos seus fillos. O seu fillo, vén velo porque lle dá diñeiro, senón non viría".

- g) A desaparición dunha cultura e os seus lugares de encontro produce que as dotacións de sanidade pública sexan espazos de encontro:

"O único entretemento que teñen é o centro de saúde, cando veñen ao médico, que falan con todos os veciños, ven os veciños e son felices. Moitas veces teñen consulta ás nove da mañá e vaste ás dúas e segue o señor alí, pero que está entretido porque está a falar con todos".

- h) O ocio e a cultura nas residencias de persoas maiores e as súas alternativas de futuro.

"Os residentes son unha poboación que non piden internet, que non piden biblioteca, porque son, moitos, pois analfabetos, outros que traballaron no campo toda a vida..., pero que iso que vai cambiar en moi pouquiños anos, porque dentro de moi poucos anos os maiores imos ser nós, e somos unha poboación diferente, con outras necesidades, as residencias non nos van servir para nós, as residencias agora son gardarías: o señor vén, séntase aquí, pónselle a tele e acabou. E a esperar que veña a morte".

9.3.11. A identidade comarcal

Os esforzos dirixidos nestes máis de 25 anos de democracia local para mancomunar servizos fracasaron, como describe graficamente un dos nosos entrevistados:

"Intentouse hai dez anos facer unha mancomunidad de concellos e non resultou. Estou convencido de que si funciona (...), pero non sei se o apropiado sería metérllelo na man aos concellos. Que penso que foi o que intentou no seu día facer a Xunta de Galicia coa comarcalización e penso que tamén fracasou".

A comarca tampouco soubo desenvolver estratexias de autonomía, identidade ou competencia territorial, en colaboración con institucións como a Xunta de Galicia ou a Deputación Provincial, patrocinadoras e investidoras en infraestruturas e servizos.

Cando se apunta a futura desaparición dos fondos europeos que tiveron incidencia nesta zona, todo indica que é necesario reposicionarse cara á remodelación da Administración territorial.

"Creo que as comarcas están chamadas a outro papel no futuro. Ata agora as comarcas, para o que serviron, foi para recibir diñeiro de Bruxelas, cuxo resultado está por ver. No curto prazo, creo que se dilapidaron moitos recursos".

A xestión política fixo que os entes locais da Paradanta sexan receptores subsidiarios de subvencións das institucións citadas e que estas transferencias

se empregasen sobre todo en obras e servizos necesarios para a calidade de vida, (políticas de dotación de servizos públicos de limpeza da rede de comunicacións do rural, auga, luz, etc.), pero sen incidir no necesario cambio de escala e na insostibilidade na xestión de moitos destes servizos, imposibles de subministrar no futuro coa lóxica que se empregaron ata agora.

Houbo na comarca importantes instrumentos de diagnóstico, plan e prospectiva (plans de desenvolvemento comarcal, plan estratéxico, etc.), pero sen o impulso social e político necesario.

No nivel da decisión e acción política, esta tendeu a ser conservadora. Un dirixente político entrevistado insiste na lentitude como factor que fará posibles os cambios.

“O tema comarcal é importante. Pero creo que o camiño vai ser lento porque ninguén quere que os grandes coman os pequenos. O que hai que intentar é un tipo de infraestruturas do que nos beneficiemos todos, pero que cada un teña os seus recursos (...). Creo que as comarcas ou áreas metropolitanas deben de servir para definir unha serie de servizos que non poden estar en todos os sitios porque teñen un custo moi importante. Por aí deben de ir as cousas, pero creo que deben de ir lentas, porque sempre hai un rexeitamento moi importante (...). Ese tipo de cuestións creo que son importantes, pero que teñen que ir con paso firme, pero coa lentitude adecuada para que non se cometan erros”.

Estes discursos parece que condensan e simbolizan esa filosofía derivada dos refráns como máximas: cando veñen zonas encharcadas, camiña por onde pisa o boi, ese animal totémico, seguro e lento, que é metáfora e resumo da actividade política levada a cabo na comarca.

9.4. As fortalezas, oportunidades e potencialidades

9.4.1. Agricultura e gandaría

A alternativa agrícola máis substancial en canto á reutilización do espazo rural nos últimos anos é a transformación de importantes extensións de zonas rurais abandonadas ou improdutivas en monocultivo do viño da denominación de orixe Rías Baixas.

“Se comparamos o que había na década dos 70 co que hai agora, é evidente que se deixou atrás a estratexia de policultivo, de agricultura tradicional e que foi substituído por un monocultivo de variedades autóctonas (...). En Arbo hai hoxe (...) centos de hectáreas con uso de monocultivo, cando antes non as había. Entón, aquí si que hai un cambio importante”.

Hai que recordar que A Paradanta é unha zona que se move con distintas climatoloxías, dende a alta montaña ata a ribeira, o que propicia diversas zonas de cultivos que, sobre todo na área do río Miño, teñen moitas posibilidades de ser competitivas, como o demostra o modelo da zona do Rosal, outra ribeira do río

Miño que tamén cambiou a tendencia do rural eliminando producións marxinais por outras de alto valor engadido.

“Temos un clima mediterráneo que fai que se dean especies que non se dan no resto do país, como os cítricos, temos laranxeiras e limoeiros, dáse o kiwi; é dicir, temos uns recursos naturais que xa quixeran outros. O problema non é ese, senón apostar polo desenvolvemento rural, baseándose nos recursos locais para xerar oportunidades de emprego e crear renda baseándose nestes”.

En canto á gandería propónse, por parte dalgúns entrevistados, a recuperación de rabaños de gando menor:

“Hai gando maior, no monte, pero gando menor, por exemplo, hai un produto que ten moita fama na zona, que é a cabrita de Sanfins. Non hai ningún cabrito en Sanfins. Vén doutras zonas, de alí tamén, pero non do monte alto. Existiría esa posibilidade, non só para valorizar ese produto, senón tamén para utilizar este gando como mecanismo de control do crecemento da biomasa que, ao final, está detrás de moitos dos incendios”.

Outras accións apuntadas son a gandería de media montaña, organizada, saneada, con pasteiros, roza e cavaduras, o vacún de calidade con bos sementais ou a apicultura.

9.4.2. Turismo rural, gastronomía, medio ambiente, cultura

O turismo rural, unha mestura de cultura, hostalaría, gastronomía e ocio nun ámbito ambiental importante e unha paisaxe creada por unha cultura agraria milenaria con grandes elementos arquitectónicos, arqueolóxicos ou etnográficos, contribúe a modernizar e achegar diversidade á oferta turística comarcal.

Arbo e A Cañiza teñen certo recoñecemento fóra do ámbito comarcal, polas súas respectivas marcas gastronómicas: a lamprea e o xamón. Estes importantes activos gastronómicos, en opinión dos expertos, débense ver potenciados con ofertas fóra da actividade cíclica ou temporal das respectivas festas gastronómicas locais, ofertando calidade, diversidade e maior valor engadido do que achega o turismo gastronómico de masas.

Débese tender, así mesmo, a resolver a ameaza da escaseza da lamprea.

“Hai un sector importante de restauración, unha actividade estacional, pero que está a vivir da fama de tempos pasados e agora están a traer moita lamprea importada”.

O río Miño e os seus afluentes, as zonas de monte alto, medio ou baixo, a calidade forestal, as zonas catalogadas na Rede Natura, o grao de conservación de elementos arquitectónicos, arqueolóxicos, etnográficos, culturais, o turismo cinxético, a calidade das augas para consumo humano e toda a potencialidade en recursos paisaxísticos, etc. son activos comarcais consensuados.

“A nivel ambiental ten grandes recursos, pero que están sen explotar, como pode ser a serra do Suido, a zona alta de Covelo, a zona da Rede Natura do río Tea..., eu creo que a zona de Covelo é unha das cousas que había que

explotar nesta comarca, turismo ambiental e por mor da declaración de Rede Natura do río Tea”.

Hai todo un movemento social de volta á natureza como imaxinario, espazo de ocio e maior calidade ambiental. A importancia desta cultura verde ou moral ambiental vese na demanda cada vez maior de espazos de calidade ambiental, etiquetas verdes, cidades que coidan os seus ámbitos, bosques, parques, sendeiros, certificados de respecto e calidade ambiental, produtos naturais, etc.

Na Paradanta existe sensibilidade a este discurso e constancia da revalorización do espazo rural e propoñen, por exemplo, paseos en cabalo, visitas a muíños restaurados, excursións en motos quad, turismo rural, paisaxes da Franqueira, Covelo, Crecente, Arbo, etc.

“Ata agora a xente marchou de aquí, pero estamos nun momento en que o rural chama a atención, a xente quere vir ao rural, sería a oportunidade de que a xente quedase (...). Estase a estabilizar o decrecemento demográfico. Hai xentes que non [se] marchan. Marchan menos. Agora é máis doado chegar a Vigo, é máis preto. E tamén xente de fóra que se vén vivir aquí, cousa impensable hai 20 ou 30 anos, que só os hippys facían iso”.

A cultura como activo socioeconómico ten na recreación do tempo pasado a través do relato oral, a historia, música, lingua, lendas, etnografía, costumes, etc., cun criterio educativo, social, de transvasamento e posta en valor para as novas xeracións, un elemento de dinamización social importante nas novas sociedades posindustriais.

“Eu creo que se están a desaproveitar as persoas maiores. Creo que tiñamos que aproveitálas máis, que teñen moitos coñecementos, moita sabedoría, habería que facerlles, a cada un deles, unha historia de vida para poder aprender do que eles viviron e padeceron, coñecementos de agricultura, técnicas de pesca, gastronomía, cancións, bailes..., todo está aí”.

A aposta cultural como opción de futuro pasaría máis por reinventar e readaptar este legado patrimonial material e inmaterial, facendo menos apoio na súa conservación ou nunha conservación dinámica con formatos adaptados a unha sociedade complexa, e máis na súa capacidade de entroncamento con novos públicos.

Por outro lado, a rehabilitación, delimitación e sinalización dos parques arqueolóxicos, zonas de interese etnográfico, histórico, arquitectónico, etc. son vías de promoción intra e extracomarcal.

O turismo cultural de gozo de natureza e ligado a imaxinarios, lugares e mitoloxías ten arraigamento na comarca, que conta cun referente de peregrinacións de ciclo anual, pero con potencialidade de futuro, como o santuario da Franqueira, de apoio social renovado.

[Veñen andando] “Dende Redondela e Soutomaior, que eu saiba. De feito, hai unha Asociación de Amigos da Franqueira. Máis que haber unha asociación, os concellos por onde pasa o camiño da Franqueira teñen unha actividade concreta arredor do camiño”.

9.4.3. Comunicacións, industria e enerxía eólica

Os estudos de mobilidade recollen a importancia dos desprazamentos por motivos laborais, arredor de 30 minutos como cota razoable. A Paradanta está nunha situación moi competitiva, posto que nese ámbito horario ten toda a área formada por Ourense-Pontevedra-Vigo e Portugal.

As comunicacións ferroviarias teñen potencialidade e futuro en relación co turismo ambiental que xa se citou —a gran paisaxe do percorrido Vigo/Ourense, así como as comunicacións de transporte para o futuro núcleo económico do eixe Vigo-Salvaterra, con grande incidencia a medio prazo na Paradanta—.

Outro factor de futuro é a proximidade da área metropolitana de Vigo e o feito de ter nesa zona un aeroporto, así como as vías de comunicación internacionais sobre o Miño, en concreto a ponte entre Arbo e Melgaço.

“Nós mandamos material para toda Galicia e para Castela e León e o norte de España e no tema de comunicacións estamos perfectamente servidos: temos un aeroporto preto, temos autovías...”.

Se pasamos ao campo industrial, tanto na Paradanta coma en comarcas próximas, existe gran potencial en canto á industria do granito, un dos sectores nos que máis se demostrou a importancia de innovación, deseño, *know-how*, competitividade e apertura de novos mercados.

A evolución dos últimos 20 anos, o paso do concepto de pedra como materia prima a un produto tecnificado, diversificado e con maior valor engadido, abre novas posibilidades.

O feito de centralizar a actividade económica, lóxística, industrial... en pequenos polígonos de proximidade a núcleos urbanos demostrouse atinado no caso da Cañiza, pendente de ampliación por demanda de novas empresas, un camiño para explorar comarcalmente.

“O que ten que haber por aquí son postos de traballo. Pequenos núcleos industriais, pero pequenos, próximos a cada núcleo de poboación”.

O polígono da Cañiza creou emprego, sinerxias e tamén o conseguinte efecto arrastre: novos residentes e un leve incremento da natalidade nada desprezable, co que subiron os deprimidos indicadores de partida.

“A xente que vén traballar ao polígono industrial ten máis fillos e xa se notou un crecemento nas áreas educativas de educación infantil”.

A valoración empresarial sobre a capacidade de traballo da man de obra comarcal é positiva e resáltano como un activo comarcal importante:

“Aquí a xente é moi traballadora, probablemente ao vir de traballar no campo, en temas agropecuarios onde se require un esforzo e unha constancia no traballo, iso transmítese tamén cando entra nunha fábrica: é activa e traballadora”.

A maior acción económica nas proximidades da comarca a curto prazo, xestionada pola Autoridade Portuaria de Vigo, Zona Franca de Vigo e Xunta de

Galicia, é a chamada Plataforma Loxística Industrial de Salvaterra-As Neves (PLISAR), que acaba de concluír a compra de 4.300.000 m² nestes dous concellos, moi próximos ambos os dous á comarca da Paradanta. Esta operación conta cunha demanda consolidada de 300 empresas e estimase que pode crear, de partida, ao redor de 6.000 postos de traballo directos. É unha actuación estratéxica para toda a zona do Eixe Atlántico e a Rexión Galicia-Norte de Portugal e que linda coa comarca estudada, polo cal se pode prever que sexa unha opción de desenvolvemento comarcal importante.

Por outra parte, A Paradanta é lugar de localización de parques eólicos. Hai distintos enfoques en canto á súa idoneidade e impacto ambiental en certas zonas de interese natural ou paisaxístico e tamén é discutible a propia natureza do convenio coa Xunta de Galicia para a situación dos muíños xeradores, pero esta acción interprétase como unha posible alternativa con repercusións no futuro do territorio local e comarcal.

Finalmente, a experiencia de empresas que empregan man de obra feminina é valorada como unha oportunidade, se ben hai que ter en conta —ver punto 3, “Debilidades”— a diferenza de salarios.

En canto á experiencia da empresa mixta, o noso interlocutor valóraa como:

“Moi positiva. (...) cada un é bo nunha determinada actividade. E hai cousas que requiren un detalle, non si, algo máis de sensibilidade, por dicilo dalgunha forma, onde a muller, facendo un traballo físico igual que o home, funciona moito mellor porque é máis constante, porque é máis seguidora das normas e cumpre as normas de calidade, cumpre as normas de realización dun determinado proceso..., entón funcionan perfectamente. E nalgúns postos, mellor que os homes”.

9.5. Obxectivos e liñas de actuación para o desenvolvemento comarcal

“A Paradanta é unha zona rica, que ten auga, ríos, regueiros, masas forestais importantes, unha zona pola que pasa o principal río galego, que podería ter máis riqueza piscícola, temos un potencial eólico que está sendo explotado nestes momentos, pero que podería xerar máis renda local, temos unha incidencia solar importante que permite que as nosas uvas de albariño, treixadura e mencia e todas as variedades autóctonas alcancen un nivel de maduración que non alcanzan noutros lados”.

Unha vez máis, os líderes de opinión entrevistados expoñen graficamente posibilidades de futuro, o que abre un abano de opcións que nos serven de pórtico para afrontar o novo desenvolvemento comarcal.

9.5.1. Creación dun organismo comarcal e consolidación de núcleos urbanos

Como vimos, a comarca da Paradanta non implementa ningún servizo nin entidade mancomunada, o cal significa unha perda de oportunidades respecto

dun modelo de xestión territorial que se experimentou noutros lugares, con servizos públicos como auga, residuos sólidos, etc.

"Habería que facer un estudo serio, coa fundación comarcal, de todo o que se pode mancomunar".

Algunhas das persoas entrevistadas achegan posibles áreas de xestión comarcal (matadoiro comarcal, recollida selectiva, luz, arranxos de estradas, etc.) e ideas:

"Dada a debilidade financeira das entidades locais, a comarca é o ámbito onde se deberían prestar. Por exemplo, o tratamento dos residuos, o transporte público..., o tratamento das augas residuais, as redes de sumidoiros, as depuradoras..., un servizo antiincendios..., unha futura mancomunidade de montes comunais...".

A dinámica de regresión poboacional require tamén a creación de núcleos urbanos de referencia máis complexos e abertos ás novas posibilidades que precisa o cambio social que se está a producir. Núcleos urbanos que traspasen os limiares mínimos de poboación para afrontar saltos na escala territorial. A situación xeográfica, comunicacional, de servizos, ademais dos indicadores de crecemento urbano que se rexistran na Cañiza, fan deste municipio o primeiro polo de referencia comarcal para un reequilibrio territorial que teña base nun modelo de crecemento superador da dicotomía rural-urbano e que aposte polas cabeceiras de comarca sostibles no tempo e con desenvolvemento urbanístico flexible aos cambios e adecuado en funcionalidades e tipoloxías.

"Nos últimos cinco anos, na vila da Cañiza construíronse máis de 700 pisos, vivendas-pisos, no que é o municipio, que son 9 parroquias, e máis de 300 vivendas unifamiliares, con xardín... Todas, máis dun 60-70%, pegadas á zona onde se pode urbanizar, preto do núcleo".

Vexamos dous discursos que poñen de relevo o modelo urbano de servizos existente e o demandado polos novos residentes:

a) Servizos existentes:

"Temos tres pavillóns de deportes, temos bastantes campos de fútbol..., temos unha piscina climatizada que, evidentemente, é un luxo para unha zona como a nosa, a nivel cultural unha boa casa de cultura, un centro sanitario...".

b) Servizos demandados:

"Hai uns servizos mínimos: cinema, bibliotecas..., probablemente suficientes para dez anos atrás, pero o tema industrial trae moita xente, e empeza a notarse na Cañiza en canto ao número de vivendas que se están a construír. Iso implica que xente dos arredores vén vivir á Cañiza e tamén que xente de Vigo, durante a semana, ou aluga ou compra un estudio para vivir aquí e poder ir ao traballo cun percorrido mínimo. Todo iso vai provocar, imaxino, un avance en temas culturais: cines, ximnasios e todos os servizos de ocio e cultura que hai arredor".

9.5.2. A xestión da montaña e o río Miño

“Outra cousa que pode dar diñeiro é a riqueza forestal (...), ao monte de man común, ás comunidades de montes como asociacións”.

A xestión do monte é unha das maiores potencialidades da comarca. A aposta por unha maior formación e introdución de novos métodos de xestión, mantemento e innovación no monte comunal que, respectando os seus lexítimos propietarios, promova unha nova cultura silvícola e forestal, é un dos máis interesantes vectores de futuro no medio prazo.

A última proposta ten que ver coa capacidade articuladora do espazo delimitado polo principal río de Galicia, o Miño, e a súa área de influencia nas dúas beiras, concibida como desenvolvemento rexional integral: urbanístico, ambiental, sociocultural, económico e internacional. Trátase dun gran corredor que necesita solapar ambas as dúas marxes para construír unha identidade que sirva para definir unha rexión supracomarcal de características singulares, como eixe vertebrador do grande espazo natural e socioeconómico da zona sur de Galicia e norte de Portugal.

“Temos unhas paisaxes no río Miño, a pesar da intervención que houbo, insuperables. Temos monumentos históricos, como poden ser os pescos, que son monumentos, algúns deles, románicos”.

O seu potencial turístico, gastronómico, ambiental, sociocultural, etnográfico, histórico, arqueolóxico, etc. é unha oportunidade de futuro nunha zona na que, se se actúa con prioridade estratéxica, se pode configurar un espazo único entre Portugal e o norte de España.

ANEXO

Entre unha mostra de posibles persoas para entrevistar dos distintos perfís sociais que interesaban para os obxectivos do estudo, escolléronse as seguintes persoas, polas súas características de representatividade e información sectorial e tamén comarcal:

a) Dúas representantes técnicas da área de Servizos Sociais na Administración pública local, procedentes doutros tantos concellos da comarca.

b) O asociacionismo xuvenil e cultural estivo representado por dúas persoas destes sectores, unha do concello de Crecente e outra da Cañiza. En canto ao asociacionismo dende o punto de vista feminino, entrevistamos unha persoa do asociacionismo veciñal de Covelo e outra da Asociación de Mulleres Rurais.

c) Dentro da institución comarcal, entrevistouse un directivo da Fundación Comarcal da Paradanta.

d) O apartado empresarial contou coa presenza dun representante da maior empresa do polígono da Cañiza e, por parte feminina, un cargo directivo da empresa feminina máis importante, unha cooperativa que traballa no mesmo polígono.

e) O campo político institucional cubriuse coas entrevistas dun alcalde do Partido Popular e dun concelleiro do Bloque Nacionalista Galego, membro da oposición.

N.º	DATA	SEXO	INFORMANTES
1	4/10/05	H	Xerente da Fundación Comarcal A Paradanta
2	10/10/05	M (2)	Técnicas de Servizos Sociais da Administración local
3	10/10/05	H	Alcalde (PP) do Concello da Cañiza
4	10/10/05	H	Concelleiro da oposición (BNG) do Concello de Arbo
5	22/10/05	H (2)	Directivos de asociación cultural e xuvenil
6	24/10/05	M	Directiva Asociación Mulleres Rurais
7	27/10/05	M	Directiva empresa feminina
8	27/10/05	H	Directivo de empresa
9	27/10/05	M	Directiva asociación veciñal

10. TABELIRÓS-TERRA DE MONTES

O escenario que presenta Tabeirós-Terra de Montes é un exemplo do desequilibrio territorial existente entre a Galicia costeira e as zonas de interior (media e alta montaña), desequilibrio que tamén se manifesta entre a subcomarca de Tabeirós (A Estrada) e a de Terra de Montes (Forcarei e Cerdedo), e que está directamente vinculado ás especificidades produtivas de cada zona (forestal-industrial na Estrada e agrogandeira nos outros dous concellos).

Os procesos de despoboamento e o abandono das formas de vida e de traballo tradicional, o envellecemento, o incremento da poboación dependente, a fuxida (ou expulsión) dos mozos, a falta de infraestruturas e oportunidades de

trabalho, onde a soidade, a falta de formación e de expectativas teñen xénero e idade (mulleres de mediana idade), son unha mostra dos indicadores que poñen de manifesto unha situación percibida polos entrevistados como lamentable e onde queda pouco espazo e marxe de manobra cara a un posible cambio no guión dun drama que está aí, que é aquí, e que non obstante non é obxecto de ningún tipo de titular. Este sentir, e estes indicadores, son aínda máis extremos na subcomarca de Terra de Montes.

O pano de fondo é un pesimismo inhóspito, pero dun xeito asombroso, compartindo trama, hai exemplos humanos dun dinamismo e forza que de forma botada se enfrontan á situación. Estes non adoitan ter un lugar para a interlocución coas institucións públicas —ao igual que outros colectivos—, o que se visibiliza nunha desafección da xente cara a elas, que se manifesta na nula repercusión de medidas que son adoptadas por Administración e, no seu lugar, queda a desorientación máis absoluta; desorientación que deixa como pouso unha sociedade subsidiada e ligada á eventualidade.

O reto está en identificar e implicar as capas da poboación potencialmente activas e integrais nun proceso de desenvolvemento que permita poñer en valor os recursos endóxeos dun territorio que, de forma amplamente compartida polos entrevistados, son vistos como un potencial diferencial que lle poderían dar un xiro á actual situación.

Polo tanto, a segunda parte da representación require de novos actores, un novo decorado e dun libreto que desterre ese imaxinario colectivo que vincula o rural co atrasado e que coloque a dialéctica campo/cidade fóra do ámbito dos mitos.

10.1. Descrición e caracterización xeral

a) Aspectos xerais

As descricións e a caracterización da comarca son variadas, cada entrevistado describe aqueles aspectos que están máis vinculados ás actividades que realiza e ás súas experiencias persoais co contorno. Neste punto, é doado que se recollan aspectos que poden identificarse como déficit ou oportunidades que ofrece o territorio —e que nos apartados sucesivos se abordan— pero, sen dúbida, esas apreciacións pertencen ao universo que conceptualiza o espazo vivido, dentro dunha tensión permanente entre as expectativas e a cotiá realidade.

En termos xerais, recollendo unha cadencia dos discursos que atravesan todos os seus contidos, ofrécese a seguinte paisaxe:

“Trátase dunha comarca rural e diso ten unha serie de cousas, tanto positivas coma negativas. As negativas son os concellos moi extensos, pouco poboados no ámbito rural e cun proceso de despoboamento que se materializa no desprazamento de cada vez máis familias das aldeas do rural ás vilas e cara a fóra da comarca e cara a fóra de Galicia (eu percibo isto na xente nova)”.

Os concellos que compoñen a comarca de Tabeirós-Terra de Montes presentan realidades territoriais e socioeconómicas moi diferentes. Por un lado, está A Estrada, cun núcleo urbano relativamente grande (arredor dos 8.000 habitantes, case 23.000 habitantes en todo o termo municipal) e, por outro, os concellos de Forcarei (arredor dos 4.000 habitantes) e Cerdedo, que ten ao redor de 2.000.

Dentro do actual Mapa Comarcal de Galicia, elaborado pola Xunta de Galicia, a comarca de Tabeirós-Terra de Montes representa a unión funcional de dous espazos territoriais distintos. A súa propia denominación indica dúas realidades xeográficas e históricas diferenciadas.

“Nesta comarca hai un problema de identidade; para empezar ten dous nomes: Tabeirós-Terra de Montes, isto indica dúas realidades históricas, naturais, realidades de identidade propia; por un lado, sería o concello da Estrada, que sería a parte de Tabeirós, e despois Terra de Montes, que é Forcarei, Cerdedo. Esta é unha comarca funcional... con grandes diferenzas no que ten que ten que ver cos índices socioeconómicos”.

As dúas zonas gravitaron cara a espazos urbanos diferentes. Dada a enorme extensión territorial da comarca, unha zona orientouse cara a Santiago e a outra cara a Pontevedra.

“Comarca composta por dúas subcomarcas: por un lado, A Estrada (que achega o nome de Tabeirós), que ten un núcleo urbano consolidado e unha relación moi grande con grandes cidades, como pode ser Santiago... Por outra parte, está Forcarei e Cerdedo (Terra de Montes) sen apenas núcleo urbano e moito máis vinculada a Pontevedra cidade ou mesmo a Lalín”.

A falta de identidade territorial da comarca arrastra un déficit de comunicación moi importante entre os dous concellos, que se corresponden con Terra de Montes (Cerdedo e Forcarei) e A Estrada.

“A relación máis habitual da Estrada foi sempre coas comarcas da ribeira do Ulla (zona de Vedra, de Cesures, Padrón, Cuntis), que non existía unha relación semellante con Forcarei e Cerdedo”.

Esta situación de debilidade identitaria xera omisións nos discursos: os entrevistados da Estrada, en xeral, non fan alusión case nunca á entidade comarcal, á que tamén pertencen os outros dous concellos.

Por outro lado, os de Forcarei e Cerdedo vense como os parías dunha tésitura na que non atopan o seu lugar e da que se senten desprazados (constantemente fan referencia á distancia, de toda orde, que os separa da Estrada). Deste xeito, a súa estratexia é o lamento e o sentimento da falta de saídas e, polo tanto, de futuro. Mesmo entrevistados nados nas aldeas, formados e desenvolvendo labores de traballo neste medio, din:

“A min aínda que me contratase unha empresa de Forcarei non veño vivir para aquí. Isto está ben para vir a fin de semana ou de vacacións, aquí non hai servizos e iso que a min me encanta o rural, pero non, non viviría aquí.

Eu son da aldea e vivo na Estrada e hai moita diferenza entre a xente da aldea e a da vila ou a da cidade... é outro tipo de vida. Ademais, hoxe en día todo o queremos preto, somos cómodos. Hai unha gran diferenza entre o que é A Estrada e o que son estes dous concellos, Forcarei e Cerdedo. A Estrada é un mundo á parte disto”.

Outro aspecto que os interlocutores mencionan a miúdo é a enorme diferenza entre as dotacións e servizos de Forcarei e Cerdedo por un lado, comparado coa Estrada. Ven a razón desta realidade nas diferenzas de poboación e na existencia de industria na Estrada.

“A diferenza socioeconómica, polo tanto, entre A Estrada e os outros dous concellos —Forcarei e Cerdedo— é moi importante. Iso permítelle á Estrada ter servizos que aquí non podemos ofrecer”.

Os concellos do rural teñen severos problemas estruturais que levan consigo un grave déficit de servizos que, de xeito endémico, se ceban en concellos das características de Forcarei e Cerdedo.

“Nestes dous concellos temos moitos menos recursos que na Estrada, e non hai servizos como os poida haber na Estrada, tes que desprazarte, a non ser que se traian, como unha obra de teatro, etc.”.

Os indicadores socioeconómicos das dúas subzonas son bastantes diferentes. Máis que a niveis de renda, estes fan referencia aos usos aos que se destinan eses recursos. Nas zonas urbanas, ou periurbanas, existen máis hábitos ligados ao consumo de bens suntuarios, mentres que no rural estes son bastante menores. A xente do rural, onde a influencia dos estilos das vilas e cidades non arrasou, manteñen pautas ligadas a prácticas de autoabastecemento importantes, así como de ausencia de necesidades que, dende unha óptica urbana, se nos antollan incríveis para os tempos que corren.

“En Forcarei, a xente aínda mantén unha vaca para o seu autoconsumo. Aínda nos casos máis graves de necesidade de servizos sociais manteñen unha, dúas ou tres vacas para o seu autoconsumo, que se acaso non cotizan á agraria, pero... é unha forma de ir capeando o día a día e non ter os seus terreos abandonados, senón dinche a onde vou, que fago...”.

Os estilos de vida do rural profundo son moi diferentes dos que se dan nas zonas máis urbanas. As persoas maiores son unha causa perdida para os promotores da modernización e o progreso coas claves actuais.

Como resumo, a proximidade e o estado das redes viarias aos grandes centros urbanos, o tipo de recursos e as súas actividades derivadas son percibidos como aspectos decisivos para o desenvolvemento de pautas tan diferenciadas no social e no económico, entre o que sería a área de influencia da Estrada urbana e o resto, que é profundamente rural.

“A diferenza substancial márcaa A Estrada que é cabecera de comarca cunha poboación urbana importante, cun sector do moble moi puxante”.

b) Recursos do territorio

A totalidade dos entrevistados non dubida en mencionar os aspectos ligados á situación da comarca e os seus recursos ambientais como elementos dunha gran potencialidade, desgraciadamente, pouco aproveitados. Así se mantén aínda unha sinerxía importante entre os recursos forestais e unha puxante industria do moble.

“A nosa comarca é privilexiada: pola súa heteroxeneidade, temos zona de montaña, de val, moitos recursos naturais que se poden explotar e temos un sector moi importante que é a industria do moble, que é o que crea traballo aquí e que ten xente formada para poder traballar e que ten perspectiva de futuro”.

c) Recursos económicos

No plano económico, os entrevistados aprecian tanto problemas estruturais, como de orientación das políticas económicas. Algúns interlocutores móstranse moi críticos co período Fraga porque consideran que, durante ese tempo, priorizaron as políticas asistenciais de carácter pasivo, en lugar de promover o despegue económico do medio rural.

“O problema da comarca é a diminución enorme de explotacións agrarias, consecuencias: o comercio local, os servizos locais —xa que estes vivían das necesidades dos agricultores— véñense abaixo. Ante a redución de explotacións, deixa de haber ingresos e diso reséntese toda a economía. Toda a economía estaba baseada na agricultura e cando o paisano deixa de percibir por este concepto toda a economía da comarca o sente. Agora hai unhas pensións, pero iso non é futuro nin sentar bases para o futuro. Antes a pensión do xubilado non se tocaba... agora non hai capacidade de aforro e é difícil pasar do día 15. Non estamos a facer PIB e imos á ruína totalmente. Sen produción non pode haber nada: estamos a vivir de pensións”.

En canto aos sectores máis dinámicos economicamente, da comarca destaca a industria do moble da Estrada cunha longa tradición e xa, nun segundo plano, as explotacións agropecuarias.

“No plano económico existe unha industria de pequeno ou mediano tamaño de segunda transformación no sector do moble que é a máis importante da comarca. A agricultura quedaría nun segundo plano pola dispersión de terreo que temos. A Estrada é un dos concellos con máis núcleos de poboación que hai en España (máis de 540 lugares e núcleos de poboación), o que fai que o sector agropecuario aínda sexa importante”.

Outro aspecto que os informantes destacan é a capacidade de traballo das xentes desta comarca, a súa fortaleza e o seu hábito para o traballo duro e constante.

“O ámbito xeográfico próximo ás cidades, a riqueza natural e o sentido do traballo destas xentes describen un pouco este lugar”.

Esta comarca, tradicionalmente dedicada á explotación combinada dos seus recursos —agrícolas, gandeiros e forestais— sufriu moitísimo o impacto

das políticas da UE. Despois dun proceso de reconversión cara á produción láctea, na que moitos se empeñaron, veu o momento de dimensionar os cortes para poder ser competitivos e moitos non puideron afrontalo. Esta circunstancia produciu un desmantelamento gravísimo das estruturas agrarias, como mostra o seguinte relato:

“Comezamos a explotación familiar como serradoiro e, na actualidade, levamos unha explotación agrícola de 5 hectáreas intercambiando cultivos con gandería. Posteriormente, fixen unha primeira transformación das vacas autóctonas en vacas para a produción leiteira e remodelei as instalacións que tiñamos adaptándoas aos novos requisitos. Logo vénnos o problema de que, con menos de 30 vacas, xa non había posibilidades de competir naquela entrada en Europa”.

Isto provocou que emerxesen certas experiencias innovadoras ligadas á xente máis inqueda e esperta da comarca.

“Debido a que tiñamos contacto con Asturias —eramos provedores de puntal de minas nesa comunidade— vin a movida da mazá de sidra. Estiven a observar (1994-1995) e vin o mercado e que a relación traballo-rendibilidade non era mala. Comecei asesorado polo Centro de Investigación Agraria de Villaviciosa coa produción de mazá ecolóxica. Cando comecei en Galicia, eu era pioneiro nisto e a cámara agraria quixo apoiar a idea para que se estendese”.

d) Dimensión social

Outra das características desta zona son os procesos ligados ao abandono das formas de vida tradicionais: cambios na forma de vida, envellecemento da poboación e emigración son os vértices dun triángulo que acaba coa estrutura social e económica dun espazo que expulsa os seus activos sociais e deixa sumidos os que continúan nel, nunha dinámica pesimista, orfa de esperanza.

“O rural ten cada vez menos atractivos, menos servizos para a xente que queda nel, para as familias e, especialmente, para os elementos marxinais da familia; isto é, os nenos e a xente maior. Este asunto condiciona todo o traballo de intervención social e sociocomunitario que se fai, do pouco que se fai, xerado nas aldeas ou que vén da vila ou dalgunhas institucións... Aquí, a xente vive de pensións e dos servizos sociais... as mulleres son as que se encargan do coidado dos maiores, nunca cotizan á Seguridade Social... é unha tristura e sempre comentan que non teñen con quen falar”.

As persoas que aínda non perderon a esperanza pregúntanse polas razóns da actual situación de abandono do ámbito rural-autónomo das vilas, polo urbano-dependente das cidades, cando eles viviron a experiencia da rendibilidade que achegaba o ámbito agropecuario:

“Os netos, a xente nova non quere saber nada do campo, ¿Por que é isto así? Cando mesmo antes coas pequenas economías que sacabas da aldea comprabas unha casa na Estrada. Era rendible. Viviamos en total 14 persoas nas miñas terras, vivindo alí, e hoxe vivimos dous e con problemas; antes

traballabamos con vacas, hoxe estamos mecanizados e non saímos do burato. Para min é que o valor agrario non se soubo elevar ata o seu punto”.

10.2. As políticas e actuacións públicas

En xeral, as valoracións que os entrevistados fan sobre este particular divídense en dous ámbitos: os claramente críticos e os que, descoñecendo estas cuestións, as valoran positivamente e consideran que toda inxección de diñeiro na comarca é positiva.

En relación cos primeiros, a natureza das críticas oríntase tanto en termos cuantitativos (en canto a resultados), coma cualitativos (a forma de levalas a cabo, de implementalas). As apreciacións sobre este particular inciden sobre todo en:

- ⇒ A falta de tacto e consideración por parte da Administración pública cara aos distintos colectivos sociais afincados na comarca (ninguén os consulta nin fala con eles sobre as medidas que se queren implantar).
- ⇒ A falta dun proxecto integral para a comarca que atenda os sectores economicamente máis viables.
- ⇒ Descoñécese a función e os obxectivos da fundación comarcal (que xestiona as axudas europeas), aínda que se supón que é bo que exista.
- ⇒ Os programas da UE e o abandono e a falta de interese por parte da Administración da Xunta de Galicia en materia de desenvolvemento local minaron a moral dos habitantes do rural, que observan o vaivén das políticas e acaban por non comprender nada e ver todo como unha inmensa maquinaria burocrática.
- ⇒ A falta de apoio das administracións públicas é sentida como unha das causas do abandono das explotacións e da terra en xeral.
- ⇒ Hai demasiadas declaracións de intencións e pouca aposta na práctica pola economía local (poñen, como exemplo, o caso de Francia).

10.2.1. Valoracións sobre as políticas e programas da UE

Os programas que se levaron a cabo (Proder) e os que están en período de recepción de proxectos (Leader), que se nutren con fondos da UE, son os aspectos máis coñecidos —por non dicir os únicos— por parte dunha pequena porción de cidadáns.

Estes programas son maioritariamente descoñecidos, a poboación non sabe cal é a misión destes, nin que mecanismos operativos están detrás do seu funcionamento.

“O problema que hai é que os programas europeos non saben para que serven, non hai unha planificación global para destinar isto, entón supoño que o asunto é o seguinte: temos 1.000 millóns de euros, remata o prazo dentro de dous meses e hai que facer algo con isto, eu creo que este é o sistema de traballo, non teño probas, pero intúo que é así”.

Dado que un dos aspectos máis visiblemente carenciais son os vinculados ás persoas en situación de vulnerabilidade no contexto rural (mulleres, anciáns, nenos...), criticase que os programas europeos, que actualmente están en vigor na comarca, non aborden este ámbito. Aínda que o máis destacable destes discursos fai referencia á enorme falta de información sobre este particular, circunstancia que condiciona tanto unha pobre argumentación, cando non a ausencia de opinións sobre o tema.

“Os programas Leader que aquí hai, ben, pero non tocan os servizos sociais. Pero non coñecemos moito nin estes programas, nin nada..., pero é unha forma de conseguir recursos para a zona”.

Entre os informantes, en xeral, non se poñen en cuestión as potencialidades que poderían supoñer as axudas da UE, pero en xeral dubidan sobre a súa efectividade e, ademais, achácaselles promover certa cultura de dependencia propensa a ser pasto das redes clientelares. Esta circunstancia dificulta, o xa de por si escaso, aproveitamento dos recursos da UE cara a dinamizar dunha forma integral a comarca.

“As iniciativas da UE veñen ao revés, hai que cambiar a cultura da subvención pola cultura do apoio, entón cambian as cousas. Se a min me chegan 1.000 millóns de pesetas da UE e me din que soamente me poden dar ese diñeiro se antes eu monto unha empresa onde vou gastar 1.000 millóns de pesetas e eu non teño 1.000 millóns de pesetas, por moito que queira optar eu a esas axudas non as vou ter; polo tanto, o que sucede é que se diversifican e pasan esas axudas para cousas que xa fixeches, co cal non estás mellorando, senón simplemente estanche a subvencionar algo que xa fixeches. Todas as axudas están ao revés. A Administración ten que dotar de diñeiro determinados proxectos que se lle presenten... Eu creo que o diñeiro público é para tratar con moito mimo, e que sirva para dotar a xente nas súas necesidades ou proxectos. Eu creo que hai que cambiar a dirección; é dicir, que non pode chegar o diñeiro e ter que xustificalo, senón que hai que dar ideas e iso subvencionalo e vixialas”.

Algúns dos entrevistados manifestan que a comarca, dadas as circunstancias descritas no primeiro apartado, non pode competir con outras zonas, pero si que se pode afondar nas vantaxes comparativas derivadas dos recursos da zona, como por exemplo, a potenciación da produción ecolóxica.

“Non hai coñecemento das vantaxes para a saúde da agricultura ecolóxica e falta un apoio máis decidido da Administración pública. A xente ve que o produto ecolóxico é máis caro —non pode competir coa produción industrial—, disto hai que informar e mentalizar a xente”.

Para iso consideran que son precisas políticas activas de desenvolvemento local e comarcal que ata o momento non se formularon ou, cando menos, eles descoñecen cales poden ser.

“A Administración autonómica tivo ata o momento unha actitude de claro liberalismo, no sentido de deixar facer, deixar pasar e sen unha intervención

clara, no sentido de estímulo e apoio e de defensa do que temos. O que se produciu nestes últimos 16 anos foi un desmantelamento tremendo e non se fixo nada por parar esa sangría que supuxo o despoboamento: se se vai a xente, pouco desenvolvemento se pode facer”.

Rexistramos tamén nos discursos dos interlocutores certos trazos, no sentido de animar os coñecementos tradicionais sobre o contorno, coñecemento que, apoiado por técnicos, pode dar lugar a un proceso sinérxico positivo sobre o territorio.

“Eu o que pido das institucións non é diñeiro, senón apoio técnico”.

En xeral, culpabilízase a PAC dos sucesivos procesos de desmantelamento do medio rural, aínda que tamén se valoran, positivamente, as axudas recibidas para temas forestais, grazas ás cales se puideron repoboar montes que levaban dende os primeiros incendios abandonados. Pero o discurso sempre está irrigado polo caudal da dúbida e do escepticismo que o impregna todo, afogando o resollo, conferíndolle á realidade unha pátina dun determinismo inmovilista e con pouco espazo para a esperanza.

“As axudas da UE para temas forestais foron positivas, repoboáronse os montes que dende os primeiros incendios forestais de Galicia estaban abandonados. Agora haberá que esperar resultados”.

Ata o momento, na comarca, leváronse adiante os programas Proder e Leader; os primeiros, dirixidos á creación de tecido produtivo e orientados dun xeito claro cara á potenciación do sector do turismo rural. Cos fondos asignados puxéronse en marcha numerosos establecementos deste tipo, que funcionan de xeito moi desigual e con evidentes déficits. Estes teñen que ver tanto coa xestión que realizan, coma co servizo prestado.

Na actualidade, estase a levar a cabo o programa Leader; neste priorízase a creación de emprego fixo para mozos e mulleres. Existen moitas dúbidas en relación co éxito deste programa: os mozos con iniciativas non adoitan quedar na zona e as mulleres situadas na zona rural carecen, en xeral, de formación e son economicamente dependentes, co cal, se non se articula outro tipo de procedemento, é moi difícil que voluntariamente tomen a iniciativa para poñer en marcha proxectos de tipo laboral.

Outro dos colectivos ao que se lle dedica especial atención por parte deste programa é o dos emigrantes retornados, os cales apenas aparecen mencionados nos discursos; sen dúbida que os hai, aínda que non son “visibles” socialmente como colectivo demandante de emprego. Os que volven fano xubilados ou xa demasiado maiores como para incorporarse ao mundo laboral.

Tampouco se coñece o balance de resultados destes programas, o que xera unha grande incerteza que dá lugar a episodios como o que segue:

“Outro exemplo é que na Estrada hai moitas asociacións de mulleres rurais (algunhas cunha funcionalidade discutible), pero moi activas: hai unha que traballa a agricultura ecolóxica, a artesanía... e, dentro do Leader, hai un

lder que é para actividades deste tipo, e estaban desesperadas porque non tiñan información, atopábanse cun montón de trabas, de portas pechadas... elas tiveron que informarse a nivel particular, asociación por asociación, estiveron a recompilar información e vendo elas mesmas cales eran as súas posibilidades, querían ter unha reunión sería co delegado provincial do medio rural porque elas estaban empeñadas en levar iso adiante, porque crían que ese traballo ten que saír adiante e que tiña que ser rendible economicamente... ninguén sabe moi ben para que serve este tipo de políticas, non se favorece dende ningún punto a información, non sei se pola rede caciquil que funciona e que favorece a quen interesa ou é un pouco de desgana e de despreocupación, que tamén pode ser”.

Como se observa, parece que existe un gran desencontro entre a Administración pública e os cidadáns: cando hai iniciativas estas non son apoiadas e, cando non as hai, tamén é motivo de lamento:

“Non saen proxectos para potenciar os produtos locais e entón tes que darlle a subvención para unha máquina á que xa lle vai moi ben: mellorar a competitividade, crea un ou dous postos de traballo e tes que darlle a subvención... as axudas deberían ser para potenciar e revalorizar o produto local dentro dun ciclo produtivo integral... o que hai, e tal como se leva a cabo, por exemplo un Leader, é case un caixón de xastre: podes meter de todo e logo cousas que poderían entrar dentro do que é a filosofía de Leader non entran. Non hai innovación nas iniciativas, son sempre un pouco o mesmo: no último período de 30 solicitudes, só unha era de elaboración de biomasa forestal; non se aproveitan recursos infrautilizados”.

Nas valoracións dos entrevistados en relación coas políticas europeas destacan dous aspectos, o primeiro fai referencia á inxección de diñeiro para a zona que é valorada positivamente, aínda que a continuación as valoracións arredor do uso deses recursos e a súa incidencia na comarca non teñan o mesmo signo.

Destácase como consecuencias negativas destas políticas:

- Desenvolvemento de actitudes de dependencia (mentalidade subvencionista).
- Reconversión do sector agropecuario que xerou case o total abandono das pequenas explotacións familiares.
- Prima a cantidade e a rendibilidade da produción nun sistema de propiedade e de produción que non pode competir coas grandes extensións.
- Sacrifícase a diversidade da produción pola súa intensidade.
- O agricultor e o gandeiro non percibe valoración social no traballo que realiza.
- Percíbese unha falta de obxectivos claros e medidas eficaces para promover o desenvolvemento rural, así como unha gran distancia e incomunicación entre os colectivos que terían que estar inmersos neste proceso.

10.2.2. As administracións públicas na comarca

Entendemos os aspectos vinculados ás administración públicas na comarca como aquelas actuacións que se derivan das políticas implementadas polos concellos, a Fundación Comarcal⁹¹ e a Xunta de Galicia.

Entre as orientacións e contidos do discurso queremos destacar dous: por un lado, o contido explícito destes e, por outro, os baleiros existentes. Tanto o grao de coñecemento, como a valoración que se realiza sobre as tres institucións que seguen son moi diferentes. O máis notorio, sen dúbida, é a omisión —cando se lle pregunta explicitamente ao respecto— de valoracións sobre as políticas seguidas pola Xunta de Galicia. Esta situación ben podería explicarse polo escaso coñecemento, en xeral, dos organigramas das institucións públicas, así como das súas funcións e competencias.

a) A Fundación Comarcal

Esta institución é relativamente recente e esta circunstancia, entre outras, está na base do descoñecemento e, nalgúns casos, pode que ata do receo que manifestan os informantes sobre ela; aínda que tendo en conta que estes pertencen a colectivos moi relacionados coa vida social da comarca, esta razón, con ser real, parece que non é suficiente. Poderíase deducir dos discursos mesmo certa suspicacia e dúbida ante esta nova institución, circunstancia que moi probablemente teña que ver co proceso de como se levou e se está a levar a cabo o proceso de comarcalización.

Problemas de comunicación:

“A función da Fundación Comarcal non a temos nada clara e hai algo que falla na comunicación entre a sociedade e esa institución”.

Falta de coñecemento relacionado co seu estatuto e a súa función:

“A Fundación Comarcal é un mero ente, esta aí. Se lle preguntas á metade dos cidadáns non saben nin que existe, quere dicir que a incidencia sobre a poboación é moi pequena; nós sabemos que existe porque formamos parte da fundación e algunha vez facemos algo en colaboración, no tema turístico é no que máis destaca. Esta fundación podería ser un elemento de dinamización, pero habería que darlle unhas funcións, que hoxe por hoxe non ten. É un ente que está aí, pero non ten función ningunha”.

Ignorar a realidade histórica e a ausencia de novas bases metodolóxicas e procedementais, sobre todo participativas, no proceso da necesaria reorganización funcional destas institucións. A misión e o espírito co que naceron deixáronse a un lado: a xente percibe que, en lugar de maximizarse a eficiencia dos escasos recursos e servizos, se incorporou un chanzo máis na escaleira da burocratización. O procedemento non é operativo e a xente afástase desta institución. Un informante formulábao nos seguintes termos:

⁹¹ Esta fundación pertence ao deseño do proxecto de comarcalización de Galicia. Esta fundación ten un padroado que está integrado polos concellos que se mancomunan baixo unha mesma denominación comarcal e por colectivos sociais.

“O problema da Fundación Comarcal fixouse... había un proxecto de comarcalización real administrativo que funcionaría con entidade xurídica propia para refacer o mapa territorial de Galicia, esquecer as provincias, xa que son estruturas dun réxime centralista, importado de Francia, que para nada ten que ver coa distribución do hábitat territorial do país e que creo que debería de pasar pola potenciación tanto das parroquias, coma entidades administrativas e as comarcas... E logo posteriormente, as comarcas, que en principio parecían intentar ser unha regulación administrativa, pero acabaron sendo unhas figuras que non se sabe ben para o que valen. Mesmo ás veces parece que están superpostas aos grupos de acción local dentro dos programas europeos (Leader, Proder...) e que moitas veces serven de escaparate, de mostraxe... sen unha funcionalidade específica... Nestes momentos, estamos a estudar que función lles imos dar ás fundacións comarcais. Non ás comarcas, porque como ente administrativo non existen. Se non ver que papel van xogar as fundacións comarcais, sobre todo no deseño que queren constituír que busca que en cada comarca haxa unha Axencia de Desenvolvemento Rural. Nós queremos utilizar toda esa infraestrutura de medios materiais e humanos para que sirvan de dinamizadores do medio rural”.

En xeral, a valoración desta institución circula entre un maioritario escepticismo e unha abertura moi pequena para a esperanza que non pasa, en moitos casos, dun intento, un xesto, contra unha adversidade e, ante as adversidades nestas sociedades, dáse o repregamento, non a acción, ou o lamento.

“Son moi escéptico respecto das fundacións comarcais, porque neste momento carecen de funcionalidade máis alá de organismos de representación institucional ou semiinstitucional, pode servir de apoio a certas iniciativas, pero un apoio bastante testemuñal. E os obxectivos non están moi claros. O seu traballo é puramente descritivo e non se dan alternativas e, se se daban, son moi vagas, sen uns obxectivos nin prazos claros para cumprilos”.

Cambiar esta tendencia resulta moi complicado, implementar novos procedementos é visto como algo afastado. Verdadeiramente, estes discursos entretecen un círculo vicioso cuxo diámetro é sempre a distancia entre a cidadanía e a clase política.

b) Os concellos

En canto a esta entidade da Administración local, a principal queixa é que non acomete con suficiente axilidade a habilitación de espazos, sobre todo de solo industrial, como reclamo para que as industrias se asenten na zona. Os concellos cada vez vense menos capacitados, tanto para ofrecer os servizos, coma para abordar todos os temas que demandan os cidadáns. Tampouco en materia de desenvolvemento local parece que aposten demasiado.

“Eu penso que os concellos temos demasiadas competencias, o que non queren as demais administracións dánnolo a nós, o problema é que nolas dan, pero dánnolas sen fondos. Nós máis que competencias precisamos

fondos, cada vez os servizos custan máis e os fondos non van aumentando na mesma proporción e entón o orzamento vaise reducindo e dándolles menos prestacións aos cidadáns; só queda subir os impostos, pero se por outro lado tes menos poboación pois... non hai saída, ou pechar o quiosco; ao mellor, a solución pasaba porque houbera unhas directrices no eido nacional e os concellos de determinada dimensión tivesen que fusionarse, mancomunarse e prestar os servizos conxuntamente”.

A súa propia lóxica de funcionamento non permite convertelos en elementos de dinamización socioeconómica; son demasiados lastres, o que lle resta posibilidades a unha Administración que, por estar próxima aos cidadáns, estaría en posición de posibilitar a devandita dinamización.

“Os concellos non se implican demasiado en materia de desenvolvemento e creación de riqueza —pola miña experiencia de dez anos no concello da Estrada—. Moitas veces, os concellos non son máis que maquinarias burocráticas onde, por un lado, entran impostos e, por outro, saen gastos e, polo tanto, non se preocupan por crear riqueza, atraer investimentos ou, no plano rural, de ter un plano estratéxico para ver como isto se pode desenvolver. A posta en valor dos recursos gandeiros e forestais ten importancia e iso hai que potencialo dalgunha forma”.

Outros interlocutores consideran esta institución (xunto coa Deputación Provincial) como un órgano totalmente alleo á realidade histórica e de funcionamento das xentes e á natureza dos recursos da zona. Criticase a falta de servizos municipais e a excesiva dependencia que teñen estas entidades da Deputación Provincial e da Xunta de Galicia, pero compréndese pola escasa entidade e os recursos, sobre todo de Cerdedo e Forcarei.

“É que os concellos son organismos novos, a pesar de que se asumen coma se fosen de sempre, que se impuxeron entre esas dúas formas de organización social que era a parroquia e as comarcas (que son formas naturais de agrupamento de territorio.) Aí o Concello provocou unha disfuncionalidade e, por enriba, as provincias unha nova disfuncionalidade. Penso que parte do problema de subdesenvolvemento das nosas zonas rurais como a nosa é precisamente debido a esa superposición de diferentes entidades; por un lado, algunhas que son estrañas, que non respondían á dinámica poboacional e socioeconómica de Galicia”.

c) A Xunta de Galicia

A esta Administración achácaselle que durante os últimos 16 anos abandonase o agro das súas prioridades políticas, máis centradas estas en medidas de tipo asistencial. Isto provocou, entre outras cousas, o abandono do campo por falta de expectativas e polo risco que supoñen as actividades agrarias, cando non hai unha política de apoio decidido nesta materia. As continxencias propias de actividades das que non se teñen todas as variables da produción controladas (climatoloxía, prezos...) requiren, segundo os interlocutores, medidas de apoio que minimicen ese risco que, ata a data, non se deron.

En relación co ámbito industrial, as valoracións non son moi diferentes, xa que consideran que a Xunta de Galicia non elaborou estratexias de desenvolvemento empresarial e industrial suficientemente importantes como para poder forzar os concellos a crear solo industrial.

"Esta situación fixo aflorar terreos alegais por toda a xeografía rural con pequenas industrias e talleres que, chegado o momento, haberá que legalizar, pero que non é o modelo industrial que queremos".

Hai que destacar a omisión voluntaria a pronunciarse sobre políticas particulares da Xunta e non sobre as políticas e programas europeos (aínda que poucos interlocutores dicían coñecer). A proximidade da Administración autonómica e o papel do entrevistado na vida colectiva promove unha sorte de abstención no pronunciamento en relación con este tema. Os medos a pronunciarse e a emitir opinións neste sentido non son só patrimonio dos aldeáns, senón unha práctica común tamén polos que desenvolven labores públicos. A arqueoloxía dos medos non desterrados segue deixando a súa pegada nesta comunidade.

10.3. As carencias, debilidades e ameazas

Este apartado é, sen dúbida, o ámbito dos discursos máis denso e extenso. Iremos, pois, por partes, para máis tarde pasar a sintetizar a percepción xeral dos entrevistados.

Como introdución, hai que recordar as realidades dispares entre o que sería o concello da Estrada e os outros dous concellos: Forcarei e Cerdedo. En xeral, todos os indicadores en canto á actividade económica son maiores no primeiro e, en canto aos índices de subdesenvolvemento, son maiores nos segundos. Esta diferenza non fixo máis que se agrandar nos últimos tempos, aínda que quizais a variable máis importante ten que ver co grao de proximidade co núcleo urbano: a máis distancia con este núcleo, maiores son os problemas cos que se enfrontan estas poboacións. Ademais, dáse a circunstancia paradoxal de que, a pesar do pouco tempo transcorrido dende que iniciou a súa actividade, a Fundación Comarcal de Tabeirós-Terra de Montes —1995, aproximadamente—, as distancias (non só nun sentido espacial) entre o concello da Estrada e Forcarei-Cerdedo non fixeron máis que aumentar.

"A Estrada está a cinco minutos de Forcarei en coche e as diferenzas son un mundo á hora da verdade. A relación que había antes, hai 50 anos, con Forcarei era maior que hoxe. Non hai comunicación entre Cerdedo, Forcarei coa Estrada, non hai vínculos, polo tanto non hai identidade comarcal. O problema está en que a xente que vive na vila ten menos problemas, pero unha persoa que viva no rural ten que vir á Estrada forzosamente para todo; mesmo os nenos a 15 km da vila veñen xogar ao parque da Estrada, incluso pola semana; iso é increíble, por que, pois porque a escola unitaria que había desapareceu e, se non queda o vínculo da escola, pois acabouse".

Esta fractura identitaria xera cadros permanentes de diferenzas e agravios comparativos entre concellos que fai aumentar o receo e non chegan a callar procedementos de xestión máis colaborativos.

10.3.1. Situación dos sectores económicos

Nestes momentos a industria do moble é o motor económico da comarca, que é tanto como dicir que A Estrada é ese motor; non obstante, este sector ten seriamente limitada a súa expansión e modernización pola escaseza de solo industrial e pola necesaria —e aínda non realizada— adaptación cara á crecente internacionalización dos mercados.

“A nivel público si que debería de haber un organismo que lle axudase á xente neste tipo de actividades (moble) porque á hora de iniciar unha empresa atopa un numerosísimas trabas”.

Con respecto a este sector produtivo, algún dos entrevistados, profundos coñecedores do tema, incide dun xeito dramático na inadecuación entre oferta e demanda laboral no sector do moble, en particular, e noutros sectores vinculados aos oficios, de forma xeral:

“Cada vez vese menos xente nova que estea preparada en oficios (carpintaría, albanelaría, fontanaría, electricidade...) e hai unha demanda moi grande destas profesións. Como empresarios, vémonos na dificultade de cubrir eses postos de traballo e hai moitas dificultades para atopar profesionais novos”.

Os problemas non rematan aí. En canto á forma tomada polo tecido empresarial, existe un déficit importantísimo de formación dos emprendedores, debido á escasa formación —non de coñecementos sobre o oficio— en materia de xestión e proxección de empresa.

“Aquí o problema cultural-económico é que o empresario sae dunha zona de pouca preparación, os empresarios da zona non veñen dunha escola empresarial, non hai cultura empresarial, senón que son obreiros que se fixeron a si mesmos e, precisamente, por iso os riscos empresariais están moi condicionados pola propia empresa... os empresarios arriscan pouco, porque dalgún xeito tampouco senten a necesidade de arriscar moito máis; non notan especialmente as crises e retráense, é unha reacción provocada pola falta formación ou da nosa forma de ser, de non buscar riscos. Hai moitas empresas, pero de dimensións pequenas, polo que cada un defende moito o seu, e como o sector do moble é un sector moi concreto onde a competencia coas grandes industrias do moble ten que chegar de grandes empresas, pois realmente non se compite aí”.

A situación do rural, tanto na súa dimensión social coma económica, é o outro gran problema percibido polos interlocutores: a falta de expectativas laborais do ámbito (vinculadas en moitas ocasións a episodios de inadecuacións laborais), conxugado co déficit de políticas de apoio e de proxección deste

ámbito territorial, xeran unha situación bastante lamentada por moitos. O desmantelamento do sector agrogandeiro e forestal provoca hilaridade e non existe nos discursos rastro ningún de valoracións positivas cara á Administración pública: a percepción é de abandono total.

“Necesitamos connosco técnicos, economistas e enxeñeiros agrónomos traballando cóbado con cóbado connosco, e non só de oito a tres da tarde. Habería que suprimir a enorme burocracia que nos separa de poder actuar rápida e eficazmente”.

O outro sector no que se investiron boa parte dos fondos europeos recibidos a través de programas europeos é o da hostalaría con marca de turismo rural. Moitos dos interlocutores consideran que a oferta neste sector non está axeitadamente estruturada e que se carece de produtos turísticos integrados e de calidade. Ao mesmo tempo, é notoria a falta de formación hostaleira da xente que leva estes establecementos e a escasa dimensión empresarial destes. É moi habitual que as casas de turismo rural que existen non sexan a única fonte de ingresos dos seus propietarios, o cal orixina un particular funcionamento destes locais. En moitos casos, o feito de non depender da conta de resultados do negocio orixina modelos de xestión un tanto disfuncional. Por exemplo, algúns abren escasos períodos ao ano, outros resérvanse dereitos de admisión, a formación en hostalaría adoita ser nula...

“Subvencionáronse casas de turismo rural a montóns e logo están baleiras boa parte do ano e non pasa nada porque como non vives diso, pois... non hai formación de explotación en turismo rural, non existe o empresario de turismo rural, son outras cousas”.

Outros déficits teñen que ver coa escasa relación que manteñen estes establecementos co seu ámbito, o que provoca, entre outras cousas, unha escaseza de actividades ligadas ás potencialidades do medio natural. Esta circunstancia xera estrangulamento das potencialidades que estaban na base deste tipo de establecementos: dinamizar o ámbito natural e social.

“Por exemplo, todas as casas de turismo rural da comarca recibiron subvencións; non obstante, hai un río a 100 metros e non podes pescar nel porque non ten couto. A casa rural non é para que veña aquí un señorito de Madrid durmir dous días, que está moi ben, pero tamén xa que está aquí hai que darlle a oportunidade de aproveitar o río que ten ao lado e a casa de turismo rural ofrécelle a posibilidade de pescar. Pois non hai ningunha soa que ofrezca isto, nin as que están pegadas ao río”.

En canto ao desenvolvemento agrogandeiro, a existencia do minifundismo e a carestía das terras (sobre todo, as máis próximas ao núcleo da Estrada), nunha comarca onde aínda non puido executarse, na súa totalidade, a concentración parcelaria, dificulta extraordinariamente a recuperación deste sector.

“Debido á proximidade ao núcleo urbano da Estrada, os terreos eran moi caros, non había posibilidade de alugar terras, entón non lle vimos a saída á explotación para ter máis de 30 vacas. Aproveitouse entón a conxuntura

da caída do prezo do leite, polos problemas en Europa. Ao mes seguinte, comecei a desfacerme das vacas e da corte”.

A tónica dominante, sobre todo despois das dificultades de adaptación impostas pola PAC, é de abandono xeneralizado, xa non só das explotacións agrogandeiras, senón do propio lugar (máis intenso este abandono por parte da xente nova e de mediana idade).

“Aquí moita xente emigrou ou foise para as cidades próximas a buscar traballo. A pirámide poboacional está completamente invertida. As explotacións agrícolas están pechadas, quedan cinco (en Cerdedo), en Forcarei hai algunha máis”.

10.3.2. Situación das infraestruturas e equipamentos

En canto ás infraestruturas, existe a percepción dun déficit permanente. Unha carencia moi grave observada é a falta de conexión coa autoestrada A-9, que fai moi difícil comunicar A Estrada coas cidades e vilas de Galicia. A comunicación con Forcarei e Cerdedo faise a través dunha estrada manifestamente mellorable. Aínda que se reconece que a situación mellorou con respecto a épocas anteriores, a percepción xeral é que as infraestruturas viarias son o ABC do desenvolvemento, a fonte primeira dun caudal de inesgotables posibilidades. En Galicia, consumíronse moitos recursos dos fondos europeos en construción de redes viarias (estradas, fundamentalmente) e a Administración pública realizou un grande esforzo de xestión; non obstante, polo que nos atopamos nesta comarca, parece que o impacto esperado é bastante débil.

A habitabilidade das vivendas rurais, en xeral, é moi deficiente. Esta situación foi provocada polo abandono deste patrimonio e pola permanencia nelas de persoas maiores que, en moitos casos, parecen non ser conscientes desa circunstancia ou, cando menos, non toman partido por unha mellora das súas casas. Esta situación convive con outros trazos propios de sociedades subdesenvolvidas: é moi posible observar vivendas sen servizos de primeira necesidade, pero cun BMV —que os avós lle compraron ao neto— aparcado diante da vivenda en cuestión (como así o comentaba un interlocutor).

“A situación de habitabilidade das vivendas rurais é moi deficitaria. En moitas, parece imposible pensar que estamos no século XXI, son auténticas infravivendas, mesmo casas sen cuarto de baño... e, en moitos casos, non é por falta de diñeiro, é unha mentalidade”.

Outros problemas teñen que ver co deficiente servizo eléctrico (é moi común que cando as muxidoiras funcionan caia a tensión eléctrica) e coa obsolescencia da rede de telefonía.

Respecto dos servizos e equipamentos colectivos, a dispersión da poboación e a escaseza de veciños nos pequenos e numerosos núcleos de poboación é un factor de primeira orde á hora de valorar a situación de desatención que vive o ámbito rural. É moi difícil nese contexto atender todas as necesidades

da xente cando os recursos municipais van a menos (menos poboación, menos actividade económica, menos ingresos nas arcas municipais...).

"A dispersión da poboación é un obstáculo para o desenvolvemento dos núcleos rurais á hora de ofrecer servizos, é extremadamente caro darlle servizos a unha poboación diseminada deste xeito".

Así, recursos escasos atópanse ademais inmersos nunha ineficiencia dificilmente explicable dende o punto de vista lóxico. Como exemplo que ilustra o dito, achégase o seguinte caso: o concello da Estrada está inmerso nun programa de introdución de novas tecnoloxías no ámbito rural chamado Cidades dixitais. O devandito programa intenta levar internet, e as súas posibilidades, a diversos lugares deste concello, tamén do medio rural, a través do que se chaman, os rural-centros. Dáse a circunstancia de que no rural é moi difícil a conexión a internet, simplemente porque o sistema de telefonía existente (sistema TRAC) non o permite; por outra parte, os potenciais usuarios desta iniciativa non están no rural (mozos, nenos...), co cal a perversión da iniciativa é elevada, tal como contaba un entrevistado.

"En canto ao proxecto A Estrada Dixital está a caer nunha improvisación total. Non podemos ter conexión a internet porque temos o sistema de telefonía TRAC que non o permite. ¿Por que non priorizar as melloras no sistema para que eu na miña aldea poida acceder a internet e logo xa poderemos falar doutras cousas? Os rural-centros chegaron chovidos do ceo, sen máis nin máis, e é que non teñen usuarios. Logo quen os abre, a que hora, que días... Dá vergoña contar determinadas cousas... e logo necesidades perentorias de habitabilidade de locais están sen cubrir, en fin, traen ordenadores sen saber para que, en fin unha trapallada⁹²".

En contraposición, as dotacións xa existentes están infrautilizadas, cando non inutilizadas, en ocasións polos motivos máis peregrinos.

"Moitas veces as infraestruturas que hai e que se poden destinar a usos comunitarios están infrautilizadas, ás veces por un celo excesivo ou impropio (pon o exemplo de Preescolar na casa) de quen a administra e ás veces non fai falta construír novos edificios".

10.3.3. As pautas demográficas

En relación co aspecto demográfico e o seu impacto na economía e sociedade da comarca, a apreciación máis xeral dos discursos dos entrevistados remítenos a unha situación demográfica regresiva cunha clara tendencia cara á despoboación, circunstancia especialmente acusada nos concellos de Cerdedo e Forcarei. Nas zonas montañosas, as condicións edafoclimáticas e a atomización das explotacións agrarias constitúen serios obstáculos para lograr

⁹² Expresión coloquial galega que fai alusión ao carácter que ten algo (cousa ou situación) cando é unha mestura de cousas sen sentido nin finalidade claras.

un desenvolvemento agrario homoxéneo no eido comarcal, coa conseguinte despoboación da zona.

“A regresión demográfica é un problema moi grave e a existencia de moita máis xente pasiva que activa —pensionistas— e isto economicamente é insostible”.

Como vimos, o saldo migratorio ofrece un balance negativo para a comarca: está netamente inclinada cara á saída dos fluxos poboacionais das zonas do rural do interior de Galicia. Pero existe outro fluxo, lento pero constante, o dos emigrantes retornados que contribúe, en certo xeito, a minimizar a intensidade do proceso despoboacional. Non cabe dúbida de que o máis visible da historia da emigración son os episodios ligados ao éxito. Pouco ou nada se sabe dos fracasos e fracasados da emigración que, non obstante, existen vivindo unha situación “desterrada” (non son de fóra, pero tampouco teñen demasiados lazos co lugar); dende os servizos sociais existe un baleiro moi grande na atención a este colectivo social.

“Outro colectivo marxinal é o emigrante retornado, fracasado ou con poucos ou ningún recurso... Nos servizos sociais hai moitas lagoas...”.

10.3.4. Valores culturais e asociacionismo

A falta de sentido comunitario (ou a persistencia dun individualismo extremo) provocada, como factor principal, polo cambio na reestruturación das formas de produción do campo (con anterioridade a isto, si que existían actividades de apoio mutuo), fai que sexa moi difícil introducir modelos cooperativos que puidesen mellorar a eficiencia dos sempre escasos recursos. A cooperativización podería ser unha estratexia moi interesante para os máis novos, os maiores son case causa perdida neste sentido. Pero, sen dúbida, isto non se pode lograr sen unha formación previa e sen unha aposta política clara e que os cidadáns poidan entender.

Os discursos están preñados dun pragmatismo, case visceral, cando se ten que decidir sobre que facer e a onde ir, á hora de buscar o sustento. É difícil que se asuman riscos gratuítos en relación con este tema; non obstante, os mesmos entrevistados observan que se a Administración pública desenvolvese medidas de apoio e promoción do medio rural, sen dúbida a situación sería un tanto diferente.

A velocidade dos cambios e a entidade destes, nun espazo curto de tempo, sumiu o mundo rural nunha encrucillada á cal se lle ve moi difícil saída. Dado que a xente non ve sinais claros por onde se orientar neste medio, a opción e o imaxinario social que acolle a cidade funciona baixo o lema “onde hai xente hai vida... na cidade hai de todo e moito”.

“Esta habendo unha ruptura tan acelerada entre o tipo de desenvolvemento económico e o modo de vida tradicional aquí, rural, que se produce un desarraigamento moi grande de persoas; cada vez menos persoas viven da

explotación agraria ou gandeira, que foi o modo de vida de moitísima xente ata hai moi pouco; entón iso provoca un conflito cultural, no sentido amplo da palabra, de abandono de todo (os montes están totalmente abandonados), mesmo en aldeas onde hai unha explotación agraria esta está de costas ao monte, sen o seu aproveitamento. Consecuencias: incendios forestais... cada vez o monte invade máis terras que estaban aproveitadas para o cultivo...".

Esta percepción baseada nas leis da probabilidade non deixa de ser, cando menos, curiosa, nun mundo que se di que funciona buscando a maximización do investimento: nas nosas sociedades aínda máis significa mellor, aínda que esta analoxía resulte ter un custo, a nivel de eficiencia, moi elevado. Significa que para poder dispoñer dunha porción de traballo, de relacións... é necesario investir unha gran cantidade de insumos que ten un elevado custo persoal e social e, neste caso, tamén ambiental.

Nestas poboacións existe o que se podería chamar unha brecha formacional moi grande entre os que estiveron intensamente escolarizados e os que non, entre os que manexan información e os que non. Esta situación provoca un ámbito informacional descontinuo que non permite aproveitar as potencialidades da sociedade rede⁹³ informacional, ligada ao uso que se lle dá á información no manexo das percepcións que orientan os discursos. Por exemplo, nesta comarca conviven perfís empresariais equidistantes, uns realmente implicados tanto nas tarefas produtivas, coma na dimensión social e espacial do traballo realizado, con outros que simplemente se empregan nun labor cego de traballo, sen ver nunca a transcendencia do labor, a non ser a económica.

Constitúe case un tópico a percepción do escaso nivel cultural do campesiño en xeral e do galego en particular; pois ben, esta mesma percepción aínda se mantén dende as institucións e é utilizada como argumento para xustificar o subdesenvolvemento das comunidades agrícolas e como factor clave na imposibilidade de saír da actual situación.

"O nivel cultural do campesiñado galego é moi baixo. Mesmo os habitantes da vila perciben os aldeáns como, senón inferiores, si como aldeáns con toda a acepción negativa que ten este termo. Mentres non rompa ese concepto, seguiremos mal".

Un colectivo onde se nutre este escaso nivel cultural é nas mulleres maiores de corenta anos, sobre todo nos concellos de Forcarei e Cerdedo.

"Hai unha carencia grave de formación nas mulleres destes dous concellos".

Outra circunstancia apreciada polos interlocutores é o escaso nivel de formación e de perspectivas da clase política e, máis en concreto, dos que están en postos de responsabilidade a nivel local. En palabras dun entrevistado.

"Falta de visión dos políticos, sobre todo dos concellos".

93 Manuel Castells (1996): *La era de la información. La sociedad red*, Vol. 1, Madrid, Alianza Editorial.

A longa falta de práctica democrática durante os anos da ditadura e os procedementos ligados aos modos de produción tradicionais instaláron nas sociedades rurais certos hábitos que aínda, a pesar de levar case 30 anos de democracia, non foron desterrados. Hábitos que, por outra parte, cada vez resultan menos funcionais ao sistema, dada a complexidade das nosas sociedades e a natureza e a velocidade dos cambios acaecidos (e en curso.) O devandito proceso require, segundo os estudosos no tema, de implicación social e madureza democrática, se non se queren crear condicións altamente desestruturantes a todos os niveis. Un entrevistado maniféstao como segue:

“Estamos acostumados a que todo o arranxe o intermediario, o cacique neste caso; hai falta de costume de ter ideas propias, cando hai que tomar unha decisión todo o mundo se inhibe dicindo que non sabe e que o fagan os demais; temos un déficit de participación. Pero isto non é inamovible. Para min un problema moi importante nas aldeas é a falta de hábitos na xente a tomar decisións e a participar. Pero eu digoche que, se dás pistas de como se pode facer iso, pode cambiar”.

Tendo todo isto en conta, non é unha novidade constatar o escaso número de asociacións e o aínda menor índice de participación nelas, é un fenómeno xeral hoxe na nosa comunidade autónoma. Nesta comarca as dificultades para organizarse colectivamente son maiores que no medio urbano, aínda que a necesidade parece mesmo maior. Dificultades de toda orde (idade, situación habitacional, repregamento cara ao ámbito puramente doméstico da experiencia persoal, a falta de habilidades sociais relacionadas con este particular, a delegación da responsabilidade social das cuestións públicas aos políticos...) están na base de tal situación.

“A xente non ten moi claro que é unha asociación... e a xente busca que lle digan o que teñen que facer, buscan unha tutela, un paternalismo...”.

Non obstante, apréciase como, co apoio necesario, a xente —sobre todo con especiais dificultades— se integra nesta fórmula que permite cubrir, sobre todo, as necesidades de relación e comunicación, e de comunidade. Aínda son escasos os discursos que valoren as estratexias colectivas como elemento relevante de dinamización social e económica.

“Unha das carencias é a falta de asociacións e grupos informais de cidadáns, salvo o tema das asociacións das mulleres rurais, que é un dato un pouco raro; polo demais, non vexo actividade en grupos asociativos”.

É destacable a forza dalgunhas asociacións para traballar neste duro medio e a proliferación dalgunhas delas (de mulleres, fundamentalmente) que, a pesar de todas as trabas, circunstancias de nacemento e forma de funcionar de cada unha, conseguen callar, manterse e crear unha rede de relacións que motivan, cando menos, o encontro e a xeración dun espazo para a convivencia, que a actual situación (sobre todo, como efecto dos cambios nos modos de produción) limita.

Existen, non obstante, lagoas moi importantes que limitan a potencialidade do desenvolvemento e a extensión do movemento asociativo (como práctica madura de cidadanía), como é a falta de apoio institucional e as severas limitacións na forma de xestionar, tradicionalmente, os colectivos cívicos.

"As asociacións cívicas carecen de recursos e dotacións, teñen que vivir a base de subvencións e iso non dá para nada. Están moi burocratizadas, é desmotivante. Tampouco hai moita práctica e tradición de traballar no mundo asociativo; espéranse resultados inmediatos e, ao non os haber, créanse fracturas e unha dinámica corrosiva; existen moitas dificultades para poñer a xente de acordo e buscar obxectivos comúns. Ten que partir a necesidade de abaixo a arriba e ser a xente a primeira convencida de que actuar unidos é máis produtivo".

A falta de procedementos participativos orixina que as cousas sigan facéndose dende arriba, coa conseguinte desafección da xente pola cousa pública, do que se deriva unha delegación de responsabilidades colectivas e de control por parte de cidadáns.

10.3.5. A situación da muller

As mulleres novas e de mediana idade están ausentes do mundo rural. As que quedan son viúvas ou solteiras, a cargo dos maiores, da vaca e do anaco de terra da familia. As barreiras destas mulleres no ámbito rural teñen que ver coa súa escasa instrución, a súa dependencia económica e unha cultura baseada na distribución dos traballos definidos en relación co sexo e o seu rol consecuente. Estas circunstancias orixinan serias dificultades para o desenvolvemento persoal e a independencia dun ámbito familiar que as acolle, pero que tamén as encadea. Moitas están a cargo da explotación familiar, os fillos e as persoas maiores, mentres os seus maridos están na emigración.

"A muller segue tendo o peso da casa, unha vez que os nenos se fan maiores chega a hora de atender os vellos. Aquí hai unha fractura moi grande no que é a corresponsabilidade coa parella ou cos homes en xeral".

A sobrecarga de traballo e de responsabilidades non deixa lugar para o tempo persoal; neste contexto, elas mesmas elaboran o seu discurso e danlle unha gran relevancia ao seu esforzo e sacrificio como baluartes de dignidade e de moral. Ese esforzo non é visto como un medio para a consecución dun fin de maiores cotas de autonomía, formación ou realización persoal. Hai unha resignación nese sentido. Non obstante, non son alleas á existencia doutro mundo, doutras realidades, onde as mulleres poden ter acceso a orientar a vida de xeito máis autónomo.

O conxunto destas circunstancias e as súas consecuencias persoais poden ser o fondo onde se aloxe parte da raíz do problema do alcoholismo e da soidade —cos seus episodios de depresión— que se dá neste colectivo social na comarca. Sobre este tema fálase pouco, sempre por riba e baixando a voz.

O estigma social que acompaña estas mulleres e o tino con que se protexe o ámbito doméstico fai moi difícil a intervención sociocomunitaria. Sen dúbida, é un problema grave que, noutro contexto, tería visos de certa alarma social. Aquí as mulleres aínda seguen calando porque se consideran pobres, incultas e veellas.

“Existen os problemas de alcoholismo feminino e os malos tratos. Pero isto tápase moito, mesmo as mesmas mulleres e disto chega noticia antes á Garda Civil que aos servizos sociais. Pero aquí aínda que queiras actuar na rehabilitación, por exemplo do alcoholismo, sempre faltan os recursos”.

Non obstante, hai mulleres de mediana idade, moi loitadoras, que lle botan peito ao asunto e tratan de buscar o seu propio espazo e autonomía. Un dos movementos que realizan é visitar os servizos sociais en busca de asesoramento; as mulleres son as que máis utilizan os servizos sociais e isto indícanos dúas cousas: as mulleres buscan información (aínda hai un lugar para a esperanza) e as mulleres non teñen autonomía e buscan axuda en asistencia social.

“As mulleres son as que máis utilizan os servizos sociais e moitas veces ocúltanlle isto ao seu marido...”.

Por outra banda, os servizos sociais de Cerdedo e Forcarei teñen severas limitacións de recursos, cando é nestes concellos onde estas problemáticas das mulleres son máis acusadas.

“Aínda que se queira facer algo, non temos entidade poboacional como para poder pedir e que se nos concedan servizos”.

A esta circunstancia hai que lle sumar o cambio nos protocolos de atención ao usuario, que reduciron o tempo de asistencia e contacto persoal con estes, dado o maior volume e complexidade dos procedementos administrativos.

“Hai dez anos eu atendía moitísimo máis a xente, hoxe supéranme os papeis... depende moito das ordes e do tipo de axudas que saian, estamos pilladas por iso...”.

Dun tempo a esta parte, floreceron moitas asociacións de mulleres que tiveron, en xeral, grande éxito⁹⁴. A través desta fórmula, as mulleres crearon un espazo para o encontro que provocou a ruptura da rixidez cotiá das actividades domésticas e levou consigo un novo tipo de relación entre elas. Non obstante, non deixan de existir voces discrepantes, non coa forma da iniciativa, senón co fondo, tal e como manifesta un entrevistado:

“Non todas as actividades que levan a etiqueta de culturais son interesantes para nós, a pesar que se diga que as actividades supostamente culturais ligadas coa cociña axuden a aumentar a autoestima das mulleres, eu non o creo...”.

⁹⁴ Soamente no termo municipal da Estrada existen arredor dunha vintena de asociacións deste tipo.

10.3.6. A situación doutros grupos sociodemográficos

A problemática asociada ao envellecemento da poboación e o seu illamento é unha referencia constante nos discursos dos interlocutores. O seu elevado número, as deficiencias sanitarias e habitacionais existentes (a maioría viven sós), a perda das súas actividades tradicionais —por saúde ou por impedimento legal (xa non poden ter nin a vaca de compañía)—, a falta de asistencia a estas persoas (ben por carencia de centros de atención á terceira idade ou por falta de medidas de axuda familiar), dan lugar a cadros de abandono e soidade impresionantes. Ademais, agora o medo entrou nas súas vidas, viven coa chave posta e a desconfianza instalada na súa vida cotiá.

Outro colectivo, en bastantes casos ligado ao das persoas maiores, son os minusválidos, sobre todo psíquicos, que habitan neste espazo. Pero a preocupación fundamental pasa por observar a cantidade de persoas relativamente novas que entran dentro desta categoría. A familia é a que carga con esta situación, nunha inmensa maioría dos casos. A falta de servizos asistenciais está dando paso ao abandono absoluto destas persoas, ao quedar soas nas aldeas ou a cargo da familia que non sabe que facer con eles. O tabú arredor deste tema é moi grande, circunstancia que xera un círculo vicioso que imposibilita a solución a este grave problema. Como exemplo, tomemos o seguinte rexistro:

“Nesta comarca hai un elevado número de incapacitados psíquicos e nunca se deu opción a que se fixesen cousas en común (a nivel de concellos) arredor deste tema. Agora cada un ten o seu propio taller... porque se os tes xuntos, ¿como desprazas a xente? Hai un baleiro tremendo na asistencia destas persoas a nivel de toda a comunidade autónoma que é unha urxencia social”.

Os trazos máis sobresaíntes dos discursos en relación coa infancia teñen que ver sobre todo co illamento dos núcleos rurais e a falta de servizos nestes. Estas circunstancias dan lugar a que os nenos teñan unha relación moi distante co mundo urbano e que se orixinen prácticas como as de levar o neno ao parque á Estrada, situada a 15 ou 20 km da aldea, por exemplo.

A mesma dispersión da poboación xera illas de comunicación para os mozos, que só poden superar no centro urbano as fins de semana. Nos discursos apréciase esta circunstancia como un dos factores do escaso nivel de asociacionismo xuvenil.

“Un dos problemas que teñen os mozos é a dispersión e os poucos que son, non teñen problema para desprazarse, pero cando teñen menos de 18 anos —e a avoa aínda non lle comprou o coche—, á hora de asistir a actividades, a cousa cambia. Logo é que non teñen iniciativa de asociacionismo”.

Como resumo, existe unha percepción bastante xeneralizada, moitas veces non explícita, de que algo de fondo cambiou e de que ese cambio foi asimilado dun xeito agónico, o que dá lugar a un escenario con poucos horizontes, enchido de lugares comúns en canto á forma de saír do atranco.

A circunstancia de fondo é que moita xente do rural xa non vive do seu medio, do seu ámbito; os cambios foron tan rotundos que é como se se vivise unha especie de resaca, de desorientación. Por outro lado, a falta de apoio institucional, o *laissez faire* aplicado polo anterior goberno introduciu, aínda máis, elementos de incerteza ás, xa de por si, danadas estruturas socioeconómicas do medio rural.

“Aquí houbo un salto no baleiro dunha sociedade medieval —hai corenta anos— a unha sociedade que non transformou iso, senón que escapou diso e isto influíu non soamente a industrialización e a chegada do mundo urbano, tamén a circunstancia de ser periferia da periferia”.

Unha gran maioría de entrevistados coincide en destacar a falta de solo industrial como un problema endémico e un dos principais lastres para o desenvolvemento económico da zona. Arredor deste discurso existen formulacións argumentadas e outras que parecen máis o reflexo do discurso dominante, en canto aos parámetros de crecemento e progreso se refire. Aínda todo o que teña que ver co binomio industria-estradas, en si mesmo, e dun xeito un tanto acrítico, segue parecendo unha fórmula asegurada para o progreso económico e social. Aínda que tamén hai quen mantén moitas reservas respecto a esta idea.

Falta, segundo algúns informantes, unha axeitada organización do territorio. Esta circunstancia está a ser, hoxe por hoxe, estudada polo novo Goberno da Xunta, pero prevese moi difícil a súa abordaxe e moito máis complicado aínda calquera posible cambio.

Aínda non se distingue, nas novas formulacións do actual Goberno autónomo, a separación entre as capacidades endóxeas do campo e as necesidades da industria; con necesidades e modelos de xestión diferentes: o paradigma dos *catch all party*⁹⁵ non se axusta aos novos requirimentos do que debe ser un modelo de desenvolvemento sustentable.

En canto aos programas de formación e emprego para parados, dende as mesmas institucións asúmese a escasa eficacia destes, dado que a demanda destes e a oferta está suxeita a unha rixidez elevada, produto dos programas que veñen dados e sobre os que é moi difícil cambiar dende os ámbitos locais.

“Hai demanda de formación, a xente asiste a cursos, pero a esta mesma xente non lle interesa traballar niso. Existe unha rixidez moi forte en canto á oferta de cursos de formación, non hai unha adaptación en función das necesidades ou da demanda”.

Ao tempo, existe unha percepción degradante dos oficios manuais que dá lugar a que os propios pais empurren os seus fillos cara á formación en áreas moi distintas ás súas como estratexia, tanto de progreso social coma de busca de estabilidade económica. O imaxinario social que vincula traballo manual con

95. Expresión anglófona que fai alusión á estratexia dos partidos americanos que concorren ás eleccións e que, tratando de conseguir o maior número de votos, non teñen reparos en incorporar aos seus discursos argumentos e slogans, aínda que estes non estean nas súas bases ideolóxicas: é a estratexia de “todo vale”.

traballo de inferior categoría, a pesar da experiencia cada vez maior en contra, segue organizando a toma de decisións de pais e dos mozos, en boa medida.

“Está mellor visto traballar nunha oficina que nunha fábrica..., iso indica ignorancia ou non apreciar o valor dun oficio”.

Os interlocutores botan en falta un maior nivel de eficiencia nas institucións públicas; en relación coa fundación comarcal, consideran que lle faltan “motores”, xente con ganas, e que lle sobran funcionarios.

“Falta un organigrama de base para abordar a cuestión do desenvolvemento local, que podería partir desta fundación comarcal”.

10.4. As fortalezas, oportunidades e potencialidades

Sen lugar a dúbidas, o ámbito natural e os seus recursos e potencialidades derivadas representan a oportunidade diferencial que valoran, en primeiro lugar, todos e cada un dos informantes entrevistados nesta comarca.

En xeral, as distintas condicións climáticas e edáficas que, nuns lugares como a alta montaña, son un atranco para o desenvolvemento de actividades agropecuarias, son percibidas noutros lugares como variables de oportunidade para desenvolver novos produtos, cultivos e gandaría adaptadas á demanda de produtos naturais e de calidade.

“Non temos extensións de terras e non podemos competir cos casteláns, pero podemos orientalos a producións moi selectivas e de alto valor”.

En concreto, algúns interlocutores consideran que certas transformacións na estrutura agraria (os sectores hortícola, vitivinícola e forestal) poden xerar oportunidades de negocio, especialmente tendo en conta as potencialidades da agricultura e da gandaría ecolóxica. Algúns dos interlocutores cren que este é o camiño que debería de tomar Galicia.

Neste sentido, consideran que é necesario desenvolver os circuitos curtos e medios de comercialización para poder abastecer as cidades e vilas próximas; este sería un xeito de poñer en valor o produto da zona e o traballo da xente do rural, así como tamén de incorporar melloras substanciais na calidade do produto que chega aos consumidores das cidades.

“Temos un medio rural nunha fase de non depredación total dos recursos naturais, onde a actividade agrogandeira ten unhas potencialidades enormes —e tamén o sector agroforestal—, que ten a potencialidade de converter esa riqueza no sector de transformación, para logo saltar ao sistema de comercialización nos circuitos curtos, medios e longos. E isto é o mellor que lle pode pasar a calquera sociedade: ter unha base produtiva que sustente todos os outros sectores. Non pode vivir do sector dos servizos todo o mundo”.

Neste sentido, valórase de forma positiva que as novas tecnoloxías poidan abrir este e outros mercados aos sectores produtivos da comarca, incluíndo medidas de revalorización dos produtos locais.

“A parte turística é moi importante e todo o que ten que ver coa madeira (dende a parte de produción forestal, ata a segunda transformación) e as enerxías alternativas, eólica, pola nosa situación. E logo outra potencialidade é a gastronomía tradicional local (tamén no que respecta á transformación do produto agropecuario)”.

Outro recurso valioso é **o vento**. Non obstante, a instalación de parques eólicos ten valedores e detractores. O mesmo se valora como unha fonte de ingresos, sobre todo para os concellos, que pode ser visto como un factor que desvaloriza o aspecto paisaxístico-ambiental.

É importante facer notar a existencia e a importancia que posúen os **montes en man común**⁹⁶ en Galicia. Esta institución, que mantén un sistema de propiedade veciñal ten, ao entender dalgúns interlocutores, o deber de asumir o importante papel social que posúe, non soamente como salvagarda dos montes, propiedade dos veciños da parroquia, senón tamén como elementos de dinamización social e económica. O costume é o que guía o funcionamento desta institución, pero en moitas ocasións este costume vai contra o interese xeral (como ilustra Hardin, na súa célebre *Traxedia dos comúns*.)

O valioso **patrimonio histórico e natural** da comarca, con especies e lugares de interese para turismo, e as actividades de ocio e tempo libre que poden ir implementadas arredor da rede de casas de turismo rural, poden axudar a dimensionar unha oferta turística diferenciada, na cal deberían integrarse actividades complementarias que poñan en valor o medio rural, tanto no seu aspecto ambiental coma social.

Os recursos pertencentes ao patrimonio histórico-artístico, en xeral, son apreciados polos entrevistados, aínda que hai algúns que non os mencionan. Os entrevistados indican que estes recursos non son moi coñecidos nin valorados polos propios campesiños, circunstancia que quizais se deba ao que comenta un deles:

“Outra potencialidade é o inmenso e vasto patrimonio histórico-artístico, etnográfico, arqueolóxico que existe e que está nun estado de abandono bastante lamentable. Existe algunha guía de recursos deste tipo que non están a cumprir a función. Necesitábase unha promoción bastante máis intensa”.

A existencia dunha longa tradición na industria **do moble** na Estrada é unha realidade cargada de expectativas ante o novo proxecto da Cidade do Moble de Galicia que, nestes momentos, se atopa nunha fase avanzada de estudo, co que

⁹⁶ En Galicia, como é sabido, aínda é moi importante a extensión de monte que é propiedade dos veciños e que ten como división territorial a parroquia.

ten un compromiso moi serio a Xunta de Galicia. Esta circunstancia está dándolle paso a unha corrente emprendedora importante.

“Neste momento está habendo unha corrente emprendedora moi importante aquí na Estrada —a cidade do moble, etc.— e hai moita xente pedindo paso para montar as súas industrias. Nesta comarca temos unha das fábricas máis importantes de fabricación do moble en España (Martínez Otero, que fai os Zaras de todo o mundo) que, a través da súa fundación, está a ofrecer cursos de deseño que vén impartir xente importante”.

O proxecto pretende dotar dunha grande infraestrutura de produción, venda e loxística un sector non suficientemente dimensionado para a potencialidade que encerra.

“A Cidade do Moble de Galicia (proxecto) xorde porque se quere facer de Galicia un referente no ámbito nacional e internacional na fabricación do moble. Esta iniciativa contou co total apoio dos partidos políticos locais (nun pleno votaron todos a favor). Neste momento, está en período de elaboración do proxecto na Xunta de Galicia. Tan pronto poidamos, Galicia terá un referente no que ao moble se refire que lles vai dar moitísimas oportunidades a todas as empresas. A Cidade do Moble vai ser un polígono industrial constituído polo sector do moble e auxiliares. As vantaxes: mercadotecnia conxunta, dotacións de exposicións comúns, ter unha loxística máis eficiente e competitiva, introdución de innovacións tecnolóxicas conxuntas para dispoñer de maquinaria moderna e facer un uso máis racional dela. Hai moita demanda de parcela para situarse moitas empresas (non soamente locais) e iso suporá un investimento directo impresionante para a comarca: estamos a falar do maior investimento na historia da Estrada e entón será o momento de esixir vías de comunicación directas con Santiago e co resto do Estado e outra que nos una con Porto. No edificio de usos múltiples fálase mesmo de montar unha aula de deseño e un centro onde poder vender os produtos dentro da Cidade do Moble a través de internet cun centro de compra... Iso falouse, pero está moi verde”.

Nestes momentos parece que hai un rexurdir do **movemento asociativo**, aínda que só sexa porque existe unha proliferación de asociacións de mulleres que están a crear un espazo ata este momento baleiro.

“O bo é que non está todo perdido, hai potencialidade de recuperación económica se houbo un criterio, aínda que só fose un —que o problema é que non o hai—. Temos unha riqueza natural —que, de seguir así, non durará moito— que se poderá poñer a explotar cara a outras formas de produción, buscando a conservación do contorno. Ao mesmo tempo, temos unha potencialidade enorme en canto á xente que vive aquí, xente cunha cantidade de iniciativas tremenda (incluído persoas do mundo artístico e creativo, músicos, etc.) que están a marchar para fóra, pero que non se recoñece; hai un movemento asociativo en aumento. O propio feito de que a xente das aldeas veña á nosa asociación para que lles organicemos actividades para os nenos xa é unha pasada, é un cambio grandísimo”.

A situación da comarca (próxima aos núcleos de Santiago de Compostela e Pontevedra, Vigo), a posible **mellora da rede viaria**, xunto co prezo competitivo que aínda teñen aquí as vivendas en relación con esas cidades é, en opinión dalgúns entrevistados, unha oportunidade para que a zona gañe en dinamismo e en proxección de futuro.

“Temos capacidade de acoller xente das grandes cidades que temos ao lado, nós somos periferia de Santiago (aínda que esteamos noutra provincia). Temos vantaxes comparativas respecto a Santiago: a vivenda está máis barata e podemos ser algo máis que unha cidade dormitorio, xa que temos servizos (dende gardaría municipal, ata institutos...)”.

Xunto ao factor da localización, a existencia de servizos no núcleo urbano da Estrada ofrece, segundo os entrevistados, unhas condicións moi interesantes para poder relanzar o municipio. Outra cousa é o que pasa en Forcarei e Cerdedo que non dá lugar a ningunha marxe para expectativas favorables.

“Non hai posibilidades de emprego para as mulleres aquí, na Estrada hai máis posibilidades, aquí (Forcarei) a única oportunidade de traballo para elas son as explotacións agrarias, en Cerdedo nin iso”.

10.5. Obxectivos e liñas de actuación para o desenvolvemento comarcal

A cuestión formulada arredor das alternativas posibles para desenvolver na comarca e a forma de levalas a cabo, unha vez reflexionado sobre as circunstancias que rodean a realidade do territorio, tanto xerais como específicas, formula un escenario onde se representan imaxinarios que ligan os coñecementos, tanto tácitos coma explícitos do interlocutor, cunha determinada percepción do territorio. Por iso, non sorprende que aquelas persoas que teñen un contacto profundo e, ao mesmo tempo, posúen perspectiva por manexar certo nivel de información, sexan as que, en maior medida, propoñen liñas de acción; aínda que é moi difícil que a cousa pase de aí e que, por mor desta reflexión, saian ou se formulen propostas de acción concretas.

Enténdese que o que se poida facer na comarca non pode desligarse do que acontece fóra dela. E, ademais, intúese que hai que abordar os proxectos dende unha nova óptica que recolla as vantaxes comparativas que a comarca posúe. Para iso, é preciso deseñar novos procedementos de relación entre os recursos naturais e a xente. Non é posible separar segmento económico da súa dimensión social e ambiental. Como recolleamos textualmente dun entrevistado:

“O deseño das intervencións e dos proxectos ten que ser global e, dentro dos sectores que son máis puxantes, pódense buscar iniciativas; por exemplo, turismo: con actividades de pesca nos nosos ríos, ata actividades de turismo de aventura e cousas destas, cabalo, etc. e todas as iniciativas deben ter unha perspectiva global para desenvolver a uns anos vista”.

Dentro desta dimensión da análise, búscanse claves que poidan poñer en valor o coñecemento do campesiño, como estratexia dun novo modelo produtivo

e que lles poidan devolver parte da soberanía alimentaria ás vilas (sobre todo, tendo en conta os últimos escándalos da agroindustria e a crise alimentaria e sanitaria que dela se derivan).

“A forma de traballar das grandes multinacionais está a producir grandes crises agropecuarias, dentro dun liberalismo rampante. Hai unha imposición por parte da UE dunha política agroalimentaria que está en mans dos grandes distribuidores transnacionais e que non cren na soberanía alimentaria que teñen que ter as vilas. Pensamos que a base ten que ser unha economía do campesiñado, que non é incompatible coa calidade nin coa modernización, pero que debe ser a base dos nosos sectores produtivos”.

Por outra banda, obsérvase como necesario o **apoio das institucións**, pero en ningún caso se considera positivo que estas sexan competidoras polos recursos que necesita a xente para poder poñer en marcha os seus proxectos (tal e como pasa con certos programas da UE).

“As iniciativas teñen que saltar do cidadán, penso que non é a Administración quen ten que dar iniciativas; a Administración o que ten que facer é dotar as posibles iniciativas das opcións ou posibilidades económicas e arroupar as iniciativas que poidan ter viabilidade. A Administración ten que dotar de infraestruturas a comarca”.

Considérase moi importante, case obvio, o papel de determinados axentes sociais tales como **empresarios locais, medios de comunicación e asociacións** (de todo tipo) dentro da nova estratexia que han de adoptar os procesos de desenvolvemento local. Percíbese como necesario abrir novas vías de comunicación e establecer novos protocolos nestas: tanto o que se debe de facer, como a forma de facelo, non pode ser só unha decisión dos partidos políticos. Pero ata o momento non se alcanza a ver a forma que podería adoptar o espazo no que a interlocución entre estes e as institucións poida ter lugar.

“¿Quen o ten que facer? Pois os empresarios (incluídos os agrícolas), os medios de comunicación da comarca deben tirar neste sentido e aquelas asociacións que se poidan formar, ou que existan xa, que busquen algo máis que quedar meramente en cuestións culturais, de aí teñen que saír as iniciativas”.

Pero ese novo procedemento ten que ser subsumido nunha **metodoloxía de traballo factible** para poder poñer en marcha futuros proxectos. Nos discursos dos informantes hai un latexar detrás da apertura de pontes de comunicación entre os colectivos cidadáns e demais actores sociais, en palabras dun informante:

“Por exemplo, chega un programa como o Leader e o primeiro que hai que facer é un traballo de campo, empresarios, asociacións... Que necesidades temos, como se pode organizar isto, que sector potenciamos, que recursos necesitamos e, unha vez que teñamos o deseño, preguntarnos canto nos custa iso e que a Administración reparta, cunha vixilancia. A produción debería dirixir a subvención, e non ao revés”.

Un colectivo social moi importante, co que é urxente contar na comarca, son as comunidades de montes veciñais. Os informantes cos que falamos inciden na necesidade de buscar fórmulas de cooperación entre esta entidade e os concellos orientadas ao servizo da comunidade. Sen poñer en dúbida o interese que poida ter este tipo de propiedade, vese como necesario o achegamento entre as partes, institucións públicas, veciños e outras asociacións que posibiliten introducir outros elementos máis dinámicos na relación entre os recursos da zona e a súa poboación.

Sen dúbida, **as liñas propositivas** do que se debería facer veñen marcadas polo que a xente percibe e considera que son as súas potencialidades, tanto persoais coma do contorno, así como polas súas propias experiencias con elas. Unha das circunstancias máis destacadas é a ausencia dunha canle normalizada para a recollida da opinión e propostas dos veciños, así como de procedementos para que estas poidan converterse en fonte de inspiración e sinerxías entre todos os axentes sociais e económicos que están situados na comarca. Para superar esta circunstancia, poderíanse operativizar os consellos municipais sectoriais, que están considerados no regulamento de réxime local dos concellos e que case nunca se chegan, nin tan sequera, a constituír.

“Non creo que volver, nas condicións de hai cincuenta anos, ás vacas e ás cortes coma antes sexa a solución: temos que valorar as nosas potencialidades e ver como está o mundo, ¿teño saídas, como podemos camiñar? Podemos producir conservando o noso presente e o noso futuro, para os demais e o de toda a humanidade, respectando o medio. Un clima coma o que temos, unhas terras coma as que temos, ¿que máis queremos?”.

Como resumo, os entrevistados consideran que **mellorar a calidade de vida dos habitantes** dos ámbitos rurais sería moi importante de cara á desexada recuperación poboacional e económica. Para iso, consideran que crear espazos para a participación, a autonomía, a posta en valor do *know how* local en sintonía cos novos coñecementos, o uso eficiente e colectivo de servizos públicos e a conservación dos recursos —tanto naturais coma patrimoniais— serían as dimensións que habería que abordar no logro do obxectivo proposto.

Un exemplo neste sentido é a experiencia que se está a levar a cabo na produción de mazá ecolóxica. Un agricultor que coñece profundamente o contorno nas súas múltiples dimensións e que, ao tempo, se formou como capataz agrícola que logrou facer callar unha cooperativa de produtores; que busca solucións e se sabe formular preguntas ante os novos retos; que vai por diante da Administración pública, cunha curiosidade innata sobre a vida e que pide colaboración por parte das institucións públicas, exemplifica o xeito en que a calidade de vida pode situarse noutro plano, non necesariamente urbano, non necesariamente dependente.

“Cando comecei en Galicia, eu era pioneiro nisto e a cámara agraria quixo apoiar a idea para que se estendese. Eu o que pido das institucións non é diñeiro, senón apoio técnico. Creamos a cooperativa na comarca —de

produción de mazá ecolóxica— na que estamos integrados 26 socios. Así estabamos ata este ano que os mercados están moi confusos e nos invaden os países do leste. E a sidrería que temos en Chantada reduciunos o prezo da mazá. A existencia desta sidrería facía que fose viable para nós seguir con esta produción e nunca se nos pasou pola cabeza montar unha sidrería aquí, aínda que temos produción para iso”.

ANEXO

Realizáronse oito entrevistas na comarca de Tabeirós-Terra de Montes (Pontevedra), nas que colaboraron e achegaron as súas opinións once persoas pertencentes ás redes asociativa, política, empresarial e administrativa, intentando ofrecer un panorama contrastado sobre a realidade desta comarca. Cinco delas realizáronse na zona de Tabeirós; é dicir, no municipio da Estrada. As tres restantes leváronse a cabo en Cerdedo, Forcarei e Pontevedra.

A receptividade dos entrevistados foi, en xeral, moi boa. Hai que facer notar que a presenza da gravadora inhibe, nun primeiro momento, os interlocutores, pero pouco a pouco foise logrando que estes esquecesen o aparato e que se orientasen cara a unha actitude máis colaborativa. Ben é verdade que cando o entrevistado “non daba moito de si” houbo que ir adoptando estratexias de suave provocación, poñendo exemplos, suxerindo algún tipo de reflexión a nivel xeral, para lograr que o entrevistado puidese ir atopando “fíos” cos que poder ir construíndo o seu discurso. Por parte dos informantes pertencentes á rede administrativa, a cautela nas intervencións foi máxima; os máis espontáneos e libres foron, sen dúbida, os pertencentes á rede asociativa.

Nalgúns casos, a xente entrevistada pronunciouse explícita e espontaneamente no sentido de valorar moi positivamente este traballo: achegarse ao lugar e falar coa xente. Consideran que esta debería de ser a forma de proceder á hora de poñer en marcha dinámicas socioeconómicas de desenvolvemento local.

N.º	DATA	SEXO	INFORMANTES
1	30/ IX/05	H	Alcalde de Forcarei (PP).
2	5/ X/ 05	H	Empresario e presidente do proxecto Cidade do Moble de Galicia.
3	6/ X/ 05	H	Agricultor de produción de mazá ecolóxica e de explotación forestal
4	6/ X/ 05	M e M	Traballadoras sociais de Forcarei e Cerdedo.
5	7/ X/ 05	H	Director de Radio TV A Estrada.
6	7/ X/ 05	H e M	Xerentes de Programa Leader Montes e de Fundación Comarcal.
7	8/ X/ 05	M e H	Presidentes de asociacións socioculturais e de tempo libre.
8	11/ X/ 05	H	Ex-membro corporación municipal da Estrada e actual delegado provincial de Medio Rural da provincia de Pontevedra (BNG).

9. O RURAL DE GALICIA DENDE UNHA PERSPECTIVA GLOBAL

Tras as análises cualitativas referidas a dez comarcas rurais expostas nos capítulos anteriores, nas seguintes páxinas despregamos unha análise sobre o conxunto do medio rural de Galicia, utilizando como materiais directos os discursos captados mediante oito entrevistas realizadas a representantes de institucións públicas (Universidade de Santiago de Compostela e Xunta de Galicia) e socioeconómicas (cooperativismo e sindicatos agrarios), cuxos roles e actividades lles permiten contemplar na súa globalidade o rural galego⁹⁷. É dicir, finalizamos cunhas miradas panorámicas sobre o conxunto, tras as enfocadas nas ruralidades comarcais.

Este capítulo artículase en catro partes. Comezamos polas políticas aplicadas sobre o medio rural; continuamos coas carencias, debilidades e ameazas; interesámonos seguidamente polas fortalezas, oportunidades e potencialidades e finalizamos cos obxectivos e liñas de actuación para o desenvolvemento rural, segundo xorde nos discursos dos informantes entrevistados.

Respecto da primeira parte, convén dicir que os informantes coinciden en que as políticas executadas polos anteriores gobernos da Xunta de Galicia se centraron en dotar de infraestruturas e servizos colectivos o medio rural, como consecuencia dunha concepción simplificadora do desenvolvemento socioeconómico. Pero tamén se manifestan diferenzas nas súas opinións; por exemplo, dende a institución universitaria resáltase que o seu enfoque foi bastante agrarista e que se desaproveitaron as oportunidades de desenvolvemento que ofrecen as novas demandas e aspiracións socioculturais e económicas que se proxectan sobre o territorial rural. Mentres os representantes das organizacións agrarias se refiren a que os gobernos da Xunta de Galicia non elaboraron unhas políticas propias, adaptadas á realidade do rural galego e que se dedicaron máis ben á simple aplicación dos programas e axudas da Unión Europea.

En canto ás carencias, debilidades e ameazas no rural, os diferentes informantes coinciden en identificar os procesos de sobreenvellecemento e de despoboación —especialmente, a persistente emigración de mozos e mulleres da cohorte fértil—, como a principal debilidade e ameaza para o futuro do medio rural en Galicia. En todo caso, maniféstanse diferenzas nos discursos que convén ter en conta, xa que dende o ámbito universitario resáltanse as carencias do capital humano, as débiles sinerxías entre as diferentes actividades económicas, a barreira da mentalidade tradicional e as súas carencias en valores e actitudes emprendedoras ou a debilidade da sociedade civil rural. A diferenza dos representantes de organizacións agropecuarias, que destacan con maior intensidade as carencias en infraestruturas e servizos colectivos, as debilidades dos subsectores agrario e gandeiro ou a falta dun recoñecemento e identidade socio-profesional positiva respecto dos oficios agrícolas.

As persoas entrevistadas resaltan diversas fortalezas, oportunidades e potencialidades: por exemplo, a boa imaxe que teñen os produtos agrícolas

⁹⁷ No anexo situado no final deste capítulo recóllese unha táboa co perfil das persoas entrevistadas.

e gandeiros de Galicia entre os consumidores españois, as posibilidades de diversificación do sector agropecuario, a produción ecolóxica de alimentos, o importante depósito de empregos no campo do benestar social ou as oportunidades que ofrecen as tecnoloxías da información e da comunicación (TIC) para superar o illamento e impulsar a inserción do rural nas redes da sociedade postindustrial.

Á hora de reflexionar acerca dos obxectivos e liñas de actuación para o desenvolvemento rural é onde se manifestan as diferenzas máis significativas nos discursos, segundo sexan emitidos polos informantes das organizacións do sector agropecuario ou polos da institución universitaria. No primeiro caso, trátase dun discurso propositivo de tonalidade agrarista, máis ben escéptico ante as potencialidades das novas tecnoloxías para o desenvolvemento rural, mentres que no segundo caso se aposta por priorizar a multifuncionalidade e diversificación socioeconómica do medio rural, así como a difusión e aplicación das TIC.

11.1. As políticas aplicadas sobre o medio rural

Comezamos esta parte recollendo as valoracións que realizan as persoas entrevistadas con respecto ás políticas executadas polos anteriores gobernos da Xunta de Galicia. Seguidamente, abordamos as súas opinións acerca das políticas do Estado central e continuamos coas referidas aos procesos de reforma da política agraria común (PAC) e da Organización Mundial do Comercio (OMC), para finalizar coas súas apreciacións centradas nos programas Proder, Leader e Agader.

11.1.1. A Xunta de Galicia

Os discursos das persoas entrevistadas coinciden en que as políticas dirixidas ao medio rural implementadas polos anteriores gobernos da Xunta de Galicia non foron exitosas, sobre todo de cara a manter os recursos demográficos no territorio, xa que o proceso de desertización do rural afastado das cidades continuou a bo ritmo nas dúas últimas décadas. O acusado despoboamento e envellecemento da poboación percíbense como a debilidade e obstáculo fundamental para o desenvolvemento rural, así como o principal reto que debe abordar o novo Goberno galego nas súas políticas dirixidas ao medio rural.

“A poboación do interior, do rural máis profundo, segue abandonando, sobre todo cara ás cidades do eixe atlántico e, visto dende unha perspectiva macro territorial, podemos dicir que as políticas de fomento do desenvolvemento rural, que pretendían fixar a poboación no medio rural, fracasaron. Isto é evidente. Esperemos que co cambio político que se produciu en Galicia se introduzan medidas correctoras, sobre todo para fixar poboación”.

Algúns informantes resaltan o carácter esóxeno desas políticas, as cales foron elaboradas por organizacións públicas que perciben o medio rural dende a distancia. Un distanciamento non só físico, senón tamén sociocultural, que deriva

na falta de implicación de actores rurais dinámicos nesas políticas. Así mesmo, ese carácter esóxeno xerou unha inadecuación entre os obxectivos e as medidas executadas respecto da multidimensionalidade da realidade rural, na medida en que xorden dende formulacións políticas nesgadas por valores urbanos sobre a modernización e o desenvolvemento desexables, onde se identifica o rural cunha etapa sociohistórica que hai que superar.

“Houbo un momento en que o obxectivo da comunidade autónoma era a destrución do emprego agrario, eu teño recollido aquí nun documento da Xunta, onde se entendía que unha Galicia máis próspera pasaba por ter menos agricultores. Eu creo que esa é unha formulación absolutamente falsa; estou de acordo en que debemos conseguir unha Galicia máis próspera, pero para iso non debemos bloquear o medio rural”.

Segundo esa corrente discursiva, o carácter esóxeno das políticas autonómicas tamén se manifestou no deseño de obxectivos e liñas de actuación uniformes para o medio rural, que non consideraron a heteroxeneidade interna existente nese territorio. Interveuse baseándose en formulacións disciplinares especializadas, non conectadas entre si, que deron lugar a diagnósticos simplificadores da complexa realidade rural, ás veces trasladando conclusións e propostas xeradas para situacións diferentes e, as máis das veces, sen coñecer en profundidade e sen adecuarse aos atributos, necesidades e recursos concretos existentes en cada comarca rural.

“E non se poden aplicar políticas indiferenciadas para todas as comarcas, porque cada comarca ten unhas capacidades e non outras”.

“De modo que obedecían máis a uns patróns xerais do que deberían ser as políticas para o rural máis que ás necesidades, demandas e circunstancias específicas do rural galego. Claro, tamén habería que poñer de manifesto que non sempre se fixo un labor previo de diagnóstico a partir do cal esa detección de necesidades, esa identificación de demandas, esa explicitación de prioridades marcáse o rumbo e a toma de decisións desas políticas”.

Outro tanto cabe dicir da participación social que, salvo excepcións, a maioría dos informantes aprecian que brillou pola súa ausencia nas políticas autonómicas. Recoñécese que os procesos de despoboación e acusado envellecemento, xunto á crise das identidades rurais e as súas formas de vida agrarias, desestruturaron e debilitaron notablemente o tecido social rural, tanto na súa vertente non formal coma institucionalizada (asociacionismo). Pero tamén se valora que a Xunta de Galicia non se esforzou suficientemente por xerar procesos de participación que incorporasen os actores rurais dinámicos na elaboración e execución das políticas orientadas cara ao medio rural. Pola contra, esa ausencia de participación social coincidiu con prácticas político-administrativas clientelares na xestión dos recursos públicos, que nos indican a pervivencia do poder caciquil e, á vez, unha barreira estrutural que lles dificulta aos habitantes do rural o seu acceso á plenitude democrática no exercicio dos seus dereitos e deberes.

“E logo se a política debe ser unha arte que posibiliba a participación dos propios interesados e afectados, converténdoo en suxeitos e non só en obxectos destas, pois eu creo que se contou moi pouco con eles. Mesmo diría que, dun xeito clientelar e de feitos consumados coa poboación do medio rural, en particular con quen podería desempeñar un papel moi activo en asumir o desenvolvemento desas políticas —a xuventude, os axentes sociais, as comunidades rurais—, como para que fosen unhas políticas coparticipadas pola cidadanía, o que formaría parte dos seus dereitos”.

Aínda que esas políticas autonómicas apostaban polo desenvolvemento integral do medio rural, os informantes coinciden en valorar a súa praxe como bastante sectorializada. O obxectivo de ser integrais non logrou superar o plano do desexo e quedou relegado a unha declaración política de intencións incumplida con frecuencia na implementación cotiá desas políticas.

“De modo que hai certo reduccionismo nos enfoques desas políticas, mesmo ás veces traizoando as propias palabras que as definían, onde se falaba de políticas integrais, pero logo o que constatamos nas actuacións que promovían —nos seus plans e programas— é que acababan concentrándose nunhas determinadas dimensións, en contraste con outras que verdadeiramente lle darían ese sentido integral”.

Polo tanto, tendeu a reproducir a lóxica de funcionamento sectorial da Administración burocrática, segmentada en organizacións especializadas desconectadas e non permeables entre si, mentres a complexidade da problemática do medio rural require un paradigma político de intervención integral baseado na colaboración fluída e estreita entre os diferentes actores públicos, sociais e económicos. Neste sentido, varios entrevistados identifican a falta de coordinación e cooperación inter e intrainstitucional como un dos factores principais que impediu a execución de políticas integrais no medio rural. Pola contra, a descoordinación e a rivalidade entre as diversas administracións galegas (Xunta, deputacións e concellos), así como entre diferentes departamentos dentro dunha mesma Administración, posibilitou a dilapidación de recursos e duplicidades, desaproveitando as sinerxias entre actuacións, bloqueando o desenvolvemento de potencialidades e a innovación, etc., o que contribuíu significativamente á ineficacia global das políticas públicas dirixidas a promover o desenvolvemento do medio rural.

“Non houbo unha axeitada coordinación das políticas que inciden no medio rural. Todos os procesos de desenvolvemento, pero especialmente o rural, son a suma de actuacións pero que teñen que estar coordinadas, e esta coordinación faltou. (...) Entón, por razóns de compartimentación política non foi posible a coordinación, nin entre as administracións (municipios, deputacións e comunidade autónoma), nin entre as diferentes consellerías. Na maioría dos casos, por razóns de competencias políticas, algúns por temor a perder o control sobre esas competencias, ao darse un concepto patrimonialista e personalista da acción política e, en certos casos, porque as políticas se utilizaron, fundamentalmente, como estratexias de

consolidación persoal no poder. Así é imposible a coordinación, porque toda coordinación implica compartir poder e tamén perda da arbitrariedade”.

Nese contexto, dende algúns discursos destácase a fragmentación do poder político no territorio rural —especialmente, as relacións de competencia e de rivalidade que se produciron entre a Administración autonómica e as deputacións provinciais—, pois percíbese como un dos condicionantes negativos que máis dificultou a coordinación interinstitucional, impedindo a necesaria transversalidade das políticas dirixidas ao medio rural. Parece ser que se impuxo a lóxica dos “reinos de Taifa” na trama político-administrativo de Galicia, malogrando, en certa medida, os resultados das actuacións públicas executadas para desencadear o desenvolvemento do medio rural.

“Cada un era propietario do seu territorio e iso impedía que outros entrasen, porque as relacións de poder podían romper. Con esa estrutura do poder político territorial é moi difícil levar adiante políticas transversais, de coordinación, cando o desenvolvemento rural esixía iso. Non se pode formular o turismo rural independentemente das infraestruturas, dos equipamentos, da política ambiental ou empresarial, etcétera”.

Ademais, nos discursos valóranse as políticas executadas polos anteriores gobernos da Xunta de Galicia como agraristas, empeñadas en dotar de infraestruturas e equipamentos colectivos o territorio rural e, por outro lado, moi dependentes das axudas procedentes da Unión Europea.

Respecto do carácter agrarista das políticas rurais, apréciase que, dende finais da pasada década dos oitenta, a sociedade postindustrial e do consumo que cristalizou en Galicia require novos roles e actividades para o medio rural, ademais da produción agroalimentaria. Neste sentido, maniféstase a súa revalorización como espazo residencial (comarcas rurais próximas e ben comunicadas coas cidades que se converten en *commuters* laborais), territorio plurieconómico (turismo rural, tendencia á descentralización e deslocalización de actividades industriais e terciarias) ou como ámbito da cultura e do ocio (actividades de tempo libre, folclore, patrimonio histórico-arquitectónico, gastronomía, etc.). Non obstante, nos discursos resáltase que as políticas executadas dende a Administración autonómica non se souberon adecuar eficazmente a esa revalorización multidimensional da ruralidade, que supera o seu carácter primixenio de espazo agropecuario. É dicir, desaproveitaron as oportunidades que esas novas aspiracións e demandas socioculturais e económicas ofrecían para desenvolver mediante a diversificación económica o medio rural, así como para deter o persistente éxodo de poboación nova cara ás áreas urbanas e metropolitanas.

“Hai uns 20 anos, asimilábase rural a agrario; polo tanto, a política rural que se aplicaba era a política agraria. Pero cada vez fóronse diversificando máis as funcións do rural, tanto en Galicia coma en toda Europa. E o primeiro problema que se observa é que as políticas relacionadas co rural non se foron adaptando ao mesmo tempo. Se un analiza as políticas aplicadas nestes últimos 20 anos, obsérvase un nesgo moi forte cara á política agraria e a dedicada a dotar de infraestruturas o rural, necesaria pero realizada con

bastante irracionalidade. E, por outro lado, obsérvase unha carencia notable no que é impulsar novas actividades no medio rural”.

Dotar con infraestruturas e equipamentos colectivos o medio rural foi outra das políticas prioritarias que executou a Xunta de Galicia. Non se discute a pertinencia dunha intervención deste tipo, xa que se recoñece que o medio rural acumulaba unha serie de carencias que dificultaban notablemente a vida cotiá dos seus poboadores, o funcionamento das actividades económicas e a creación de novas actividades. Pero si se critica a falta de planificación e de adaptación das actuacións realizadas con respecto ás necesidades, recursos e capacidades reais das comunidades locais. Neste sentido, maniféstase que se interveu con criterios uniformes, sen seguir un marco de planificación global e baixo unha lóxica partidista-electoralista que deu lugar a situacións discriminatorias (segundo algúns informantes, os concellos gobernados polo PP foron máis beneficiados). De aí que se nos fale de “irracionalidade”, de “dilapidación” ou de “infrautilización”, á hora de valorar os resultados desas políticas de desenvolvemento rural.

“Fíxose moita infraestrutura sen unha planificación real dos custos que realmente supoñen e pódese dicir que houbo certa dilapidación e que parte desas infraestruturas están infrautilizadas”.

“Por exemplo, hai moitos parques industriais que están baleiros ou piscinas que non se poden usar porque xa non hai xente, pois quedamos moito nas infraestruturas e dedicamos moi pouco apoio ás persoas que viven alí”.

Con ese moi pouco apoio ás persoas que viven no rural, o informante refírese á insuficiencia das actuacións públicas dirixidas ao desenvolvemento das súas capacidades socioculturais e profesionais, na medida en que se identificou mecanicamente o desenvolvemento rural con dotar de infraestruturas e equipamentos colectivos os concellos. Esta liña de actuación é necesaria pero insuficiente, pois para promover o desenvolvemento rural tamén se require considerar a educación, a formación técnico-profesional e a dinamización sociocultural da poboación como obxectivos estratéxicos e prioritarios das políticas públicas para implementar no medio rural. Non obstante, valórase que a educación, a formación técnico-profesional e a dinamización sociocultural desempeñaron un papel marxinal nas actuacións públicas realizadas, como indica o feito de que os analfabetos funcionais aínda teñan unha presenza relevante entre os poboadores rurais.

“... pero unha das grandes lacras segue a ser a baixa alfabetización, os universitarios son insuficientes, hai unha porcentaxe elevada de poboación sen estudos acabados; é dicir, son analfabetos funcionais e dificilmente poden ter capacidade innovadora nunha sociedade tan competitiva e tecnolóxica como é a sociedade da información”.

Apréciase que nas políticas da Xunta de Galicia dirixidas ao rural había unha ausencia de formulacións e compromisos políticos explícitos coa educación e a formación, así como cunha cultura feita dende e para o rural. Algunhas persoas entrevistadas reflexionan que, nestas cuestións, máis ben se tendeu a executar

unha non política; é dicir, a trasladar —sen esforzarse demasiado por adaptar— as políticas educativas, formativas e socioculturais que se implementan no medio urbano. Así, contribuíuse a xerar efectos perversos e negativos, a distanciarse dos retos que se perseguían.

“En ocasións, o que se produciu é unha incorporación de políticas do medio urbano e que ao final remataron nunha disfuncionalidade, un desaxuste entre o que se pretendía e o que realmente rematou sucedendo. Eu diría que os resultados obtidos polos servizos e programas dedicados a educación, cultura e ao social quedaron moi lonxe dos obxectivos previstos”.

Chegados a este punto, cabe mencionar a comparación que realizan algúns dos informantes entre as políticas implementadas nos medios rurais de Galicia e Irlanda. No primeiro caso, apréciase que se concentraron en dotar de infraestruturas e equipamentos colectivos o territorio rural, mentres no segundo se especializaron na cualificación-formación da poboación rural, especialmente no referido ao coñecemento e manexo das novas tecnoloxías da información e da comunicación (TIC). Esas diferenzas na estratexia política seguida polas administracións públicas galegas e irlandesas tamén produciron resultados distintos: en Galicia, os importantes investimentos en infraestruturas e equipamentos colectivos non lograron fixar os mozos e as mulleres activas no medio rural. A diferenza de Irlanda, onde os investimentos en cualificación-formación do denominado capital humano si parece que lograron manter esas cohortes demográficas, mesmo atraendo novos poboadores ao seu medio rural, sobre todo grazas á localización de multinacionais dedicadas á produción de hardware e software informático, a fabricación de produtos culturais-musicais ou especializadas na atención telefónica dirixida a mercados supranacionais (*callcentre*).

“No rural irlandés hai pequenas vilas con empresas dedicadas á fabricación de compoñentes de ordenadores e Microsoft ten concentrada a produción de software para Europa e os seus *callcentre* están situados en localidades rurais do centro de Irlanda, onde non hai autovías ou autoestradas, porque a súa produción flúe a través de internet e non necesita de grandes infraestruturas viarias. Nesas empresas traballan novos irlandeses, pero tamén franceses, alemáns, españois (...). E logo temos a industria cultural, por exemplo en Irlanda a industria vinculada á música tradicional está na súa maioría no medio rural, as multinacionais da industria musical estanse a deslocalizar dende grandes cidades ao medio rural, onde a man de obra é máis barata e o medio rural é competitivo nese sentido”.

En resumo, segundo ese discurso, a estratexia do goberno de Irlanda sustentada na cualificación-formación da poboación rural nas TIC foi unha política exitosa, mentres a estratexia da Xunta de Galicia baseada nas infraestruturas e equipamentos colectivos non conseguiu os resultados esperados. O medio rural de Irlanda logrou incorporarse ás redes industriais e terciarias da sociedade da información e da comunicación, mentres o rural de Galicia se bloqueou nunha crise estrutural, cun sector agropecuario en declive e unha difusa diversificación

socioeconómica, que alimentan os procesos de regresión demográfica⁹⁸. De aí que un dos nosos interlocutores se pregunte:

“Se en Irlanda, Escocia ou en Bretaña, foron capaces de atraer empresas e empregos informacionais cara ao medio rural, ¿por que non imos ser capaces de facelo en Galicia? Necesitamos ter unha xuventude rural ben formada en novas tecnoloxías, en idiomas, pero non a temos (...), non se están formando estudantes con ese perfil”.

En todo caso, algúns interlocutores refírense a que Galicia debe buscar o seu propio modelo de desenvolvemento rural e non copiar modelos esóxenos que tiveron éxito noutros países europeos, pois esas experiencias positivas moi dificilmente se poden trasladar a outras realidades socioeconómicas, ao requirir unhas condicións, estruturas e actores determinados que non existen tal cal e non son reproducibles noutros territorios.

“Os modelos de desenvolvemento non son aplicables a diferentes sitios; o modelo de Finlandia está baseado en Nokia, pero non é aplicable aquí, o de Irlanda está unido aos vínculos da sociedade irlandesa cos líderes da sociedade norteamericana do leste, que son de orixe irlandesa e, ademais, falan o mesmo idioma”.

A maioría dos informantes entrevistados, sobre todo os representantes das organizacións agrarias, valoran as políticas que executaron os anteriores gobernos da Xunta de Galicia como moi dependentes dos programas e axudas procedentes da Unión Europea. Opinan que o Goberno galego non elaborou unhas políticas adaptadas aos trazos propios que presenta o medio rural de Galicia, senón que aplicou con automatismo, sen adaptalas, as políticas da Unión Europea.

“O que foi a política da Xunta de Galicia, do Goberno da Xunta ata agora, pois foi unha política que se limitou practicamente a aplicar o que é a política agraria europea en Galicia, que se caracterizou por non ter unha política propia aquí por parte do Goberno galego e foi, polo tanto, a aplicación pura e dura das políticas europeas”.

Por conseguinte, parece que a carencia dunhas políticas propias deseñadas para o medio rural de Galicia derivou en que o rol da Xunta practicamente se reduciu á xestión-tramitación das normativas e recursos que establece a UE para o sector agrario, así como dos programas europeos para o desenvolvemento rural.

“A Administración autonómica creo que foi un mero portelo das subvencións que viñan deseñadas dende Europa, pasadas polo ministerio e que chegaron á Xunta de Galicia. É dicir, non hai nada novo, nada dende aquí, que cos problemas de aquí se intentase buscar unha nova vía; o único que se fai é o que vén de Europa, que pon o 75%, o Ministerio o 12,5% e a Xunta pon o

98 Ferrás Sexto, C. (1996): *Cambio rural na Europa atlántica. Os casos de Galicia e Irlanda 1970-1990*. Universidade de Santiago de Compostela - Xunta de Galicia, Santiago de Compostela.

restante 12,5%. Portelo transmisor de expedientes, pero non se deseñou ningunha política propia como Administración autonómica”.

Esta representación dominante sobre a redución do seu rol político-administrativo a un mero portelo das subvencións da Unión Europea, tal como se expresa no fragmento discursivo anterior, refórzase co malogrado intento do Goberno galego de impulsar un gran grupo lácteo que permitise que a maior parte de valor engadido xerado a partir de produción láctea galega se xerara dende Galicia. É dicir, ese fracaso gobernamental apréciase como unha clara mostra de que a Xunta de Galicia foi incapaz de iluminar e despregar unha estratexia política propia deseñada segundo as características e necesidades do sector agropecuario e do medio rural galego.

“Creo que a Xunta nunca tivo realmente, a pesar de ser unha potencia na produción de leite, unha política para o sector. Por exemplo, non se entendería que nós tivéssemos case todas as fábricas de aceite cando o aceite está en Andalucía e isto é o que está a pasar co leite. É dicir, producimos máis do 35% do leite en España e a maioría das industrias lácteas están fóra de aquí. Non houbo, polo tanto, ningún tipo de política propia cara ao medio rural”.

Dese discurso crítico despréndese que a ausencia dunhas políticas no nivel da Administración autonómica contribuíu ao fortalecemento de problemas e carencias históricas, como a reducida superficie agrícola que teñen, como media, as explotacións agropecuarias de Galicia. Aínda que se produciu un máis que notable abandono de pequenas explotacións familiares tras a incorporación á CEE, ese abandono non se traduciu —coma noutras comunidades autónomas— nun proceso simultáneo de concentración, polo que aumentase a superficie agrícola en mans das explotacións que continuaron en activo. Pola contra, resáltase o feito de que a superficie agraria utilizada en Galicia se reduciu substancialmente, como consecuencia da inexistencia dunha política autonómica dirixida a promover a mobilización das terras agrarias abandonadas para o seu uso produtivo. E, ademais, pola implementación dunha errónea política forestal que apoiou a repoboación forestal xeneralizada do territorio rural, subvencionando a plantación masiva de piñeiros e eucaliptos non só nos montes, senón tamén en terreos agrarios.

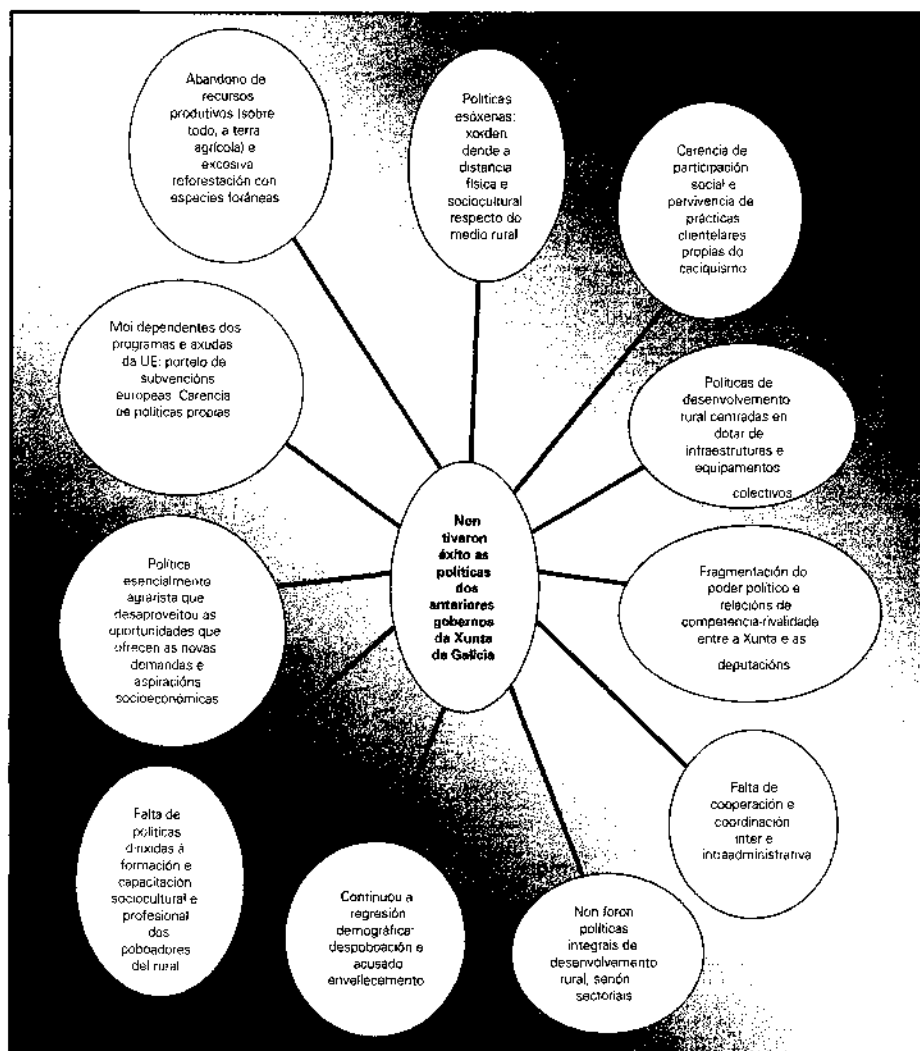
“... e aquí non se fixo nada nese sentido, de tal forma que abandonamos cada ano a un ritmo de 3.000 explotacións/ano, sobre todo de leite e de carne, e resulta que as explotacións que quedan teñen a mesma superficie agraria útil que tiñan e entón a terra está abandonada, sen mobilidade, sen que se alugue, sen que se arranxe, sen que se venda”.

“Tamén hai que dicir que aquí houbo un incentivo importante moi, moi forte á forestación das terras agrarias. Galicia pasou de ter practicamente un terzo da súa superficie dedicada á agricultura no momento no que entramos no mercado común no ano 86, ata estar neste momento por debaixo do 20%”.

Por outro lado, un dos informantes achaca as carencias e consecuencias negativas das políticas implementadas dende a Xunta de Galicia cara ao medio rural como un efecto dunha dirección política ineficaz, motivada en boa medida polo cambio frecuente de responsables na consellería especializada no rural e pola formación inadecuada da maioría deses responsables, os cales eran elixidos por criterios políticos máis que de aptitude profesional.

“En consecuencia, algúns deles estaban desconectados da problemática do mundo rural, entón as políticas sectoriais básicas deixáronse en man de formulacións moi económicas. Políticas como a forestal, a gandeira ou a falida de produtos de horta, que un conselleiro intentou poñer en marcha, non tiveron o impulso suficiente para poder conseguir resultados positivos para o desenvolvemento rural”.

VALORACIÓNS SOBRE AS POLÍTICAS EXECUTADAS POLA XUNTA DE GALICIA

11.1.2. O Estado central

As persoas entrevistadas consideran que, debido á integración na CEE e á reforma descentralizadora que supuxo o proceso autonómico, as políticas do Estado central teñen pouca incidencia no medio rural de Galicia. Non obstante, emítense dúas valoracións:

- ➔ A repartición dos dereitos-cotas de produción obtidos nas negociacións que deron lugar á integración na CEE, así como posteriormente na denominada Axenda 2000, foi discriminatorio para o sector agropecuario de Galicia. Por exemplo, apúntase que nas negociacións da Axenda 2000,

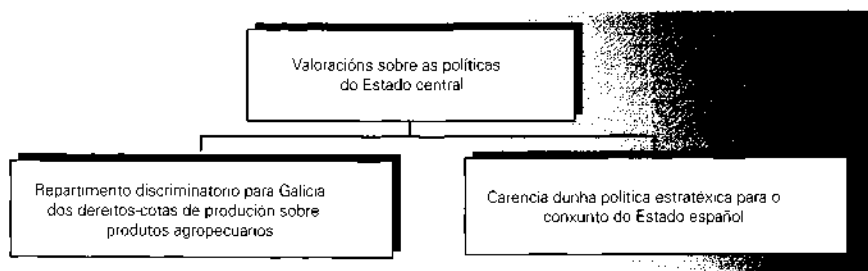
o Estado central utilizou os argumentos defendidos dende Galicia, pero tras conseguir novos dereitos-cotas de produción no vacún de carne; non obstante, a repartición que fixo do obtido beneficiou en maior medida outras autonomías, como é o caso da Comunidade Valenciana e de Cataluña, cuxas explotacións xa tiñan unha situación claramente avantaxada respecto das de Galicia. Reparticións discriminatorias de dereitos-cotas que parece que bloquearon, cando non minguaron, o crecemento de varios subsectores agropecuarios en Galicia.

“Iso foi, segundo creo, unha das agresións máis violentas que se lle fixeron á nosa agricultura, cando se argumentara baseándose na nosa situación, pero foron outros os que levaron a maioría dos dereitos obtidos. Co cal, neste momento, o Estado español tampouco ten argumentos para volver á UE e pedir axustes de dereitos”.

- Na actual trama de relacións do sistema político, o Estado central desempeña un rol limitado polas competencias das comunidades autónomas e da Comisión Europea. Neste contexto, apréciase que os diferentes gobernos españois renunciaron a elaborar e implementar unha política agropecuaria global para todo o territorio español, o que sería compatible coas políticas desenvolvidas polos gobernos autonómicos baseándose nas súas competencias exclusivas. É dicir, opínase que se careceu dun marco estratéxico para todo o territorio español que orientase nas prioridades e definise zonas preferentes para as axudas públicas dirixidas ao desenvolvemento rural, ademais de potenciar con maior eficacia as relacións de coordinación e de colaboración entre as diferentes políticas autonómicas. Polo tanto, critícanse os gobernos do Estado central por non exercer as súas competencias en canto á definición dunha política estratéxica para o conxunto do sector agropecuario e o medio rural do Estado español.

“Por poñer un exemplo, cando se produciu a incorporación á CEE, Galicia tiña unha poboación activa traballando na agricultura elevada e iso ía ligado á existencia dun gran número de explotacións moi pequenas e estaba claro que a integración na CEE ía provocar un proceso de axuste no sector agrario moi forte que, na práctica, foi aínda máis intenso do que indicaban as previsións iniciais. Entón, eu creo que no ámbito de España se tiñan que establecer programas de actuación no medio rural para rexións como Galicia, onde no ano 85 arredor do 40% da poboación traballaba na agricultura e era previsible que un 30% tivese que abandonar o sector nun prazo de vinte anos; deberíase implementar un programa específico de desenvolvemento rural que permitise desenvolver novas actividades e permitise fixar poboación nas áreas rurais. É dicir, a miña crítica é por defecto, por non exercer as competencias no ámbito do Estado español. Por exemplo, salvando as distancias, igual que hai un programa para o desenvolvemento das zonas mineiras con fondos do Estado, eu creo que se tería que establecer un programa especial de desenvolvemento rural das

zonas rurais máis afectadas e que permitise absorber esa poboación que ía abandonar a agricultura”.

11.1.3. As reformas da PAC e a OMC

Antes de nada, coñezamos as opinións dos informantes entrevistados respecto do impacto ocasionado pola aplicación da PAC no sector agropecuario galego, tras a integración do Estado español na CEE. Maníféstanse dúas posicións discursivas:

- Valoración ambivalente, na medida en que tanto se resaltan aspectos positivos coma negativos acerca da política agraria común (PAC). Na primeira vertente, méncionanse as melloras na tecnificación e competitividade das explotacións, así como da industria agroalimentaria, grazas ás axudas procedentes dos orzamentos da Unión Europea. Na vertente negativa, sinálase a importante redución que se produciu no número de explotacións en funcionamento e a cristalización dunha polarización socioeconómica entre grandes e pequenas explotacións.

“Entón, temos unha situación mellor, dende a perspectiva puramente económica e mercantilista, dende o momento que son explotacións máis competitivas, aínda que tamén é certo que son moitas menos e que se xera certa división social, pois hai grandes explotacións xunto a pequenas explotacións”.

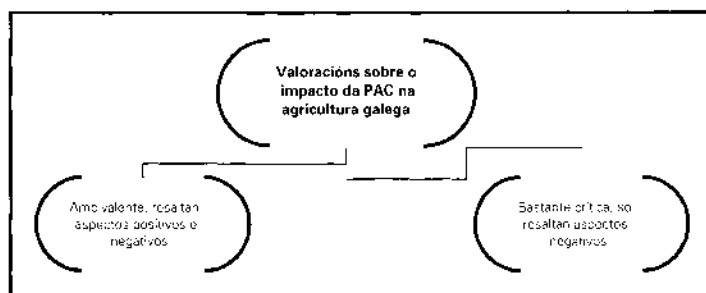
- Valoración bastante crítica, xa que se identifica o acusado abandono-peche de explotacións agropecuarias que se produciu en Galicia dende mediados da anterior década dos oitenta coa implementación da PAC, percibindo o despoboamento do territorio rural como un dos seus principais efectos negativos derivados. Arguméntase que a integración na CEE beneficiou, sobre todo, as comunidades autónomas con agricultura mediterránea, pero foi prexudicial para as comunidades da cornixa cantábrica especializadas en produtos como leite, carne, etc. Así mesmo, dende esta posición crítica —que é maioritaria entre os informantes entrevistados— arguméntase que os beneficios da PAC foron contrarrestados a longo prazo pola baixada dos prezos nos mercados agrarios comunitarios, abocando á redución dos ingresos dos pequenos agricultores e gandeiros por debaixo do limiar da

viabilidade económica. A non rendibilidade das pequenas explotacións no marco económico da PAC acelerou os procesos de abandono, de concentración e de tecnificación da produción agropecuaria, de tal maneira que a poboación ocupada de xeito estable nas explotacións familiares diminuíu considerablemente en Galicia dende 1986.

“Entón, temos que dicir que foi moi destrutivo, que en Galicia desapareceron moitos miles de explotacións nos últimos anos. Para dar un dato concreto, só no leite, que é un sector importante aquí, pasamos de ter no ano 90 máis de 100.000 explotacións de leite a estar neste momento xa lixeiramente por debaixo das 15.000”.

Por outro lado, dende os sindicatos agrarios resáltase que a PAC tamén introduciu unha serie de medidas a prol da calidade e da seguridade alimentaria dos consumidores que tenden a prexudicar a venda directa de produtos realizada polas pequenas explotacións familiares nos mercados locais. Valórase que algunhas das normas de calidade e seguridade alimentaria favorecen máis ben as grandes empresas e explotacións para que adquiran unha posición hexemónica, non só nos mercados urbanos, senón tamén nos rurais, impedindo que a agricultura e a gandaría familiar poidan desenvolver unha actividade comercial directa que lles permita obter uns ingresos complementarios e necesarios para a súa viabilidade económica.

“... pero a inmensa maioría das normas que nos obrigan a cumprir agora son pensadas para a grande industria e que teñen como obxectivo afastar dos mercados as pequenas explotacións, e falo da nosa presenza en mercados locais e da nosa posibilidade de vender como pequenas explotacións tendas locais ou mercados de proximidade. Entón, este foi outro tema que está a influír moi negativamente na supervivencia e mantemento de explotacións en Galicia, porque son normas que non están adaptadas para nós. Por exemplo, normativas de calibrado dos produtos, é unha hipocrisía total, a mi non me importa para nada o calibre do produto, o que importa é a calidade que contén ese produto”.

Pero o sector agrícola de Galicia non só tivo que adaptarse á PAC, senón tamén aos cambios introducidos polas reformas sucesivas dese marco político-económico que regula os diferentes mercados agropecuarios na Unión Europea. Neste contexto de reformas, o proceso de adaptación foi bastante complexo,

ademais de traumático, para a agricultura galega, xa que as políticas europeas se atopan inmersas en profundos cambios dende principios da pasada década dos noventa, os cales derivaron nunha limitación dos orzamentos comunitarios dedicados a apoiar as actividades agropecuarias. Nese sentido, os informantes reflexionan sobre as consecuencias que pode xerar a desvinculación das axudas directas con respecto á produción aprobada na reforma da PAC de 2003; é dicir, o denominado desensaíxamento das axudas directas que comeza a aplicarse en 2006, consistente nun pagamento único por explotación desvinculado da produción (réxime de pagamento único)⁹⁹.

“Non sabemos que fará o agricultor: “quedo coa axuda e voume para a cidade, ou quedo coa axuda e quedo producindo”. De verdade, neste momento, estamos nunha situación na que case ninguén se atreve a facer unha predición sobre a repercusión que pode ter a reforma última da PAC”.

Reflexións que flúen dende a incerteza cara á preocupación sobre o futuro do sector primario en Galicia, cando tamén se contempla a progresiva globalización dos mercados agrícolas, impulsada polas negociacións que teñen lugar no seo da Organización Mundial do Comercio (OMC), dirixidas a facilitar o acceso dos países desfavorecidos aos mercados internacionais, en cumprimento dos acordos da rolda de Doha celebrada en 2001. Dende esa mirada global, apréciase que unha maior liberalización dos mercados agropecuarios da Unión Europea vai significar un aumento da competencia exterior para o sector agrario galego, especialmente para o lácteo, tanto por parte doutros socios da UE coma por terceiros países. É dicir, a redución substancial ou posible supresión das axudas comunitarias á exportación utilizadas por empresas de Francia ou Dinamarca para vender parte da súa produción láctea fóra da Unión Europea, xunto á diminución notable dos aranceis que aplica Bruxelas aos produtos agrícolas procedentes de estados non comunitarios, traducirase nun incremento da competencia para as explotacións lácteas de Galicia e posiblemente nunha caída dos prezos.

“É dicir, poderán entrar produtos doutros países no mercado europeo en mellores condicións e isto vai facer que o sector lácteo francés, produtos que antes exportaba fóra da UE, os reoriente para outros países da UE. Polo tanto, maior competencia e tendencia á baixa dos prezos”.

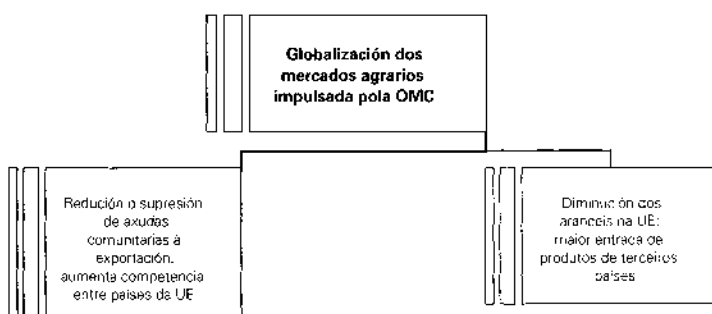
En resumidas contas, a liberalización dos mercados agrarios internacionais é bastante probable que intensifique o fenómeno de peche-abandono de

99 A contía da axuda calcularase segundo os dereitos históricos baseándose nas axudas que cada agricultor recibise no trienio 2000-02. A percepción desta axuda estará condicionada polo cumprimento de certas normas en medio ambiente, salubridade dos alimentos, sanidade animal e vexetal e benestar dos animais. Cada agricultor percibirá esta axuda con independencia da actividade que leve a cabo e do uso ao que destine as súas terras: poderá orientar a explotación cara a outras producións e tamén deixar de producir.

O Instituto Universitario de Estudos e Desenvolvemento de Galicia (IDEGA) publicou en marzo de 2004 un estudo denominado: *Análise do impacto en Galicia da reforma intermedia da PAC e avaliación das diferentes opcións para a súa aplicación*, dirixido por Edelmiro López Iglesias (<http://idegaweb.usac.es/>).

explotacións familiares en Galicia, especialmente as que son xestionadas polos agricultores e gandeiros de máis idade. En boa medida, porque teñen unha disposición persoal menos favorable para realizar os investimentos e cambios necesarios para adaptar as súas explotacións gandeiras a un mercado con máis competencia e prezos que decaen. Pero as consecuencias de peche-abandono pódense intensificar nalgúñas ramas agrarias, ao coincidir a liberalización dos mercados agrarios co desensaixamento ou desvinculación das axudas da produción real da explotación, medida incluída na reforma da PAC aprobada en 2003 e que favorece a irrupción de actitudes rendistas entre os agricultores e gandeiros.

“Imaxinemos, produtores de vacún de carne; inicialmente, en España acordouse que as axudas ás vacas de leite se mantivesen vinculadas á produción, pero se se chegan a desvincular totalmente da produción, probablemente a maioría dos gandeiros que hoxe se dedican á produción de vacún de carne, dado o aumento da competencia exterior e que cobrarán a axuda —produzan o que produzan ou non produzan—, un fenómeno previsible é que a maioría deles abandonen a actividade”.

Dende as organizacións agrarias resáltase que os gobernos e grupos de interese que pretenden unha reforma radical da PAC e unha maior apertura dos mercados agrícolas europeos están a difundir nos medios de comunicación unha imaxe negativa que desacredita socialmente os agricultores e gandeiros, xa que os identifican como un colectivo subvencionado que vive practicamente das axudas públicas. Imaxe que, no caso de Galicia, non se corresponde coa realidade¹⁰⁰.

“... e hai unha imaxe xeneralizada na sociedade de que os agricultores vivimos en gran parte da subvención e isto en certas zonas de España pode ser así, pero en Galicia non o é. Mentres en España os agricultores

¹⁰⁰ Segundo o Ilega, das axudas á agricultura destinadas pola Unión Europea ao Estado español, Galicia só percibe o 1,9%. Andalucía (28,2%), Castela e León (14,1%), Castela-A Mancha (12,9%) e Extremadura (9%) son as comunidades máis beneficiadas polo sistema de axudas da PAC. Recollido no artigo ‘A Reforma da OMC disparará a competencia para o lácteo galego’, en Economía, de *La Voz de Galicia*, 13 de novembro de 2005, p. 36.

teñen unha media de 10.000 euros en concepto de subvencións, en Galicia estamos nunha media de 1.400 euros”.

Pero esa representación interesada está contribuíndo a debilitar a posición das organizacións agrarias europeas, tanto no proceso de reforma da PAC coma nas negociacións da OMC, pois entre a cidadanía da Unión Europea xeneralízase a concepción de que os agricultores supoñen unha excesiva carga económica para os orzamentos e o desenvolvemento socioeconómico da UE.

“Eu creo que iso lle vai facer moito dano ao medio rural. Algún día, alguén na UE se dará conta de que a produción de alimentos é unha actividade económica estratéxica e, polo tanto, fundamental”.

Ademais das opinións maioritarias que manifestan a súa preocupación polo impacto do proceso de reforma da PAC sobre o sector agrario e, en xeral, sobre o medio rural de Galicia, tamén emerxe unha reflexión minoritaria que é relativamente optimista. Así, apréciase que o abandono de explotacións familiares —xerado pola desvinculación das axudas da produción— contribuirá a mellorar a viabilidade e rendibilidade económica das explotacións que continúen activas.

“Se buscamos un lado positivo, na medida en que a subvención se desliga da produción, é probable, é unha hipótese, que nun curto período de tempo só vai estar a producir aquel que realmente quere producir e non aquel que está pola subvención, co cal (...) vai quedar, digamos, espazo para que se poida producir e que o que produza teña unha mellor retribución polo seu produto”.

11.1.4. Os programas Proder, Leader e Agader

Todos os informantes realizan unha valoración inicial positiva referida aos valores, obxectivos estratéxicos e á metodoloxía participativa que conteñen os programas Proder, Leader e Agader na súa formulación teórica. De feito, percíbense como instrumentos de intervención positivos para promover o desenvolvemento socioeconómico e fixar poboación no medio rural. Algúns dos entrevistados resaltan que eses programas supuxeron incorporar a cultura da planificación do desenvolvemento ao medio rural de Galicia, cunha preocupación explícita por realizar iniciativas socioeconómicas dirixidas a superar inercias históricas que conducen a maioría das comarcas rurais á crise estrutural.

“É unha virtualidade que é necesario destacar. Ao meu xuízo, no medio rural víñanse producindo cambios, esencialmente por derrubamento, por abandono, moi significativos: os mesmos procesos migratorios, as alteracións que se produciron a nivel demográfico, camiñando cara a unha poboación envellecida, obedecían moito máis a un deixarse levar polos procesos de cambio que a unha actuación consciente, planificada, con obxectivos, con metodoloxías concretas, con implicación de colectivos e persoas concretas neses procesos de cambio. Creo que o primeiro que hai que valorar neses programas é que supoñen unha ruptura con esa inercia, non só en Galicia senón en España e en Europa”.

Así mesmo, valoran moi positivamente a aposta que se realiza dende estes programas por promover un desenvolvemento en clave participativa, no que se impliquen activamente as institucións, entidades e poboadores do medio rural. En concreto, mencionan a creación e funcionamento dos grupos de acción local, como expresión formal e operativa dunha lóxica de intervención preocupada por xerar iniciativas e procesos de desenvolvemento que xurdan de abaixo cara a arriba, cunha formulación metodolóxica dirixida a articular e a alimentar os vínculos-relacións entre o tecido social e as institucións presentes no medio rural.

“E, efectivamente, apostaban por procesos nos que tivesen unha importante participación as comunidades, como é a mesma activación dos grupos de acción local, que eu creo que supoñían metodoloxicamente un modo que, en moitos casos, resultou interesante de cara a ese cambio máis participativo”.

Pero, segundo o discurso dos informantes, eses valores, obxectivos e metodoloxía participativa orixinaria —que comparten de xeito unánime— desvirtuáronse na praxe dos programas Proder, Leader e Agader que se implementan nas comarcas de Galicia. Coñezamos en que aspectos se produciu esa suposta desvirtuación:

- Non obstante, os valores e obxectivos estratéxicos de desenvolvemento integral concretízanse en actuacións sectoriais descoordinadas e localistas, moi mediatizadas polos intereses políticos-electorais que dominan nos concellos. En certa medida, é unha das consecuencias xeradas pola falta dun marco político estratéxico e dun labor de coordinación realizado dende a Xunta de Galicia, que servirían para orientar e articular as actuacións deses programas.

“Os programas europeos, tanto os da primeira xeración de ámbito local coma os da segunda de ámbito comarcal, foron dándolles máis autonomía aos grupos de acción local nas decisións, de tal maneira que o Goberno rexional o que facía era aprobar os obxectivos que eles formulaban, co cal moito diñeiro europeo que tiña como obxecto o desenvolvemento produtivo do medio rural acabouse gastando nas cuestións que aos alcaldes e aos grupos de acción local lles parecían”.

- A pesar da constitución dos grupos de acción local e da repartición paritaria dos orzamentos deses programas entre os proxectos presentados polas administracións locais e os propostos por particulares, grupos ou entidades, apréciase un déficit na participación social, como consecuencia da debilidade do tecido social rural e da hexemonía das redes e prácticas clientelares auspiciadas dende os gobernos municipais.

“Nós, dende a perspectiva da educación e da formación, destacamos que son bastante insuficientes, mesmo de cara a crear mentalidades, actitudes de implicación e participación nesas iniciativas; de tal xeito, que un dos obxectivos principais que debe ter calquera proposta de desenvolvemento integral no medio rural foi bastante deficitaria e insuficiente”.

- En xeral, ese déficit de participación social derivou na apropiación dos programas Proder, Leader e Agader por parte dos gobernos dos concellos, que orientaron as actuacións cara á realización de infraestruturas e dotacións municipais. A escasa capacidade económica dos concellos e os déficits acumulados en infraestruturas e equipamentos colectivos no medio rural impulsaron, en boa lóxica, os gobernos municipais a actuar dese xeito.

“É dicir, por dicilo de forma clara, a práctica é que a case totalidade dos programas Leader, Proder e Agader son concibidos como un ente supramunicipal controlados polos propios gobernos municipais, onde os alcaldes distribúen os fondos. Isto é importante porque condicionou moito a eficacia dos programas; por exemplo, realizáronse medidas en infraestruturas que non corresponderían en rigor a eses programas, mentres seguimos tendo un déficit de participación da sociedade civil, tanto de asociacións coma entes empresariais e sindicatos, en boa medida porque o tecido asociativo é moi débil no medio rural”.

Pero algúns dos entrevistados tamén se refíren ao factor sociocultural da inadecuada mentalidade existente entre os políticos locais, pois consideran que adoitan entender o desenvolvemento rural de xeito simplificador, como obxectivos e liñas de actuación dedicadas a promover infraestruturas, servizos colectivos e polígonos industriais, nun horizonte a curto prazo.

“... porque cren que grazas a eles se crean empregos, aumenta a poboación e os ingresos que recada o Concello. Claro, é moi difícil que con esa mentalidade sexa posible emprender accións de desenvolvemento rural que sempre requiren o longo prazo, que os obxectivos permanezan no tempo, por enriba das lexislaturas”.

- Dende as organizacións agrarias, repróchase a suposta marxinación do sector primario e da industria agroalimentaria dentro deses programas, xa que se aprecia que a maioría dos proxectos subvencionados pertencían ao sector servizos: turismo rural, servizos persoais, comercios, restauración, hostalaría, etc. Proxectos cuxa viabilidade económica, máis alá do curto prazo, está en dúbida, pois arguméntase que se as actividades produtivas declinan no medio rural non existirá demanda local suficiente para soste un terciario sobredimensionado.

“Eu pregúntome cantos salóns de peiteado van sobrevivir no medio rural se non quedan agricultores e agricultoras que vaian ao salón de peiteado. Hai iniciativas que mesmo se embarcou a xente nelas acerca das cales, insisto, me gustaríame que se faga un estudo para... saber agora, unha vez que pasa o compromiso, cantos postos de traballo se van manter. Se non existe vida no medio rural, un negocio ten os días contados”.

- Destácase unha excesiva concentración no turismo rural dos proxectos apoiados dende eses programas, sobre todo na creación de novos aloxamentos. A carencia dunha planificación da oferta, a non creación de servizos complementarios para o tempo libre que fixesen máis atractivas e diversas as ofertas turísticas, a falta de capacitación profesional da poboación

rural, a elevada estacionalidade da demanda, etc. son condicionantes que bloquearon o desenvolvemento eficaz das potencialidades dunha actividade terciaria auspiciada polas novas demandas socioculturais que formula o medio urbano cara ao rural nas sociedades postindustriais. De aí que esta actividade se atope actualmente inmersa nunha situación de crise¹⁰¹, pois o nivel de ocupación é insuficiente para garantir a viabilidade económica de parte das casas e pazos subvencionados a cargo dos orzamentos dos programas Proder, Leader e Agader.

“En termos económicos, temos unha oferta notable de casas de turismo rural, pero cuns niveis de ocupación moi baixos e, en consecuencia, cun nivel de rendibilidade económica moi dubidosa”.

Considérase que esta desviación dos orzamentos dos programas cara ao turismo rural tamén supuxo unha fuga encuberta de capital destinado ao medio rural en beneficio de capas sociais de clase media e alta residentes no hábitat urbano, as cales promoveron a rehabilitación de casas e pazos desocupados grazas ás subvencións públicas recibidas. Así desvirtúase o obxectivo estratéxico de promover actividades económicas para fixar poboación no medio rural e contribúese, pola contra, á fuga e dilapidación de recursos públicos.

“E hai que subvencionar directamente a familias e emprendedores rurais que vivan nas localidades rurais, porque senón estás a perder o tempo e dilapidando os orzamentos para favorecer os intereses particulares de persoas que viven nas cidades e non no medio rural”.

Nese sentido, demándase a promoción dende as administracións de Galicia dun turismo máis vinculado coa poboación rural e as actividades produtivas agropecuarias que lles permita obter uns ingresos complementarios aos agricultores e gandeiros, así como unha maior comunicación e coñecemento entre urbanitas e ruralitas. Por exemplo, apúntanse os casos de Navarra e Euskadi, aínda que o arquetipo parece ser o modelo irlandés de *bed and breakfast*.

“En Irlanda, o turismo rural non depende dos Proder e Leader, senón que é algo máis cultural; por exemplo, alí existe unha oferta de *bed and breakfast*, de aloxamento e comida no medio rural moi accesible e a xente das cidades fai turismo rural moitas fins de semana, porque é accesible. Tamén hai castelos, pero dirixidos ao turismo norteamericano de elevado poder adquisitivo que viaxa a Irlanda buscando as súas raíces. Pero a xente de clase media vai ao rural porque os aloxamentos *bed and breakfast* son accesibles e case todas as casas do medio rural ofrecen este tipo de turismo máis popular e é un ingreso máis no sistema de rendas da poboación rural irlandesa”.

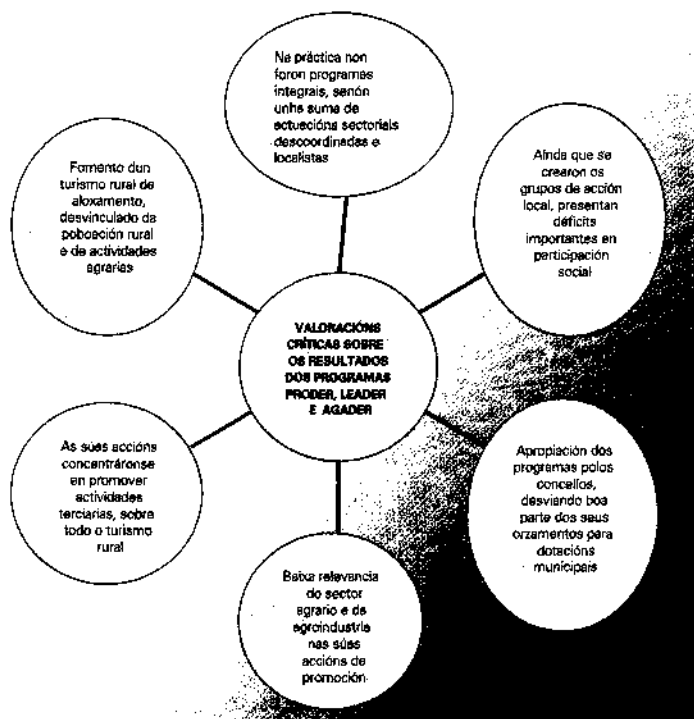
En definitiva, aínda que se recoñezan resultados positivos, os informantes coinciden en que se malogron uns recursos públicos e sociais importantes, xa que se destinaron principalmente a actuacións e proxectos que non xeraron unha dinámica integral, participativa e prolongada de desenvolvemento socioeconómico

101 En novembro de 2003, o número de usuarios do turismo rural de Galicia foi de 9.570, cun total de 17.342 pernitas (1,81 por persoa). En novembro de 2005, eses datos descenderon a 7.825 usuarios e 13.919 pernitas (1,78 por persoa). Publicado en Mercados (p. 2), de *La Voz de Galicia* (22/1/2006).

no medio rural. É dicir, coa implementación dos programas Proder, Leader e Agader non se conseguiu desencadear un cambio socioeconómico, pero tampouco contrarrestar con significación as tendencias regresivas e desestruturantes que están a debilitar dende hai lustros a sociedade rural ata a extenuación.

“Agora, temos polígonos e piscinas, pero non temos xente para usar esas infraestruturas, porque non as souberon reter (...). Eu acúsoos de estar moi desvinculados das propias persoas, da xente máis inqueda do medio rural”.

“Hai aspectos e elementos que se realizaron con eses programas que si son positivos, como son os investimentos en infraestruturas, as axudas ás actividades produtivas, a recuperación de tradicións culturais, os produtos ecolóxicos, con denominación de orixe... Todo iso foi positivo pero insuficiente, porque non lograron crear a masa crítica necesaria no medio rural para impulsar o seu desenvolvemento”.

11.2. As carencias, debilidades e ameazas

Nos discursos dos informantes entrevistados maniféstanse as seguintes carencias, debilidades e ameazas respecto do rural de Galicia:

- A insuficiente utilización dos recursos naturais dispoñibles: os informantes destacan o deficitario uso da terra agrícola e o seu acusado abandono,

na medida en que tras producirse o peche de numerosas pequenas explotacións familiares, non tivo lugar un proceso de concentración que se concretizase nun aumento relevante da superficie agraria utilizada polas explotacións que continúan activas. Pola contra, fálannos de que só se utiliza para a produción agropecuaria entre o 20/25% do territorio galego, o que representa a metade, ou menos da metade, da porcentaxe media correspondente para a UE e España.

“Temos enormes extensións de terras cun elevado potencial agrario que están totalmente abandonadas, co cal dende un punto de vista produtivo é evidente que é un atranco moi forte, pero tamén dende o punto de vista ambiental, pensemos na proliferación dos incendios e na vinculación que iso ten co abandono de terras”.

- As carencias en infraestruturas e servizos colectivos básicos, así como a súa desadequación con relación aos trazos propios do rural: os entrevistados non só falan de carencias, senón tamén sobre a non adecuación con respecto ás características e necesidades específicas das comarcas rurais. Máis en concreto, refírense ás infraestruturas de electricidade e telefonía (sobre todo, acceso á banda ancha de internet), e aos servizos educativos, culturais, sociais e sanitarios. Neses servizos apréciase unha planificación xeneralista e deficiente articulación dos equipamentos colectivos no territorio rural, influída por concepcións e prácticas de intervención máis axeitadas para o medio urbano, así como nesgada polos intereses do poder político local.

“Por exemplo, a articulación do mapa de equipamentos educativos responde a intereses e circunstancias ligadas ás políticas municipais, máis que a unha planificación desa rede educativa de cara ás necesidades e ao que debería ser o desenvolvemento do medio educativo no rural galego. E isto tamén o poderíamos trasladar ao mundo da sanidade, da cultura e dos servizos sociais”.

- Carencias e debilidade do capital humano: o sobreenvellecemento da poboación, debido ao sistemático éxodo de mozos e adultos con capacidade reprodutiva, tradúcese na escaseza de poboación activa (sobre todo cualificada) e, ademais, na falta dunha mentalidade social que xere actitudes emprendedoras e innovadoras. Pola contra, o inmovilismo, a apatía ou a inercia son atributos dominantes no despoboado e sobreenvellecido territorio rural de Galicia.

“O principal problema do desenvolvemento rural en Galicia é a mentalidade, que está asociada aos problemas demográficos; é dicir, se temos en conta que a maior parte da poboación do medio rural galego é poboación vella, non podemos pensar que da poboación maior vaian xurdir iniciativas innovadoras. É moi difícil poñer en marcha experiencias diferentes ás tradicionais coa poboación maior...”.

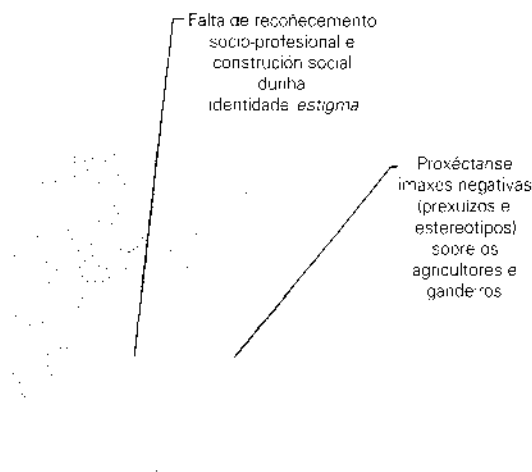
- A escasa diversificación e transformación no sector agropecuario: coincide en que as explotacións familiares presentan un elevado

grao de especialización, xeralmente dedicadas a un tipo de produto (por exemplo, leite ou carne de tenreira), que as fai moi dependentes e, á vez, vulnerables ante o descenso dos prezos, as cotas ou subvencións da PAC nese produto ou, por exemplo, a aparición de problemas de saúde alimentaria (vacas tolas, gripe aviaria). Así mesmo, as producións agrícolas e gandeiras mostran un reducido nivel de transformación en Galicia, coas excepcións dalgunhas ramas como a vitivinícola, o que dá lugar a que a maior parte do valor engadido sexa xerado por empresas da agroindustria localizadas noutras comunidades autónomas.

“¿Como non se formulan os gandeiros, os produtores lácteos xerar máis valor engadido con derivados lácteos? Galicia, case toda a súa produción destinaa a leite fresco e parte ao queixo. Pero cando no mercado hai unha diversificación de produtos, vanse xerando novos produtos para novas demandas no lácteo; non obstante, aquí seguimos aínda co da cota. Cando o da cota só che di que non produzas máis leite fresco porque hai exceso, pero podes producir derivados, pero non producen derivados. De entrada, porque non se formou un grupo lácteo galego, foi unha manobra falida e, por outro lado, porque case todas as empresas son nacionais e multinacionais que veñen aquí aprovisionarse de leite fresco e deixan o valor engadido noutras plantas industriais que están fóra de Galicia”.

- Falta unha identidade socio-profesional positiva entre, e sobre, os agricultores e gandeiros: esta carencia simbólica é resaltada, sobre todo, polos representantes das organizacións agropecuarias. Así, crese que os traballos agropecuarios perderon valor e recoñecemento na sociedade galega, na medida en que se identifican cunha etapa histórica de atraso que hai que superar. Parece como se os oficios do sector agropecuario estivesen inmersos nun proceso de crecente estigmatización social, polo que sofren unha relativa descualificación e certo rexeitamento sociocultural que, entre outras consecuencias negativas, prexudica o relevo xeracional e o emparellamento matrimonial dos mozos agricultores e gandeiros. Nese proceso proxéctanse imaxes negativas sobre os traballos agropecuarios e quen os desempeñan, que poden erosionar a súa identidade nas relacións con outras persoas alleas ao sector. Deste xeito, establécese unha barreira psicosocial que facilita a segregación e a desigualdade na sociedade galega, como se os agricultores e gandeiros portasen un estigma¹⁰².

102 Tai como recolle Erving Goffman na súa obra *Estigma*, “os gregos (...) crearon o termo estigma para referirse a signos corporais cos cales se intentaba exhibir algo malo e pouco habitual no status moral de quen os presentaba. Os signos consistían en cortes ou queimaduras no corpo e advertían que o portador era un escravo, un criminal ou un traidor, unha persoa corrupta, ritualmente deshonorada, a quen debía evitarse, especialmente en lugares públicos”. Amorrortu Editores, Bos Aires 1986, p. 11.

"Non existe un recoñecemento social da nosa profesión, creo que as administracións públicas son as primeiras en deostala ata agora. Esperamos que con este cambio de goberno tamén haxa unha nova valoración da profesión labradora e do que significa".

- **Débiles sinerxías entre actividades económicas:** sinálase que dende as administracións galegas se promoveu unha diversificación económica no rural que non se preocupou por potenciar as relacións de sinerxía entre diversos subsectores. Sobre todo, mencionan a malograda política de turismo rural implementada pola Xunta de Galicia, deputacións e concellos.

"Aquí non se integrou a produción rural co turismo rural, non se promoveu o agroturismo, moitas casas de turismo rural son propiedade de persoas que non viven na mesma aldea ou parroquia. Conseguiron mercar unha casa barata e coas subvencións rehabilitala, amóblana e alóganlla a unha persoa que se encarga da xestión da casa, porque eles dedícanse a outra cousa..."

- **Unha mentalidade empresarial que busca maximizar a rendibilidade a curto prazo:** resáltase que entre os agricultores e gandeiros predomina unha actitude económica de obter o máximo beneficio a curto prazo, como consecuencia dunha deficitaria formación profesional e empresarial. Esa actitude inmediateista na busca de rendibilidade derivou en soados fracasos, como é o caso dos viños do Ribeiro e das patacas da Limia.

"Pero esa mentalidade de producir máis a calquera custo cando xa temos un mercado, aínda que sexa baixando a calidade, volveuse repetir coas patacas da Limia en Ourense: como xa temos unha pataca con nome, imos facer unha sementeira de moita produción e, ao final, a pataca remata sendo de mala calidade e despois hai que forzar a introdución da pataca ás canles de distribución con apoio da Xunta e recuperar de novo a calidade que tivo a pataca. Iso é unha consecuencia dunha mentalidade que, por falta de formación, traballa soamente con expectativas de rendibilidade a curto prazo: hoxe quero gañar máis, pero o que pase mañá non me importa".

- Actitudes emprendedoras moi dependentes das axudas públicas: a cultura do individualismo familiarista propia do minifundismo, xunto ás prácticas político-sociais baseadas no caciquismo e no clientelismo, arraigaron unhas iniciativas empresariais onde se decide crear ou ampliar unha explotación, empresa ou negocio, na medida en que se accede a subvencións públicas. Valórase como unha importante debilidade do tecido socioeconómico rural, non só porque as actividades económicas dependan en exceso das axudas públicas, senón tamén porque se bloquean iniciativas de innovación.

“Non só se abusou da idea de subvención por razóns políticas, senón que a mentalidade da xente é que todo o mundo quere ser subvencionado, e sen subvención non fan nada. E está claro que o exceso de subvención é contrario ao desenvolvemento, porque é inhibidor das iniciativas innovadoras”.

- Carencias en valores e actitudes cooperativas: valórase que o cooperativismo económico adquiriu unha mellor imaxe entre os agricultores e gandeiros galegos, aínda que se considera que as pautas do individualismo familiarista do minifundio aínda dificultan a xeneralización e consolidación das formas e prácticas cooperativas en Galicia. Neste sentido, avóga-se porque o sistema educativo se preocupe por socializar a infancia rural en valores e actitudes de cooperación, apoio mutuo e participación social.

“Pero tamén é certo que esa visión non vén acompañada dos valores cooperativos, á xente séguelle custando moito participar, pérdense na participación e na colaboración, descoñecen o de traballar en cooperación; por desgraza, adquiren eses valores e están capacitados para o cooperativismo cando xa están preto de xubilarse. Por iso, a nós gustaríanos que dende os colexios, dende a familia, se educase con outra escala de valores, onde a autoaxuda, a colaboración e a autorresponsabilidade, que son valores fundamentais para o cooperativismo, se transmiten para que despois se asuman non só na actividade económica, senón tamén noutras esferas da vida rural”.

- A debilidade da sociedade civil: conséntase unha crise das formas e prácticas sociais tradicionais que estruturaban e reproducían vínculos de solidariedade social nas comunidades locais (por exemplo, o apoio mutuo e a reciprocidade que se expresaba nas actividades agrícolas — segas, mallas, matanzas, etc.— entre familiares e veciños). Esas formas e prácticas tradicionais están en franco declive, cando non en desuso, pero non logran ser substituídas con éxito por novas formas e prácticas sociais que cohesionen unha sociedade atomizada e moi debilitada polos procesos de despoboación e sobreenvellecemento. De feito, resáltase que dende as administracións públicas se tendeu a promover un asociacionismo rural moi dependente das subvencións, carente a máis das veces de iniciativas autónomas e bastante funcional para a política caciquil¹⁰³ e a reprodución das súas redes sociais clientelares.

¹⁰³ De forma máis específica, no terreo da representación política e Administración pública, coa expresión caciquismo preténdese caracterizar a desviación sistemática a favor de individuos, redes ou faccións

“Hai un número considerable de asociacións rexistradas moi orientado á captación de subvencións, á realización de determinadas iniciativas moi puntuais, pero non cara a unha verdadeira toma de conciencia do que significa ser partícipe de movementos asociativos, mesmo de carácter alternativo, do que é o asociacionismo como articulación da sociedade civil. En moitos casos, rematou xerando dependencias e un modo, ás veces, de canalizar, de ter unha vía complementaria de facer política. E nos períodos electorais, nas operacións que fan os partidos políticos, sobre todo para expresar os apoios que teñen por parte da poboación rural, entón, aí hai unha clara instrumentalización desas asociacións”.

- Nesgo ideolóxico no asesoramento profesional-técnico que se lle ofrece ao sector agropecuario: dende o discurso das organizacións sindicais criticase que a formación universitaria que adquiren os profesionais e técnicos agrícolas está nesgada por valores ideolóxicos que apostan polo modelo das grandes explotacións que funcionan como empresas capitalistas, fronte ao modelo da agricultura familiar. En concreto, crese que ese tipo de asesoramento desanima e favorece o peche das explotacións familiares que non cumpren as condicións que se consideran necesarias polos profesionais e técnicos para incorporarse ao modelo das grandes explotacións que funcionan como empresas capitalistas, á vez que contribúe ao excesivo endebedamento daquelas que continúan na carreira por mellorar a súa competitividade, segundo as pautas que lles marcan dende ese asesoramento técnico nesgado.

“Cando formamos técnicos agrícolas, veterinarios, xente relacionada coa profesión labradora, estamos a formar persoas co obxectivo de destruír explotacións (...) e que nos van levar a un camiño de endebedamento da evolución da explotación, no sentido de destruír explotacións, porque se nós facemos un investimento agrario, de forma que o importante é conseguir que sexan grandes e competitivas, estamos a dicir que todas as de arredor teñen que desaparecer, pois se son pequenas, estas non son competitivas”.

- A desafección e desarraigamento voluntario de parte dos empregados que traballan nos servizos públicos: nalgúns discursos maniféstase que parte do colectivo dos asalariados públicos que traballan no medio rural reside en cidades. Ademais, é un colectivo suxeito a unha importante mobilidade laboral-xeográfica, na medida en que o seu actual posto de traballo non é fixo ou constitúe unha etapa transitoria dentro dunha carreira profesional, onde o ascenso adoita implicar con frecuencia cambiar de lugar de traballo. Unha das consecuencias negativas é a falta de participación deses empregados no tecido socioeconómico local, cuxas redes se ven privadas das súas capacidades e iniciativas. Outros efectos negativos consisten en

(grupos de interese ou de presión, partidos políticos) do exercicio do poder institucional. Neste sentido, a noción de caciquismo subliña, ademais, a contradición entre as aparencias da orde formalmente instituída (leis, regulamentos), de carácter racional-legal, coas prácticas efectivas do poder político-administrativo, cando se orientan por intereses particularistas. En *Diccionario de Sociología*, Alianza Editorial, p. 73.

que contribúen a distorsionar o funcionamento dos servizos colectivos, así como a súa adecuación ás necesidades da poboación rural.

“Danse situacións terribles como intentar adaptar o horario da escola para lle permitir ao profesor ou profesora que viaxe; que exemplo se está a dar para manter o medio rural, cando o propio funcionariado que ten o seu posto de traballo no medio rural non vive neste e cando o seguinte paso é, por exemplo, intentar adaptar horarios porque eu quero estar en Lugo ás 6 da tarde e teño, ao mellor, a escola a 100 Km. Son exemplos que seguramente non son maioritarios, pero que están empezando a suceder e cremos que hai que vixiar cando o profesorado ou calquera outro tipo de funcionario escolle destinos, xa que a algúns parécelles terrible terse que ir a unha escola situada nunha zona do interior e de montaña”.

- O débil aproveitamento dos propios éxitos: resáltase que, en Galicia, se produciron varios éxitos económicos con impacto mundial, como é o caso de Zara, pero non se integraron no sistema económico do país para que se estendesen e multiplicasen os seus efectos beneficiosos polo territorio, o que contribuiría a intensificar o desenvolvemento socioeconómico de Galicia e, en particular, do seu medio rural.

“Non soubemos internalizar os nosos propios éxitos, estou a pensar no fenómeno de Zara. En congresos de expertos veñen os estranxeiros contar as súas políticas de éxito, pero despois dinche: aquí vostedes teñen Zara, ¿por que non o souberon aproveitar? É curioso, en Galicia fomos capaces de xerar unhas cantas multinacionais de éxito, como é o caso de Pescanova, de Inditex ou o sector dos deseñadores de moda, e non fomos capaces de internalizar eses éxitos e aplicar eses modelos ao resto da rexión, que é o que fixeron noutros sitios, onde se produciu unha integración de empresas de éxito con rexión, cousa que aquí non sucedeu”.

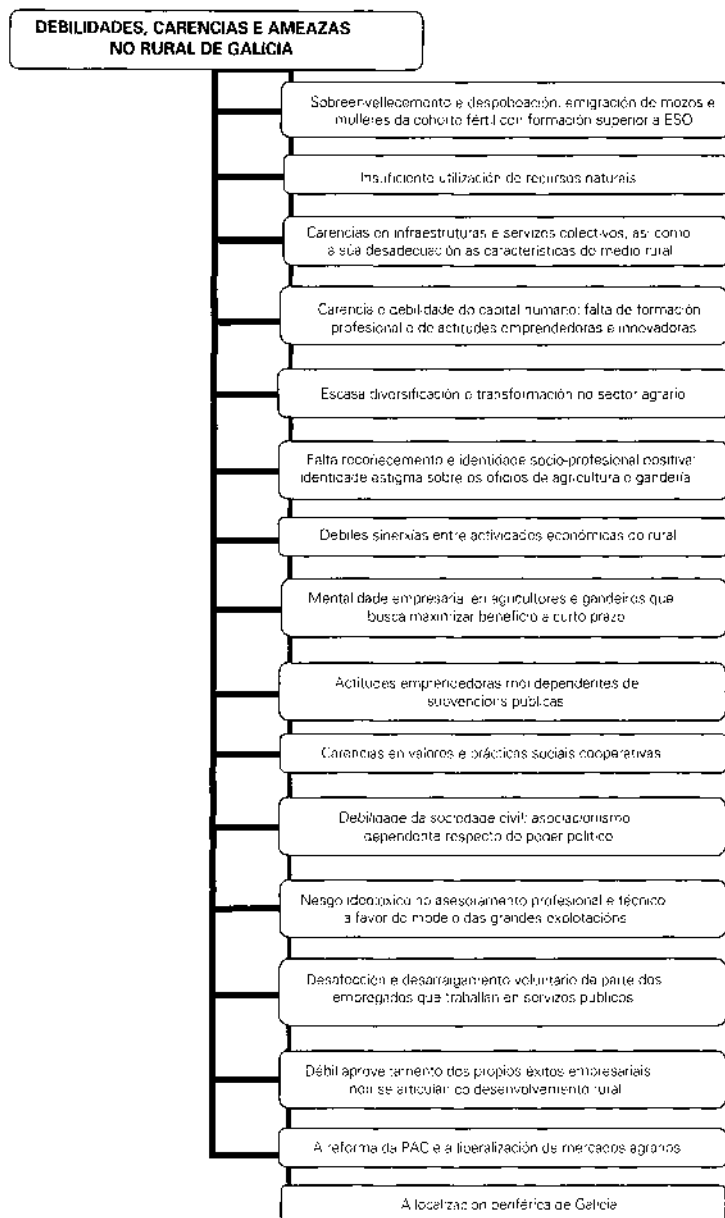
- A localización periférica de Galicia con respecto aos territorios de España e da UE con maior dinamismo económico: esa localización deriva nunha debilidade que condiciona negativamente a inserción fluída de Galicia nas redes e fluxos socioculturais e económicos que estruturan o capitalismo postindustrial e do consumo no ámbito europeo.

“Cando un pensa na potencialidade do turismo rural, a situación sería distinta se fósemos Suíza, ao estar no corazón de Europa, con todas as grandes áreas urbanas europeas a pouca distancia para o desprazamento. Aquí non temos esa situación xeográfica, aquí temos que conseguir que o turismo do resto de España e, máis aínda, o de fóra de España veña aquí, a pesar de que ten que facer grandes desprazamentos para chegar. O mesmo en canto aos produtos artesanais ou outros produtos transformados do sector agrario, pois estamos lonxe dos grandes centros ou mercados de consumo”.

- A reforma da PAC e a liberalización dos mercados agrarios impulsada pola OMC: ambos os dous fenómenos percíbense como graves ameazas externas para o desenvolvemento das actividades agropecuarias en Galicia.

“No tema máis agrícola, case encomendarnos a Deus, e esperar ao que se dite dende a Organización Mundial do Comercio e de Bruxelas”.

- Os procesos de despoboación e de sobreenvellecemento, especialmente a persistente emigración dos mozos e das mulleres da cohorte fértil cun nivel de instrución superior ao obrigatorio: a continuación, imoslles dedicar unha atención especial a estes preocupantes feitos sociodemográficos que non só debilitan, senón que ameazan gravemente a mesma supervivencia da ruralidade en Galicia.

11.2.1. A despoboación e o sobreenvellecemento

Os discursos coinciden en identificar os procesos de despoboación e de sobreenvellecemento como os dous principais fenómenos negativos que están a debilitar o sistema socioeconómico do medio rural, que supoñen un risco relevante para a súa supervivencia. Resáltase que na maioría das comarcas rurais do interior de Galicia o envellecemento alcanza dimensións excesivas, resultado dunha emigración selectiva e continua que se produciu durante a segunda metade do século XX, especialmente durante o período desenvolvista (1960-1975), cando emigraron en masa mozos e adultos con capacidade reprodutiva, ou xa inmersos na etapa de crianza.

“A perda demográfica, o abandono que se produciu do medio rural, sobre todo nas zonas máis adversas para manter a produción e conseguir un benestar aceptable, supuxo chegar a uns índices de envellecemento elevados. Nós constamos nas zonas de montaña, non necesariamente de alta montaña, que se chegou a unhas porcentaxes do 40 ao 60% de poboación que está por enriba dos 65 anos”.

Algúns informantes distinguen dinámicas demográficas diferentes no medio rural galego, en concreto entre as que se producen nas comarcas rurais próximas e afastadas das cidades. No primeiro caso, perciben signos de recuperación demográfica, grazas ao fenómeno de desconcentración urbana cara a municipios rurais próximos e ben comunicados, que se transforman en zonas residenciais (urbanización de baixa densidade do periurbano) e/ou económicas (tendencias á descentralización e deslocalización, sobre todo de actividades industriais). No rural afastado das urbes, os trazos son propios dunha dinámica demográfica moi regresiva, onde o acusado envellecemento se acompaña dunha persistente emigración e dun saldo natural negativo (máis defuncións que nacementos), que conflúen nunha progresiva desertización do territorio.

“Entón, pódense apuntar como illas ou oasis no deserto, de novo renacemento rural, as localidades próximas ás cidades, eu diría que nun raio de 30 a 50 Km. Pero nas zonas máis afastadas das cidades, especialmente nas áreas de montaña, continúan no declive, que comezou en décadas anteriores coa emigración cara a cidades europeas e españolas e que hoxe segue a ser unha sangría constante, cunha poboación moi envellecida, onde non existen visos de rexuvenecemento e de implantación de novas actividades económicas”.

A despoboación do territorio e o sobreenvellecemento son procesos que desarticulan e debilitan notablemente o sistema socioeconómico rural, que se fai moi dependente de recursos públicos externos, como as xubilacións e as pensións. Ademais, contribúen a lastrar, cando non a bloquear, o funcionamento das actividades económicas: carencia de man de obra, mercados de consumo locais claramente insuficientes, os investimentos necesarios non se realizan ante a falta de expectativas, abandono xeneralizado de explotacións agropecuarias e peche de negocios, etc. Neste sentido, destácase como

debilidade engadida a baixa capacitación e formación dos recursos humanos que permanecen no medio rural.

“Despois, aínda que está moi ligado ao problema demográfico, temos unha gran debilidade no capital humano do medio rural: non só é que teñamos menos poboación, senón que temos unha poboación cada vez máis envellecida e cun nivel de formación baixo, porque os habitantes do rural que acceden á formación de maior nivel acaban abandonando o medio rural”.

A persistente emigración, ano tras ano, de mozos e adultos segue a ser a causa fundamental da desertización e do sobreenvellecemento da demografía rural. Na actualidade, ese fluxo ten unha dimensión cuantitativa bastante inferior en relación co que sucedeu en décadas pasadas, debido ao mesmo esgotamento demográfico das comarcas rurais tras o espectacular éxodo de poboación que padeceron. Segundo os discursos dos informantes, parece que a percepción dos poboadores rurais de desigualdade entre o que ofrece o seu medio en comparación co urbano, segue impulsando a emigración de mozos e adultos, especialmente dos que adquiriron un nivel educativo superior ao obrigatorio. É dicir, nesa percepción de desigualdade, o medio rural aínda se distingue marcado por carencias diversas, onde se reducen as oportunidades e posibilidades vitais, sendo inferior a calidade de vida dispoñible. O contraste rural-urbano evidénciase nos discursos ao referirse á existencia de carencias en infraestruturas e equipamentos colectivos básicos, cuxa dotación se considera imprescindible para manter a poboación no territorio rural.

“A xente váisenos porque non ten os mesmos servizos que hai nas cidades. Home, eu non digo que se teñan que ter os mesmos servizos, pero si os básicos. Entón, hai unha serie de necesidades, como é o acceso á educación, á sanidade, ou cousas tan básicas como a luz eléctrica, que son temas absolutamente estratéxicos para que a xente quede ou se vaia do rural”.

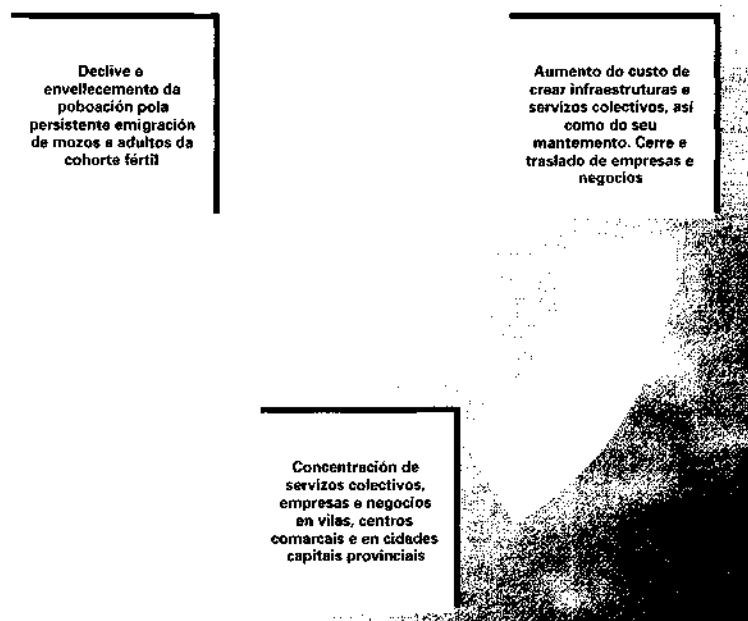
En liñas xerais, a persistente emigración de mozos e adultos actúa como un proceso de círculo vicioso; é dicir, é causa e efecto do acusado envellecemento e do progresivo abandono do territorio rural non periurbano.

- ⇒ O continuo declive da poboación rural nun hábitat tan disperso como o de Galicia incrementa notablemente o orzamento dos investimentos dedicados a crear infraestruturas e servizos colectivos básicos, así como o custo do seu mantemento, o que deriva na infradotación e na localización preferente dos equipamentos nos núcleos rurais máis poboados: as cabeceiras comarcais.
- ⇒ Así mesmo, a despoboación, o sobreenvellecemento e a infradotación reinante impele a que as empresas e negocios busquen outras situacións con mellor nivel de dotacións e maior tamaño demográfico, ben para satisfacer as súas necesidades de man de obra, de comunicación e/ou ben porque requiren un maior consumo local.

- ⇒ As carencias en infraestruturas e servizos colectivos básicos para a vida cotiá (gardarías, centro de saúde, servizos sociais, comercios, entidades bancarias, etc.), así como a debilidade do mercado de traballo local, desanima a súa poboación nova e adulta cun nivel educativo superior ao obrigatorio e incítaos a emigrar aos centros comarcais e cidades que dispoñen de recursos e empregos.

A persistencia da emigración de mozos e adultos da cohorte fértil volve disparar o orzamento dos investimentos dedicados a infraestruturas e servizos colectivos básicos, así como o custo do seu mantemento. Ademais, tende a facer inviable a actividade das empresas e negocios nas comarcas rurais máis despoboadas e envellecidas, o que alimenta de novo a concentración de servizos e empregos nas cabeceiras comarcais e nas cidades.

A persistente emigración de mozos e adultos: un proceso de círculo vicioso

Deste xeito, sucédese unha e outra volta de rosca, un proceso de círculo vicioso que constitúe unha grave ameaza para a supervivencia dos concellos rurais máis afastados das cidades, especialmente os situados en zonas de montaña. Mesmo dende os discursos recollidos se nos sinala a incorporación a este proceso dun círculo vicioso de persoas maiores, que emigran ás cidades onde residen familiares, buscando o coidado familiar e a accesibilidade aos servizos sociais e sanitarios que requiren con frecuencia.

“Temos un problema moi grave co envellecemento; en zonas concretas, habería que abordar políticas, mesmo con cooperativas, para lles dar servizos a eses anciáns, en Ourense creo que se fixo algo nese sentido. Os maiores non teñen por que irse á cidade buscando servizos, senón que debemos axudalos a que poidan seguir vivindo no rural mediante a creación de servizos de apoio”.

11.2.2. Os motivos da persistente emigración xuvenil

Agora ben, ¿por que causas continúan emigrando os novos ruralitas cara ás cidades? Coñezamos os motivos que enuncian os discursos das persoas entrevistadas, que son complementarios, xa que nos atopamos ante un fenómeno sociolóxico de natureza pluricausal, onde a miúdo intervén máis dun factor, aínda que nese construto motivacional un deles desempeña o papel desencadeante.

- As carencias dotacionais que presenta o sistema educativo nas comarcas rurais adoita obrigar as e os estudantes a desprazarse aos centros urbanos, onde se localizan os equipamentos que imparten os estudos que han de cursar. Así, as e os adolescentes que continúan estudando, unha vez que superaron o ensino obrigatorio, vense abocados a estudar e, frecuentemente, a residir en cidades, regresando durante as fins de semana e os períodos non lectivos á súa vila. Esta mobilidade residencial desvincúalos, cando non desarraiga, progresivamente das súas zonas rurais e cando finalizan os seus estudos o máis frecuente é que consigan a súa inserción laboral no medio urbano, xa que a súa comarca rural non ofrece o tipo de empregos para os que se formaron. Por conseguinte, no medio rural de Galicia estudante é sinónimo de emigrante.

“De tal modo que, ao éxodo escolar, acábaselle engadindo un éxodo rural: moitas veces é un camiño de non retorno que se inicia na infancia e que prosegue logo na xuventude, porque avanzar no sistema educativo, conseguir unha formación superior e habilitar posibilidades de traballo para esa xuventude, en moitos casos o que remata supoñendo é unha situación deses mozos no mundo urbano, fronte á súa situación no mundo rural. Entón, estamos ante unha carencia moi concreta, dunha institución tan importante como a educativa, que se acaba traducindo en moitas outras carencias. Claro, talvez a máis importante sexa a falta de presenza do potencial humano que esa xuventude formada podería incorporar ao medio rural”.

- Respecto da actividade agropecuaria no seo das explotacións familiares, resáltanse as inferiores condicións de traballo en comparación coas que se ofrecen nos empregos do mercado de traballo urbano. Fundamentalmente, fábase que os agricultores e gandeiros non poden dispoñer de semanas de vacacións, de fins de semana ou días festivos, xa que deben permanecer ao coidado da súa explotación. Esta suxeición física á explotación impídelles gozar do seu tempo libre nun lugar diferente, tal como fan os asalariados no medio urbano, de aí que prefiran emigrar á cidade para

inserirse laboralmente nun emprego que si lles permita ir pasar o verán ou pasar unha fin de semana fóra da zona onde viven/traballan.

“Eu vin como gandeiros con explotacións moi rendibles tiveron que pechar porque os seus fillos preferiron irse, por exemplo a Santiago, para traballar por soldos inferiores e cando lles preguntas por que che din que para estar como o seu pai sen vacacións e días de descanso, pois prefiren emigrar á cidade. Xa non é que traballen moito, ou nunhas condicións climáticas duras ou a soidade, eu creo que xa non é iso, senón non ter vacacións, días de descanso e poder saír de cando en vez da explotación”.

- O proceso de reforma da PAC, a tendencia á caída da renda agraria nos últimos anos e os problemas de salubridade (vacas tolas, gripe aviaria) están a crear un escenario agrícola cargado de incertezas que favorecen representacións pesimistas sobre o futuro do sector entre os agricultores e gandeiros galegos. En xeral, o ambiente de inseguridade económica contribúe ao desenvolvemento de tres actitudes nas explotacións familiares: o inmovilismo á espera de que se clarifique a reforma da PAC, o abandono das pequenas explotacións familiares non rendibles ou a busca doutra ocupación laboral (industria, construción, etc.), realizando a agropecuaria a tempo parcial. Por conseguinte, as actuais incertezas sobre a viabilidade das explotacións familiares en Galicia non favorecen o relevo xeracional, máis ben bloquéano, pois potencia o desinterese dos fillos por traballar e responsabilizarse do funcionamento da explotación familiar, incitándoos a emigrar.

“Non hai un horizonte claro, non hai unha estabilidade no sector suficiente como para dicir eu vou poder vivir disto hoxe, o único que podes dicir é podo vivir hoxe pero para o mes que vén... non o teño tan claro porque non depende só de min, depende de se a PAC vai por un lado ou se vai por outro, se a subvención vén por aquí ou non vén por aquí, non podo dicir eu vou poder vivir disto toda a miña vida, non hai esa estabilidade ou para a miña vida non a teño”.

- A desmotivación e desafección que xera entre os mozos a longa espera para ser titulares-responsables da explotación familiar. É dicir, ante a opción de traballar como “axuda familiar” ata que o pai se decida a traspasar a titularidade ao fillo, con todo o que supón de dependencia e de emancipación persoal inconclusa, ou buscar a vida e a autonomía persoal mediante unha ocupación laboral noutra actividade —frecuentemente no medio urbano—, a gran maioría dos mozos optan por esta segunda alternativa.

“É un problema importante que provoca a emigración, aínda que os maiores se están decatando de que é necesario anticipar o traspaso da explotación aos fillos”.

- Establecerse como agricultor ou gandeiro pola súa conta sería a alternativa a esa longa espera, pero os prezos da terra, os dereitos-cotas de produción,

os investimentos necesarios en maquinaria, instalacións e demais factores produtivos impídenlle acceder a esta opción á gran maioría dos mozos.

“Son máis determinantes os fortes investimentos que temos que realizar para instalarnos no modelo de explotación viable que nos vendeu ata agora a Administración...”.

- Esa debilidade no relevo xeracional das explotacións familiares acrecéntase coa pervivencia da tradición minifundista consistente en repartir a herdanza a partes iguais entre os fillos. Neste contexto, o fillo que permanece traballando na explotación familiar percibe unha gran vulnerabilidade económica sobre o seu futuro, xa que pode verse obrigado a compartir cos seus irmáns aquilo que o seu traballo desenvolveu. Ademais, resáltase que os pais utilizan a tradición minifundista como un mecanismo de incentivo-presión para garantir que algún fillo os coide cando sexan maiores, o que pospón a repartición da herdanza practicamente ata a súa morte.

“Un dos principais problemas foi a división das herdanzas a partes iguais entre os fillos, o que xerou o minifundio e, ademais, como os pais seguen coa mentalidade de que os fillos son a súa garantía para o futuro, non fan a repartición antes de morrer, porque cren que se o fan non van ter un fillo que os coide e, ao final, o fillo que queda na explotación remata marchando porque de que lle serve sacrificarse pola explotación se ao final cando morran os seus pais terá que repartir cos seus irmáns, mesmo o que o xerou. Entón, para iso, prefiren traballar nunha empresa e deixan a explotación. É un tremendo problema, porque imposibilita que os mozos poidan responsabilizarse da explotación, porque os pais nin fan nin desfán pero, ao mesmo tempo, manteñen a propiedade ata a morte, porque o fillo é o seguro de vida”.

- Sinálase a existencia dun conflito interxeracional debido a unhas mentalidades diferentes entre os pais e os fillos. É dicir, os valores, actitudes, aspiracións e expectativas dos fillos non coinciden coas dos pais, xa que os seus procesos de socialización tiveron lugar en momentos históricos e por itinerarios bastante diferentes. Por exemplo, os fillos acceden a estudos de formación profesional ou universitarios, mentres os pais non lograron finalizar o ensino primario; ou os fillos socialízanse moi condicionados polas formas e contidos que transmiten os medios de comunicación de masas, mentres os comportamentos dos pais aínda reproducen formas e contidos da cultura rural tradicional. Polo tanto, as disonancias entre as mentalidades pais/fillos e o conseguinte conflito xeracional, máis ou menos manifesto, tende a impulsar a emigración dos fillos cara ao medio urbano.

“Nunha investigación que realizamos na Barcala observamos un enfrontamento xeracional entre os fillos e os pais; os fillos que estudaron na universidade ou formación profesional non queren saber nada da explotación, porque ven que os pais viven cunha calidade de vida mínima, debido a que o seu nivel cultural non lles permite administrar doutro xeito os

recursos económicos que xera a explotación e os fillos prefiren ir traballar á cidade, cun salario corrente, que quedar a vivir na explotación cos pais (...). Estes din frases como: “eu xa teño de sobra, para que cambiar”; é dicir, os titulares das explotacións, os pais, impoñenlles aos fillos unha situación de inmovilismo: “aquí ninguén se move mentres eu sexa o propietario”. Entón, os fillos, que teñen máis formación educativa e desexan introducir cambios na explotación, deciden emigrar ás cidades”.

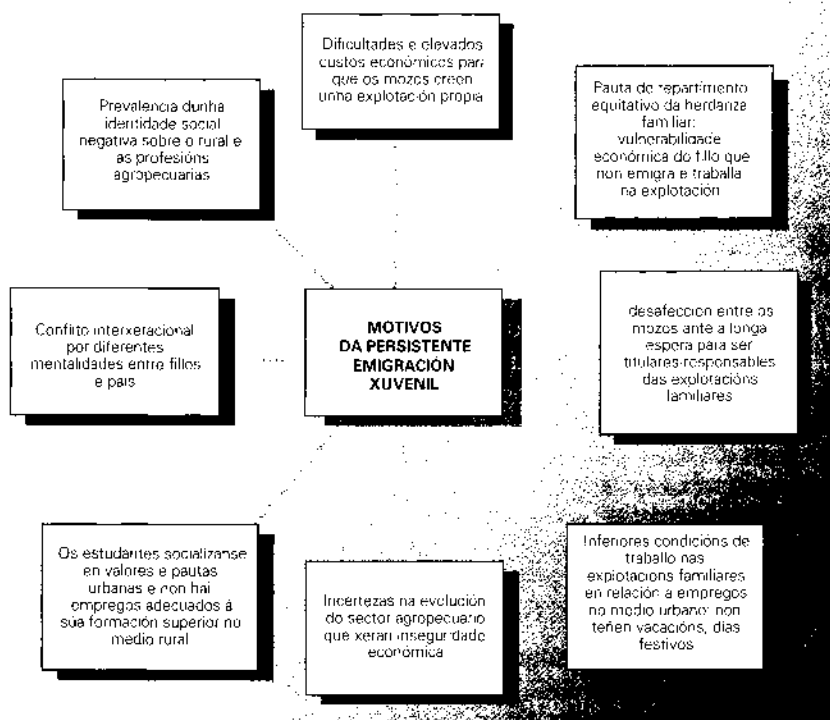
- A prevalencia dunha identidade social negativa sobre o medio rural e sobre as profesións agropecuarias. Parece ser que, no imaxinario sociocultural, o medio urbano se identifica co progreso e a modernidade, co benestar socioeconómico, mentres o medio rural se segue asociando ao atraso e á antigüidade, a diversas situacións carenciais. Neste sistema simbólico, as profesións de gandeiro e agricultor tamén se cargan de valores e imaxes negativas, a diferenza de profesións da industria e dos servizos que son valoradas positivamente porque connotan modernidade, carreira laboral, éxito socioeconómico, etc. Esta identidade social negativa sobre o medio rural e as profesións agropecuarias, que é expresión dun relativo proceso de estigmatización, contribúe a xerar actitudes de desafección e desarraigamento entre os novos ruralitas, que tenden a identificarse coa cidade e formas de vida que perciben como “urbanas”.

“Temos que desfacer unha idea que está funcionando en Galicia, coa que non estou de acordo para nada, e é que un país é máis moderno cantos menos agricultores teña; isto non se corresponde para nada coa experiencia do noso ámbito: Holanda ten un volume de emprego agrario practicamente estabilizado dende hai 20 anos, ten unha agricultura enormemente potente, cunha gran capacidade exportadora e ninguén negará que é un dos grandes países desenvolvidos de Europa”.

“Eu creo que un dos problemas é a desmoralización que ten a xente do rural, que ten cousas moi positivas, pero como non sexamos capaces de dar unha imaxe digna, de que a xente non ten que marchar á cidade para conseguir esa dignidade (...). Eu creo que a xente nova necesita un referente claro de que o seu medio é perfectamente dignificable e vivible”.

En resumidas contas, a persistente emigración da xuventude rural apréciase como un dos principais problemas que ameazan gravemente o futuro do medio rural.

“O futuro do medio rural en Galicia pasa por un rexuvenecemento dos titulares das explotacións e mentres non se produza ese rexuvenecemento non hai nada que facer. Se non se aborda directamente o relevo xeracional nas explotacións non se logrará garantir o futuro rural”.

11.2.3. Os motivos do éxodo feminino

Na actualidade, as mulleres novas-adultas en situación de actividade mostran unha disposición emigratoria maior que os seus pares masculinos. As persoas entrevistadas coinciden en resaltar esta maior actitude emigratoria feminina —e o declive de mulleres na cohorte fértil que se está a xerar— como unha das principais debilidades que empobrece as condicións de vida no momento presente e ameaza gravemente o futuro das comunidades do medio rural de Galicia. Nos seus discursos, os informantes reflexionan sobre os motivos que alimentan ese comportamento emigratorio feminino:

- A carencia de servizos colectivos básicos, especialmente os que permiten unha maior conciliación da vida familiar coa actividade laboral, impele a que as mulleres das explotacións agropecuarias desenvolvan unha esgotadora “dobre presenza” nas esferas doméstica e económica, pois requírelles unha sobrecarga de traballo en comparación cos seus pares masculinos. As opinións recollidas centran as carencias en gardarías e certos servizos complementarios, como son o transporte escolar, o comedor ou actividades extraescolares no nivel do ensino secundario. Outro tanto manifestan con respecto aos servizos sociais dirixidos aos anciáns, cuxas carencias no medio rural (centros de día, axuda a domicilio, residencias) derivan en que as mulleres se ocupen do coidado desas persoas.

"A muller, baixo o meu punto de vista, sen dúbida, é a gran protagonista do medio rural e é tamén a gran prexudicada de quedar no rural. Se o home non o ten doado, a muller sabe que o papel que vai ter no rural pois vai ser moi amolado, vai ter que atender as cousas da casa, levar como mínimo a medias a explotación, atender os maiores, os nenos que non van ter gardarías, van ter transporte público mentres son pequenos, pero despois hai que levar os maiores ao instituto á cabeceira de comarca e non hai autobús que pase e hai que levalos e volvelos traer, ela sabe que vai ter eses problemas e que vai cargar con eles".

- Valórase que esa esgotadora "dobre presenza" feminina é unha consecuencia da ausencia dunha xestión empresarial das explotacións familiares. É dicir, sublíñanse as carencias na capacitación profesional dos agricultores e gandeiros, os cales seguen reproducindo a práctica de xestión minifundista, baseada fundamentalmente no traballo dos membros do fogar, cando a maior dimensión da explotación require dun modelo de organización e administración de carácter empresarial. Esta falta de profesionalidade no sector agropecuario repercute nas mulleres, especialmente cando o home ten un emprego fóra da explotación familiar, pois adoita recaer gran parte do traballo da explotación nelas.

"Non se pode manexar unha explotación de 30 ou 50 vacas cos pais xubilados e a muller dedicada a levala xunto á axuda dos fillos en idade escolar, iso non pode ser, hai que entrar nunha cultura empresarial; a partir de 35 vacas, as explotacións familiares si son viables e como son viables deben xerar postos de traballo e o dono da explotación debe identificarse máis coa xestión da explotación e levala como se fose unha empresa, dedicarse a xestionar con criterios empresariais esa explotación gandeira".

- Pero esa esgotadora "dobre presenza" feminina nas explotacións agropecuarias tamén é unha consecuencia da pervivencia de valores e actitudes de carácter patriarcal que xeran unha desigualdade de xénero á hora de distribuír os roles e tarefas no seo da unidade familiar. É dicir, subxacen prexuízos e estereotipos da cultura tradicional polos que se identifica a muller como naturalmente cualificada para a realización das tarefas domésticas e doutras actividades que se perciben como funcións derivadas do rol de "nais-amas de casa" (levar os fillos ao centro educativo e responsabilizarse da súa aprendizaxe, coidar dos pais/sogros e acompañalos ao médico, etc.).

"Mentres os varóns se encargan de traballar fóra da casa e de traer os ingresos polo seu emprego de asalariado, no seu tempo libre dedícanse a ir á taberna e poden comprar un tractor mellor e máis potente para competir cos veciños (...). A muller no medio rural galego ten unha situación de marxinación e mesmo diría, con comiñas, de semiescravidade; as mulleres ocúpanse de case todo, mesmo de levar a explotación familiar, mentres o marido traballa fóra e, ás veces, contan coa axuda dos pais xubilados ou dos fillos en idade escolar".

Ese androcentrismo que aínda se manifesta nas explotacións agropecuarias familiares de Galicia e os seus efectos de desigualdade de xénero na distribución de roles e tarefas dentro do fogar é unha realidade social que desaproban as mulleres novas. Estas socializáronse nun sistema educativo que transmite valores e actitudes democráticas favorables á igualdade de oportunidades entre os xéneros, así como contrario á adscrición dos xéneros a roles e tarefas predeterminadas segundo criterios sexistas. De aí que as mozas estean menos dispostas a vivir-traballar nas explotacións agropecuarias, en comparación coa xeración das súas nais.

“Temos un problema coas mulleres novas, é moi raro que queiran quedar, salvo que unha filla queira continuar na explotación familiar, a maioría non quere casar cun gandeiro. A vida dunha ama de casa, da muller do gandeiro suxeita á explotación é moi dura, con moito traballo porque ten que compartir as tarefas da casa coas da explotación gandeira, ademais de coidar os maiores. Eu creo que dese esquema de muller e nai heroica as novas xeracións non queren saber nada diso”.

Ademais, ese androcentrismo tamén se evidencia e reproduce grazas ao dereito de propiedade: as mulleres dos agricultores e gandeiros non poden acceder á cotitularidade da explotación, o que as deixa nunha posición de vulnerabilidade e desprotección legal ante posibles situacións de ruptura da parella, ben por separación-divorcio ou por viuvez.

“É dicir, corre o risco de estar a traballar e estar a contribuír a soste-lo esa explotación e a que cando marche de alí marche sen nada porque non existe a cotitularidade, pois o titular da cota de leite, dos dereitos de produción de viñado e axudas da PAC é o titular da explotación. E ela aí non ten nada, como moito pode pasar polo xulgado e darlle a razón en algo. Esperamos que co novo goberno paritario a cotitularidade sexa pronto unha realidade en Galicia”.

- ➔ Resáltase o cambio de mentalidade entre as mulleres novas que se expresa no cuestionamento do rol de “nais-amas de casa”, que lles asigna exclusivamente a cultura tradicional. Cambio que as anima a asumir roles e actividades non domésticas que se reservan para si os homes, así como a demandar os seus dereitos nunha sociedade rural inmersa nun proceso de cambio sociocultural.

“Nós fixemos un estudo a través dunha tese de doutoramento¹⁰⁴ sobre os procesos de inserción educativa e laboral de tres xeracións de mulleres no rural galego e practicamente a partir de historias de vida presentáronos unha radiografía dende a perspectiva cualitativa de como evolucionaron os seus respectivos roles; cada vez menos apegados á paisaxe, aos condicionamentos do medio, ás concepcións dunha familia tradicional e ao traballo agropecuario, para ir progresivamente tomando distancia, na

¹⁰⁴ Gradaille Pernas, R. (2004): *Educación e socialización da muller na Galicia rural*. Edición do Castro, A Coruña.

medida en que as mulleres se formaban e adquirían novas expectativas. Eu creo que as mulleres rurais cada vez se sitúan máis na reivindicación dos dereitos, na igualdade e nunha participación activa nos procesos de desenvolvemento”.

Agora ben, nese proceso de cambio sociocultural, a reprodución das “vellas” prácticas sociais e a emerxencia das “novas” coinciden no mesmo espazo. A diferenza do medio urbano, parece que no rural o poder das vellas prácticas androcéntricas se resiste con maior firmeza ao poder emerxente das novas prácticas igualitaristas, de aí que se estea a producir unha fuxida das mozas cara ao medio urbano¹⁰⁵, onde aprecian que disporán de máis oportunidades sociolaborais e apoios institucionais para exercer os seus dereitos e aspiracións, desenvolvendo as súas capacidades persoais nun ambiente de maior igualdade entre xéneros.

“O que está a suceder coa muller do medio rural galego é un síntoma da crise dunha sociedade que non logra a súa substitución por unha nova sociedade (...). Este abandono responde ao cambio de status da muller nas sociedades occidentais, a súa busca de maior autonomía, aspirando a ter unha formación e vida profesional propia e o medio rural galego non permite, nestes momentos, satisfacer esas expectativas”.

O maior envellecemento da poboación rural favorece o fenómeno emigratorio das mulleres novas, xa que as persoas maduras e anciás tenden a compartir valores e actitudes máis nesgadas pola perspectiva patriarcal. Polo tanto, a emigración das mozas ás cidades xorde como a reacción máis frecuente a un ambiente sociocultural que aínda require pregarse ante o poder androcéntrico ou, no caso de disentir, dun comportamento feminino que apunta ao heroico, pois “estás na boca de todos, todos os días”.

“Efectivamente, no medio urbano hai máis intimidade e digamos que es máis anónima, non estás na boca de todos, todos os días, o que fas, o tipo de relación que queres ter. Creo que esta é a maior diferenza”.

- ➔ Por outro lado, no ámbito social das explotacións familiares é bastante frecuente que unha parella nova teña que residir na mesma vivenda que os seus pais/sogros. Algúns dos informantes consideran que esta práctica social tan xeneralizada non favorece o emparellamento das mozas con varóns agricultores ou gandeiros, xa que supón unha clara limitación da intimidade e da independencia da parella para regular o seu propio proxecto familiar. Ademais, espérase que a muller coide dos pais/sogros. Nese sentido, resáltase a carencia de políticas públicas dirixidas a facilitar a emancipación residencial das e dos mozos en vivendas independentes ás dos pais/sogros.

¹⁰⁵ Esta emigración das mozas recórdanos o antigo aforismo medieval do ‘aire da cidade fai homes e mulleres libres’.

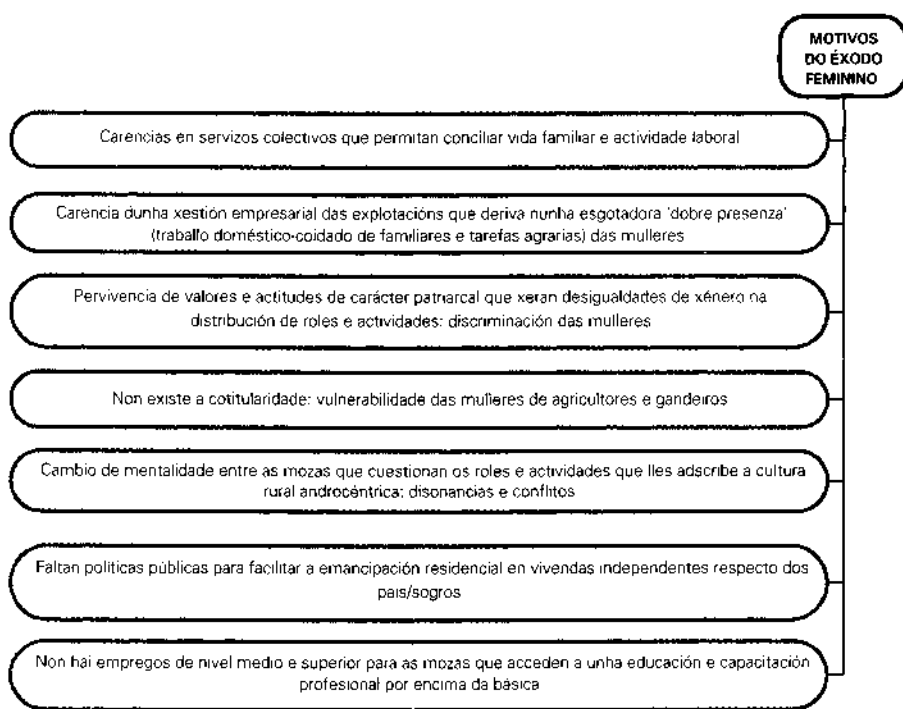
“Despois hai outra diferenza que incide bastante e é que aquí non houbo ningún debate nin ningún apoio para que unha parella nova que se queira dedicar á agricultura se poida instalar nunha vivenda independente. Fálase moito de axudas para acceso á vivenda para mozos, pero sempre vemos o modelo urbano (...). Estas políticas non se realizaron e estas son importantes porque, efectivamente, as mulleres tamén queremos unha intimidade para convivir coa nosa parella e para educar os nosos fillos, sen esa interferencia que pode haber cando hai unha convivencia interxeracional na mesma vivenda. Isto segue sendo a forma de vida normal nas casas labregas e, por iso, parécenos un punto importante sobre o que hai que actuar, pois as mulleres, como dicimos, queren casar coa súa parella e non con toda a familia”.

- Dende os discursos recollidos, tamén se nos sinala que as mulleres novas acceden en maior medida que os seus pares masculinos a itinerarios educativos e formativos que superan o ensino obrigatorio. Loxicamente, aspiran a empregarse en itinerarios laborais-profesionais acordes coa capacitación e co currículo que adquiriron. Non obstante, os mercados de traballo das comarcas rurais ofrecen poucas oportunidades para a inserción laboral das mulleres novas con estudos de formación profesional ou de nivel universitario. A menor multifuncionalidade do medio rural e, en xeral, a insuficiente diversificación das actividades económicas, especialmente as agropecuarias, conforman uns mercados de traballo rurais con escaso dinamismo, onde as ofertas de empregos de nivel profesional medio e alto brillan pola súa excepcionalidade. En todo caso, o sector terciario é máis receptivo á inserción laboral das mulleres novas, pero os procesos de despoboación e de sobreenvellecemento condicionan as súas potencialidades cara aos servizos de benestar social. Ademais, a regresión demográfica está a bloquear o funcionamento doutras actividades terciarias (crise do pequeno comercio e dos servizos persoais) ou a creación de actividades de transformación baseadas en pequenas industrias locais. Por conseguinte, é habitual que a inserción sociolaboral das novas ruralitas con estudos de formación profesional ou de nivel universitario teña lugar no hábitat urbano, xa que é neste medio onde se concentran as ofertas de empregos secundarios e terciarios máis permeables á ocupación feminina.

En definitiva, a disposición emigratoria entre as mozas rurais é produto dun conglomerado de factores socioculturais e económicos que tenden a retroalimentarse, onde a escaseza de mulleres na cohorte potencialmente fértil (15 a 49 anos) constitúe un dos efectos máis visibles e alarmantes. Este fenómeno de expulsión encuberta da muller nova do medio rural está a dinamitar os alicerces das vilas que non se atopan no ámbito periurbano das cidades, pois sen mulleres en idades fértils non hai posibilidade de futuro para o sistema de poboamento rural, abocado á masculinización e á progresiva desertización.

“Se queremos evitar esa marcha acelerada das mulleres, temos que conseguir que no medio rural haxa un acceso ao mercado de traballo tamén para esas novas mulleres formadas que aspiran a ter a súa propia

autonomía e actividade profesional e, ao mesmo tempo, necesitamos un medio rural que ofrezca acceso a servizos en condicións máis próximas ás cidades, que evite que a muller rural teña que ser ao mesmo tempo case a seguridade social e o sistema educativo. No fondo, ademais das limitacións para acceder ao emprego, as mulleres abandonan o rural porque non teñen tempo de ocio: o coidado dos nenos faise nunhas condicións máis difíciles que nas cidades, a oferta de servizos sociais para a terceira idade no medio rural é sumamente insuficiente, o que fai que o seu coidado recaia sobre as mulleres. De cara ao futuro, un termómetro de en que medida iremos sendo capaces de ir invertendo as tendencias no medio rural será o que suceda coa emigración das mulleres; o primeiro síntoma de que iremos logrando frear o despoboamento do rural é cando as mulleres novas e formadas opten por manterse no medio rural que, na actualidade, é un fenómeno minoritario”.

11.3. As fortalezas, oportunidades e potencialidades

11.3.1. Fortalezas

- As explotacións que melloraron a súa competitividade e as producións agropecuarias de calidade. Resáltase o leite e os queixos, a tenreira galega, os viños, os produtos de horta como as patacas ou os pementos, as flores...

Os atributos positivos dos subsectores agrarios indicannos que hai aptitudes obxectivas para o desenvolvemento do sector, pero nunha perspectiva de diversificación e dirixida a crear máis valor engadido en Galicia, mediante os procesos de transformación e comercialización.

- A boa imaxe que teñen os produtos agrícolas e gandeiros de Galicia entre os consumidores españois, na medida en que os identifican cos valores do natural e a calidade.

“... é dicir, todo o que son produtos agroalimentarios galegos véndense polo simple feito de ser galegos; por exemplo, a denominación de calidade Ternera Gallega está a ter un notable éxito dende o punto de vista económico e non principalmente polas campañas de publicidade, que tamén, pero sobre todo porque ao falar de Ternera Gallega o consumidor asócioa con animais pastando en prados verdes, cunha imaxe de produto natural que hoxe é en si mesma unha operación de mercadotecnia”.

- A agricultura familiar aínda é unha forma de vida onde a produción dirixida ao mercado se complementa coa dedicada ao autoabastecemento da explotación e do fogar (por exemplo, forraxes para o gando, produtos de horta, animais de curral). Resáltase como un atributo positivo en comparación con outras realidades onde a agricultura derivou cara a unha xestión capitalista moi especializada nun tipo de produto. Por conseguinte, percíbese que a agricultura galega dispón de mellores condicións de partida para implementar con éxito políticas dirixidas a promover a súa diversificación.

“[En Irlanda] As familias adoitan ter, como media, unhas 50 vacas e traballan unhas 20 hectáreas, e só producen leite, abandonando todo tipo de cultivo de horta, de produción dirixida a alimentar os seus propios animais ou os membros da familia, como se segue facendo en Galicia. Pero, claro, co problema das vacas tolas o modelo da agricultura capitalista tocou fondo e, en Irlanda, agora queren recuperar a agricultura como un estilo de vida, o policultivo, a multifuncionalidade e a pluralidade no medio rural, mentres nós aínda o temos en Galicia. E esta é a vantaxe que agora ten Galicia con respecto a Irlanda, e iso é moi positivo, é por onde se quere potenciar a fixación da poboación no campo; o que anteriormente, nun modelo de explotación capitalista, era unha desvantaxe, agora é unha vantaxe que se debe aproveitar dende as instancias políticas existentes”.

- A existencia no medio rural dunha renda media familiar bastante aceptable, grazas á combinación de varias actividades, fontes de ingresos e patrimonio familiar: o varón traballa como asalariado fóra da explotación, a muller encárgase dos traballos agropecuarios e produce alimentos para o autoconsumo, os maiores cobran unha pensión, a vivenda en propiedade, o patrimonio familiar de terreos e recursos forestais, etc. En síntese, considérase que a situación económica e nivel de vida da maioría das familias do rural é máis próspero do que se desprende da análise dos indicadores estatísticos.

“... pero séguese cultivando a horta, que facilita patacas, verzas, grelos, froita..., animais como coellos, porcos e polos; a casa onde viven é propiedade da familia, porque somos unha sociedade de pequenos propietarios, non pagan alugamento, non pagan hipotecas e iso, unido aos ingresos do traballo asalariado, das pensións, os aforros que poden ter nos bancos e o valor dos terreos, parte deles repoboados con árbores —nun estudo que fixemos no Idega sobre a comarca da Barcala cuantificamos un valor medio patrimonial de dez millóns de pesetas por familia, só en chan e árbores—. Entón, todo iso sumado dá unhas rendas familiares elevadas, rendas que son opacas ante as estatísticas, pero que dan un nivel de vida moi, moi aceptable..., mesmo superior ao que poderían ter como traballadores cualificados emigrados en Cataluña ou no País Vasco”.

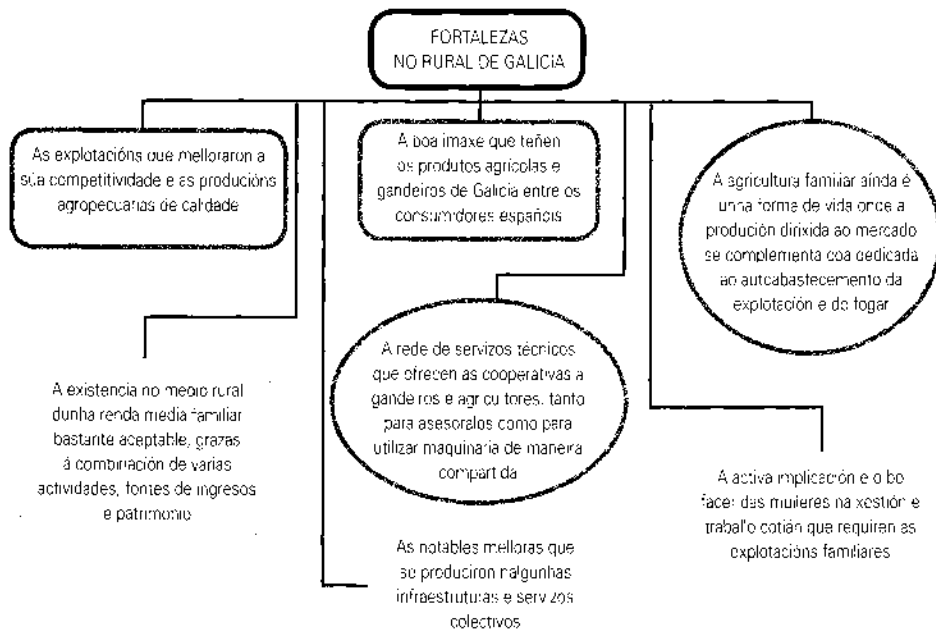
- Destácase a activa implicación e o bo facer das mulleres na xestión e traballo cotián que requiren as explotacións familiares.

“Habería que facer unha depuración desas estatísticas, pero aínda así en Galicia as mulleres teñen un papel moi importante, xa que en bastantes deses casos son elas as que realmente levan a explotación no día a día. Normalmente, cando as mulleres son as titulares e as responsables reais da explotación abordan con éxito o traballo. Por exemplo, en cooperativas de flores ou de produtos de horta adoitan ser abordados na súa maioría por mulleres...”.

- Dende o discurso cooperativista, destácase a rede de servizos técnicos que ofrecen as cooperativas a gandeiros e agricultores, tanto para asesoralos coma para utilizar maquinaria de xeito compartido.

“Agora a xente xa está mentalizada de que non é necesario ter toda a maquinaria agrícola e as cooperativas empezan a ofrecer servizos de maquinaria, dende grandes cultivadoras e tractores que é impensable que un gandeiro poida ter por si mesmo. Están a funcionar xa en moitas zonas de Galicia servizos técnicos que os asesoran en temas técnicos e económicos. De feito, unha revista francesa do sector dicía que en Galicia sobrevive o sector lácteo grazas á rede de servizos que prestaban as cooperativas”.

- Aínda que identifican carencias e disfuncionalidades no seu funcionamento, algúns informantes tamén se refiren ás notables melloras que se produciron nalgúns infraestruturas e servizos colectivos, as cales emerxen na actualidade como unha fortaleza, pois sitúan o medio rural nunha traxectoria de equiparación con respecto á calidade de vida urbana.

11.3.2. Oportunidades e potencialidades

- A variedade de recursos naturais existentes no territorio rural de Galicia que presentan un notable grao de infrautilización na actualidade, cando non de abandono. Avógase polo seu aproveitamento planificado e sostible, ademais de sentido e promovido dende e cos propios poboadores do medio rural.
- Esa variedade de recursos naturais infrautilizados posibilita potenciar a diversificación do sector agropecuario, no sentido de que xurdan novas explotacións dedicadas a traballalos ou que as xa existentes desenvolvan outras actividades complementarias. Apúntase que o cooperativismo e outras formas de asociacionismo entre explotacións familiares permiten unha realización eficiente da diversificación agropecuaria.

“Por exemplo, a ceba de tenreiros, de pavos e de polos son actividades moi complementarias; uns gandeiros acaban de diversificar as súas explotacións montando unha de cabras de leite, que aquí é bastante raro, pois ata niso se pode diversificar. Entón, cando xa se ten certa dimensión e hai man de obra dispoñible, pois é aconsellable diversificar a produción das explotacións. Mesmo para a conservación do monte xa hai algunha cooperativa gandeira que tamén se dedica a xestionar e a coidar o monte”.

- Galicia ten unha balanza comercial negativa en produtos agroalimentarios co resto de España e co estranxeiro, o que se percibe como unha clara

oportunidade para que as explotacións galegas poidan aumentar a súa produción e vendela no mercado galego.

- Outro tanto cabe dicir dos *inputs* que utiliza o sector agropecuario galego, pois depende de forraxes, pensos, fertilizantes, etc. que proceden do exterior. Polo tanto, sinálase a oportunidade de empregar en maior medida recursos propios infrautilizados para xerar os produtos agropecuarios de Galicia.

“Un exemplo, co mesmo volume de leite que produce hoxe Galicia poderíase obter unha renda moi superior e, polo tanto, consolidar emprego, se en vez de alimentar o gando con pensos producidos con materias primas importadas, lográsemos poñer en produción terras abandonas e que a gandería se alimentase con pastoreo”.

- Eses déficits comerciais co exterior tamén son unha oportunidade para que en Galicia teña cabida un maior desenvolvemento dos procesos de transformación, envasado e comercialización de produtos agrarios e gandeiros, tanto dirixidos ao mercado galego como a mercados españois e do estranxeiro. Neste sentido, as persoas entrevistadas defenden a creación e apoio público á creación dun gran grupo lácteo de capital galego, coa finalidade de que impulse as actividades de envasado, transformación e comercialización de leite e produtos derivados en Galicia.

“Pensemos que en sectores coma o lácteo, Galicia é a primeira potencia a nivel de España na produción de leite, pero ten un papel marxinal na transformación, na industria láctea. O desenvolvemento das cadeas produtivas, tanto agrícolas, gandeiras como forestais, é unha liña que necesita ser desenvolvida en moita maior medida”.

- A potencialidade que ten o servizo de substitución, así como a unión ou asociación de varias explotacións familiares, de cara a dignificar e mellorar as condicións de traballo dos agricultores e gandeiros, equiparándoas coas existentes no mercado de traballo formal.

“Nós prevemos que, de aquí a 5-10 anos, imos estar facendo un traballo moi intenso dedicado ás explotacións comunitarias que, aínda que non incrementa moito os rendementos, si permite facer un tratamento moito máis digno do traballo, que haxa quendas, que haxa vacacións. Por esta vía hai xente que descobre que pode coller un mes de vacacións, mesmo un mes e medio, como me dixo algún”.

- A agricultura e gandería ecolóxica percíbese como un emerxente mercado onde se poden inserir parte das explotacións familiares de Galicia. En todo caso, algúns informantes refírense a que non convén depositar excesivas esperanzas neste subsector, xa que non é a solución panacea, senón unha das diversificacións que se deben impulsar no sector agropecuario galego. Entre os seus trazos positivos resáltase a súa proxección exportadora, xa

que os produtos ecolóxicos teñen unha boa acollida entre os consumidores dos países con maior benestar da UE.

“En Galicia, hai cooperativas que o están a facer, que están a exportar, pero que teñen un segmento de mercado limitado, cunhas cadeas de comercialización moito máis caras, porque van a tendas máis especializadas. É un subsector moito máis complicado e cuns custos de investimento máis caros, por iso hai que telo moi claro para especializarse no ecolóxico”.

- A potencialidade dunha execución integrada, coordinada e participativa dos programas Leader, Proder e Agader, cunha perspectiva de intervención institucional máis alá do curto prazo.
- Os procesos de descentralización e deslocalización de actividades industriais e terciarias localizadas no medio urbano son unha oportunidade para xerar novos empregos en comarcas rurais, que contribúen a que os mozos e as mulleres da cohorte fértil non emigren.

“A muller traballa a horta e abastece a casa e, se ten tempo, traballa en talleres téxtiles, nun modelo que laboralmente pode ser moi discutible, pero que para esas mulleres funciona ben, porque ademais de gañar un diñeiro prefiren traballar con outras mulleres para superar o illamento do rural. ¿Aproveitáronse as empresas? Si, pero tamén as mulleres accederon de bo grao a ese traballo porque o ven beneficioso para elas”.

- As melloras nas vías de comunicación e a xeneralización do automóbil están a posibilitar un relativo crecemento e rexuvenecemento demográfico das localidades rurais situadas nas proximidades das cidades, ao ser atractivas para as novas capas sociais urbanas que desexan residir nun ámbito de maior calidade ambiental e menor densidade edificatoria. Pero, ademais, posibilitan que parte da poboación activa do rural periurbano traballe nunha cidade próxima e continúe residindo na súa vila. Por conseguinte, os procesos de urbanización difusa que revalorizan o periurbano como espazo residencial e as relacións de *commuting* laboral son percibidas polos informantes como oportunidades para o desenvolvemento do rural próximo ás cidades.
- O ámbito do benestar social, especialmente os servizos ás persoas maiores, percíbese como un importante depósito de emprego no rural, moi favorable para a ocupación laboral de mulleres activas, que se poden inserir a través de empresas de economía social, como é o caso das cooperativas.
- Apréciase que as tecnoloxías da información e da comunicación (TIC) teñen unha gran potencialidade no medio rural, non só para superar as barreiras do illamento, senón tamén para contribuír á súa integración activa nas redes de relacións que articulan a emerxente sociedade da información e da comunicación. Algúns informantes mesmo valoran que ofrecen a oportunidade histórica de incorporar o medio rural aos procesos dinámicos

da globalización socioeconómica, sen ter que pasar necesariamente por etapas previas de desenvolvemento. Agora ben, a realización destas potencialidades require unha intervención pública decidida nun triplo sentido: dotar o medio rural das infraestruturas necesarias que permitan acceder a internet mediante banda ancha, alfabetizar-formar a súa poboación no coñecemento e manexo das TIC e promover as súas aplicacións prácticas nos diversos espazos nos que se desenvolve o cotián rural (económico, educativo, cultural, etc.).

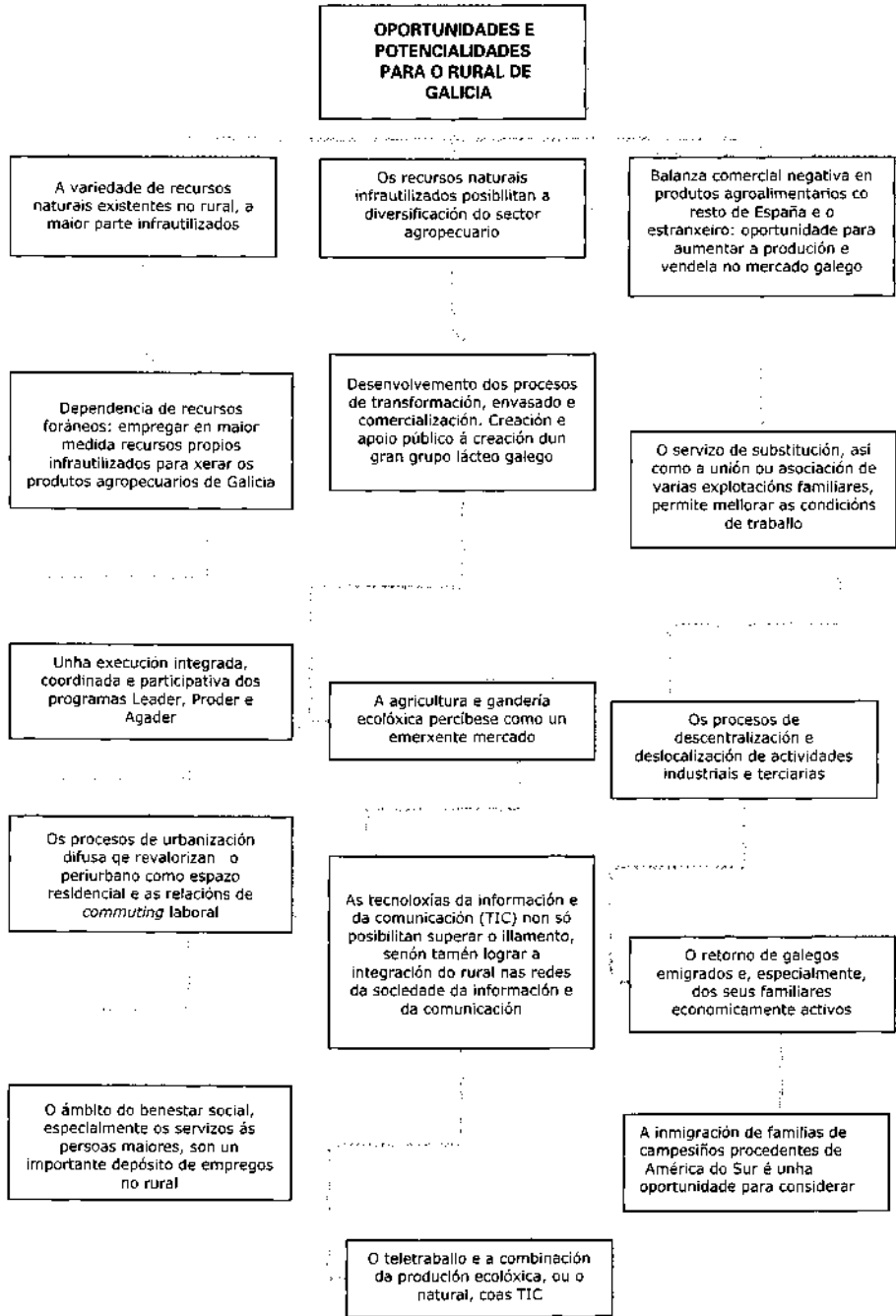
“De modo que se posibílese unha nova alfabetización que se faga dende a perspectiva de que son recursos que deben estar ao alcance de toda a poboación, cun sentido de que iso interesa para a vida cotiá e que poidan supoñer unha vinculación efectiva das persoas nas súas realidades locais, pero tamén na global, na que cada vez máis nos estamos a introducir. O potencial está aí e mesmo poden ter un sentido máis transformador que o que tiveron no medio urbano e pódese xerar unha dinámica moi interesante, pero hai que saber facelo”.

- O teletraballo é outra das potencialidades que ofrece a xeneralización das TIC no medio rural, aínda que se valora que é un fenómeno moi correlacionado con profesións de cualificación elevada e protagonizado por urbanitas motivados pola busca de formas de vida diferentes.
- A combinación da produción ecolóxica, ou natural, coas TIC percíbese como un novo marco de produción e comercialización que ofrece boas oportunidades para a agricultura familiar de Galicia. A maior sensibilidade dos consumidores pola saúde e polas condicións de produción dos alimentos, así como a crecente difusión de ordenadores con conexión a internet entre os fogares, favorece a comunicación e a comercialización en liña entre produtores agrícolas e consumidores, sen intermediarios. Aínda que se apunta que o desenvolvemento desta potencialidade require mellorar as garantías de seguridade que ofrece o comercio electrónico, de cara a superar as desconfianza dos consumidores.

“Coñecín unha explotación gandeira preto de Mondragón, no País Vasco, de porcos de montaña criados en estado de semiliberdade, con alimentación natural, onde os propietarios, unha parella con nenos, comercializan directamente a través de novas tecnoloxías e mediante unha especie de cooperativa que agrupa unhas 5 familias que teñen a mesma filosofía. Ademais, teñen unhas furgonetas e uns empregados que visitan as carnicerías da comarca. Así, evitan os intermediarios e teñen todo o proceso informatizado. Mesmo comercializan un estanco que producen sen semente, que é moi valorado polos agricultores da comarca, porque non xera herbas. Teñen cámaras webs distribuídas pola granxa e en tempo real poden ver os porcos; os animais teñen o seu nome e poden facer un seguimento e acaban de asinar un convenio coa deputación para que os colexios poidan visitar a granxa e os nenos da cidade poidan coñecer que se fai nunha granxa familiar respectuosa co medio”.

- O retorno de galegos emigrados e, especialmente, dos seus familiares economicamente activos, é unha oportunidade que se podería aproveitar de xeito eficaz nos procesos de desenvolvemento rural. O seu desexo de arraigamento, motivación de prosperar, formación educativa e cualificación profesional, actitudes participativas, etc. son trazos positivos que mencionan algúns informantes, ao falar sobre as súas calidades para o desenvolvemento rural.
- Por último, convén facilitar a inmigración de familias de campesiños procedentes de América do Sur, é unha oportunidade para considerar polas administracións galegas, segundo o discurso dun dos informantes. Así, este fluxo inmigratorio podería ser moi beneficioso para repoboar as zonas rurais onde o proceso de despoboación xa se precipita cara ao límite do deserto demográfico (menos de 10 habitantes por km²).

“Ademais, os países de América do Sur, que teñen importantes poboacións rurais, se a esas poboacións se lles desan oportunidades, de xeito controlado, para instalarse en aldeas de Galicia e poder traballar nelas, de acordo cunhas normativas, seguramente estaríamos a contribuír a resolver o problema do despoboamento, a poñer en valor recursos abandonados e tamén a lle dar saídas dignas á emigración. Agora, todo iso esixe unha estratexia política específica, moi reflexionada, unha política de coordinación moi importante”.

11.4. Obxectivos e liñas de actuación para o desenvolvemento rural

Comecemos por enunciar varias recomendacións de carácter xeral que xorden nos discursos dos informantes entrevistados acerca dos procesos de desenvolvemento rural que se deben executar en Galicia.

11.4.1. Recomendacións xerais

- A globalización da economía, o proceso de reforma da PAC e as negociacións na OMC impelen a que o medio rural sexa considerado dende unha perspectiva diferente, transcendendo a tradicional, que se cingue ao ámbito do agrario. É necesario que as miradas sobre o rural se enriquezan con outras dimensións: demográfica, social, cultural, territorial, ambiental, político-administrativa, etc. Polo tanto, requirese unha perspectiva complexa e integradora que, ademais, perciba o medio rural nun xogo de interaccións e complementariedades co medio urbano.

"O desenvolvemento rural non o entendo como un desenvolvemento desligado, senón que hai que vinculalo ao conxunto da rexión. Buscando complementariedades co urbano, porque dentro ten excesivas debilidades (...). Eu non vexo tantas diferenzas ou separación entre o rural e o urbano, eu creo que atopamos máis vantaxes en consíderalos como dúas partes deste; un ten a forza e o outro ten que asociarse, son dous socios que teñen que facer unha alianza estratéxica, porque separados non poden vivir. Non son cousas distintas, pódense conseguir grandes sinerxías entre o desenvolvemento rural e o urbano (...), non só do turismo, senón tamén mediante outras alternativas, mesmo residenciais, de acordo coa busca de modelos de desenvolvemento urbano distintos ao actual de tipo aglomerativo, como a cidade difusa ou policéntrica, que permitan a integración entre o campo e a cidade, que no fondo é a filosofía do proxecto de desenvolvemento comarcal co que eu estaba a traballar..."¹⁰⁶.

- A sociedade postindustrial e do consumo formula novas demandas e expectativas cara ao medio rural; por exemplo, referidas ao medio, ao tempo libre, á saúde, ao uso residencial, á adquisición de identidades integradoras e non alienantes, etc., que adoitan relacionarse co medio rural, por connotar valores como o natural, o saudable, a autenticidade, as raíces, a serenidade ou o maternal. Esas novas demandas e expectativas cidadás supoñen oportunidades de desenvolvemento socioeconómico diferentes ás que se basean exclusivamente no sector agropecuario, cuxa realización posibilita a diversificación da economía e sociedade rural.
- É conveniente e necesario articular e, mesmo, harmonizar a potenciación do sector agrario co desenvolvemento das actividades baseadas nesas novas demandas e expectativas cidadás. É dicir, non son opcións de desenvolvemento contrapostas, senón complementarias, onde hai que

106 Precedo Ledo, A. (2004): *Nuevas realidades territoriales para el siglo XXI: desarrollo local, identidad territorial y ciudad difusa*. Editorial Síntesis, Madrid.

buscar, apoiar e desenvolver as sinerxias entre elas. Por exemplo, o turismo rural interacciona positivamente coas actividades agrarias a través do agroturismo.

“Por resumir, debemos aspirar a construír para o futuro un medio rural cunha base agraria forte que, ao mesmo tempo, é condición para o éxito doutras actividades como o turismo rural: é imposible pensar nunha zona con turismo rural sen unha oferta de produtos do territorio e cun medio rural abandonado, se temos unha paisaxe que se vai degradando porque se abandonan as terras, non é sostible o turismo rural. Entón, é necesaria unha base agraria forte complementada con todas as novas actividades que se foron desenvolvendo recentemente”.

- Potenciar a agroindustria, especialmente a través de cooperativas e outras formas asociativas, é unha das liñas de actuación prioritarias que se propón para contribuír a crear emprego e máis valor engadido en beneficio do medio rural de Galicia. En concreto, considérase que ha de ser un obxectivo estratéxico da Xunta de Galicia “a creación dun gran grupo lácteo galego, que pense e decida dende Galicia”.
- A mellora das oportunidades de emprego mediante a diversificación económica constitúen unha condición necesaria, pero non suficiente, para fixar poboación no medio rural. Tamén se precisa posibilitar o acceso dos seus habitantes aos servizos colectivos, nunhas condicións máis próximas ás que teñen lugar no medio urbano¹⁰⁷. Así, nuns casos será necesario crear dotacións onde non as hai, noutros mellorar o funcionamento das xa existentes e noutros aproveitar as posibilidades que ofrecen as novas tecnoloxías.
- O medio rural galego ten problemas estruturais, variados e heteroxéneos, de aí que requira un enfoque político-administrativo global, integral e multidisciplinar para abordalos.
- Nese sentido, considérase necesaria a elaboración dun plan estratéxico para o rural de Galicia que marque os obxectivos e liñas de actuación que se han seguir para impulsar o desenvolvemento rural, en cuxo marco se integrasen os programas Proder, Leader e Agader.
- Ademais de clarificar e consensuar os obxectivos que se han conseguir, resáltase que as administracións públicas deben de traballar cooperando e coordinándose entre elas, tanto a nivel inter coma intrainstitucional e centrándose en liñas e programas de actuación de carácter estratéxico, para non malgastar recursos e desaproveitar oportunidades.
- As políticas de desenvolvemento rural han de consensuar unhas responsabilidades e compromisos institucionais, xerais e concretos, para implementar nun horizonte temporal máis alá do curto prazo, pero á vez

107 Edelmiro López, I. e Pérez Fra, M. (2004): ‘Axuste agrario e despoboamento rural’, en *Demografía galega, un devalo imparabile? Grial, Revista Galega de Cultura*, n.º 162, pp. 36-43. Editorial Galaxia, SA. Vigo.

débense establecer calendarios para superar as carencias substanciais que evidencian a desigualdade con respecto ao medio urbano.

“Non pode haber uns prazos diferentes do que estimamos que é necesario para o medio rural, con respecto ao que consideramos necesario para o medio urbano”.

- A participación institucional e social nas políticas e medidas de desenvolvemento rural é outro dos requisitos básicos que se resaltan para que os procesos de desenvolvemento rural teñan capacidade de éxito en Galicia. Neste sentido, os grupos de acción local que se activaron dende os programas Leader, Proder e Agader son unha experiencia que se ha potenciar e mellorar. Por conseguinte, demándanse metodoloxías e dispositivos político-administrativos de intervención que sexan realmente participativos.

“E que isto se faga dende unha perspectiva de participación real das persoas e comunidades, no que teñan un verdadeiro protagonismo, tanto individual coma no plano colectivo”.

- A formación e dinamización da poboación, coa pretensión de capacitala e activala para os procesos de desenvolvemento rural. Non só se trata de cualificar na vertente laboral-profesional, senón tamén na sociocultural, de cara a que se desencadeen cambios nas mentalidades rurais que posibiliten a comunicación e a participación, o arraigamento e o compromiso, a apertura e a fluidez, así como actitudes emprendedoras e innovadoras entre a poboación rural.

“E aí é onde nós situamos o poder da educación¹⁰⁸, porque estamos entendendo que esa educación vai máis alá da escolaridade obrigatoria. Neste momento, no medio rural ten que haber unha educación que habilite prácticas formativas, na xuventude e tamén nos adultos, que os sitúe nas novas dinámicas de desenvolvemento con capacidade de ser protagonistas, non espectadores que esperan pacientemente aqueles acontecementos que teñen que suceder, senón ser partícipes destes”.

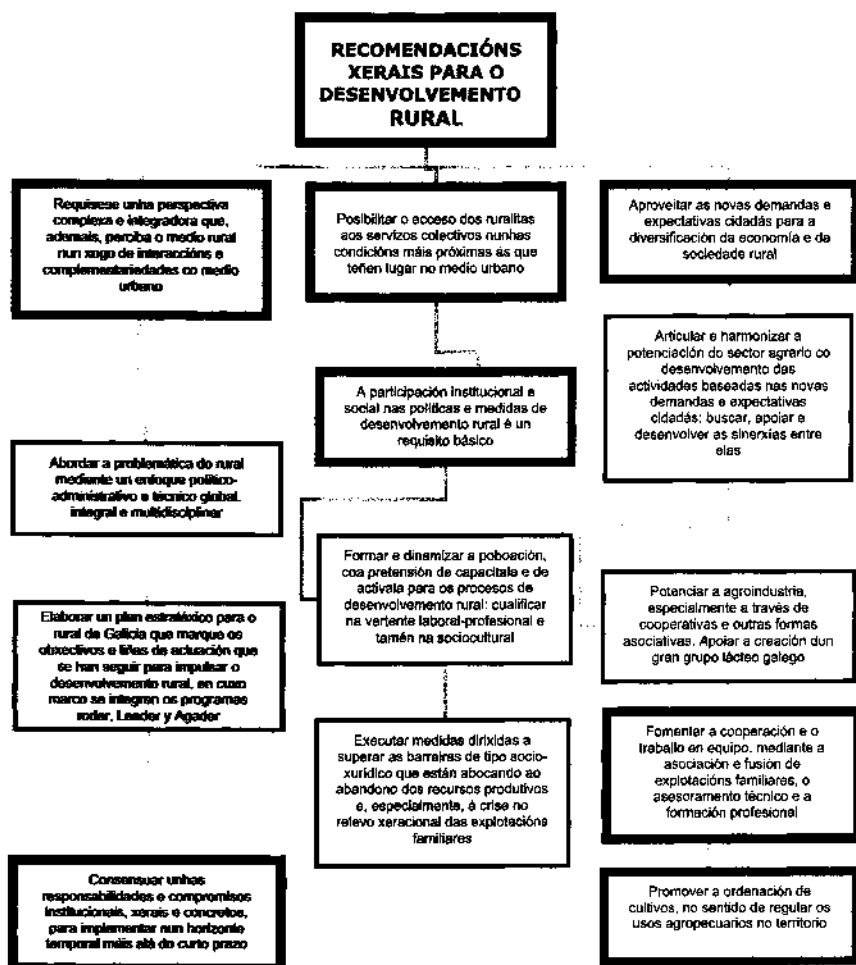
- A execución de medidas dirixidas a superar as barreiras de tipo socio-xurídico (por exemplo, a pauta tradicional de transmisión igualitarista da herdanza familiar) que están abocando ao abandono dos recursos produtivos e, especialmente, á crise no relevo xeracional das explotacións familiares.

“O banco de terras paréceme unha iniciativa positiva. A idea intentouna poñer en marcha un conselleiro de agricultura que durou moi pouco no cargo, que era técnico de extensión agraria en Verín, pero non pasou de ser un proxecto que non lle deu tempo a poñer en marcha, por que se tivo que ir polo problema das vacas tolas. Agora volven formulalo e paréceme unha boa idea, porque é un xeito de poñer en actividade terras inactivas e de desbloquear a cuestión

108 Caride Gómez, J. A. (2000) *La escuela en el medio rural: entre un pasado difícil y un futuro incierto*.

da herdanza, porque o agricultor pode acceder a terras en arrendamento, aínda que quizais se atopen coa mentalidade de querer ter as terras en propiedade, porque o arrendamento veno como inseguro”.

- Fomentar a cooperación e o traballo en equipo, mediante a asociación e fusión de explotacións familiares, o asesoramento técnico e a formación profesional. Así mesmo, resáltase a necesidade de apoiar as quendas e o traballo de substitución para facilitar o aproveitamento de tempo libre entre os agricultores e gandeiros.
- E promover a ordenación de cultivos, no sentido de definir os usos agropecuarios no territorio, delimitando que áreas se reservan para a actividade forestal e cales para actividades agrarias e gandeiras. Sobre todo, con este tipo de medida preténdense limitar as plantacións forestais en terras axeitadas para a agricultura.

11.4.2. *Propostas cun maior nivel de concreción*

Seguidamente, imos recoller as recomendacións que, cun maior nivel de concreción, realizaron nas entrevistas os representantes do Sindicato Labrego Galego-Comisións Labregas, do Grupo de Investigación Socioterritorial do Idega (Universidade de Santiago de Compostela) e da Dirección Xeral de Desenvolvemento Rural da Xunta de Galicia.

O **Sindicato Labrego Galego-Comisións Labregas** formula 6 obxectivos estratéxicos que convén realizar polas políticas de desenvolvemento rural en Galicia:

1. Avanzar cara á soberanía alimentaria, é dicir, que en Galicia se produza a maioría dos alimentos necesarios para a cidadanía galega.
2. Dedicar un terzo do territorio de Galicia para a agricultura e a gandería, basicamente a través dunha política que mobilice a terra agraria abandonada.
3. Promover un modo de produción agrario sostible, que teña unha menor dependencia de recursos que proceden do exterior de Galicia. Isto repercutirá en beneficio da sociedade galega nun triplo sentido: por un lado, a calidade e seguridade alimentaria vai ser maior; por outro, permitirá crear riqueza no país, máis valor engadido e empregos directos e indirectos e, finalmente, a produción sostible posibilitará unha maior conservación do medio.

“... pero o que se estivo a facer coas políticas agrarias ata agora foi destruír a actividade agraria, destruír as explotacións agrarias. As políticas que se aplicaron están pensadas para facer grandes explotacións de tipo industrial, en detrimento das explotacións dos labregos e labregas, destruíndo o que nós chamamos a agricultura labrega, que se basea no uso sostible da terra, que non emprega produtos que xeran residuos nos alimentos nin residuos perigosos na terra e tampouco emprega produtos manipulados xeneticamente, nin hormonas”.

4. Apoiar as explotacións agropecuarias de dimensión humana, é dicir cun ámbito familiar ou que xorden da asociación de varias explotacións.

“Nós non estamos por fomentar explotacións que empreguen moita man de obra asalariada, defendemos explotacións de tamaño humano porque son as únicas que poden, efectivamente, xestionar o territorio, poden manter o medio rural digno dende unha perspectiva familiar ou asociativa”.

5. Promover unha distribución-comercialización que facilite a colocación dos produtos das explotacións familiares nos mercados galegos. Proponse articular actuacións a tres niveis: a) acceso a mercados locais e prazas de abastos grazas á eliminación de trabas e normas burocráticas; b) apoio á venda de produtos alimentarios a través do pequeno comercio e c) definir a calidade e seguridade alimentaria para que a agricultura labrega poida acceder aos mercados galegos.

6. Potenciar o asentamento e a inserción da muller no medio rural mediante a cotitularidade das explotacións familiares, ofrecendo axudas públicas para acceder a unha vivenda independente á dos pais/sogros e mellorando os servizos de atención á infancia e persoas maiores, coa pretensión de liberar as mulleres de sobrecargas que acaban asumindo polo papel subsidiario que a sociedade lles atribúe.

O **Grupo de Investigación Socioterritorial do Idega** propón 4 obxectivos estratéxicos para promover o desenvolvemento rural en Galicia:

- 1) *Investimento tecnolóxico vinculado á información e á comunicación, á sociedade dixital.* Valórase que as novas tecnoloxías son unha oportunidade de desenvolvemento social, cultural e económico para o medio rural de Galicia, porque permiten vencer o illamento, ilusionan a xente nova, dignifican a cultura popular, dándolle un valor para que a xente do rural se identifique positivamente coa súa propia cultura e se sinta orgullosa. Requírese a creación dun programa de alfabetización dixital da poboación rural, sobre todo dirixido á xuventude, así como o estudo e desenvolvemento das aplicacións das TIC ás diferentes actividades cotiás.

“Por exemplo, que os empresarios coñezan como poden obter maiores beneficios utilizando internet, para comunicarse cos seus clientes e cos seus provedores, para vender os seus produtos, para todo o que ten que ver co banco e coa Administración... Outro tanto coas familias, vese que hai portais interactivos onde se poden identificar coa súa cultura local, onde hai gravacións en vídeo que poden ver os emigrantes que están en Cuba ou en Alacante, comunicarse mediante correo electrónico coa familia que está espaxada por diferentes sitios ou chamar máis barato por teléfono a través de internet, ou comprar e vender a través de internet, coñecer os traballos que fan os fillos na escola ou no instituto, obter información fiscal, para unha viaxe, buscar un emprego... É dicir, teñen que aprender e ver a utilidade das novas tecnoloxías para as súas actividades cotiás e, deste xeito, permitírase cambiar o medio rural nun sentido moi positivo”.

- 2) *A cualificación dos recursos humanos, referida a promover innovadores e emprendedores, sobre todo entre os mozos e as mozas.* Impulsar a formación en idiomas e os programas de visitas e estancias no estranxeiro para coñecer experiencias exitosas.
- 3) *A diversificación produtiva do medio rural, a través da multifuncionalidade.* Avógase, especialmente, por popularizar o turismo rural adaptando o modelo irlandés de *bed and breakfast*, utilizando campañas informativas e de difusión nas cidades, subvencionado directamente as familias do rural que opten por este modelo, para que ofrezan aloxamento e comida a prezos alcanzables, ademais de formalas para que atendan axeitadamente os turistas.
- 4) *Impulsar e revalorizar o medio rural como produtor de alimentos, pero a partir dun modelo cooperativista, que poña en valor o esforzo da agricultura familiar e que marque o límite a partir do cal a explotación familiar é rendible:*

en concreto, refírense ao concepto de minifundio sostible¹⁰⁹. Ademais, débese acompañar de programas orientados a dignificar a situación da muller e de formación profesional, sobre todo para que os agricultores e gandeiros sexan capaces de xestionar empresarialmente as explotacións familiares.

“O rural produtivo ten que convivir co rural de servizos e co rural tecnolóxico. Na nosa investigación comparativa entre a cooperativa Feiraco e a irlandesa Drinagh creamos o concepto de minifundio sostible, co que pretendemos definir un límite a partir do cal unha explotación agropecuaria é rendíble, e ese límite marcámolo nunhas 34 vacas produtoras de leite para Galicia, nun contexto familiar no que xa existe unha pluriactividade —cultivan a horta, autoabastécense de carne e ovos para o consumo familiar—; mesmo, parte desta produción pódese orientar cara ao mercado, a través dun selo de agricultura familiar, ou agricultura familiar ecolóxica, mediante o que se comercialice o excedente da produción familiar”.

Dende a **Dirección Xeral de Desenvolvemento Rural**, da Consellería do Medio Rural, preténdese executar un programa de desenvolvemento rural en Galicia durante o período 2007-2013, que satisfaga tres obxectivos estratéxicos:

- A. Desenvolvemento do potencial agrario e forestal de Galicia, obxectivo que se desenvolve a través de tres liñas de actuación:
 - A.1) A fixación de poboación nova, mediante o apoio ao relevo xeracional nas explotacións familiares, facendo máis atractiva a súa incorporación ao sector e facilitando o desenvolvemento das actividades agrarias e forestais.
 - A.2) A mobilización dos recursos produtivos existentes nas distintas áreas do rural galego e, de modo particular, as terras agrícolas abandonadas; este será un dos programas estrela.
 - A.3) A aposta decidida pola innovación tecnolóxica e a transferencia de tecnoloxía, no sentido de promover un uso máis eficiente do parque de maquinaria e instalacións existentes, apoiar as innovacións tecnolóxicas que permitan valorizar os recursos dispoñibles e capacitar a poboación nova para que traballe con maior eficiencia nas actividades agrarias e forestais.
- B. Desenvolvemento da multifuncionalidade do medio rural mediante un apoio decidido ás novas actividades económicas; este segundo obxectivo desprégase en dúas liñas de actuación:
 - B.1) Realización de diagnósticos realistas sobre os novos mercados e demandas sobre as potencialidades que ten cada unha das novas actividades, como é o caso do turismo rural, a artesanía ou a produción de enerxía.

109 Ferrás, C. Macía, X. C.; García, M. Y.; Armas, F. X. (2004): ‘O minifundio sostible como un novo escenario para a economía galega’, en *Revista Galega de Economía*, vol. 13, n.º 1-2, pp. 73-96.

- B.2) Facilitar que a propia poboación rural sexa a protagonista do desenvolvemento das novas actividades, ben sexa de forma individual, de forma asociativa ou a través de distintas formas empresariais. Esta segunda liña de actuación considérase prioritaria.
- C. Desenvolver os servizos colectivos no medio rural para avanzar na súa progresiva equiparación dotacional respecto do medio urbano; este terceiro obxectivo exprésase en tres liñas de actuación:
 - C.1) Articular unha rede de servizos colectivos máis eficiente baseada na combinación de tres niveis: os servizos supracomarcais, os que se sitúan nas cabeceiras comarcais e os servizos máis descentralizados que si se poden localizar nos concellos.

“Entón, necesariamente imos ter que combinar diferentes tipos de modelos segundo o servizo, pero en calquera caso, se se necesita concentrar un servizo nunha cabeceira, iso lévanos ao tema do transporte, da pequena escala, como son os microbuses, mono-volumes que recollan xente polas parroquias e que permitan, por exemplo, que a xente maior vaia ao médico ou facer xestións na cabeceira municipal ou comarcal. Segundo o que falemos haberá que combinar unha estrutura descentralizada, mesmo cun funcionamento itinerante, con actividades que só vai haber en determinados puntos do territorio”.

- C.2) Priorizar os servizos educativos e de atención á infancia fóra do horario escolar, de atención á terceira idade, de sanidade e o transporte público para que os residentes do hábitat rural disperso poidan acceder a eses servizos.
- C.3) Aproveitar as potencialidades que ofrecen as novas tecnoloxías para a prestación de servizos colectivos no hábitat rural disperso.

“Todo iso, ¿con que se vai financiar? Nós pensamos que se pode financiar, en boa medida, detraendo recursos dos investimentos onde se puxo o acento en exceso ata a actualidade; é dicir, hai que reorientar investimentos en infraestruturas materiais cara ao apoio de actividades produtivas e servizos sociais, ademais de racionalizar máis os investimentos. Por exemplo, os orzamentos que se veñen investindo en asfaltado de todo tipo de vías de comunicación son cantidades altísimas para un uso moi limitado das vías e o que leva a xente a abandonar o medio rural non son as deficiencias en vías de comunicación senón nesas outras cuestións, como son os servizos. Volvendo ao tema da muller, é necesario que haxa servizos onde as mulleres poidan deixar os nenos despois do horario escolar, non como aparcadoiro, senón onde estean con outros nenos a estudar ou realizando actividades de ocio, o que facilitaría a socialización nun medio rural onde cada vez hai menos nenos”.

Por último, se comparamos a diversidade de opinións recollidas evidénciase que os representantes das organizacións sindicais e cooperativistas emiten un discurso político agrarista, centrado no fortalecemento das actividades

agropecuarias e na agroindustria, así como na satisfacción das carencias dotacionais que presenta o rural respecto do urbano. Mentres os discursos elaborados dende o ámbito universitario defenden, en maior medida, as políticas orientadas á multifuncionalidade e maior diversificación socioeconómica do medio rural baseándose nas novas demandas e expectativas cidadás, aproveitando ademais as oportunidades que ofrecen a desconcentración urbana cara ao periurbano, ou rural próximo e os procesos de descentralización e deslocalización de actividades industriais e terciarias.

“En canto á diversificación das actividades económicas no rural, temos unha posición moi clara. O medio rural vai ter vida na medida en que se priorice e en que a actividade económica principal do medio rural sexa a actividade agraria e gandeira. A partir de aí, pódense implantar toda outra serie de actividades complementarias e de postos de traballo derivados, sen iso o medio rural desaparece. Se o medio rural non vai ter como actividade económica fundamental a produción de alimentos, é dicir, traballar a terra, xestionar o territorio e producir alimentos en todo o territorio galego, o medio rural desaparece”.

“É dicir, nestas dúas décadas cambiaron substancialmente as demandas que a sociedade lle fai ao seu medio rural; en termos económicos, implica que foron aparecendo novas oportunidades noutros campos diferentes ao agrario que se corresponden con novas demandas e, polo tanto, con novos mercados, e as políticas aplicadas non foron capaces de aproveitar esas oportunidades”.

Pero é nas posibilidades que ofrecen as novas tecnoloxías para o desenvolvemento rural onde se manifestan as maiores diferenzas nos discursos, pois entre os primeiros emerxe o escepticismo, cando non a desconfianza, mentres para os segundos o futuro do medio rural depende, en certa medida, da súa incorporación plena ás redes materiais e non materiais da sociedade da información e da comunicación.

“Estamos de acordo, loxicamente, en aproveitar as novas tecnoloxías, pero no sentido de que non nos substitúan, nin substitúan as nosas relacións (...) na miña parroquia, se teño que vivir illada totalmente comunicándome por internet cunha persoa que vive no concello de..., pois vaia graza que me fai, quero veciños e veciñas para relacionarme todos os días, non quero ir meterme en internet para lle mandar un correo a non sei quen, quero meterme aí para comunicarme con xente que ao mellor me comunico por teléfono ou que me comunicaba antes por carta...”.

“E iso é unha liña de actuación que debemos traballar máis en Galicia, porque as novas tecnoloxías si son unha oportunidade de desenvolvemento social, cultural e económico para o medio rural, porque permiten vencer o illamento tradicional do medio rural, porque ilusionan a xente nova, dignifican a cultura popular, dándolle un valor, para que a xente do rural se identifique positivamente coa súa propia cultura e se sinta orgullosa”.

11.4.3. O ámbito territorial para o desenvolvemento rural

En canto ao ámbito territorial axeitado para unha maior eficacia da intervención pública dirixida a promover o desenvolvemento rural, entre os entrevistados maniféstanse tres posicións discursivas:

- ☞ A defensa da comarca como o ámbito máis axeitado, así como do actual mapa comarcal de Galicia. Arguméntase que a comarca é o elo territorial entre a escala local e rexional, que posibilita a implementación de políticas integrais e transversais, o que require relacións de cooperación e coordinación estables entre as administracións e a sociedade civil. Neste modelo de desenvolvemento comarcal resalta o rol estratéxico das vilas e pequenas cidades que son cabeceiras comarcais, pois apréciase que delas xorden relacións que articulan o ámbito local co rexional, contribuíndo a difundir o desenvolvemento cara aos concellos e ás parroquias.

“No fondo, ese era o esquema territorial que subxace no plan comarcal de Galicia, onde se concibía o territorio rexional como un espazo único no que os fluxos urbanos se difundían cara á rede de pequenas cidades cabeceiras de comarca que, ao dinamizarse, proxectarían despois ese dinamismo cara ás súas propias periferias rurais, dando lugar a un sistema rexional policéntrico e equilibrado (...). A coordinación é imprescindible, fai falta a converxencia das políticas sectoriais, por iso fan falta proxectos de desenvolvemento comarcal para xestionar conxuntamente esas políticas. ¿Pódese facer? Depende da vontade política e da organización interna do poder, dende logo para facer ese tipo de cousas fai falta un poder forte e unificado e, aínda así, non sempre se logra”.

- ☞ A defensa da comarca como o ámbito máis axeitado, pero criticase o actual mapa comarcal de Galicia. En concreto, arguméntase que a delimitación das comarcas ten que fundamentarse na realidade socioeconómica de Galicia e, ademais, débese tender a crear unidades comarcais de maior tamaño para que teñan a base demográfica e económica suficiente de cara á prestación de servizos colectivos e á promoción do desenvolvemento rural. Neste sentido, destácase que a maioría dos concellos rurais non teñen capacidade para prestar servizos colectivos, tanto pola súa debilidade orzamentaria como demográfica, de aí que se requira impulsar a creación de comarcas que agrupen a varios concellos, co propósito de lle prestar servizos colectivos de xeito mancomunado á poboación rural: recollida de residuos, sanidade, educación, servizos sociais, etc.

“Ou agrúpanse para prestar eses servizos, ou senón non os poderán prestar. E este debería ser o horizonte fundamental para esas unidades comarcais; evidentemente, hai un requisito básico para que poidan funcionar e é que se acabe asumindo por toda a sociedade galega e, en particular, polos poderes locais, que non se trata para nada de lles quitar competencias aos concellos, senón que hai competencias que ou se exercen mancomunadamente ou non as exercen, porque é imposible que concellos con 1.000 ou 2.000 habitantes poidan organizar a prestación de

servizos que hoxe demanda a poboación (...). Entón, hai que facer un labor de pedagogía social coas propias autoridades locais para que non o vexan á defensiva, como un intento de recortar competencias, senón como unha necesidade dos tempos actuais, que os concellos non están en condicións de poder prestar todos os servizos que demanda a poboación do medio rural”.

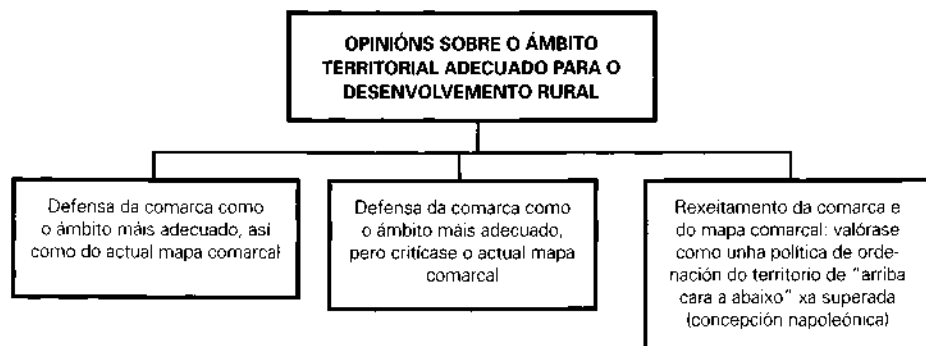
📁 Rexeitamento da comarca e do mapa comarcal de Galicia, na medida en que se valora como produto dunha política de ordenación do territorio de “arriba cara a abaixo” xa superada, propia dunha concepción “napoleónica” do territorio. Pola contra, para esta posición discursiva hai que promover entidades supramunicipais, pero de “abaixo cara a arriba”, grazas á asociación voluntaria entre concellos, empregando medidas incentivadoras e de apoio para que se unan e colaboren na xestión mancomunada de servizos. Pouco a pouco, a través do efecto demostración, os concellos rurais irán incorporándose a este modelo de “abaixo a arriba”, ao comprobar que dese xeito se xestionan de maneira máis eficiente os recursos públicos.

“Eu creo que a xestión do territorio decimonónica, napoleónica está superada, hai que seguir políticas de incentivo e de orientación a partir de iniciativas que xorden dende a propia base, dende os propios concellos, e apoiálas. Hai que superar a visión do gabinete do político correspondente, que se cren os sabios de Grecia e deciden planificarlle a vida e a economía ao mundo rural. E así non pode ser, porque ten que vir de abaixo cara a arriba e non de arriba cara a abaixo”.

Por último, á hora de opinar acerca do ámbito comarcal, algúns informantes tamén emitiron valoracións sobre as deputacións provinciais, referíndose á necesidade de realizar unha reforma que redefina o seu rol na trama político-administrativa, tanto se se desenvolve o modelo comarcal coma se se aposta pola asociación voluntaria de concellos.

“A miña opinión persoal é que hai determinadas competencias que poderían descentralizarse cara ás comarcas, pero iso ten moito que ver co futuro das unidades provinciais, porque non podemos crear novas unidades administrativas sen redefinir as existentes, senón estaremos a crear máis gasto público”.

“Partindo das demarcacións de tipo administrativo, aquí sobra unha: quizais a deputación provincial. Habería que potenciar máis os concellos. Habería que asociar distintos concellos pequenos que se atopan relativamente preto e convertelos en unidades máis amplas. En lugar de ter concellos de 2 mil habitantes, pódense ter asociacións de concellos de 10 ou 15 mil habitantes. Pero crear outra figura nova, non. Porque a tendencia é abolir figuras de carácter administrativo, como a deputación provincial. En Cataluña, practicamente está a desaparecer. Aquí creo que tamén é moi necesario, aínda que tamén é moi difícil”.

ANEXO

A análise desenvolvida nas páxinas anteriores baseouse en 8 entrevistas enfocadas e realizadas a representantes de varias institucións públicas e socioeconómicas de Galicia, cuxos perfís recolleemos na seguinte táboa. Máis en concreto, entrevistáronse tres profesores da Universidade de Santiago, dous representantes do cooperativismo agrario e outros dous de asociacionismo sindical, ademais dun director xeral da Consellería do Medio Rural da Xunta de Galicia.

Tras concertar as entrevistas por teléfono, realizáronse de xeito presencial, gravándoas en fitas magnetofónicas, o que nos permitiu o baleirado posterior das opinións relevantes emitidas por cada informante. Os discursos recollidos nesas transcripcións, xunto a algunhas referencias bibliográficas producidas por varias das persoas entrevistadas, constituíron a "materia prima" utilizada na análise cualitativa, cuxos resultados expuxemos nas páxinas anteriores.

N.º	DATA	SEXO	INFORMANTES
1	14/XI/2005	H	Don Higinio Mougán. Secretario xeral da Asociación Galega de Cooperativas Agrarias (Agaca)
2	14/XI/2005	H	Don Carlos Ferrás. Profesor titular de Xeografía Humana da Universidade de Santiago e director do Grupo de Investigación Socioterritorial do Idega.
3	15/XI/2005	H	Don Andrés Precado. Catedrático de Xeografía Humana da Universidade de Santiago de Compostela
4	15/XI/2005	H	Don Pablo García. Secretario de Organización do Sindicato Unións Agrarias-UPA
5	16/XI/2005	H	Don José Antonio Caride. Catedrático de Pedagogía Social da Universidade de Santiago de Compostela
6	16/XI/2005	M	Dona Lidia Senra. Secretaria xeral do Sindicato Labrego Galego - Comisións Labregas
7	28/XI/2005	H	Don Edelmiro López. Director xeral de Desenvolvemento Rural da Xunta de Galicia
8	28/XI/2005	H	Don Jesús García. Presidente da cooperativa Feiraco

PARTE

Terceira fase: Informe de conclusións e recomendacións

Índice

TERCEIRA FASE: ESTUDO PROPOSITIVO

0. INTRODUCCIÓN

Este informe é o produto final do proceso de investigación sociolóxica que se desenvolveu entre febreiro de 2005 e marzo de 2006, que comprendeu tres fases: estudos cuantitativo, cualitativo e propositivo. Nas seguintes páxinas, recolleemos a terceira fase; é dicir, os resultados do estudo propositivo, onde se recollen algunhas das conclusións relevantes xeradas na primeira e segunda fases, así como unha serie de recomendacións.

O contido deste informe articúlase en dous capítulos: o primeiro dedícase ás carencias, debilidades e ameazas existentes no medio rural de Galicia, segundo se manifesta nos datos cuantitativos e cualitativos producidos no proceso de investigación. O segundo céntrase en expoñer as fortalezas, oportunidades e potencialidades no medio rural galego, segundo as opinións dos informantes entrevistados¹, así como unha serie de recomendacións xerais e concretas referidas á necesidade de elaborar e implantar procesos integrais de desenvolvemento rural de ámbito comarcal, mediante unha metodoloxía coordinativa e participativa.

Só nos queda animar á lectura das seguintes páxinas, coa esperanza de que sexan útiles para as Cáritas e demais institucións, públicas e sociais, que reflexionan sobre que facer e como intervir no medio rural de Galicia.

1. AS CARENCIAS, DEBILIDADES E AMEAZAS

Nesta primeira parte, imos recoller as conclusións referidas ás carencias, debilidades e ameazas que se perciben baseándose nos datos cualitativos da

¹ En total, realizáronse 98 entrevistas enfocadas especializadas en captar os discursos de informantes cualificados sobre as realidades socioeconómicas existentes en 10 comarcas rurais (90 entrevistas) e respecto do conxunto do medio rural de Galicia (8 entrevistas). Para máis detalle, ver o informe da segunda fase - Estudo cualitativo.

segunda fase-estudo cualitativo, pero apoiados nos indicadores cuantitativos xerados na primeira fase-estudo cuantitativo do proceso de investigación, que recolleemos en notas a pé de páxina e en dúas táboas ao final deste capítulo.

1.1. Os procesos demográficos e os perfís vulnerables

- A despoboación do territorio² e o sobreenvellecemento³ da poboación rural son unhas das debilidades estruturais máis importantes que mencionan os informantes entrevistados, debido ao éxodo continuado de mozos e adultos, con ou sen nenos, ao longo de varias décadas. O ensanchamento da pirámide demográfica na súa cúspide, a exigüidade dos estratos da base infantil-adolescente⁴ e o acusado baleirado dos estratos intermedios formados por mozos e adultos —é dicir, da cohorte con capacidade reprodutiva— son os trazos que caracterizan a estrutura demográfica por idade das comarcas rurais non periurbanas.
- O declive acelerado da cohorte con capacidade reprodutiva traduciuse nunha escasa natalidade, nun contexto demográfico xeral de exígua fecundidade. Así mesmo, debido ao sobreenvellecemento asístese a un repuntamento da mortalidade, de aí que o crecemento natural ou a diferenza entre nacementos e falecementos sexa negativa⁵.
- O saldo migratorio (inmigrantes menos emigrantes) ou é negativo ou é lixeiramente positivo nas comarcas rurais, incapaz de contrarrestar o elevado saldo natural negativo, de aí que a poboación diminúa progresivamente⁶. Por conseguinte, atopámonos ante unha dinámica demográfica moi regresiva, un dos problemas fundamentais que abocan os nosos informantes ao pesimismo sobre o futuro das comunidades rurais, especialmente as afastadas da rede urbana e as situadas nas zonas de montaña.

2 De 1986 a xaneiro de 2004, a poboación nas 33 comarcas rurais minguou nun -22,9%, decrecemento moi por enriba do experimentado polo conxunto da poboación galega (-3,3%). No mesmo sentido evolucionou a poboación nas 11 comarcas rururbanas (-5,9%), a diferenza das 7 urbanas (4,9%) e 2 metropolitanas (13,3%), onde o incremento demográfico foi positivo.

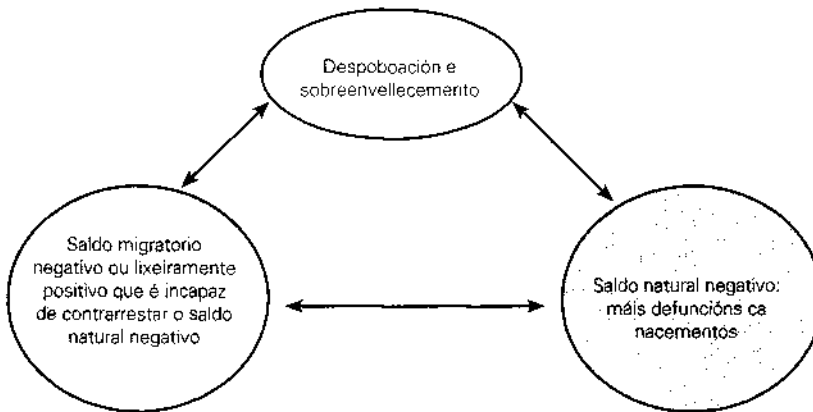
3 O índice de envellecemento (>64 anos $\times 100$ / pob. total) en xaneiro de 2003 é 30,1% para as 33 comarcas rurais, mentres para o conxunto de Galicia é de 21,3%. A taxa de substitución (>64 ano $\times 100$ / 0-19 anos) é de 212,9 maiores por cada 100 menores de 20 anos no hábitat comarcal rural e de 125,6 en Galicia.

4 A evolución da poboación menor de 20 anos entre 1986 e 2003 foi moi negativa en todos os tipos de hábitat comarcal, pero a variación máis regresiva tivo lugar nas 33 comarcas rurais (-52,9%), seguidas das 11 rururbanas (-45,4%) e, a continuación, polas 7 urbanas (-38,1%) e as 2 metropolitanas (-35,8%), cunha diminución media en Galicia de -42,5%.

5 No bienio 2003/04, a TB do saldo vexetativo foi de -8,9 por mil nas 33 comarcas rurais, de -3,1 por mil nas 11 rururbanas, de -1,52 nas 7 urbanas, mentres só nas 2 metropolitanas non foi negativa: 0,1 por mil habitantes. No conxunto de Galicia, esta taxa alcanzou o valor de -3,1 por mil habitantes.

6 A TB do crecemento para o bienio 2003/04 foi claramente negativa no conxunto das 33 comarcas rurais (-7,4 por mil habitantes), que contrasta coas taxas positivas nos demais tipos de hábitat comarcal: 1,2 por mil nas 11 comarcas rururbanas; 3,5 nas 7 urbanas e 7,6 por mil nas 2 metropolitanas; para Galicia, obtemos unha taxa de 1,7 por mil habitantes.

DINÁMICA DEMOGRÁFICA MOI REGRESIVA NO MEDIO RURAL

- Nos últimos lustros, o saldo migratorio nalgunhas comarcas rurais tendeu a ser lixeiramente positivo grazas ao retorno de parte dos emigrantes e/ou dos seus descendentes. Polo xeral, este fluxo contribuíu a alimentar o proceso de sobreenvellecemento, xa que neste colectivo abundan os xubilados, pensionistas ou prexubilados de 60 e máis anos.
- En todo caso, cando o retorno supón o desprazamento de familias enteiras, ou de só os seus descendentes (segunda ou terceira xeración) esporeados pola crise económica que ten lugar nos países de procedencia (por exemplo, Venezuela, Arxentina, etc.), si se percibe un efecto beneficioso para a demografía das localidades rurais, aínda que adoita ser máis conxuntural ca prolongado, ante o elevado risco de que os mozos-adultos marchen a unha cidade, sobre todo polas dificultades de atopar un emprego axeitado á súa formación e aspiracións persoais.
- Tamén se fala sobre os problemas de integración que sofren parte dos emigrantes retornados e os seus descendentes, que van dende as dificultades creadas pola desconfianza ou mala comunicación cos seus familiares e veciños, ata as xeradas por situacións de penuria económica ou de precariedade laboral, cando non de explotación (inferiores salarios, contratos non formais), xunto á temporalidade e insuficiencia das axudas públicas dirixidas a facilitar a súa inclusión social.
- As representacións ilusorias de partida sobre as oportunidades e recursos sociolaborais aos que poden acceder en Galicia e as súas posteriores experiencias persoais, marcadas con frecuencia por dificultades e barreiras discriminatorias nos seus procesos de integración, xeran frustración e desarraigamento persoal entre os retornados (polo seu desclasamento social), a súa segregación na comunidade local de acollida) que tenden a derivar na súa emigración a cidades ou, mesmo, no regreso ao seu país de orixe.

- Respecto da poboación inmigrante estranxeira, cómpre dicir que é fluxo aínda incipiente e débil no rural galego⁷: a súa magnitude é exigua, agás algunhas comarcas rurais próximas a cidades ou con maior dinamismo económico e cuxo mercado de traballo é máis permeable á inserción laboral de man de obra estranxeira (por exemplo, a pesca, a minaría, a restauración e hostalaría, etc.).
- A integración sociocultural dos inmigrantes estranxeiros é un proceso complexo salpicado de barreiras e dificultades: a desconfianza ou o rexeitamento dos autóctonos, os diferentes valores e crenzas, o descoñecemento do galego ou do castelán, os trazos fenotípicos distintos e os prexuízos sobre estes, a encapsulación nas redes familiares e étnicas ante os problemas de comunicación e reserva dos seus veciños galegos, unha cultura local proemigratoria, pero que carece de experiencias previas e mecanismos de como relacionarse co estranxeiro, etc.
- Outro tanto cabe dicir da súa inserción laboral: precariedade nas condicións de emprego e traballo, economía encuberta, rotación entre situacións de emprego e paro, ocupación nos traballos de calquera que non desexan ou rexeitan os autóctonos, falta de promoción laboral-profesional, etc.

- Os efectos dos inmigrantes estranxeiros sobre a regresiva e desequilibrada demografía rural son moi beneficiosos: aumentan os efectivos na cohorte de mozos-adultos, así como na exigua cohorte infantil (tanto por procesos de reagrupamento familiar coma pola súa maior fecundidade). Non obstante, segundo os informantes, parece que teñen unha disposición elevada a emigrar cara a unha cidade, así que logran regularizar a súa situación administrativa, polo que máis alá do medio prazo tenden a declinar eses efectos demográficos positivos.
- O fluxo de inmigrantes con nacionalidade española que proceden do medio urbano e se asentán de xeito estable no medio rural galego é cuantitativamente marxinal, agás aquelas comarcas rurais próximas e ben comunicadas cunha cidade que experimentan un proceso de desconcentración de poboación cara a localidades do periurbano (xeral-

⁷ En xaneiro de 2004, só o 1,8% da poboación empadroada no hábitat comarcal rural era de nacionalidade estranxeira, un índice lixeiramente superior no conxunto de Galicia (2,1%). De toda a poboación estranxeira empadroada en Galicia, o 21,3% reside nas 33 comarcas rurais, o 10,2% nas 11 rururbanas, o 30,5% nas 7 urbanas e o 38% nas 2 metropolitanas.

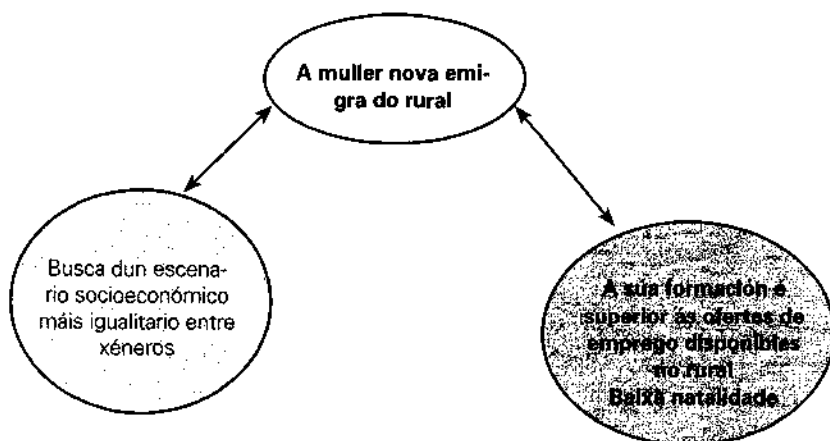
mente, familias nucleares de clase media-alta que buscan un medio de maior calidade e que dispoñen de máis dun automóbil).

- Por outro lado, no escenario rural, a desigualdade entre xéneros faise máis evidente, ao seguir existindo valores e prácticas patriarcais e dispoñer as mulleres de menos oportunidades para desenvolver outros roles e actividades fóra do espazo familiar-doméstico. O desempeño non compartido das tarefas domésticas e do coidado de familiares, a presión sociocultural de que a muller se circunscriba ao espazo doméstico-familiar e as carencias en recursos que faciliten a conciliación entre a esfera familiar e laboral dificultan o acceso das mulleres ao mercado de traballo local.
- A muller adulta ten unha elevada probabilidade de reproducir o rol tradicional de nai-ama de casa dedicada ao coidado do marido, fillos e pais ou sogros, ademais de traballar na explotación agropecuaria, onde realizan a maioría das tarefas, ao ser frecuente que o marido traballe como empregado ou autónomo noutra actividade (por exemplo, na construción). Esa dobre presenza nos espazos doméstico e económico supón unha sobrecarga de traballo para a muller rural que non é valorada socialmente. Mesmo se nos informa de que non está recoñecida legalmente a cotitularidade nas explotacións familiares, o que implica a súa vulnerabilidade ante a posible ruptura ou disolución da parella.
- A súa inserción laboral fóra da explotación familiar, ademais de que se adoita limitar a ocupacións que culturalmente se perciben como unha proxección externa do rol de nai-ama de casa, é máis probable que se produza en condicións propias da economía mergullada ou informal, en comparación cos seus pares masculinos: empregadas de fogar, cociñeiras e camareiras, na artesanía, en talleres téxtiles, etc. Así mesmo, o desemprego e o subemprego é máis frecuente entre as mulleres ca entre os homes⁸.
- Na sociedade rural, a muller séguese identificando cun suxeito inmaturo e dependente, de aí que, con frecuencia, deba contar co permiso do marido para saír de casa e, por exemplo, gozar dun momento cunhas amigas nunha cafetaría ou asistir a un taller de formación.
- Os informantes dos servizos sociais coinciden en resaltar que as patoloxías psicosociais que afectan as mulleres aumentaron ou emerxen en maior medida: frustracións persoais, soidade e baixa autoestima, ansiedades, depresións, alcoholismo e psicofármacos e tamén violencia de xénero.
- Entre a xuventude persiste unha elevada disposición a emigrar. Aínda que o motivo principal polo que deciden marchar está bastante relacio-

⁸ A taxa de paro feminino nas 33 comarcas rurais, segundo o censo de 2001, era de 13,2%, que supera en tres puntos a taxa masculina (10%). Do total de parados/as rexistrados en abril de 2005, o 56,3% son mulleres.

nado co acceso a un emprego máis axeitado á súa formación e aspiracións persoais, tamén están detrás motivacións socioculturais:

- A muller nova está a adquirir unha formación educativa superior ao ensino obrigatorio e á dos seus pais, así como uns valores e actitudes claramente favorables á igualdade entre xéneros, bastante predispostas a asumir roles e actividades diferentes ao tradicional de nai-ama de casa.
 - ➔ Non só emigran ás cidades para inserirse nunha traxectoria laboral máis acorde coas súas credenciais educativas e aspiracións profesionais, senón tamén para buscar un escenario máis propicio para a satisfacción dos seus desexos de desenvolvemento persoal, mediante unhas relacións con menos desigualdade entre xéneros.
 - ➔ Para a maioría das persoas entrevistadas, o éxodo das mulleres novas e a súa escaseza nas comunidades locais é un dos principais problemas para a supervivencia do medio rural galego, se non é o fundamental.

- O home novo tamén adquire unha formación educativa superior á dos seus pais, así como uns valores e aspiracións diferentes que, con certa frecuencia, derivan na súa inserción nunha traxectoria laboral que se desenvolve fóra do medio rural:
 - ➔ Polo xeral, na sociedade rural espérase que sexa un fillo varón quen continúe coa explotación familiar, pero un cúmulo de condicionantes negativos está a provocar unha crise-bloqueo no relevo xeracional: a identidade-estigma dos oficios de agricultor e gandeiro debido á súa infravaloración sociocultural, as inferiores condicións de traballo deses oficios en comparación coas que ofrecen os empregos de asalariados na economía formal (principalmente, carecen de vacacións e de días festivos), os riscos e incertezas sobre a evolución

do sector agropecuario nun contexto de profunda reforma da PAC e de intensa globalización dos mercados agrarios (regresión das axudas públicas e maior competitividade), o conflito xeracional por diferentes mentalidades, a longa espera para adquirir a responsabilidade legal da explotación familiar (os pais reteñen ata o último momento o traspaso-cambio de titularidade da propiedade) e o sistema de herdanza tradicional (repartición entre os fillos) que xera inseguridade no fillo que queda traballando na explotación.

- ➔ Ao escapar a muller nova do medio rural, a continuación faino o home novo, xa que as oportunidades de poder emparellar-casar redúcense notablemente ante a escaseza de mulleres. Mesmo parece que as dificultades que teñen os agricultores e gandeiros para emparellar-casar son aínda maiores, porque hai certo rexeitamento entre as mozas debido á identidade-estigma que pesa sobre eses oficios, ao risco de encapsulamento social na explotación familiar e á menor autonomía e intimidade que supón convivir na mesma vivenda cos sogros.
- Outro dos motivos que contribúe á emigración da xente nova refírese á socialización dos nenos e adolescentes nunhas pautas e estilos prourbanos, onde os valores e prácticas do consumo e do ocio emerxen como precipitadores principais, así como a desadecuación entre a maior formación educativa adquirida e as oportunidades de emprego que ofrecen os mercados de traballo locais, bastante limitadas a oficios e ocupacións de baixa cualificación.
- A concentración dos escolares nos centros educativos comarcais, o seu desprazamento durante o curso académico a unha cidade cando continúan estudando tras superar o ensino obrigatorio, a influencia dos medios de comunicación —especialmente, a televisión—, así como a menor oferta de actividades, recursos e empregos no medio rural, en comparación co urbano, sinalanse polos informantes entrevistados como os factores que favorecen o desarraigamento e a posterior emigración xuvenil.
- Así mesmo, as actitudes de pais e nais alimentan o fenómeno da emigración xuvenil: desexan para os seus fillos unha formación educativa e unha traxectoria profesional de colo branco, de grao medio ou superior. Menosprezan os oficios agrícolas, gandeiros e, en xeral, os manuais, xa que os perciben como carentes de prestixio social e cargados de carencias (por exemplo, falta de vacacións e festivos nas explotacións familiares). E á vez están influenciados por un proceso de aculturación que lles xera desafección polas formas de vida rurais e atracción polas urbanas (as primeiras identificanas co pasado e as segundas co moderno-progreso).
- Por outro lado, nos discursos recollidos tamén se fala sobre as comodidades nas que viven as mozas e mozos do rural, grazas a un paternalismo sobreprotector exercido polos pais e nais, nun intento por atrasar os seus plans emancipatorios e incitalos á súa non emigración. Parece que este

ámbito familiar é propicio para o desenvolvemento de comportamentos consumistas que raian no hedonismo, pois a busca do pracer e gratificación inmediata, a ausencia de deberes e responsabilidades ou a mentalidade de vivir o momento (*carpe diem*) proliferan entre a xuventude rural. Neste sentido, crese que ese ambiente familiar non favorece o compromiso activo da xuventude coas súas comunidades, a súa cooperación e participación na vida local (falta de iniciativa, dinamismo e innovación nas redes sociais xuvenís). Pola contra, ademais da deserción emigratoria, resáltase o fracaso escolar e as drogodependencias como problemas en auxe entre a xuventude rural, os cales non só se relacionan con carencias nos servizos dispoñibles (por exemplo, falta de profesorado de apoio e de alternativas de ocio, culturais e deportivas), senón tamén por ese ambiente familiar que mima en exceso a xuventude.

- A persistente emigración das mozas e dos mozos ten importantes consecuencias negativas sobre a sociedade rural.
- Exigua natalidade que, xunto ao aumento paulatino da mortalidade debida ao sobreenvellecemento, se traduce nun elevado saldo natural negativo (máis defuncións ca nacementos) e nunha maior desertización do territorio.
- Nos servizos e equipamentos públicos imponse un cambio substancial nas políticas e orzamentos públicos: pronunciada caída nas demandas e necesidades de recursos especializados nas cohortes infantil e xuvenil e crecemento progresivo das xeradas pola poboación maior (sobre todo, en servizos sociais e sanitarios).
- Escaseza de recursos humanos nos mercados de traballo locais, especialmente con cualificación media e superior, que bloquea o funcionamento e as posibilidades de desenvolvemento das actividades económicas.
- Diminución do dinamismo e da capacidade de innovación, tanto no terreo económico coma nos ámbitos político e sociocultural. Prodúcese un bloqueo xeneralizado dos procesos de cambio socioeconómico: predominan valores e pautas tradicionais, así como actitudes de inmovilismo, apatía e resignación.
- O sobreenvellecemento constitúe unha das principais debilidades da sociedade rural. Nos discursos maniféstanse unha serie de trazos desta problemática que avanza de forma imparable, sobre todo nas comarcas do interior menos próximas ao medio urbano:
- Aínda que sobrevive a pauta de que os parentes se encarguen do coidado das persoas maiores, os informantes resáltannos as carencias institucionais na súa atención e na súa vida social (axuda a domicilio, centros de día, actividades de ocio, transporte público, etc.), así como o aumento dos casos de anciáns que viven sós en entidades despoboadas.
- As condicións de pobreza severa na que viven parte das persoas maiores soas (xubilacións e pensións insuficientes, malas condicións de

habitabilidade das súas vivendas, etc.), agravadas pola desafiliación social xerada pola dispersión, despoboación e ruptura das redes sociais no espazo rural.

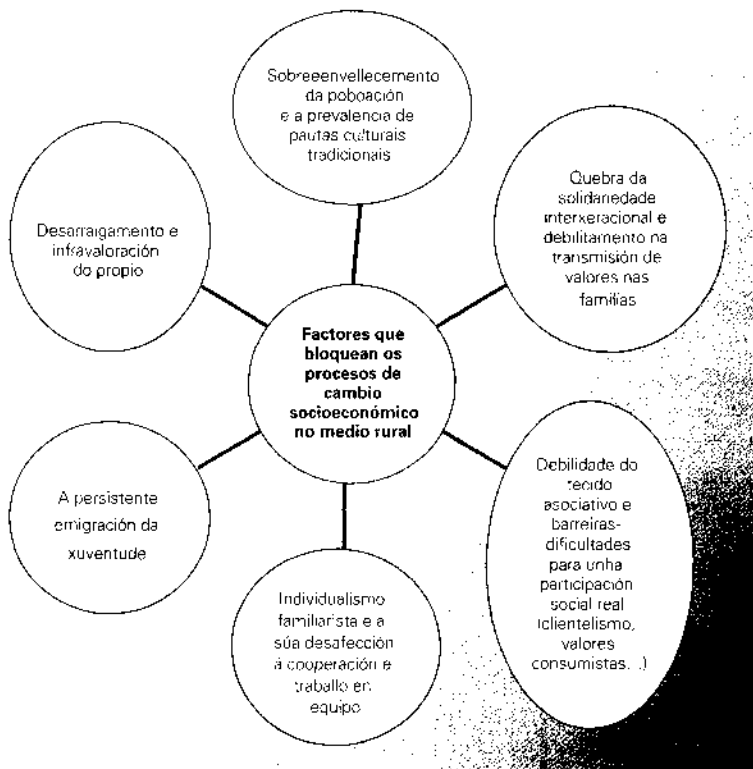
- Desarraigamento e marxinación crecente das persoas maiores nunha sociedade galega en proceso de cambio-modernización: o declive acelerado das relacións e actividades propias da sociedade agraria, xunto á súa mentalidade tradicional e as disonancias con respecto aos valores e prácticas socioculturais e económicas que se van estendendo e impondo dende a sociedade urbana. Ademais, dende os grupos de interese involucrados no proceso de cambio-modernización téndese a transmitir unha representación negativa sobre as persoas maiores, ao identificalas coas resistencias e o bloqueo sociocultural cara ao proceso de cambio-modernización no medio rural.
- Por outro lado, a atención e recursos dispoñibles para as persoas con minusvalías parece que tamén é un ámbito deficitario no medio rural. Ademais, aínda existen prexuízos e estereotipos que actúan como barreiras que dificultan a súa integración socioeconómica, correndo o risco de ser relegados ao espazo doméstico por ser percibidos como un estigma, situación que lles afecta, sobre todo, aos psicomentais. E tampouco se deben esquecer as barreiras físicas (escaleiras, bordos, falta de rampas) que están presentes en rúas e edificios públicos.
- Por último, a poboación rural estase a concentrar (especialmente, os nenos, mozos e adultos emparellados-casados) nas vilas que actúan como centros comarcais, onde se localizan os servizos colectivos, públicos e privados, así como o emprego non agrario. Concentración que ten como consecuencia directa a intensificación da crise do sistema antigo de poboamento rural baseado nas parroquias, xa que xera a progresiva desertización e excesivo envellecemento dos núcleos parroquiais e das súas aldeas que están afastadas desas vilas.

1.2. As pautas culturais e o tecido asociativo

- Nos discursos recollidos conséntase que os procesos de despoboación, especialmente a emigración da xuventude e de sobreenvellecemento bloquea os procesos de cambio socioeconómico no medio rural:
 - Prevalencia de pautas culturais tradicionais sustentadas polas persoas maiores, as cales son menos permeables a novos valores e actitudes, o que supón certa resistencia respecto dos procesos de cambio socioeconómico: mantemento dos roles tradicionais de xénero, o seguimento do costume e o hábito, a desconfianza fronte ao cambio e á innovación, a dominancia de valores materialistas e agraristas (crecemento económico e economía agropecuaria, seguridade, traballo, etc.) ou a aceptación de formas de facer política que podemos

considerar como predemocráticas (o caciquismo, o despotismo e o clientelismo).

- Algúns informantes perciben entre as persoas adultas desarraigamento e infravaloración do propio, o que favorece a emigración dos seus fillos ás cidades. Parece que é máis frecuente entre os fogares dedicados ás actividades agrarias, pois están descontentas coas inferiores condicións de traballo e baixo a influencia dunha imaxe social negativa sobre os oficios agropecuarios.
- A persistente emigración da xuventude, precisamente os que se socializaron en novas pautas culturais, supón un debilitamento xeneralizado dos procesos de cambio socioeconómico no rural, especialmente os que se sustentan nos novos valores e actitudes posmaterialistas e posmodernas (desenvolvemento sostible, participación, liberdade, calidade de vida, tempo libre, igualdade entre xéneros, revalorización do rural e dos seus símbolos, etc.).
- Tamén se percibe a prevalencia dunha mentalidade individualista —nós denominámola individualismo familiarista— que limita o desenvolvemento da cooperación e o traballo en equipo, tanto no plano económico (cooperativismo e outras formas de economía social) coma no sociocultural (grupos informais e asociacións). En xeral, é un individualismo escasamente emprendedor e moi dependente das axudas públicas para promover calquera actividade.
- Así mesmo, parece que no ambiente familiar se produciu un cambio nas pautas socioculturais e os informantes entrevistados resaltan dous aspectos: a quebra da solidariedade interxeracional (abandono, casos de maltrato físico e/ou psicolóxico ás persoas maiores) e a débil educación en valores dos fillos, responsabilidade que se tende a facer recaer no sistema educativo, o que dá como resultado unha falta de socialización en valores humanistas e solidarios no ámbito familiar.
- Por outro lado, os informantes entrevistados valoran que non hai unha identidade social entre a poboación rural de pertencer a unha comarca, tal como foi delimitada esta entidade pola Xunta de Galicia no mapa comarcal. Segundo os discursos, a identidade comarcal é difusa e prevalecen máis ben as identidades locais e parroquiais, as cales derivan en comportamentos localistas influenciados por intereses partidistas dos gobernos dos concellos.
- O tecido asociativo percíbese especializado en organizar actividades festivo-recreativas, de tempo libre e folclórico-culturais. En todo caso, na última década asistíuse a un aumento do asociacionismo entre as mulleres e as persoas maiores, aínda que creado ou inducido dende as administracións. Nos discursos menciónanse as seguintes debilidades e carencias:

- Limitada participación dos socios na organización de actividades, dificultades para a renovación dos grupos directivos e escaso seguimento por parte da poboación non asociada. A dispersión e declive da poboación, o sobreenvellecemento, o individualismo familiarista e a identificación das asociacións con partidos políticos parece que están a bloquear o tecido asociativo no rural.
- Excesiva dependencia das subvencións públicas, o que parece que condiciona a liberdade de actuación das asociacións, ao derivar nunha actitude seguidista fronte aos partidos políticos no poder e favorecer o clientelismo: créanse asociacións para conseguir axudas públicas, sen dispoñer de obxectivos coherentes e intencións de continuidade máis alá do medio prazo.
- O asociacionismo xuvenil é escaso e a súa dinámica está moi condicionada pola emigración e o calendario escolar. Así mesmo, apréciase que os comportamentos que predominan actualmente entre as mozas e os mozos non favorecen a súa implicación asociativa: gozar o momento e non se interesar por participar en proxectos que supoñen un esforzo non recompensado a curto prazo, primar os dereitos sobre os deberes, o consumismo, etc.

- Considérase que se desvirtuaron e malograrón os obxectivos e metodoloxías participativas que se contemplaban nos programas Proder, Leader e Agader, ao desaproveitarse as oportunidades que ofrecían para fortalecer o tecido asociativo e implicalo activamente en procesos de desenvolvemento local. En concreto, menciónanse os grupos de acción local, en cuxo funcionamento se aprecia un déficit de participación social, como consecuencia da debilidade do tecido social rural e da hexemonía das redes e prácticas clientelares auspiciadas dende os gobernos municipais. En xeral, ese déficit de participación social derivou na apropiación dos programas Proder, Leader e Agader por parte dos gobernos dos concellos e dos grupos de interese vinculados a partidos políticos, que orientaron as actuacións cara á realización de infraestruturas e dotacións municipais.

1.3. As actividades económicas

- Iniciamos esta epígrafe resaltando as debilidades, carencias e ameazas de carácter xeral:
- Os procesos de despoboación e sobreenvellecemento están a bloquear, cando non precipitando á crise estrutural, as actividades económicas: retroceso da poboación ocupada⁹ e carencia de man de obra — especialmente de persoal cualificado—, demanda e clientes en progresivo declive, excesiva relevancia da poboación anciá nas economías locais (as rendas dos fogares e os mercados de consumo mostran unha forte dependencia das pensións e xubilacións)¹⁰, etc.
- A carencia de obxectivos e liñas de actuación programadas para o desenvolvemento económico, elaboradas dende o consenso entre as administracións, empresariado e sociedade civil das comarcas rurais.
- Nalgunhas comarcas resáltase a ausencia de plan urbanístico e económico que regule e facilite a localización e o desenvolvemento das actividades económicas.
- A debilidade das accións públicas dirixidas ao fomento das actividades económicas e capacitación do capital humano: información, asesoramento, plans de formación profesional e ocupacional, bolsas de emprego, apoio e seguimento de emprendedores, etc.
- A falta de traballadores capacitados en desempeñar oficios (por exemplo, carpintaría, albanelaría, fontanaría, electricidade, reparación de maquinaria, etc.).

9 Entre os censos de poboación de 1991 e 2001, a poboación ocupada retrocedeu un -9,6% nas 33 comarcas rurais, a diferenza dos demais tipos de hábitat comarcal, onde aumentou de xeito relevante: 17,4% nas 11 rururbanas, 26,1% nas 7 urbanas e 31,1% nas 2 metropolitanas; outro tanto sucedeu no conxunto de Galicia (15,6%).

10 Os pensionistas e xubilados representaban o 35,7% da poboación maior de 15 anos censada en 2001 nas 33 comarcas rurais. Nos demais tipos de comarcas: o 26,7% nas 11 rururbanas, o 23,1% nas 7 urbanas e o 20% nas 2 metropolitanas; en Galicia significan o 26%.

- Tamén se fala sobre a complexidade e lentitude administrativa na tramitación de permisos, así como das diversas normativas que hai que cumprir, o que dificulta —cando non disuade— a creación ou ampliación de pequenas empresas e negocios.
- Unha mentalidade social conservadora pouco favorable a asumir os cambios e riscos asociados a unha traxectoria empresarial. O proceso de sobreenvellecemento identifícase coa debilidade do capital humano, non só polo seu declive, senón por dispoñer dun nivel educativo inferior¹¹, ademais de xeneralizarse a pasividade entre a poboación activa rural. Así mesmo, a carencia de actitudes emprendedoras valórase como unha consecuencia directa da persistente emigración dos mozos que adquiren formación universitaria¹², que se perciben como o suxeito social máis capacitado para desenvolveselas.
- As actividades produtivas mostran unha débil diversificación e escasas relacións de sinerxía entre elas: insuficiente presenza de empresas dedicadas á transformación e comercialización das producións agrarias, gandeira, forestal ou pesqueira xeradas nas comarcas rurais.
- O tecido empresarial adoita ter unha dimensión minifundista e atomizada, carece de estruturas organizativas e presenta un baixo nivel asociativo, unha capacidade económico-financeira reducida e carencias formativas en métodos de dirección-xestión e comercialización. Así mesmo, cuestiónase a súa preparación e actitudes empresariais para adaptarse e manterse nun contexto económico marcado pola crecente globalización dos mercados.
- O débil aproveitamento dos propios éxitos: resáltase que, en Galicia, se produciron varios éxitos económicos con impacto mundial como é o caso de Zara, pero non se integraron no sistema económico do país para que se estendesen e multiplicasen os seus efectos beneficiosos polo territorio, o que contribuiría a intensificar o desenvolvemento socioeconómico de Galicia e, en particular, do seu medio rural.
- A localización periférica de Galicia con respecto aos territorios de España e da UE con maior dinamismo económico: esa localización deriva nunha debilidade que condiciona negativamente a inserción fluida de Galicia nas redes e fluxos socioculturais e económicos que estruturan o capitalismo postindustrial e o consumo no ámbito europeo.
- No sector agropecuario resáltase o acusado declive da poboación ocupada¹³, como consecuencia do abandono e peche das explotacións

11 O 26,8% da poboación maior de 15 anos censada en 2001 nas 33 comarcas rurais carecía de estudos, índice que é notablemente superior aos existentes nas 11 comarcas rururbanas (18,3%), nas 7 urbanas (12,9%) e nas 2 metropolitanas (9,5%); en Galicia, a poboación sen estudos maior de 15 anos representaba o 16,3%.

12 Só o 5,7% da poboación maior de 15 anos censada en 2001 nas 33 comarcas rurais tiña estudos universitarios, cando este colectivo significaba o 6,2% nas 11 rururbanas, o 13,4% nas 7 urbanas e o 14,8% nas 2 metropolitanas, mentres no conxunto de Galicia representaba o 10,7%.

13 Entre os censos de poboación de 1991 e 2001, a poboación ocupada no sector agropecuario e censada nas 33 comarcas rurais diminuíu en 67.135 persoas, o que supón unha diminución do -56,9%. No

familiares que non son competitivas nin viables economicamente, no marco da política agraria comunitaria e no seu proceso de reforma. Nos discursos enúncianse varias debilidades, carencias e ameazas:

- O minifundismo da estrutura da propiedade nas explotacións familiares.
- A deficiente capacitación profesional e empresarial dos titulares das explotacións. Parece que predomina unha mentalidade empresarial que busca maximizar a rendibilidade a curto prazo: esta actitude inmediatista na busca de rendibilidade derivou en soados fracasos, como é o caso dos viños do Ribeiro e das patacas da Limia.
- A erosionada autoestima dos agricultores e gandeiros: falta de recoñecemento social e identidade estigma que se proxecta dende o medio urbano sobre os oficios agropecuarios e as formas de vida propias do rural. Pola contra, téndense a sobrevalorar os itinerarios laborais-profesionais e as formas de vida que se consideran urbanas.
- A elevada idade media dos titulares das explotacións, os cales se inclinan por acollerse aos programas públicos que incentivan a súa xubilación anticipada.
- A crise do relevo xeracional nas explotacións familiares, con frecuencia alimentada pola actitude dos pais, máis propensos a que os seus fillos se formen para empregarse noutras profesións dotadas cun maior estatus e prestixio social, o que adoita implicar a emigración.
- A pauta tradicional minifundista na distribución da herdanza entre os fillos bloquea o relevo xeracional nas explotacións familiares, xa que o fillo que permanece traballando na explotación familiar percibe unha gran vulnerabilidade económica sobre o seu futuro, xa que pode verse obrigado a compartir cos seus irmáns aquilo que o seu traballo desenvolveu. Ademais, resáltase que os pais utilizan a tradición minifundista como un mecanismo de incentivo-presión para garantir que algún fillo os coide cando sexan maiores e pospoñen a repartición da herdanza practicamente ata a súa morte.
- A falta dunha ordenación sobre os usos agropecuarios e forestais do territorio propiciou a repoboación forestal de terras agrarias de calidade que anteriormente se dedicaban a cultivos de horta ou de forraxe para o gando.
- A lentitude nos procesos de concentración parcelaria contribuíu ao abandono da actividade agropecuaria.
- A infrautilización de recursos naturais e o abandono crecente de vivendas, terras, instalacións, infraestruturas (por exemplo, de regadío en Terra de Lemos) e outros medios de produción agrarios.

conxunto de Galicia decreceu un -55,5% (en absolutos: -98.860 ocupados). En 2001, o 21,2% da poboación ocupada censada nas 33 comarcas rurais traballaba no sector agropecuario, mentres en Galicia se reduce ao 7,7%.

- O individualismo familiarista limita as relacións de colaboración entre as explotacións agropecuarias e obstrúe a optimización dos medios de produción dispoñibles; por exemplo, xera resistencias a compartir maquinaria e instalacións, o que entraña un maior gasto por explotación familiar. Nese sentido, percíbense carencias en valores e actitudes de cooperación, así como a pervivencia dunha mala imaxe do cooperativismo entre os agricultores e gandeiros galegos, debido a experiencias fraudulentas ou fracasos.
- Elevado grao de especialización das explotacións familiares, xeralmente dedicadas a un tipo de produto (por exemplo, leite ou carne de tenreira) que as fai moi dependentes e á vez vulnerables ante o descenso dos prezos, as cotas ou subvencións da PAC nese produto ou, por exemplo, a aparición de problemas de saúde alimentaria (vacas tolas, gripe aviaria).
- As producións agrícolas e gandeiras mostran un reducido nivel de transformación e comercialización en Galicia, coas excepcións dalgunhas ramas, como a vitivinícola, o que dá lugar a que a maior parte do valor engadido sexa xerado por empresas da agroindustria localizadas noutras comunidades autónomas.
- Nesgo ideolóxico no asesoramento profesional-técnico que se lle ofrece ao sector agropecuario: dende as organizacións sindicais criticase que a formación universitaria que adquiren os profesionais e técnicos agrícolas é máis favorable ao modelo das grandes explotacións que funcionan como empresas capitalistas, fronte ao modelo da agricultura familiar. Valórase que ese tipo de asesoramento desanima e favorece o peche das explotacións familiares que non cumpren as condicións que se consideran necesarias polos profesionais e técnicos para incorporarse ao modelo das grandes explotacións que funcionan como empresas capitalistas, á vez que contribúe ao excesivo endebedamento daquelas que continúan na carreira por mellorar a súa competitividade segundo as pautas que lles marcan dende ese asesoramento técnico nesgado.
- Por último, os informantes refírense á reforma da PAC e á liberalización dos mercados agrarios impulsada pola OMC: ambos os dous fenómenos percíbense como graves ameazas externas para o desenvolvemento das actividades agropecuarias en Galicia. Nese sentido, os informantes móstranse preocupados polas consecuencias negativas que pode xerar a desvinculación das axudas da produción aprobada na reforma da PAC de 2003; é dicir, o denominado desencaixamento das axudas que comeza a aplicarse en 2006, xunto á progresiva globalización dos mercados agrícolas, impulsada polas negociacións que teñen lugar no seo da Organización Mundial do Comercio (OMC), dirixidas a facilitar o acceso dos países desfavorecidos aos mercados internacionais. Neste novo contexto, as consecuencias de peche-abandono pódense intensificar nalgúns das ramas agrarias de Galicia, non só pola maior competencia de producións foráneas, senón porque o desencaixamento ou a desvinculación das

axudas da produción real da explotación favorece a irrupción de actitudes rendistas entre os agricultores e gandeiros (reciben axudas, produzan ou non produzan).

- En canto ao *sector forestal*, maniféstase que o notable abandono e peche de explotacións agrarias de tipo familiar derivou, grazas ao incentivo das axudas públicas, nunha importante repoboación arbórea de terras agrarias, que se dedicaron practicamente ao monocultivo de piñeiros ou eucaliptos, en detrimento dunha maior diversidade de especies e calidades que permitisen unha rexeneración dos ecosistemas e paisaxes locais, así como un estímulo ao desenvolvemento de empresas locais dedicadas á transformación e comercialización da madeira.
- A estrutura minifundista de boa parte da superficie repoboada nos últimos lustros bloquea unha explotación eficiente, diversa e sostible dos recursos forestais.
- A escasa transformación da materia prima, ao reducirse o aproveitamento practicamente a producir madeira para a elaboración de pasta de papel ou de taboleiros de aglomerado.
- A rendibilidade dos investimentos en especies de rápido crecemento tende a declinar debido ás situacións de monopolio nos mercados da madeira que están a provocar un descenso nos prezos.
- As carencias en educación ambiental non só favorece a perda de biodiversidade no medio rural, debido ao monocultivo forestal dalgunhas especies de rápido crecemento, senón tamén na falta de prevención e no absentismo dos propietarios respecto da necesaria limpeza da superficie agraria abandonada ou repoboada, o que contribúe á propagación e devastación ocasionada polos incendios forestais.
- Outro tanto cabe dicir da decadencia da gandaría extensiva, que deriva na expansión da matogueira e sotobosque, maleza que nutre os destrutores incendios.
- As deficientes demarcacións dos montes veciñais en man común xeran disputas territoriais entre as parroquias afectadas, estimuladas ultimamente polos beneficios que supón a situación de parques eólicos neses montes.
- As carencias na xestión veciñal do monte veciñal en man común, significada con frecuencia por unha baixa rendibilidade socioeconómica e a obsolescencia dos métodos e medios empregados.
- Respecto do sector pesqueiro¹⁴, os informantes entrevistados nas comarcas rurais de Ortegal e Terra de Soneira refírense ás seguintes debilidades e carencias:

¹⁴ Entre os censos de poboación de 1991 e 2001, a poboación ocupada no sector pesqueiro evolucionou positivamente nas 33 comarcas rurais (5,2%), significando só o 1,2% da poboación ocupada censada en 2001. No conxunto de Galicia tamén evolucionou positivamente (3,1%) e representa en 2001 o 3,4% da poboación ocupada.

- As carencias de planificación nas actividades de pesca e marisqueo, o que contribúe a un ineficaz aproveitamento das súas potencialidades e ao esgotamento de recursos.
- A escaseza de industrias de transformación.
- O exíguo desenvolvemento da acuicultura.
- E a crecente deterioración do ecosistema marítimo.
- No sector da enerxía, valórase que as empresas dedicadas á produción de electricidade mediante xeradores eólicos están a proliferar no medio rural de Galicia, mediante unha estratexia baseada na desinformación das comunidades rurais sobre a rendibilidade real desta actividade, coa pretensión de conseguir cesións e alugamentos de terreos a menor prezo para a instalación dos seus dispositivos. Por conseguinte, é unha nova actividade económica que experimentou nos últimos anos un rápido crecemento, pero sen beneficiar como debería os poboadores rurais.
- No sector da construción¹⁵, nos discursos maniféstanse dúas dinámicas diferentes: de crecemento nas cabeceiras comarcais e nas localidades costeiras, así como nos concellos ben comunicados e próximos ás cidades. E nas comarcas rurais periféricas do interior obsérvase un declive do sector como consecuencia da regresión demográfica e da decadencia das demais actividades económicas.
- A escaseza de persoal cualificado para desempeñar oficios da construción, debido á súa emigración a diferentes áreas urbanas de Galicia e de España cun forte crecemento urbanístico, xunto ás deficiencias no sistema formativo.
- A concentración dos aforros dos emigrantes e dos residentes na compra de vivendas secundarias tamén emerxe como unha debilidade, na medida en que se perde unha oportunidade de canalizar eses aforros cara a outras iniciativas empresariais que permitan xerar empregos nunha perspectiva que supere o curto prazo.
- O encarecemento dos prezos das vivendas nos núcleos rurais con certo dinamismo (próximos a unha cidade, vilas que actúan como centros comarcais, etc.) está a dificultar o acceso dos novos campesiños á súa primeira vivenda.
- En canto á industria¹⁶, nalgúñas comarcas rurais os informantes entrevistados perciben un escenario económico difícil para as actividades manufactureiras, debido a varios factores:

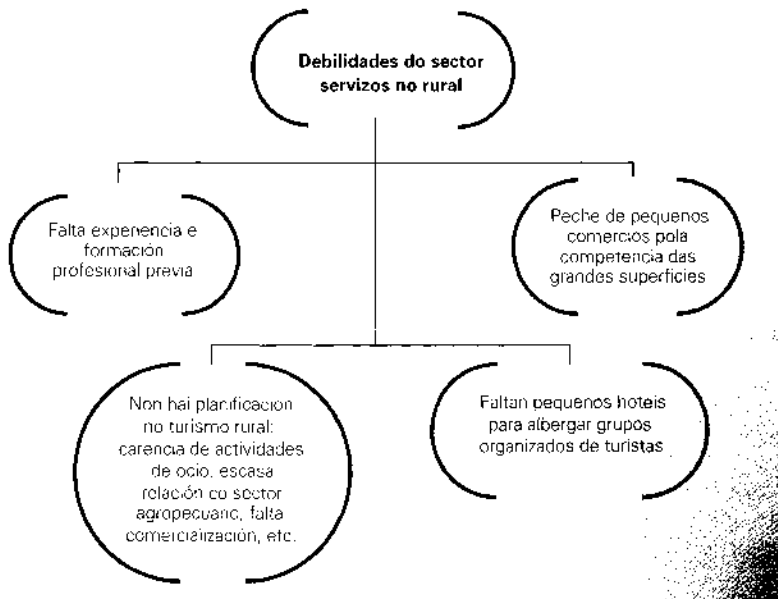
15 Entre os censos de poboación de 1991 e 2001, a poboación ocupada na construción nas 33 comarcas rurais evolucionou negativamente (-1,9%) e representa o 15% da poboación ocupada censada en 2001. En Galicia, estes indicadores expresáronse cos seguintes valores: +9,5% e 12,3%, respectivamente.

16 Entre os censos de poboación de 1991 e 2001, a poboación ocupada na industria nas 33 comarcas rurais evolucionou positivamente (+28,5%) e representa o 16,6% da poboación ocupada censada en 2001. Respecto do conxunto de Galicia: +18,3% e 18,7%, respectivamente.

- Peches empresariais debidos a procesos de crise e reconversión subsectorial (por exemplo, no téxtil ou no lácteo).
- Cambios nas estratexias de localización das medianas e grandes empresas: no contexto da crecente globalización das relacións económicas, o rural galego perde atractivo ante as novas áreas industriais que están a xurdir noutros países onde os salarios son moi inferiores e as xornadas de traballo bastante máis amplas.
- A globalización tamén incrementou a competencia exterior que procede de países emerxentes como China ou India: percíbese como unha clara ameaza para a continuidade da actividade industrial nalgúns comarcas rurais (por exemplo, a empresas de calzado en Terra de Lemos), ante a proliferación nos mercados galego e español de produtos máis baratos elaborados neses países.
- As carencias en infraestruturas e servizos (comunicacións viarias, solo industrial, acceso a internet por ADSL, etc.) valóranse como condicionantes que disuaden os novos investimentos ou a mesma continuidade das industrias localizadas no territorio rural.
- A dilapidación de recursos que supuxo a política autonómica de polígonos para todos: a creación de polígonos industriais en varios concellos dunha mesma comarca, sen considerar as necesidades e demandas reais, valórase como unha política que non impulsou de xeito significativo a industrialización no medio rural. Pola contra, percíbese como unha política errónea que favoreceu a dispersión e atomización industrial, cando máis ben se require reforzar-ampliar os enclaves industriais rurais existentes.
- Nas actividades de servizos maniféstase que, coincidindo coa forte reconversión que sufriu o sector agrario, se produciu un progresivo proceso de terciarización¹⁷ das economías comarcais, baseado no crecemento dos servizos públicos, os servizos de mantemento e reparacións, a hostalaría e restauración, así como nos comercios e servizos persoais. Así, na última década proliferou a apertura de pequenos negocios (cafetaría e bares, comercios, salóns de peiteado, talleres de reparación, etc.).
- Parece que, en bastantes casos, non se dispón de experiencia e de formación empresarial previa, así como de estudos de viabilidade económica, o que induce á proliferación de fracasos.
- As grandes superficies e centros comerciais situados nas periferias urbanas están a precipitar o pequeno comercio rural a unha crise de supervivencia, que se traduce no aumento de peches de establecementos. A mellora da comunicación viaria coa cidade máis próxima, a xeneralización do automóbil e de pautas urbanas de consumo e de ocio contribúen a que parte dos fogares do rural estean a dirixir as súas compras cara a esas grandes superficies e centros comerciais.

17 Entre os censos de poboación de 1991 e 2001, a poboación ocupada no sector servizos nas 33 comarcas rurais evolucionou moi positivamente (+43,4%) e representa o 46% da poboación ocupada censada en 2001. Para Galicia: +48,6% e 57,9%, respectivamente

- O fomento do turismo rural dende as administracións públicas, especialmente a través dos programas Proder, Leader e Agader, deu lugar a unha proliferación non planificada de aloxamentos turísticos (casas e pazos), cuxa viabilidade económica é moi cuestionada polos informantes entrevistados, non só pola elevada estacionalidade da demanda, senón tamén por carencias varias: deficiencias en telefonía (dificultades para conectarse a internet mediante ADSL), insuficiente comercialización, atomización empresarial, débil capacitación profesional, falta dunha oferta complementaria de actividades de ocio, escasa relación coas producións agropecuarias e poboación da zona, permisividade administrativa coa oferta de aloxamentos sen licenza, etc.
- E nas comarcas rurais do interior resáltase a carencia de pequenos hoteis que poidan albergar grupos organizados de turistas.

1.4. As infraestruturas

- Nas comarcas periféricas destácase a necesidade de dispoñer de vías de comunicación modernas e de maior capacidade que as conecten coas autovías e urbes máis próximas, ou coa comunidade autónoma veciña (A Fonsagrada), pois crese que ese tipo de carencia disuade o asentamento de poboadores e empresas.
- As deficiencias na rede local de estradas que comunica os diferentes núcleos de poboación da comarca, o que afecta especialmente as

parroquias e aldeas que teñen menor tamaño demográfico. Así mesmo, critícanse as carencias no seu mantemento.

- O paulatino abandono público da rede e instalacións ferroviarias: por exemplo, o traslado do centro de mando e dos talleres de Renfe que se atopaban en Monforte; a redución de liñas rexionais e o peche de estacións na ruta Ourense-Vigo ou a infrautilización do ferrocarril de vía estreita que transcorre pola costa cantábrica.
- A deficiente cobertura da telefonía móbil e as insuficiencias da rede fixa e a súa obsolescencia e dificultades para conectarse a internet. Neste sentido, as cabeceiras comarcais e os núcleos rurais máis poboados en xeral dispoñen de acceso a internet, pero adóitase criticar a súa lentitude. Agora ben, nas parroquias e aldeas menos poboadas é bastante frecuente que non teñan acceso a internet, debido ás limitacións tecnolóxicas do sistema de telefonía TRAC. Considérase que este tipo de carencias teñen importantes implicacións negativas para a prestación de servizos públicos (por exemplo, a atención domiciliar de anciáns) ou para o funcionamento das actividades económicas (por exemplo, o desenvolvemento dunha industria cárnica ou dunha empresa de turismo rural pode bloquearse pola inexistencia de servizo de internet ou pola súa lentitude).
- Outro tanto sucede nalgúñas comarcas estudadas coa rede local eléctrica, onde aínda non se dispón da potencia que requiren as actividades económicas modernas (por exemplo, ao coincidir varias salas de muxidura en funcionamento nunha parroquia prodúcese unha caída de tensión).
- Carencias nas infraestruturas de rede de sumidoiros e depuración de augas residuais, así como na subministración de auga potable para o consumo dos fogares e das empresas.
- Falta de polígonos industriais de ámbito comarcal ou supramunicipal que integren as actuacións localistas nun proxecto económico común e que ofrezan servizos complementarios e infraestruturas axeitadas ás empresas.

1.5. Vivenda, servizos e equipamentos colectivos

Antes de nada, cómpre comentar que dende os discursos recollidos considérase que a atomización do poboamento rural en Galicia e a súa dispersión territorial nunha multitude de entidades de reducida e sobreenvellecida demografía supón unha dificultade estrutural de primeiro grao para a satisfacción adecuada polas administracións públicas das necesidades e demandas educativas, sociais, culturais, deportivas, etc. que presentan os poboadores do rural. Vexamos, seguidamente, as carencias e debilidades que as persoas entrevistadas refiren con respecto aos servizos e equipamentos colectivos existentes nas comarcas rurais:

- *Vivenda*: o problema da vivenda no medio rural exprésase nunha tripla vertente:

- As precarias condicións de habitabilidade na que residen parte das persoas maiores, cuxa situación de pobreza económica aos incapacita para abordar a súa rehabilitación ou, no caso de dispoñer de suficientes medios económicos, non teñen unha disposición favorable para mellorar as condicións de habitabilidade das súas residencias, debido a unha mestura de prudencia no gasto por previsión cara ao futuro e de estilo de vida campesiño austero.
- O crecente abandono de vivendas e instalacións contiguas (palleiros, hórreos, fornos, cortes, etc.) debido ao proceso de desertización do territorio, máis intenso no rural de montaña e afastado das urbes e vilas. Percíbese con preocupación a extensión do fenómeno das aldeas abandonadas.
- O encarecemento do prezo da vivenda nas cabeceiras comarcais e a carencia de políticas públicas adaptadas ao medio rural, dirixidas a facilitar a emancipación residencial da xuventude en vivendas independentes ás dos pais/sogros.
- *Servizo de autobuses:* identifícanse carencias nas liñas de autobuses que comunican as cabeceiras comarcais coa capital provincial e, sobre todo, nas que conectan os diferentes núcleos de poboación dunha mesma comarca coa vila onde se concentran os servizos colectivos. Os trazos deficitarios no servizo de autobuses abocan a que a poboación rural dependa excesivamente do automóbil para a súa mobilidade cotiá e incitan á concentración da poboación nas vilas que actúan como centros comarcais de servizos públicos e privados.
 - Nalgunhas comarcas non existe un servizo de transporte público entre as parroquias.
 - É frecuente a antigüidade da frota de autobuses que non reúnen os requisitos básicos de confort e seguridade.
 - Tamén se refíren a que a frecuencia adoita ser bastante reducida nas liñas de autobuses.
- *Educación e formación:* os adolescentes que continúan estudando, unha vez que superaron o ensino obrigatorio, vense abocados a estudar e, frecuentemente, a residir en cidades, regresando durante as fins de semana e os períodos non lectivos á súa vila. Esta mobilidade residencial desvincúalos, cando non os desarraiga, progresivamente, das súas zonas rurais e cando finalizan os seus estudos o máis frecuente é que consigan a súa inserción laboral no medio urbano, xa que a súa comarca rural non ofrece o tipo de empregos para os que se formaron. Por conseguinte, no medio rural de Galicia estudante é sinónimo de emigrante.
 - Preocupación polo declive continuado na matriculación de alumnos nas escolas rurais de primaria, situación que xa comeza a manifestarse en secundaria.

- Importantes carencias en gardarías e en educación infantil, o que estaría a dificultar o acceso e a permanencia das nais no espazo laboral-profesional.
- Escaseza de profesorado de apoio para os alumnos que o necesitan.
- Faltan ciclos formativos ou módulos de formación profesional adaptados ás demandas e potencialidades do medio rural e de cada comarca.
- A poboación rural presenta un acusado nivel de analfabetismo en novas tecnoloxías, como é o caso do manexo de programas informáticos e de internet.
- **Saúde:** aínda que se valoran positivamente os centros de saúde, puntos de atención continuada-urxencias e consultorios construídos nos concellos, si se identifican unha serie de carencias.
 - Sobre todo, os informantes refírense ás insuficiencias nos servizos de pediatría, xinecoloxía e de xeriatría, xa que as consultas son moi limitadas, cando non inexistentes. Tamén manifestan unha infrautilización de recursos dispoñibles debido á falta de profesionais. Menciónase a desatención dos puntos de atención continuada cando o médico ten que acudir a unha urxencia externa ou que faltan algunhas especialidades médicas nos centros de saúde e hospitais comarcais, o que obriga a poboación a desprazarse a equipamentos sanitarios localizados na cidade máis próxima.
 - Nalgúns casos non se dispón dunha ambulancia para urxencias (por exemplo, así se nos informou en Cariño).
 - Nas consultas de especialistas e nos hospitais comarcais as listas de espera tenden a ser un fenómeno crónico.
 - Nalgunhas comarcas aínda se carece dun hospital comarcal (por exemplo, no Carballiño).
 - Elevada rotación entre os profesionais da medicina pública (médicos, enfermeiros, etc.) que traballan nos centros rurais, o que afecta a relación cos pacientes e a calidade do servizo.
- **Servizos sociais:** imonos centrar en catro colectivos que adoitan constituír a poboación obxectivo dos servizos sociais no rural: as persoas maiores, as mulleres, persoas drogodependentes e con minusvalías.
 - Nos recursos dirixidos ás persoas maiores, percíbense carencias relevantes en varios puntos: residencias asistidas para maiores que xa non poden valerse por si mesmos; centros de día, referidos á dispoñibilidade dun equipamento de proximidade que facilite o encontro e a comunicación, a realización de actividades de ocio, a formación...; prestación de programas de axuda a domicilio, como son os labores de acompañamento, cociña e limpeza da vivenda, aseo persoal, etc., onde é frecuente a existencia de longas listas de espera; a contía dos cheques asistenciais para a atención domiciliaria é claramente insuficiente, dado o baixo nivel de renda da maioría dos xubilados e pensionistas do rural.

Sinálase que hai un número importante de anciáns que viven sós, con frecuencia en vivendas que teñen precarias condicións de habitabilidade, sen unha rede familiar próxima, colectivo que tende a crecer, xa que os fillos, xeralmente emigrados, non poden ou non queren asumir a responsabilidade do seu coidado.

- En canto ás mulleres, advírtese un incremento dos casos de violencia doméstica que afloran e acoden aos servizos policiais, problema social no que se recoñece que hai importantes carencias, tanto referidas á información e prevención, como aos recursos de apoio destinados ás vítimas do maltrato físico e psicolóxico. Tamén se destaca un amplo déficit en servizos de apoio que faciliten a conciliación entre as esferas familiar e laboral-profesional, repercutindo en que os coidados de fillos e doutros familiares (pais, sogros, etc.) recaian sobre as mulleres do rural, o que bloquea a súa inserción laboral ou deriva na sobrecarga das súas xornadas diarias pola súa dobre presenza (traballo doméstico e laboral-profesional). A falta de valoración sociocultural, de autoestima, o exceso de traballo e a carencia de tempo libre, as profundas frustracións que xeran as barreiras e bloqueos dos seus desexos de maior autonomía e realización persoal, o contraste coa realidade urbana, que ofrece condicións de maior igualdade entre xéneros..., conforman un ambiente psicosocial negativo onde as depresións, o alcoholismo e, mesmo, o maltrato parece que xorden con relativa frecuencia, aínda que son uns síntomas graves que se tenden a silenciar e enclaustrar no espazo doméstico. De aí as dificultades para a actuación dende os servizos sociais, ademais das súas significativas carencias en recursos dirixidos á prevención e intervención familiar.
- Nas drogodependencias, sobre todo fálase da incidencia de alcoholismo, tanto entre a xuventude coma entre as mulleres adultas, e da falta de programas para a súa prevención e tratamento. O consumo doutras substancias (cocaína, heroína) parece que ten unha menor incidencia no medio rural, aínda que é maior entre os mozos das comarcas costeiras, e demándanse dende recursos especializados no seu tratamento a programas de prevención dedicados a sensibilizar e orientar, así como a ofrecer alternativas para o tempo libre.
- Carencias en servizos sociais para as persoas minusválidas e de transporte adaptado que lles faciliten a mobilidade. A falta de recursos públicos implica que as familias teñan que encargarse da súa atención asistencial, aínda que no discurso dalgúns informantes se evidencia a preocupación pola falta de preparación das familias para atender a minusvalía psicomental ou polo abandono ao seu albedrío dos minusválidos que non dispoñen de familiares que queiran ou poidan atendelos. Así mesmo, o estigma sociocultural que aínda se proxecta sobre algunhas minusvalías é un factor que distorsiona a súa inserción

socioeconómica, cando non deriva na súa exclusión e reclusión na vivenda familiar.

- Cultura: os discursos refírense ás seguintes carencias e debilidades:
 - Faltan espazos culturais nos concellos —exemplo, unha casa da cultura— e equipamentos especializados de nivel supramunicipal, como conservatorios de música.
 - Carencias nos programas municipais respecto das actividades dirixidas á xuventude, pois apréciase que a oferta cultural é escasa para os mozos e mozas.
 - Escasa participación veciñal na programación das actividades culturais.
 - Preocupación polo estado de conservación do patrimonio etnográfico, relixioso e arquitectónico dos concellos rurais, así como sobre o risco de que a súa deterioración ou perda sexa irreversible de non actuar a tempo.
- Deportes:
 - Falta de polideportivos pequenos no ámbito das parroquias e carencias no mantemento das instalacións deportivas ao aire libre (parece que é frecuente o estado de abandono).
 - Demándase a construción de piscinas cubertas no ámbito municipal para poder usalas fóra do período estival.
 - Falta de orzamento municipal para desenvolver con continuidade actividades deportivas: os informantes mencionaron a existencia de polideportivos recentemente construídos case abandonados, pola falta de actividades deportivas e de persoal para o seu funcionamento.

INDICADORES DEMOGRÁFICOS POR TIPOS DE HÁBITAT COMARCAL

INDICADORES	METROPOLITANO	URBANO	RURURBANO	RURAL	GALICIA	ESPAÑA
Variación % pob. 2004/1986	13,3	4,9	-5,9	-22,9	-3,3	12,3
Distribución poboación 2004	28,50	31,96	15,05	24,49	100,00	6,37 (G/E)
					2.750.985	43.197.684
Densidade pob. 2004 (habitantes km ²)	723,9	202,7	100,4	33,6	93,0	85,4
Diferenza densidade 2004-1986	85,0	9,5	-6,3	-10,1	-3,2	9,3
Var. % pob. 0-19 anos 2003/1986	-35,8	-38,1	-45,4	-52,9	-42,5	-28,6
Var. % pob. >64 anos 2003/1986	68,6	49,0	38,8	23,3	40,9	55,6
Taxas de substitución 2003 (>64/0-19) * 100	93,5	104,9	116,8	212,9	125,6	85,7
Índice envel. 2003	16,7	18,8	20,8	30,1	21,3	17,1
TB natalidade 2003/04	8,67	8,13	7,52	5,06	7,44	10,38
TB mortalidade 2003/04	8,59	9,65	10,60	13,95	10,55	8,76
IS fecundidade 2001/02	1,01	0,97	0,93	0,78	0,93	1,3
TB saldo vexetativo 2003/04	0,08	-1,52	-3,08	-8,89	-3,11	1,62
TB saldo migratorio 2003/04	7,56	4,98	4,27	1,54	4,77	12,43
TB crecemento 2003/04 (TB SV + TB SM)	7,64	3,46	1,19	-7,35	1,66	14,05
Saldo interno 2004 (dentro Galicia)	872	1.709	-208	-2.373	0	—
Saldo externo 2004 (a + b) (fora de Galicia)	5.499	4.132	2.263	3.158	15.052	—
a) Saldo externo 2004 co resto de España	-799	-656	5	-427	-1.877	—
b) Saldo externo 2004 co estranxeiro	6.298	4.788	2.268	3.585	16.929	—
Índice estranxeiros empadroados xaneiro 2004	2,83	2,03	1,44	1,84	2,12	7,02
Distribución estranxeiros empadroados 2004	37,98	30,53	10,22	21,27	100,00	1,92 (G/E)
					58.387	3.034.326

Fonte: Instituto Galego de Estatística (IGE) e Instituto Nacional de Estadística (INE).

INDICADORES SOCIOECONÓMICOS POR TIPOS DE HÁBITAT COMARCAL

INDICADORES	METROPOLITANO	URBANO	RURURBANO	RURAL	GALICIA	ESPAÑA
% pob.>15 anos sen estudos, 2001	9,5	12,9	18,3	26,8	16,3	12,8
% pob.>15 anos estudos universit., 2001	14,8	13,4	6,2	5,7	10,7	13,1
% estudantes en pob.>15 anos, 2001	10,3	10,3	8,4	6,7	9,1	11,3
% pensionistas e xubil. en pob.>15 anos, 2001	20,0	23,1	26,7	35,7	26,0	19,1
% ocupados en pob.>15 anos, 2001	47,6	45,4	43,8	39,9	44,3	42,5
Taxa actividade homes 2001	66,1	63,3	62,7	56,0	62,1	62,4
Taxa actividade mulleres 2001	45,2	42,2	36,7	34,7	40,3	37,9
Taxa paro homes 2001	10,5	10,1	8,6	10,0	9,9	11,1
Taxa paro mulleres 2001	17,7	16,9	14,9	13,2	16,1	18,7
% sobre parados rexistrados abril 2005 en Galicia	31,0	33,7	15,2	20,1	100,0 150.840	7,2 (G/E) 2.095.900
% mulleres sobre parados rexistrados abril 2005 en hábitat	60,9	63,1	63,2	56,3	61,1	60,3
Evolución pob. ocupada 2001/1991	31,1	26,1	17,4	-9,6	15,6	30,8
Evolución pob. ocupada agropecuario 2001/1991	-45,3	-56,5	-49,9	-56,9	-55,5 Con Pesca -46,1	-17,7 (*) Inclúe Pesca
Evolución pob. ocupada agropecuario 2001-1991, abs.	3.499-6.402= -2.903	13.358- 30.692= -17.334	11.546- 23.034= -11.488	50.888- 118.021= -67.135	79.289- 178.149= -98.860 Con Pesca: -97.827, o 44,1% de -222.248	1.034.784- 1.267.032= -222.248 (*) Inclúe Pesca
Evolución pob. ocupada pesca 2001/1991	-29,4	19,4	6,2	5,2	3,1	- (*)
Evolución pob. ocupada industria 2001/1991	10,9	12,4	32,9	28,5	18,3	-3,6
Evolución pob. ocupada construción 2001/1991	11,8	17,5	14,0	-1,9	9,5	39,1
Evolución pob. ocupada terciario 2001/1991	50,0	51,0	45,7	43,4	48,6	54,1
Pob. ocupada agropecuario censada 2001	1,1	4,0	7,5	21,2	7,7	5,9
Pob. ocupada pesca censada 2001	1,7	4,4	7,9	1,2	3,4	0,4
Pob. ocupada industria censada 2001	21,1	15,8	23,5	16,6	18,7	18,4
Pob. ocupada construción censada 2001	8,9	11,5	16,6	15,0	12,3	11,7
Pob. ocupada terciario censada 2001	67,2	64,3	44,5	46,0	57,9	63,6

Fonte: Instituto Galego de Estatística (IGE) e Instituto Nacional de Estadística (INE).

(*) No censo de poboación de 1991, o INE non diferencia entre agricultura e pesca.

2. RECOMENDACIÓNS

Nas conclusións da primeira e segunda fase, o sobreenvellecemento e a despoboación do hábitat rural emerxen como os principais problemas que deben abordar as administracións e a sociedade civil de Galicia. Así, a progresiva desertización do territorio, o saldo natural regresivo (máis defuncións ca nacementos), a continuidade do fenómeno emigratorio (sobre todo, de mozos con estudos e de mulleres da cohorte fértil), o acusado envellecemento da poboación (a cohorte de maiores de 64 polo menos duplica a de menores de 20 anos), etc. conforman un medio rural cuns trazos sociodemográficos moi negativos. Neste sentido, nos discursos recollidos na segunda fase cualitativa maniféstase a preocupación pola problemática sociodemográfica; é dicir, respecto a como manter a poboación no territorio, contrarrestando á súa vez as tendencias e procesos regresivos en curso dende hai varias décadas. Trátase dunha grave problemática estrutural de círculo vicioso, pois as súas causas e efectos negativos interactúan e retroalimentanse entre si. Polo tanto, non hai solucións que, a xeito de panacea, poidan modificar substancialmente o escenario rural a curto prazo. Pero si hai solucións, expresadas mediante políticas e medidas integrais aplicadas con continuidade sobre o territorio máis alá do curto prazo, que poden desencadear cambios socioeconómicos positivos, sobre os cales comezan a operar novas tendencias e procesos de reequilibrio sociodemográfico, que posibiliten a supervivencia dun medio rural renovado. Dende o noso punto de vista, esas políticas e medidas integrais deben impulsar novas condicións materiais e formas de vida que permitan manter a poboación nas comarcas rurais, especialmente no que se refire á permanencia e integración socioeconómica plena dos mozos e das mulleres da cohorte fértil.

En liñas xerais, é necesario promover un desenvolvemento rural integral que pretenda a diversificación das economías e sociedades comarcais, xa que así pódese favorecer a repoboación e o rexuvenecemento demográfico, ao xerar novos empregos e ofrecer un marco de calidade de vida que sexa atractivo, non só para reter os mozos e mulleres que emigran das localidades rurais, senón tamén para atraer novos poboadores ou inmigrantes, tanto nacionais coma estranxeiros. Esa diversificación socioeconómica ha de basearse no despregamento da multifuncionalidade do medio rural:

- O fomento e modernización das actividades agropecuarias, o mellor aproveitamento e despregamento dos recursos e potencialidades locais que teñen que ver co sector primario e a transformación dos seus produtos: potenciar gandos, cultivos agrícolas e aproveitamentos de silvicultura que sexan rendibles, novos ou complementarios aos actuais, así como apoiar o desenvolvemento de actividades de transformación e comercialización dos produtos xerados polo sector primario de cada comarca.
- A necesidade de desenvolver as potencialidades socioeconómicas que ofrecen as actividades non primarias no medio rural: dado que as

actividades agropecuarias teñen unha capacidade reducida para crear novos empregos e facilitar a inserción laboral dos perfís sociais con maior disposición emigratoria (as mulleres e os mozos), consideramos que hai que desenvolver alternativas económicas na dirección de promover o desenvolvemento de actividades non primarias, como son os industriais relacionados coa transformación e comercialización de produtos agropecuarios, a construción e as actividades terciarias, entre as cales destacan a potencialidade dos ámbitos do benestar social e do turismo rural. En boa medida, trátase de aproveitar as novas demandas sociais e económicas que se formulan dende o medio urbano cara ao rural. Deste xeito, tamén se posibilita un cambio positivo no sistema das identidades e relacións urbano-rural, incorporando sen complexos as comunidades rurais a novas identidades e relacións que transcendan, mesmo subvertan, a polaridade antitética campo-cidade que xurdiu coa sociedade industrial e encapsular o medio rural nunha panoplia reducida e subalterna de funcións, roles e actividades.

Dende a nosa mirada sociolóxica, consideramos que o desenvolvemento rural integral ha de basearse nunha diversificación plurisectorial dos subsistemas socioeconómicos comarcais-locais. Coincidimos co discurso agrarista na valoración consistente en que as políticas de desenvolvemento rural estiveron bastante influídas por unha ideoloxía do desenvolvemento prourbano, moi orientadas a promover o turismo rural, pero tamén coincidimos co discurso non agrarista en que a plena integración socioeconómica dos mozos e das mulleres autóctonas, así como a atracción e residencia estable de inmigrantes que rexuvenezan as sobreenvellecidas demografías locais, pasan necesariamente por fomentar con urxencia e continuidade o desenvolvemento socioeconómico sostible a través de actividades non agropecuarias baseadas na transformación, comercialización e consumo de recursos, bens e servizos endóxeos, sexan agropecuarios, industriais ou terciarios. Neste sentido, cremos que as posicións extremas (agrarismo por enriba de todo *versus* rural para o ocio) non son adecuadas para enfrontarse á grave problemática que está a debilitar e deteriorando ata a extenuación a maioría das comunidades rurais que non son centros comarcais.

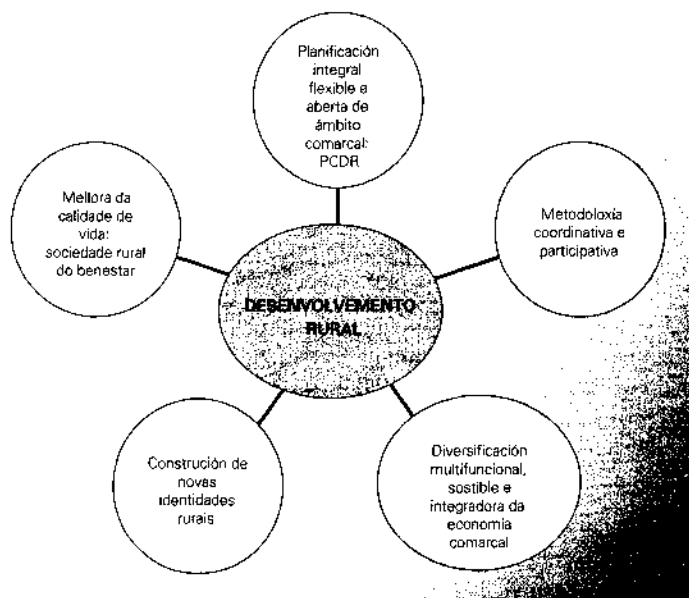
Os resultados dos informes cuantitativo e cualitativo permitíronnos constatar que nos atopamos ante unhas realidades comarcais complexas, dinamizadas por diferentes tendencias e procesos estruturais, entre as cales resaltamos:

- Despoboación e sobreenvellecemento.
- Insuficiencia dos fluxos inmigratorios para contrarrestar o saldo natural negativo (máis defuncións ca nacementos).
- Concentración da poboación nas cabeceiras comarcais.
- Aculturación e desarraigamento da xuventude con estudos que induce á súa emigración.

- Cambio obstaculizado nas relacións entre xéneros que contribúe á emigración feminina.
- Modernización e reconversión das actividades agropecuarias.
- Desagrarización e tendencia á diversificación da estrutura económica.
- Proceso tardío e incompleto de desenvolvemento do estado do benestar: carencias en infraestruturas, equipamentos colectivos e na participación institucional.
- Debilidade da sociedade civil rural e pervivencia de formas políticas predemocráticas (caciquismo e as súas redes clientelares).

Estas tendencias e procesos refórzanse e aliméntanse entre si. Por conseguinte, non estamos ante unha sucesión inconexa de tendencias e procesos, senón fronte a un sistema relacional que, na actualidade, se caracteriza pola preponderancia de dinámicas regresivas e prexudiciais, conformando unhas realidades comarcais moi problemáticas. De aí a necesidade ineludible de abordar esas problemáticas dende políticas públicas de desenvolvemento rural. Pero o concepto de desenvolvemento rural é en si polisémico, na medida en que pode significar unha variedade de sentidos, dependendo dos principios e criterios estratéxicos nos que se basea e pretende realizar ou conseguir. Por exemplo, dende unha visión economicista identificarase en exceso con crecemento e benestar económico, desatendendo outras dimensións, como son o benestar social, a participación sociocultural ou a protección do medio. Polo tanto, en primeiro lugar debemos explicitar a que tipo de desenvolvemento rural nos referimos. Dende a nosa perspectiva sociolóxica, ¿cales son os principios e criterios estratéxicos que debería buscar o desenvolvemento rural en Galicia? En liñas xerais, defendemos unha estratexia global de intervención baseada en:

- Unha planificación integral flexible e aberta de ámbito comarcal: PCDR.
- Unha metodoloxía coordinativa e participativa.
- A diversificación multifuncional, sostible e integradora das economías comarcais.
- A mellora da calidade de vida: a sociedade rural do benestar.
- A construción de novas identidades rurais: a cualificación e revitalización sociocultural.

2.1. Planificación integral flexible e aberta: Plan comarcal de desenvolvemento rural

Anteriormente resaltamos que nos atopamos ante unhas realidades comarcais moi problemáticas e de aí a necesidade ineludible de abordalas dende políticas integrais de desenvolvemento rural, dado que estas problemáticas se caracterizan pola complexidade e a pluridimensionalidade, a intervención axeitada é a que se basea no paradigma integral, xa que este achega a perspectiva de comprensión global necesaria (percibir as diferentes dimensións e as súas relacións) e a metodoloxía de intervención pertinente (actuacións coordinadas e participativas que se executan transversalmente). Por conseguinte, preténdese unha planificación integral onde as políticas e actuacións en sectores concretos favorezan a eficacia xeral do sistema de intervención, lonxe de xerar efectos negativos ou non desexados. É dicir, para abordar con rigor unha realidade que é multidimensional requirese dun sistema de intervención tamén multidimensional¹⁸.

As intervencións públicas no medio rural galego foron sectoriais e descoordinadas entre si, sen relacións institucionais operativas de colaboración

18 Edgar Morin (2005): *Introducción al pensamiento complejo*. Gedisa, Barcelona. "Así é que habería que substituír o paradigma de disxunción/redución/unidimensionalización por un paradigma de distinción/conxunción que permita distinguir sen desarticular, asociar sen identificar ou reducir (...) sensibilizarse das enormes carencias do noso pensamento e o de comprender que un pensamento mutilante conduce, necesariamente, a accións mutilantes", p. 34.

e, polo tanto, cunha grande incapacidade para xerar sinerxías. Así, adoitamos atoparnos con políticas e actuacións institucionais onde prima a formulación sectorial, suxeitas a intereses político-administrativos autónomos e nesgados, que adoitan xerar dilapidación de recursos, así como desconfianzas e falta de credibilidade cara ás organizacións promotoras e xestoras destes, alimentando o fenómeno engadido da dependencia estrutural das poboacións rurais que son obxectivos desas intervencións sectoriais.

Pola contra, a intervención integral implica unha concepción global, así como un deseño e desenvolvemento en termos de proceso coordinado e participativo de actuacións. Agora ben, este proceso institucional require dun contrato ou pacto político-social concretizado nun Plan comarcal de desenvolvemento rural, que ha de ser unha planificación estratéxica, flexible e aberta, en permanente formulación. É dicir, o seu contido non debe ser definitivo ou pechado, senón máis ben unha proposta das institucións e do tecido socioeconómico local que posibiliba a incorporación de novos obxectivos, medidas e actuacións concretas, así que se inicie á súa andaina polo período de vixencia do plan. En definitiva, a súa concepción como unha planificación estratéxica, flexible e aberta, en permanente formulación, permitirá modificar e adecuar o plan de desenvolvemento aos cambios de diverso tipo que se vaian producindo, non só porque así o aconsellen os resultados do proceso de seguimento e avaliación que se realice con rigorosos criterios técnicos, senón porque, sobre todo, un plan de desenvolvemento debe ser un lugar de encontro e participación para a busca do consenso e a colaboración entre as diferentes institucións, organizacións e actores socioeconómicos que están presentes nunha comarca rural.

Referímonos a un plan comarcal porque consideramos que o ámbito comarcal é o máis adecuado para planificar e executar un plan de desenvolvemento rural. Non obstante, valoramos que o actual mapa comarcal de Galicia debe ser modificado:

- A delimitación das comarcas rurais ten que fundamentarse en criterios xeográficos, económicos, sociolóxicos e culturais-identitarios.
- As entidades comarcais non se deben crear por decreto, senón de abaixo cara a arriba, grazas á asociación voluntaria de varios concellos, empregando medidas incentivadoras e de apoio dende a Xunta de Galicia para que se asocien e colaboren concellos veciños na planificación de políticas comúns e na xestión mancomunada de servizos e actuacións.
- Débese tender a crear unidades comarcais con suficiente demografía e economía para que dispoñan da masa crítica necesaria para a prestación de servizos colectivos e a promoción do desenvolvemento rural.

En definitiva, dado que a maioría dos concellos rurais non teñen capacidade para prestar servizos colectivos, tanto pola súa debilidade económica como demográfica, cremos que se require a creación de comarcas no medio rural, xurdidas da agrupación voluntaria de varios concellos veciños. E a próxima reforma do Estatuto de Galicia constitúe unha boa oportunidade para crear, mediante o consenso dos partidos políticos galegos, ese novo nivel político-administrativo

intermedio entre os concellos e a Xunta de Galicia. Neste sentido, xa existen algúns exemplos no Estado autonómico que van nesa liña: por exemplo, no artigo 5 do Estatuto de autonomía de Aragón prevese que unha lei das Cortes de Aragón poderá ordenar a constitución e regulación das comarcas. En desenvolvemento desa previsión estatutaria, a Lei 10/1993, do 4 de novembro, de comarcalización de Aragón regula a comarca como entidade local e novo nivel de Administración pública en que pode estruturarse a organización territorial de Aragón. A devandita lei establece as normas xerais ás que se axustará a organización comarcal e dispón que a creación de cada comarca se realizará por lei das Cortes de Aragón, partindo da iniciativa adoptada polos municipios que a integren ou por unha mancomunidade de interese comarcal. Por outra banda, a Lei 8/1996, do 2 de decembro, de delimitación comarcal de Aragón, estableceu os municipios que integran cada unha das comarcas (na actualidade, existen 30 comarcas).

Ademais, consideramos que se debería elaborar unha **lei de desenvolvemento rural** pola Xunta de Galicia, na que se definan as directrices e obxectivos estratéxicos da política autonómica de desenvolvemento rural máis alá do curto prazo, a metodoloxía e instrumentos de planificación territorial máis axeitados, así como as institucións e órganos con competencias nas materias de desenvolvemento rural. Esta iniciativa conformaría o marco político-lexislativo global, necesario e axeitado para, dende unha perspectiva que busca o equilibrio e a cohesión territorial no noso país, impulsar, apoiar e executar plans comarcais de desenvolvemento rural (PCDR) dirixidos a promover, crear e manter condicións estruturais que garantan o futuro do medio rural en Galicia.

Baseándose nesa lei de desenvolvemento rural de Galicia elaboraríanse

PLANS COMARCAIS DE DESENVOLVEMENTO RURAL (PCDR)

En canto ao contido deses plans comarcais de desenvolvemento rural (PCDR), apuntamos que han de incluír aspectos como:

- Delimitación do ámbito territorial de intervención.
- Institucións públicas, organizacións sociais e privadas comprometidas.
- Obxectivos xerais.
- Liñas de actuación e obxectivos estratéxicos.
- Ámbitos de actuación.
- Metodoloxía: dispositivos de participación, coordinación e xerencia.
- Obxectivos específicos.
- Medidas, plans ou proxectos concretos de acción.
- Programación, recursos para utilizar e orzamento necesario.
- Fontes de financiamento.
- Obxectivos e metodoloxía de seguimento e avaliación.

Agora ben, para elaborar unha proposta de PCDR requírese que, con antelación, se realice un estudo e diagnóstico integrado sobre o territorio comarcal. É dicir, os traballos de estudo e diagnóstico socioeconómico constitúen a primeira fase no proceso da planificación estratéxica de carácter integral. Neste sentido, é imprescindible recompilar e analizar información pertinente sobre a evolución do territorio comarcal e os seus recursos, sobre os procesos e tendencias que lle afectan, sobre as súas relacións e posición con respecto doutros territorios, acerca da situación na que se atopan as diferentes dimensións-ámbitos da realidade (medio, demografía, economía, sociedade, cultura, equipamentos e servizos colectivos, infraestruturas, etc.), sobre as institucións e entidades que actúan, así como as relacións que se establecen entre elas, con respecto ás fortalezas e debilidades, as potencialidades e ameazas, etc. Os resultados do estudo permitirán construír un diagnóstico integrado sobre o sistema socio-territorial analizado, onde se definirán as características relevantes do modelo estratéxico de desenvolvemento rural que se propón. Pero para realizar este estudo e diagnóstico integrado, así como a sucesiva elaboración do PCDR, necesítase dunha **metodoloxía de intervención participativa e coordinativa, baseada en dous dispositivos especializados**:

- Mesa Comarcal para o Desenvolvemento Rural.
- Oficina do Plan Comarcal de Desenvolvemento Rural.

2.2. A Mesa Comarcal para o Desenvolvemento Rural

As opinións recollidas durante o proceso de investigación desenvolvido na segunda fase-estudo cualitativo coinciden en resaltar a necesidade de lograr unha maior colaboración e participación das institucións públicas, sociais e privadas das comarcas rurais na definición e realización do que ha de ser o desenvolvemento rural en cada unha delas. Esta demanda, centrada en conseguir un maior protagonismo das comunidades e suxeitos rurais, deriva da valoración consistente en que as intervencións anteriores promovidas dende as administracións están bastante mediatizadas e influídas polos valores, imaxes e aspiracións dominantes no medio urbano con respecto ao medio rural. O nesgo desa mirada e a falta de procesos públicos de participación dirixidos a implicar as institucións, grupos e poboacións rurais desacreditan as políticas de desenvolvemento rural, na medida en que se aprecian como unha manifestación máis da prepotencia ilustrada da sociedade urbana.

Dende a nosa perspectiva sociolóxica, a planificación integral e a súa concreción en plans comarcais de desenvolvemento rural (PCDR) debe basearse en relacións estables de coordinación e participación entre as diferentes institucións e organizacións públicas, sociais e privadas presentes nunha comarca rural. Neste sentido, trátase de promover diferentes formas de cooperación multisectorial, mobilizando os diversos recursos (públicos, privados e sociais; servizos locais de emprego, xuventude, muller, educación, servizos sociais,

cultura, etc.) existentes no territorio comarcal e complementándoos segundo as súas potencialidades específicas.

Convén apuntar que as estratexias de intervención que hoxe están verificadas polas ciencias sociais como apropiadas para promover o benestar socioeconómico entre as comunidades locais teñen as seguintes calidades¹⁹:

- Céntranse en intervencións globais sobre os problemas, necesidades e aspiracións das comunidades, grupos sociais e persoas.
- Evitan a súa dispersión e diseminación.
- Combinan e coordinan a actuación pública coas actuacións das entidades sociais e privadas.
- Integran todas as dimensións do fenómeno.
- Evitan que as comunidades, grupos e persoas sexan cada vez máis dependentes das institucións, potenciando as súas capacidades de ser suxeitos autónomos.
- Manteñen as medidas específicas no contexto dunha acción máis ampla.
- Propician o seguimento e a avaliación continuada.

Polo tanto, unha planificación integral implica unha concepción global, así como un deseño e desenvolvemento en termos de sistema coordinado e participativo de relacións, e non como unha mera suma de accións sectoriais e puntuais desvinculadas. O que nos sitúa na busca de áreas de compromiso e de relacións de sinerxía entre uns e outros sectores, suxeitos públicos-sociais-privados implicados, co fin de tender á transversalidade das políticas comarcais e alcanzar o necesario funcionamento coordinado e participativo. En resumo, a construción dun sistema coordinado e participativo de relacións require dun compromiso entre as diferentes administracións públicas que interveñen sectorialmente no territorio comarcal e demais organizacións sociais e privadas presentes neste. Compromiso institucional que debe ir encamiñado a superar as fronteiras e segmentacións impermeables existentes, hoxe por hoxe, entre as diferentes institucións, servizos, dispositivos e organizacións públicas e non públicas. Con esta finalidade estratéxica, é dicir para consensuar e desenvolver un sistema coordinado e participativo de relacións, consideramos que se debe crear un organismo comarcal que se podería denominar:

**MESA COMARCAL
PARA O DESENVOLVEMENTO RURAL**

A principal función desta Mesa Comarcal para o Desenvolvemento Rural será a de xerar relacións estables de coordinación e participación entre os diferentes suxeitos institucionais (públicos, sociais e privados) que interveñen de

¹⁹ Victor Renes (1993): *Luchar contra la pobreza hoy*. Ediciones HOAC, Madrid.

forma sectorial ou fragmentaria no territorio comarcal-local. En resumidas contas, as reunións da mesa servirán para propoñer e aprobar obxectivos, medidas e actuacións operativas de desenvolvemento rural, de cara, precisamente, a superar o funcionamento parcelario e a desvinculación con respecto ao tecido social, trazos típicos da lóxica sectorializada da intervención institucional ao uso. Neste sentido, a mesa contribuirá:

- A construír relacións de coordinación e participación estables e operativas entre as institucións públicas, sociais e privadas presentes no territorio comarcal-local, evitando as duplicidades e a competitividade, promovendo o consenso, a colaboración e a complementariedade en canto aos obxectivos, medidas e actuacións operativas para executar en cada ámbito de actuación.
- Á identificación de obstáculos, carencias, debilidades, recursos, fortalezas e oportunidades.
- A promover campañas de sensibilización e prevención entre o tecido social local.
- Ao intercambio de información e de experiencias de interese, impulsando a divulgación e a formación en metodoloxías apropiadas de intervención entre os profesionais e o voluntariado.
- A fomentar a participación política e social nas comunidades locais.
- E a supervisar as tarefas técnicas de seguimento e avaliación do PCDR, valorando e aprobando as correccións e innovacións necesarias.

2.3. A Oficina do Plan Comarcal de Desenvolvemento Rural

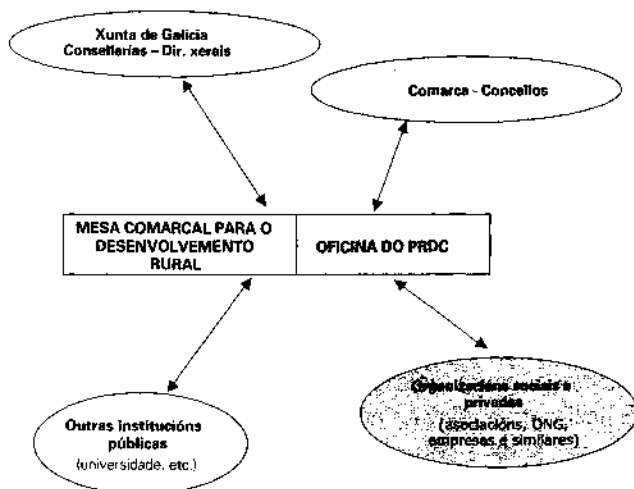
Pero para promover as relacións de colaboración e coordinación, así como unha dinámica de intervención participativa, consideramos que é imprescindible contar cun dispositivo público especializado en impulsar e dinamizar o funcionamento da Mesa Comarcal para o Desenvolvemento Rural, así como na elaboración e xerencia do PCDR, xa que se non corremos o risco de precipitarnos ao fracaso debido a que a metodoloxía de intervención non chegue a desenvolverse coa necesaria operatividade e eficacia. Por conseguinte, a mesa comarcal disporá dun dispositivo técnico de apoio:

Inicialmente, esa oficina ou axencia encargárase de impulsar, dirixir, planificar e dinamizar o proceso de elaboración participativa do Plan comarcal de desenvolvemento rural (PCDR) para, unha vez aprobado —por proposta da mesa— polas administracións competentes (comarca ou mancomunidade de municipios e Xunta de Galicia), realizar a dirección e xestión cotiá que require

o proceso de implantación do plan. En liñas xerais, o seu papel institucional consistirá no desempeño de tres funcións principais:

- **Secretaría da mesa:** dinamizará e organizará o funcionamento da mesa, propondo un procedemento-metodoloxía de traballo, un calendario de reunións, os contidos das axendas das reunións e, ademais, encargarse de convocala e moderala.
- **Xerencia técnica do PCDR:** a xerencia ha de ser desempeñada por un equipo multidisciplinar especializado nas diversas vertentes do desenvolvemento rural. Este equipo técnico encargarse de promover, coordinar e orientar o proceso participativo de elaboración do PCDR, así como da posterior xestión cotiá que requira a súa execución. Por conseguinte, a xerencia técnica realizará diversas funcións, entre as cales destacamos as seguintes: elaboración de diagnósticos e de propostas, planificación de estratexias e de actuacións concretas, información e asesoramento, apoio ás relacións de coordinación e ás sinerxias entre as políticas e actuacións sectoriais, fomento do empresariado local e do funcionamento en rede (estruturas compartidas para a promoción, comercialización e formación continua de emprendedores e traballadores), busca e captación de recursos-fondos e programas públicos (dende escolas-taller, ata programas europeos), promoción da innovación, mediación e dinamización sociocultural e económica, etc.
- **Observatorio comarcal** permanente: encargarse da prospección, análise e diagnóstico sobre a comarca. Dedicarase a realizar o seguimento sistemático e a avaliación anual do grao de execución e cumprimento dos obxectivos, medidas e actuacións recollidas no PCDR. Ademais, promoverá e organizará seminarios, encontros ou xornadas que permitan mellorar o coñecemento e a formación sobre diferentes temáticas de desenvolvemento rural.

2.4. A diversificación multifuncional, sostible e integradora das economías comarcais

O concepto de desenvolvemento adoita identificarse de forma mecánica con crecemento económico, o que implica unha representación reduccionista deste, xa que o crecemento se asocia á dimensión cuantitativa (por exemplo, incremento da renda *per cápita*), mentres o desenvolvemento non só supón un cambio cuantitativo, senón tamén cualitativo, dun territorio, na liña de mellorar a calidade de vida dos seus moradores. Por conseguinte, o desenvolvemento rural require avanzar cara á diversificación multifuncional da economía, explorando as oportunidades e posibilidades que ofrecen novas actividades e relacións para o hábitat rural, tanto as relacionadas co sector secundario (industria, construción) coma cos servizos (públicos e privados). En resumidas contas, a diversificación do medio rural de Galicia ha de ser multifuncional, pero tamén sostible e integradora:

- **Multifuncional**, porque a persistencia do fenómeno da emigración entre os mozos e as mulleres da cohorte fértil así o aconsella, xa que a creación de novos empregos en actividades secundarias e terciarias moi receptivas á súa ocupación laboral facilitará a permanencia e integración plena de ambos os dous colectivos nas comunidades locais. Por exemplo, así sucede coa agroindustria ou cos servizos relacionados co turismo rural, tal como constatamos nos resultados do estudo cualitativo. Así mesmo, porque potenciar a inmigración –é dicir; a chegada de novos poboadores–, tamén pasa necesariamente pola diversificación multifuncional do sistema económico, xa que o sector primario se caracteriza, en todo caso, por crear unha oferta de empregos estacionais que é incapaz de sustentar e fixar de xeito estable nova poboación no territorio rural.
- **Sostible**, porque as necesidades e as aspiracións da poboación rural han de ser satisfeitas de modo que non se comprometa a capacidade das xeracións futuras para satisfacer as súas. Isto implica, necesariamente, reducir ao mínimo o consumo de recursos non renovables e o impacto negativo sobre o ecosistema, conservando a súa diversidade e equilibrio, así como restablecelo no caso de que se deteriore.
- **Integradora**, xa que se debería promover a integración dos procesos de produción, distribución e comercialización, a través de estruturas de colaboración ou cooperativas capaces de xerar maior valor económico engadido e emprego nas propias zonas de produción. Así, nunha comarca pódese crear unha imaxe de marca (por exemplo, Ribeira Sacra) para todos os bens e servizos xerados no seu ámbito, cunha fórmula similar ás denominacións de orixe, pero abranguendo un abano amplo de produtos e servizos, os cales son sometidos a uns procesos de control de calidade que certifican a súa excelencia, constituíndo un reclamo positivo para os potenciais consumidores e visitantes. As posibilidades que ofrece a integración das empresas e emprendedores rurais nun sistema cooperativo

deste tipo e baixo unha mesma imaxe de marca poden ser, entre outras, as seguintes:

- Permite establecer unha relación directa cos grandes mercados almacenistas das grandes cidades, evitando ou reducindo a longa cadea dos intermediarios.
- Outorga unha capacidade de negociación fronte ás grandes cadeas de alimentación, para conseguir mellores prezos para os seus produtos.
- Permite integrar os procesos de transformación industrial e artesanal das materias primas, xerando emprego na zona. Non só estamos falando da industria conserveira ou do viño, senón tamén da produción artesanal de produtos do bosque (cogomelos, marmeladas, etc.), a industria do moble que transforma a madeira dos bosques, a industria cárnica ou de derivados lácteos, etc.
- Crea economías de escala que poden favorecer a creación de emprego noutros sectores como o transporte, o almacenamento, etc.
- Tamén poden quedar baixo o amparo desa estrutura comarcal os negocios hostaleiros, fundamentalmente ligados ao turismo rural, o comercio e a restauración, nunha relación de sinerxía co sector primario, posto que servirían de plataforma de comercialización destes, mellorando o atractivo turístico da comarca.
- Poden crearse tendas especializadas na comercialización dos produtos locais nas cidades galegas, pero tamén noutras grandes urbes como Madrid ou Barcelona. Serían unha especie de franquias que contan con ese selo de calidade e que poden cumprir tamén un papel de reclamo turístico, onde os emprendedores locais poden colocar parte da súa produción.

Pero a diversificación multifuncional, sostible e integradora das economías comarcais tamén depende de que exista suficiente poboación activa para cubrir as posibles ofertas de novos empregos que se xeren nos procesos de desenvolvemento rural, algo que non sempre se logra no despoboado territorio rural de Galicia. Polo tanto, un obxectivo prioritario ha de ser aumentar os efectivos e a capacitación da poboación activa, despregando unha intervención pública en varias direccións:

- Unha **política activa de emprego** a escala comarcal, co obxectivo de formar, cualificar e incorporar ao mercado laboral a poboación activa desempregada ou a certos colectivos de inactivos que se atopan en idade de traballar, especialmente as mulleres, de acordo cos recursos e posibilidades comarcais (depósitos de empregos, estudo de sectores, oficios e profesións con capacidade de xerar empregos...).
- A **promoción, motivación e formación de emprendedores**, posto que a dimensión dos mercados comarcais, en moitas ocasións, propicia o desenvolvemento dun pequeno tecido empresarial como medio máis seguro de consolidar o emprego e as iniciativas económicas baseadas nos recursos endóxeos. Habería que desenvolver un proceso completo de

promoción, con especial énfase na formación profesional e empresarial, así como no apoio, asesoramento e financiamento de iniciativas viables.

- É necesario implantar unha **política activa e integral de inmigración** que trataría de desenvolver unha estratexia coherente a escala comarcal para conseguir o mantemento da poboación ou o seu incremento a través da achega de novos residentes. Habitualmente, o recurso a iniciativas efectistas de recepción de familias estranxeiras realízase cuns obxectivos de curto prazo e pensando máis nas posibles necesidades demográficas dos municipios rurais ca nas dos propios novos residentes. Por exemplo, conséguese atraer familias con nenos en idade escolar para evitar o peche dunha escola. Pero se non se asentán nunhas bases sólidas que permitan a estabilidade residencial desta poboación, a atracción do medio urbano producirá, a medio prazo, a marcha destes inmigrantes, e repetiranse as pautas que seguen os propios residentes autóctonos.

Polo tanto, a integración sociolaboral en condicións dignas e de estabilidade, a integración social, educativa e residencial (vivendas protexidas e sociais) deben ser principios básicos que definan unha política activa de inmigración. Dende o punto de vista do emprego, esa finalidade ha de asegurarse a través dunha serie de medidas, como o estudo previo de necesidades e depósitos de emprego, unha oferta formativa adaptada e a inserción laboral estable en condicións dignas dende o punto de vista salarial e contractual. Neste sentido, poderíanse acometer as seguintes liñas de actuación:

- A **inmigración estranxeira**: é necesario ofrecer unha ocupación digna, posto que todos sabemos que, en moitas ocasións, o emprego ao que acceden estes traballadores é de escasa cualificación e mal remunerado, polo que á menor oportunidade emigran ás urbes. A oferta de aloxamentos dignos é outro aspecto que debe solucionarse a través dunha oferta pública de vivenda en alugamento.
- **Políticas favorecedoras do retorno de poboación emigrante autóctona ou dos seus descendentes**: o retorno de galegos emigrados e, especialmente, dos seus familiares economicamente activos, é unha oportunidade que se podería aproveitar de xeito eficaz nos procesos de desenvolvemento rural. O seu desexo de arraigamento, motivación de prosperar, formación educativa e cualificación profesional, actitudes participativas, etc. son trazos positivos que mencionan algúns informantes ao falar sobre as súas calidades para o desenvolvemento rural. Nese sentido, o contacto cos emigrantes que saíron das comarcas rurais e cos seus fillos pode dar lugar a coñecer aqueles factores e condicións que poderían inducilos a retornar; é dicir, cales serían as condicións mínimas que necesitarían para formularse o retorno, partindo dunha oferta de emprego real.
- Incorporación de **poboación neorrural**, especialmente xente nova e adulto de media e alta cualificación, que permitise cubrir as necesidades

de emprendedores e de traballadores cualificados que non poden atoparse nas propias comarcas.

- Tamén cabe reflexionar sobre a posibilidade, por exemplo, de **facilitar a inmigración de familias de campesiños procedentes de América central e do sur**, coa finalidade de repoboar as zonas rurais onde o proceso de despoboación xa se precipita cara ao límite do deserto demográfico (menos de 10 habitantes por km²).
- Medidas incentivadoras para que os empregados dos servizos públicos residan na comarca rural onde traballan, o que contribuiría a fixar poboación.

2.5. Fortalezas

Recordemos as fortalezas do medio rural galego segundo os informantes que entrevistamos na segunda fase-estudo cualitativo:

- A biodiversidade (flora e fauna), a riqueza edáfica e xeolóxica, así como os valores paisaxísticos dos ecosistemas existentes nas comarcas rurais.
- As explotacións que melloraron a súa competitividade e as producións agropecuarias de calidade. Resáltase o leite e os queixos, a tenreira galega, os viños, os produtos de horta, así como as patacas ou os pementos, as flores... Os trazos positivos dos subsectores agrarios indícanos que hai aptitudes obxectivas para o desenvolvemento do sector, pero nunha perspectiva de diversificación e dirixida a crear máis valor engadido en Galicia, mediante os procesos de transformación e comercialización.
- A boa imaxe que teñen os produtos agrícolas e gandeiros de Galicia entre os consumidores españois, na medida en que os identifican cos valores do natural e da calidade.
- A agricultura familiar aínda é unha forma de vida, onde a produción dirixida ao mercado se complementa coa dedicada ao autoabastecemento da explotación e do fogar (por exemplo, forraxes para o gando, produtos de horta, animais de curral). Resáltase como un atributo positivo, en comparación con outras realidades onde a agricultura derivou cara a unha xestión capitalista moi especializada nun tipo de produto. Por conseguinte, percíbese que a agricultura galega dispón de mellores condicións de partida para implantar con éxito políticas dirixidas a promover a súa diversificación.
- Dende o cooperativismo destácase a rede de servizos técnicos que ofrecen as cooperativas a gandeiros e agricultores, tanto para asesoralos como para utilizar maquinaria e outros medios de produción de xeito compartido.
- As actividades industriais existentes, xa consolidadas, son un referente para seguir e apoiar institucionalmente. Por exemplo, é o caso da industria do moble na Estrada e o proxecto de crear a Cidade do Moble de Galicia nese municipio, o que contribúe a impulsar as iniciativas emprendedoras;

a Cooperativa Feiraco na Barcala e a súa zona de influencia, grazas ás posibilidades de diversificación da súa actividade industrial, mediante a produción doutros produtos lácteos; ou en Terra de Lemos as adegas Adega Moure (Escairón-O Saviñao) e Rectoral de Amandi (Sober), as cales producen viños e licores de calidade que venden en España, Alemaña, Reino Unido, Estados Unidos ou China.

- A existencia no medio rural dunha renda media familiar aceptable, grazas á combinación de varias actividades, fontes de ingresos e patrimonio familiar: o varón traballa como asalariado fóra da explotación, a muller encárgase dos traballos agropecuarios e produce alimentos para o autoconsumo, os maiores cobran unha pensión, a vivenda en propiedade, o patrimonio familiar de terreos e recursos forestais, etc. En síntese, considérase que a situación económica e o nivel de vida da maioría das familias do rural é máis próspero do que se desprende da análise das fontes estatísticas oficiais.
- As infraestruturas (electricidade, telefonía, vías de comunicación) e os servizos colectivos (sanidade, educación, equipamento deportivo, servizos sociais, etc.): aínda que se identifican carencias e disfuncionalidades no seu funcionamento, algúns informantes tamén se refiren ás notables melloras que se produciron nalgúns infraestruturas e servizos colectivos, as cales emerxen na actualidade como unha fortaleza, pois sitúan o medio rural nunha traxectoria de relativa equiparación con respecto á calidade de vida urbana.
- A activa implicación e o bo facer das mulleres na xestión e no traballo cotián que requiren as explotacións familiares, así como a súa crecente incorporación ao tecido asociativo e á actividade económica fóra da explotación familiar. Neste sentido, resáltase que a actitude emprendedora comeza a enraizarse entre as mulleres do rural, pois tenden a crecer as iniciativas empresariais promovidas por elas (por exemplo, en Terra Chá os informantes faláronnos dunha cooperativa de mulleres, dedicada á asistencia domiciliaria de persoas que non se poden valer por si mesmas).
- O asociacionismo dinámico, cuxas achegas son de grande interese e utilidade para os procesos de desenvolvemento rural: son estruturadores e mediadores entre a poboación e as institucións públicas e privadas, contribúen activamente á participación e animación sociocultural, poñen en valor recursos e bens esquecidos ou relegados polas comunidades e administracións locais, impulsan a concienciación e a difusión de novos valores e prácticas socioculturais, promoven a formación e as iniciativas innovadoras, etc.
- A experiencia na xestión de programas de desenvolvemento rural (Leader, Proder e Agader): aínda que as valoracións realizadas pola maioría dos informantes se refiran ás súas carencias e debilidades, non obstante tamén existe un saber facer acumulado que pode ser de grande utilidade para

implantar con máis eficacia os futuros programas de desenvolvemento rural.

- Os grupos de acción local, os consellos e as fundacións comarcais, aínda que presentan carencias e debilidades, constitúen iniciativas interesantes que, mellorándoas, poden ser de grande utilidade para o desenvolvemento rural, na medida en que permitiron crear algunhas relacións de colaboración e coordinación entre as administracións e a sociedade civil rural.

2.6. Oportunidades e potencialidades

A continuación, recolleemos oportunidades e potencialidades de desenvolvemento socioeconómico no medio rural de Galicia, segundo se desprende dos resultados do proceso de investigación sociolóxica:

- A diversidade de recursos naturais non utilizados ou empregados de forma ineficiente, os cales son susceptibles de utilizar de xeito planificado e sostible, ademais de participativa, nos procesos de desenvolvemento rural. Esa variedade de recursos naturais infrautilizados posibilita potenciar a diversificación do sector agropecuario, no sentido de que xurdan novas explotacións dedicadas a traballalos ou que as xa existentes desenvolvan outras actividades complementarias a prol da súa multifuncionalidade. O cooperativismo e outras formas de asociacionismo entre explotacións familiares permiten unha realización eficiente da diversificación e multifuncionalidade agropecuaria.
- Galicia ten unha balanza comercial negativa en produtos agroalimentarios co resto de España e o estranxeiro, o que se percibe como unha clara oportunidade para que as explotacións galegas poidan aumentar a súa produción e vendela no mercado galego. Outro tanto cabe dicir dos *inputs* que utiliza o sector agropecuario galego, pois depende de forraxes, pensos, fertilizantes, etc. que proceden do exterior. Polo tanto, sinálase a oportunidade de empregar en maior medida recursos propios para xerar os produtos agropecuarios de Galicia.
- Eses déficits comerciais co exterior tamén son unha oportunidade para que en Galicia teña cabida un maior desenvolvemento dos procesos de transformación, envasado e comercialización de produtos agrarios e gandeiros, tanto dirixidos ao mercado galego como a mercados españois e do estranxeiro. Neste sentido, as persoas entrevistadas defenden a creación e o apoio público a un gran grupo lácteo de capital galego, coa finalidade de que impulse as actividades de envasado, transformación e comercialización de leite e produtos derivados en Galicia.
- A creación de infraestruturas (pistas, tomas de auga para incendios, etc.), o seu mantemento e a limpeza periódica dos montes, de cara á prevención dos incendios forestais e a posibilitar a súa explotación económica sostible, mediante unha planificación e ordenación dos recursos forestais.

- A modernización da xestión e explotación dos montes de man común mediante a utilización de formas empresariais da economía social, o que posibilitaría un aproveitamento máis eficaz dos recursos forestais.
- Baseándose nos recursos forestais, a potencialidade de crear e aumentar as industrias madeireiras de primeira (cortado, serrado, aglomerados e taboleiros) e segunda transformación (fabricación de mobles e outros produtos da madeira).
- Os aproveitamentos silvícolas dos bosques e a creación de actividades económicas complementarias; é dicir, de recollida, envasado, transformación e comercialización: cogomelos e fungos, plantas medicinais, mel, castañas (elaboración de marrón glacé, castañas en xarope, puré de castañas), froitas do bosque, etc.
- A creación de empresas con viveiros especializados na produción de árbores e plantas dedicadas ás demandas de reforestación e restauración do contorno xeradas polas administracións e as empresas construtoras constitúe unha oportunidade económica que convén ter en conta.
- A produción de enerxía utilizando o potencial da biomasa, o vento (parques eólicos) ou os ríos (pequenas centrais hidroeléctricas), aínda que a maioría dos informantes defenden a necesidade da súa planificación-ordenación territorial e que o seu impacto ambiental e paisaxístico sexa mínimo, así como que o emprego e beneficios xerados revertan, en maior medida, en favor das comunidades locais afectadas.
- A produción de biocombustibles a partir da biomasa (materia orgánica de orixe animal e/ou vexetal), como o alcohol etílico ou etanol, metanol, biodiésel, diésel fabricado mediante o proceso químico de Fischer-Tropsch e outros combustibles gasosos, tales como hidróxeno e metano. Os biocombustibles pódense utilizar como fonte de enerxía para vehículos a motor e para producir enerxía eléctrica²⁰.
- As actividades relacionadas co medio fórmulanse como imprescindibles para garantir a sustentabilidade do proceso de desenvolvemento rural e de grande interese para outros subsectores, como o turismo rural. A recuperación de espazos naturais, a súa conservación e aproveitamento sostible; a reforestación e restauración de áreas degradadas (graveiras,

20 O etanol prodúcese a partir dos carbohidratos contidos en vexetais, tales como o millo ou a pataca, mediante un proceso de fermentación similar á elaboración da cervexa. A reacción química entre os triglicéridos contidos en aceites de orixe vexetal e/ou animal e o alcohol (etanol ou metanol), en presenza de catalizadores, orixina ésteres metílicos e etílicos, denominados biodiésel. Este mestúrase co combustible diésel convencional ou utilízanse como combustible puro (biodiésel 100%). O biodiésel pódese producir a partir de aceites de semente como a soia, de graxas de animais, de aceites usados de frituras (esta opción tomou relevo dada a gran cantidade de residuos aceitosos que se xeran no sector da restauración) e de aceites de microalgas. En Europa, o biodiésel é producido principalmente a partir do aceite da semente de canola (tamén coñecida como colza) e o metanol, denominado comercialmente como Rme (Rapeseed Methyl Ester), o cal pode utilizarse ao 100% en motores de compresión (diesel) ou ben en mesturas do 20% ou o 30% con gasóleo que funciona perfectamente nos motores de serie. En Alemaña e Austria, emprégase en forma pura, pero precisa dunha pequena adaptación no motor. Ademais da colza, nos últimos anos produciuse biodiésel a partir de soia e xirasol.

minas, vertedoiros, ribeiras, estradas, etc.), xunto á recollida, tratamento e reciclaxe dos residuos (xestión ambiental de zurros, depuración de augas, etc.) constitúen os posibles depósitos de emprego neste subsector. O financiamento europeo pode ser moi útil para desenvolver estas actividades; así mesmo, pódense ligar a procesos de formación a través de vías como as escolas taller ou os cursos de garantía social, o que supón unha posibilidade de cualificación profesional para a xente nova que fracasou nos seus estudos, abrindo-lles a porta de acceso ao emprego e potenciando así a súa permanencia nas súas comarcas.

- A potencialidade de recuperar a gandería en réxime extensivo ou semiextensivo (vacún, ovino e caprino) para a produción de carne de calidade e ecolóxica. Resáltanse as posibilidades que ofrece a gandería de vacún saneada que se alimentan en pasteiros creados en montes rozados e cavados, con bos sementais. Ademais, o pastoreo contribúe á limpeza dos montes e bosques, co que diminúen as matogueiras e o sotobosque que alimentan os incendios forestais.
- A reorientación das terras abandonadas de calidade e das dedicadas a produtos marxinais para o cultivo de horta e froiteiras, coa pretensión de que os agricultores poidan lograr un maior valor engadido e dedicarse a unhas producións que teñan unha boa acollida entre os consumidores galegos e españois. Nas comarcas rurais con condicións climáticas axeitadas resáltase a potencialidade da produción de uvas para viños de calidade con denominación de orixe. E, no caso das comarcas con terras de labor nas proximidades dos ríos, sinálase a potencialidade de regadíos e invernadoiros dedicados a produtos de horta de calidade.
- A potencialidade da agricultura e gandería ecolóxica: nos discursos recollidos resáltase que as crises alimentarias e de salubridade animal relacionadas coa produción agropecuaria intensiva (por exemplo, as vacas tolas ou a actual gripe aviaria) sensibilizaron os consumidores sobre a necesidade de reformar o sistema agroindustrial cara a uns métodos menos intensivos e máis naturais. Así mesmo, os valores posmateriais que priorizan a saúde, a calidade, o respecto ao medio e os dereitos dos animais vanse xeneralizando en amplas capas da sociedade galega. Por conseguinte, percíbese que hai condicións moi favorables para que se desenvolva unha agricultura e gandería familiar de carácter ecolóxico en Galicia; de feito, algúns informantes dinnos que o que se vende agora como *delicatessen* é o que a agricultura e a gandería familiar segue producindo para o autoconsumo dos seus membros. En todo caso, algúns informantes refírense a que non convén depositar excesivas esperanzas neste subsector, xa que non é a solución panacea, senón unha das diversificacións que se deben impulsar no sector agropecuario galego. Entre os seus trazos positivos resáltase a súa proxección exportadora, xa que os produtos ecolóxicos teñen unha boa acollida entre os consumidores dos países con maior benestar

da UE. Ademais, nas novas políticas europeas²¹ dirixidas a promover o desenvolvemento rural preténdese potenciar o crecemento da agricultura e gandería ecolóxica nos próximos anos. Neste sentido, cremos que este subsector agropecuario ofrece boas oportunidades para a creación de novos empregos no medio rural de Galicia, tanto na produción e na transformación coma en servizos complementarios, polo que debería ser promovido con maior entusiasmo polas administracións galegas.

- A transformación, envasado e comercialización de derivados lácteos dende pequenas e medianas empresas localizadas nas comarcas rurais especializadas na produción de leite, sobre todo a través de cooperativas e similares formadas polos mesmos produtores (aquí, o referente positivo para seguir é a Cooperativa Feiraco). Empresas de economía social nas que os sindicatos agrarios, as asociacións de cooperativas e as administracións públicas poderían xogar un rol dinamizador, orientador e formativo.
- O sector cárnico tamén ofrece boas oportunidades para o desenvolvemento socioeconómico nas comarcas rurais que teñen unha vocación gandeira, na medida en que se promovan as actividades de transformación, envasado e comercialización. Por exemplo, a través de matadoiros, fábricas de embutidos e doutros derivados cárnicos, ou da elaboración de precociñados. En liñas xerais, trátase de xerar nas mesmas comarcas rurais gandeiras a maior parte do valor engadido posible e do emprego asociado ás actividades de transformación, envasado e comercialización.
- A potencialidade de producir, envasar e comercializar produtos gastronómicos que, na actualidade, se dedican ao autoconsumo nos fogares rurais, pero que teñen unha boa acollida entre os consumidores galegos e españois (por exemplo, as filloas).
- No caso das comarcas que xa contan cunha significativa actividade agroindustrial, as potencialidades céntranse na necesidade de investir na mellora da calidade dos produtos obtidos e na comercialización, mediante a creación dunha imaxe de marca e un dispositivo de mercadotecnia e promoción común, sen esquecer as posibilidades que ofrecen a elaboración de novos produtos que supoñen incorporarse a novos mercados, como son os de tipo ecolóxico.
- Os recursos hídricos tamén posibilitan a creación de empresas dedicadas ao embotellado e comercialización de auga. Trátase dunha actividade con boas expectativas económicas, xa que o consumo de auga embotellada experimentou un forte crecemento e todo parece indicar que esta tendencia expansiva continuará nos próximos anos.
- Dende a nosa perspectiva, consideramos que, a diferenza da política que busca en moitas ocasións crear as condicións idóneas que permitan a instalación dunha grande industria foránea que resolva o problema local

21 A agricultura e a gandería ecolóxica constitúen un dos subsectores agropecuarios máis dinámicos dentro da Unión Europea; nos últimos anos, creceu arredor dun 30% ao ano.

ou comarcal do desemprego, consideramos máis plausible apostar por un modelo que teña como obxectivo a xeración dun tecido de pequena empresarial, baseado nas posibilidades e recursos locais e na promoción e formación de emprendedores e autoempregados. A razón desa elección é que está demostrado que, a longo prazo, é a pequena empresa a que pode fixar poboación e ofrecer unha seguridade de permanencia ao longo do tempo no territorio.

- A posibilidade de desenvolver circuitos curtos e medios de comercialización dos produtos agropecuarios, a través dos cales se poida acceder aos mercados das vilas e cidades próximas para vender produtos de calidade xerados pola agricultura familiar. Esta estratexia pode ser funcional cos cambios que se están a producir na sociedade de consumo, onde emerxen con forza novos perfís de consumidores que valoran a calidade fronte á cantidade e os baixos prezos. Neste sentido, pódese enfocar a produción de calidade xerada pola agricultura e gandaría familiar cara a eses perfís de consumidores, abandonando a estratexia baseada en competir en cantidade e menores prezos; pola contra, trátase de priorizar a calidade, a salubridade, o respecto ao medio e a distinción do singular, pois trátase de produtos únicos.
- A potencialidade que ten o servizo de substitución, así como a unión ou asociación de varias explotacións familiares, de cara a dignificar e mellorar as condicións de traballo dos agricultores e gandeiros, equiparándoas coas existentes no mercado de traballo formal.
- Dende as comarcas rurais costeiras ponse a énfase nas posibilidades de desenvolvemento baseadas en dous aspectos:
 - Na transformación e comercialización de produtos pesqueiros e do marisqueo, potenciando a industria conserveira e impulsando a acuicultura.
 - Os deportes e actividades de recreo vinculadas ao mar (pesca e outras actividades deportivas, embarcacións...) e a construción de portos deportivos.
- O desenvolvemento do tecido industrial xa existente nunha comarca rural grazas á incorporación sistemática das actividades de deseño, innovación, busca de novos mercados e mellora da competitividade e comercialización. Por exemplo, así se nos di na Paradanta con respecto ao granito, ou en Tabeirós-Terra de Montes, acerca da industria do moble.
- Actuacións estratéxicas, como a plataforma loxística industrial de Salvaterra-As Neves (PLISAR), poden ter un impacto positivo en comarcas rurais próximas, como é o caso da Paradanta. A menor escala, tamén se pode estudar a oportunidade de crear outras plataformas loxísticas en comarcas rurais que acollan vías de comunicación interautonómicas: por exemplo, en Terra Chá aproveitando a autovía do Cantábrico; ou en Terra de Lemos, mediante a revalorización do nó ferroviario e o seu porto seco, realizando as conexións viarias necesarias coa N-120.
- As potencialidades existentes nas comarcas rurais fronteirizas de cara ao desenvolvemento de mercados coas zonas limítrofes doutras

comunidades autónomas (Asturias e Castela e León) ou do norte de Portugal: colaboración en investimentos produtivos e de infraestruturas, en ofertas de tempo libre, creación dunha imaxe de marca común, etc.

- A proximidade dalgúñas comarcas rurais a unha cidade, a dispoñibilidade dunha vía de comunicación moderna e a xeneralización do automóbil permiten a incorporación das comarcas ao fenómeno da desconcentración urbana e do *commuting* urbano-rural. Os prezos da vivenda claramente inferiores, a mellora experimentada polas infraestruturas e os equipamentos colectivos no rural e a maior calidade ambiental son aspectos que incentivan esas emigracións de urbanitas de clase media cara a localidades rurais que se sitúan arredor dos 30 minutos de viaxe (por exemplo, esta potencialidade está presente na Barcala, Tabeirós-Terra de Montes ou na Paradanta). Pero, ademais, posibilitan que parte da poboación activa do rural periurbano traballe nunha cidade próxima e continúe residindo na súa vila. Por conseguinte, os procesos de urbanización difusa que revalorizan o rural periurbano como espazo residencial e as relacións de *commuting* laboral son percibidas polos informantes como oportunidades para o desenvolvemento do rural próximo ás cidades.
- Outro tanto podemos dicir das oportunidades que ofrece a proximidade dunha cidade para a instalación de empresas no rural próximo, na medida en que se dispoña dun polígono con parcelas libres, boa accesibilidade e prezos máis alcanzables ou competitivos. Neste sentido, eses polígonos pódense beneficiar dos fenómenos de descentralización e relocalización de actividades industriais e terciarias procedentes do medio urbano, constituíndo unha oportunidade para xerar novos empregos, onde se insiran mozos e mulleres da cohorte fértil. Por exemplo, é a potencialidade que xorde coa construción dun polígono industrial na Barcala, pois pódese beneficiar da súa proximidade e boas comunicacións con Santiago de Compostela.
- A construción tamén dispón de potencialidades, non só respecto das novas edificacións, senón sobre todo na rehabilitación do patrimonio e vivendas antigas. Neste sentido, é prioritario implantar unhas políticas autonómicas de vivenda dirixida non só a promover a rehabilitación no rural, senón tamén o embelecemento das edificacións²², para superar o feísmo arquitectónico predominante entre as vivendas e outras construcións.
- O problema da escaseza de vivendas para mozos e a oportunidade que supón a existencia dun importante patrimonio de vivendas antigas baleiras que requiren ser rehabilitadas, pero tamén debemos apuntar o problema

22 A Consellería de Vivenda presentou un programa denominado “Coida a túa casa, coida o teu país”, a través do cal os propietarios de vivendas unifamiliares inacabadas, con licenza municipal e cunha antigüidade non superior a 15 anos, situadas en entidades que non superen os 1.500 habitantes e que sexan núcleos rurais, poderán solicitar-cobrar unha subvención máxima de 3.000 € por vivenda, representando o 30% do orzamento das obras necesarias. O 6 de abril de 2006, o Consello da Xunta de Galicia aprobou este programa mediante un decreto (*La Voz de Galicia*, 7 de abril de 2006).

da infravivenda e das malas condicións de habitabilidade que padecen algunhas persoas maiores, situacións residenciais de precariedade que tamén necesitan de actuacións públicas de rehabilitación.

- A recuperación do patrimonio histórico-arquitectónico tamén é un dos depósitos ocupacionais ligados á actividade da construción. Recordemos que a rehabilitación tamén está bastante relacionada co desenvolvemento do turismo rural, tanto no que se refire á creación dunha oferta de aloxamentos para visitantes coma no que atinxe á recuperación e mantemento de edificios e ámbitos histórico-arquitectónicos e culturais singulares.
- As escolas-taller poden ser unha alternativa que integre a formación nos oficios coa construción-rehabilitación, con especial atención á rehabilitación de vivenda antiga, de edificios públicos e relixiosos, creación e adecuación de espazos libres e equipamentos colectivos, etc.
- A construción de novas vivendas: o acceso á vivenda dos mozos, as parellas con fillos e os inmigrantes, tanto nacionais coma estranxeiros, tamén require de actuacións públicas e privadas dirixidas a promover novas residencias, nas que o respecto e a adaptación ao ámbito natural e ás tipoloxías arquitectónicas tradicionais han de ser criterios básicos. Velaquí unha necesidade social básica que está presente en varias das comarcas estudadas e cuxa satisfacción implica a creación de novos empregos. Polo tanto, é preciso dar resposta ás necesidades de aloxamento da poboación nova, parella con fillos e inmigrante, a través de políticas públicas de vivenda protexida e social que poden permitir tamén a creación dunha oferta de empregos de certa calidade.
- Por outro lado, tamén existe a posibilidade de desenvolver promocións urbanísticas de vivendas principais de baixa densidade dirixidas a familias de urbanitas que buscan calidade residencial e contacto coa natureza, grazas á proximidade e ás boas comunicacións que ten unha comarca rural cunha cidade.
- A construción e o mantemento de infraestruturas e equipamentos colectivos: a necesidade ineludible de dotar con suficiencia as comunidades locais do medio rural con infraestruturas e equipamentos de calidade. Esta recualificación dotacional require a construción e mantemento de novas infraestruturas e de edificios públicos, como é o caso dunha estrada comarcal ou dun centro de día. Así mesmo, a construción de polígonos gandeiros afastados das vilas tamén constitúe unha necesidade urxente. Por conseguinte, velaquí un dos depósitos de novos empregos, precisamente os relacionados coa construción e o mantemento de infraestruturas e equipamentos colectivos esenciais para a vida cotiá.
- O ámbito do benestar social, sobre todo os servizos orientados a atender as necesidades e aspiracións das persoas maiores, constitúe un dos principais depósitos de emprego nas envellecidas comarcas rurais de Galicia e así o manifestan a maioría das persoas que participaron no proceso

de investigación. Máis en concreto, a axuda a domicilio, os centros de día e as residencias para maiores apúntanse como as principais fontes de novas ocupacións, as cales son moi receptivas para a inserción laboral das mulleres autóctonas e a incorporación de novos poboadores especializados no campo da xeriatría. Así mesmo, a creación de servizos itinerantes ou ambulantes dirixidos á poboación maior que reside nas vilas pequenas (comidas, lavandaría ou comercio a domicilio) tamén permitiría a creación de novos empregos. Outro tanto sucede coas actividades de animación sociocultural e de ocio dirixidas á poboación maior. Actividades que se poden desenvolver a través de empresas de economía social, como as cooperativas.

- A conciliación da vida familiar e laboral é un dos espazos do benestar social, onde se poden crear novos servizos municipais e comarcais, os cales son moi necesarios para facilitar a empregabilidade das mulleres (gardarías, ludotecas, servizos de comedor, programas de actividades extraescolares, etc.) e á vez permiten a creación de novos empregos.
- A oportunidade de promover pequenos comercios pluritemáticos (alimentación, roupa, ferraxaría, cafetaría, caixeiro automático, etc.) nas vilas pequenas, como alternativa á crise e ao peche do comercio tradicional. Así mesmo, o comercio ambulante xestionado dende os supermercados situados nas cabeceiras comarcais apúntanse como medidas positivas que contribúen a manter a poboación nas parroquias e aldeas.
- Os oficios relacionados co mantemento e a reparación de maquinaria, electrodomésticos, instalacións públicas e privadas, electricidade, mecánica, carpintaría, fontanaría, etc. emerxen como uns dos perfís profesionais con maior demanda no medio rural pero que, ante a falta de especialistas, boa parte destas ofertas de empregos adoitan quedar vacantes. Dende os informantes entrevistados destácase a rápida empregabilidade deste tipo de profesionais, de aí que se contemple como unha opción viable para facilitar a instalación de novos poboadores (tanto nacionais coma estranxeiros).
- As oportunidades que ofrece aproveitar as demandas da sociedade urbana referentes a descanso, recreo e realización de actividades de tempo libre en contacto coa natureza, así como de busca de identidades positivas. En liñas xerais, trataríase de promover un turismo rural planificado e ordenado, directamente relacionado coas actividades agropecuarias e a poboación rural, que non se reduza á oferta hostaleira, senón que tamén sexa unha forma de coñecer a vida rural e de posibilitar a comunicación entre os ruralitas e os urbanitas. Algúns informantes refírense a que dende Galicia se pode desenvolver un turismo rural nunha dobre vertente complementaria:
 - Por un lado, adaptando o modelo irlandés de *bed and breakfast*, utilizando campañas informativas e de difusión nas cidades e subvencionando directamente as familias do rural que opten por este

modelo, para que ofrezan aloxamento e comida a prezos alcanzables, ademais de formais para que atendan axeitadamente os turistas.

- E, por outro lado, desenvolvendo un modelo máis elitista, baseado nas experiencias de Normandía e da Bretaña francesa, co propósito de atraer turistas españois e europeos cun maior nivel adquisitivo, utilizando para iso un mellor aproveitamento dos recursos locais: unha oferta planificada de balnearios e hostalaría de calidade que complementen as súas ofertas con actividades de tempo libre (por exemplo, pequenos campos de golf) e co consumo de produtos típicos da zona, xunto ao atractivo dos recursos ambientais e paisaxísticos.
- En resumidas contas, os informantes entrevistados apuntan varias accións complementarias dirixidas a enriquecer as ofertas do turismo rural:
 - Crear itinerarios de sendeirismo e áreas recreativas para o gozo da paisaxe e do contorno natural.
 - Recuperación e creación de rutas nos cursos fluviais e encoros, canalización e depuración das augas residuais.
 - Rehabilitación de muiños (museos etnográficos, negocios de hostalaría) e creación de rutas para o coñecemento do seu ámbito natural e dese patrimonio rural preindustrial.
 - Paseos a cabalo, excursións en *motosquad*, etc.
 - Rehabilitación e sinalización de igrexas, pazos, pontes, cruceiros, xacementos arqueolóxicos, etc.
 - Creación e difusión de rutas e museos para coñecer o patrimonio histórico-arquitectónico e cultural-etnográfico.
 - Recuperación de rutas ferroviarias abandonadas para o turismo (sendeirismo, cicloturismo, etc.).
 - Aproveitar o potencial turístico do ferrocarril de vía estreita (FEVE) e da vía ferroviaria Ourense - Vigo.
 - Actividades relacionadas cos recursos piscícolas e cinexéticos.
 - Deportes e actividades de recreo relacionadas cos recursos acuáticos, tanto na costa coma no interior (ríos e encoros)²³.
 - Pequenos campos de golf integrados no ámbito natural.
 - Promoción da gastronomía local (formación, feiras e concursos).
 - Producción e comercialización de produtos locais de artesanía e de alimentación, apoiándose na celebración de feiras e festas. Nas comarcas onde o turismo rural é ou pode chegar a ser unha fonte de ingresos destacable, a comercialización *in situ* de produtos locais para os visitantes urbanos é unha actividade económica viable que permite a creación de negocios e postos de traballo.
- En canto ao problema da irregularidade e estacionalidade do turismo rural, convén sinalar que este atranco se pode contrarrestar mellorando

23 Un exemplo interesante é o traxecto en barco polo Río Sil promovido pola Deputación de Lugo, actualmente un reclamo turístico de primeira importancia para os turistas que visitan a Ribeira Sacra.

as accións de promoción e comercialización. Así, apúntanse as seguintes actuacións complementarias: a constitución de asociacións comarcais de promotores turísticos, a formación continua dos seus membros, a creación de centrais de reservas comarcais (un centro de información turística que tamén sirva para adaptar as ofertas ás preferencias da demanda, cunha páxina web onde se poidan centralizar as ofertas e as reservas), o acceso a canles de comercialización especializadas en turismo rural (revistas, portais e web), a asistencia a encontros e feiras rexionais, nacionais e internacionais, etc. Neste sentido, existe a posibilidade de mellorar o negocio nos períodos de baixa tempada, accedendo a outros mercados, como é o caso das reunións de empresa, de negocios ou contactando con operadores estranxeiros especializados en turismo rural. En fin, a comercialización nacional e internacional constitúe unha das materias pendentes para o turismo rural en España²⁴, xa que se estima que o 70% dos consumidores-usuarios desta oferta residen a menos de 200 km.

Ademais, o turismo rural está a experimentar unha notable diferenciación entre unha oferta máis alcanzable e unha máis selectiva e solvente. Nesta última tendencia de segmentación do mercado resaltan dúas vertentes: a cultural e a nova era. En canto á cultural, referímonos aos itinerarios e destinos con interese cultural, como é o caso dos lugares onde se sitúan igrexas románicas. Con respecto á segunda vertente, trátase dun perfil de urbanitas moi interesado pola saúde e a medicina natural, o desenvolvemento persoal, os produtos ecolóxicos, o medio, etc. En ambos os dous casos, trátase de usuarios-, consumidores que requiren unha maior calidade no aloxamento e na gastronomía, ademais dunha oferta integrada con servizos complementarios. Polo tanto, estas tendencias á diferenciación do mercado deben ser contempladas á hora de deseñar a estratexia de turismo rural máis axeitada para unha comarca determinada.

- Servizos de saúde relacionados co turismo rural: o fenómeno da deshumanización das grandes cidades é crecente e emerxe como unha manufactura de delirios, onde toda esperanza é difícil²⁵. A *urbe thanática* é unha fonte de crecente desasosego e malestar cidadán que se manifesta a través das patoloxías da depresión, o estrés, a ansiedade, a neurose, os comportamentos anómalos, os trastornos na alimentación, o cansazo crónico, etc. Estas consecuencias negativas na saúde física e mental dos cidadáns posibilitan a creación dunha serie de equipamentos e servizos no medio rural dirixidos ao seu tratamento. Ademais, este tipo de servizos de saúde complementábase bastante ben coas ofertas de servizos de turismo rural, tal como nos indica o recente auxe dos balnearios entre as capas urbanas de clase media-alta. Neste sentido, as potencialidades

24 Actualidade Leader. Monográfico: *El turismo rural abre nuevos caminos. Revista de Desarrollo Rural*, n.º 18. Ministerio de Agricultura, Pesca e Alimentación. Decembro 2002.

25 Luis Martín Santos (1988): *Diez lecciones de sociología*. Fondo de Cultura Económica, Madrid, p. 115.

empendedoras son diversas e abranguen dende os balnearios a centros terapéuticos especializados en medicinas e técnicas baseadas en filosofías orientais (taoísmo, ioga, zen, etc.).

- As tecnoloxías da información e da comunicación (TIC) teñen unha gran potencialidade no medio rural, non só para superar as barreiras do illamento, senón tamén para contribuír á súa integración activa nas redes de relacións que articulan a emerxente sociedade da información. Algúns informantes mesmo valoran que ofrecen a oportunidade histórica de incorporar o medio rural aos procesos dinámicos da globalización socioeconómica, sen ter que pasar necesariamente por etapas ou chanzos previos de desenvolvemento. Agora ben, a realización destas potencialidades require unha intervención pública decidida nun triplo sentido: dotar o medio rural das infraestruturas necesarias que permitan acceder a internet mediante banda ancha, alfabetizar-formar a súa poboación no coñecemento e manexo das TIC e promover as súas aplicacións prácticas nos diversos espazos nos que se desenvolve o cotián rural (económico, educativo, cultural, etc.).
- A combinación da produción ecolóxica, ou natural, coas TIC percíbese como un novo marco de produción e comercialización que ofrece boas oportunidades para a agricultura familiar de Galicia. A maior sensibilidade dos consumidores pola saúde e polas condicións de produción dos alimentos, así como a crecente difusión de ordenadores con conexión a internet entre os fogares, favorece a comunicación e comercialización en liña entre produtores agrícolas e consumidores, sen intermediarios, aínda que se apunta que o desenvolvemento desta potencialidade require mellorar as garantías de seguridade que ofrece o comercio electrónico, de cara a superar as desconfianza dos consumidores.
- O teletraballo é outra das potencialidades que ofrece a xeneralización das TIC no medio rural, aínda que se valora que é un fenómeno moi correlacionado con profesións de cualificación elevada e protagonizado por urbanitas motivados pola busca de estilos de vida diferentes.
- As TIC tamén poden ser utilizadas para mellorar a oferta e a calidade do ensino obrigatorio e non obrigatorio no medio rural. Por exemplo, mediante cursos e módulos de ensino a distancia en liña. Así mesmo, poden ser de grande utilidade para impartir ensinanzas de nivel universitario no medio rural organizadas dende a universidade a distancia.
- A maior sensibilización social cara á colaboración, o asociacionismo e o cooperativismo, actitudes positivas que se poden orientar cara á implicación e participación activa da poboación no desenvolvemento sostible e integral do seu territorio.
- A formación-educación: as oportunidades céntranse en dúas vertentes, unha dirixida a desenvolver escolas ou centros de formación especializados nunha demanda eminentemente urbana e a outra orientada a capacitar a poboación rural.

- En canto á primeira vertente, o medio rural pode acoller escolas de negocios, centros corporativos para empregados, escolas e universidades de verán para estudantes, ensino intensivo de idiomas²⁶, etc.
- Con respecto á formación-educación dirixida a poboación rural, apréciase que a mellora da calidade de vida nas vilas tamén necesita dunha intervención institucional continuada, dirixida a formar e a dinamizar o tecido social. As demandas non só se refiren á necesaria capacitación profesional da poboación activa, especialmente das mulleres e mozos, senón tamén ao desenvolvemento persoal dos seus habitantes. É dicir, avógase por complementar ambos os dous aspectos dentro dunha intervención pública dirixida a promover unha formación humanista, así como a dinamización das comunidades locais. Neste sentido, a maioría das e dos informantes entrevistados consideran que os investimentos públicos se dirixiron ata agora a satisfacer as carencias en infraestruturas e dotacións dos concellos, pero descoidaron a dimensión formativa-educativa do desenvolvemento rural, de aí que se avogue por un cambio na mirada das institucións, poñendo máis atención nas necesidades e demandas que superan o plano material e que máis ben atinxen a esfera sociocultural.

2.7. A mellora da calidade de vida: a sociedade rural do benestar

A multifuncionalidade e diversificación plurisectorial, ademais de sostible, da economía comarcal é unha condición necesaria, pero non suficiente, para potenciar a permanencia da poboación nos municipios rurais e impulsar o reequilibrio territorial, xa que a maior disposición emigratoria dos mozos e adultos con fillos pequenos ten que ver tamén co nivel de calidade de vida ao que acceden no territorio local e coas valoracións que teñen sobre este. Por conseguinte, existen dúas vertentes interdependentes na calidade de vida: unha é de carácter obxectivo e refírese ás relacións entre as necesidades sociais, os recursos e as dotacións ás que teñen acceso os residentes para satisfacelas. Mentres a outra vertente é de índole subxectiva e está formada polas percepcións, as aspiracións e as opinións que os residentes rurais teñen con respecto á súa vida cotiá e as posibilidades que lles ofrece a súa zona para gozar dun nivel de vida valorado.

Nas conclusións destacamos a coincidencia das diferentes opinións recollidas durante o traballo de campo en manifestar un discurso crítico con respecto ao tardío e incompleto do proceso de desenvolvemento do estado de benestar no medio rural de Galicia: a miúdo as infraestruturas e equipamentos colectivos chegaron demasiado tarde, cando o proceso de despoboación e de sobreenvellecemento é irreversible, pero ademais as dotacións dispoñibles seguen sendo insuficientes con respecto ao nivel dotacional percibido socialmente

²⁶ Por exemplo, unha vila pode acoller unha empresa especializada en impartir cursos intensivos de inglés e ofrecer, ademais, aloxamentos e actividades complementarias.

como necesario, que está moi influído polas imaxes e representacións que teñen os grupos sociais do medio rural con respecto ao maior nivel dotacional que gozan os urbanitas das cidades próximas. Neste sentido, a comparación dá como resultado a non equiparación, a situación deficitaria, cristalizando na percepción da carencia insatisfeita e no sentimento compartido de ser suxeitos discriminados, de formar unha clase de habitantes e administrados de segunda categoría para as administracións públicas. Os poderes públicos argumentan que a baixa densidade demográfica e a distribución da poboación rural por un número elevado de pequenas entidades de poboación fai inviable, dende o punto de vista económico, a ansiada equiparación dotacional. Mentres tanto, esta realidade carencial en infraestruturas e equipamentos básicos segue alimentando o proceso de abandono das parroquias e aldeas pequenas e a concentración da poboación nova e adulta nas vilas que se constituíron en centros económicos e de servizos da comarca.

Agora ben, dende a nosa mirada sociolóxica consideramos que é erróneo pretender a equiparación mimética con respecto ás urbes, pero tamén o é ampararse en criterios economicistas para xustificar a existencia de déficits estruturais en dotacións básicas para o desenvolvemento da vida cotiá. Estas carencias han de ser resoltas sen dilación, pois está en xogo a supervivencia dun sistema de poboamento que estruturou e cohesionou o territorio de Galicia durante séculos, o que segue sendo necesario para o equilibrio e a vertebración do territorio galego. Non obstante, as formas de satisfacelas non teñen porque ser parecidas ou idénticas ás que se desenvolveron nas urbes, xa que nos atopamos ante realidades socioecolóxicas moi diferentes que requiren solucións adaptadas ás peculiaridades de cada hábitat. Neste sentido, non podemos obviar as dificultades obxectivas para lograr un nivel de infraestruturas e servizos colectivos suficiente, tanto en cantidade coma en calidade, nun espazo despoboado e caracterizado pola diseminación da poboación nunha multitude de entidades.

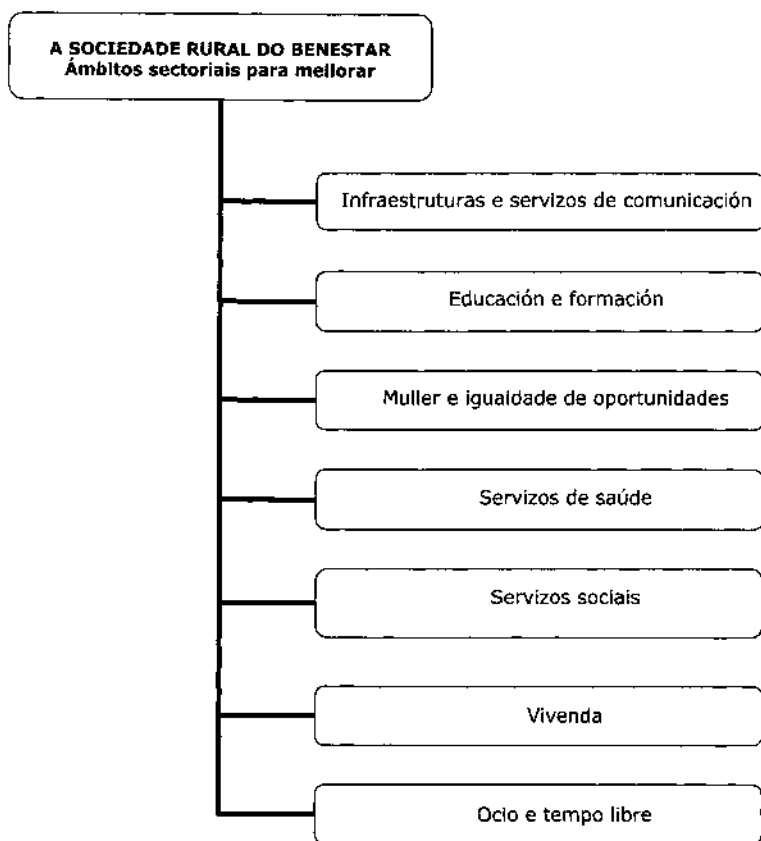
Consideramos que a satisfacción das necesidades sociais dos residentes do medio rural debe realizarse baixo os criterios da planificación integral flexible, evitando o funcionamento sectorial ao uso e, pola contra, baseándose nas relacións de coordinación, de participación, nas complementariedades e sinerxias que xorden entre os diferentes sectores, administracións e grupos que están presentes nas comunidades locais. Nuns casos será necesario construír novas infraestruturas e equipamentos, pero noutros abundará coa xestión e a utilización flexible das dotacións xa existentes, potenciando a súa versatilidade, creando espazos e servizos polifuncionais e abertos para ser utilizados por diversos perfís de usuarios. Dentro desta estratexia, tamén cabe o concurso e aproveitamento de instalacións e recursos sociais e privados. A xeito de exemplo, podemos citar unha serie de casos para clarificar a pragmática que se pretende expoñer:

- Nas aulas dun colexio de educación primaria pódense impartir cursos de formación profesional para novos e mulleres, ou desenvolver actividades socioculturais para adultos ou persoas maiores do municipio.

- Un servizo de comedor dunha escola pública tamén pode utilizarse para lle dar comidas á poboación maior da localidade. Outro tanto podemos dicir dun restaurante, hostel ou hotel con servizo de comedor. Este tipo de establecementos poden xestionar un servizo de *catering* a domicilio para lle ofrecer comida á poboación afectada por problemas de mobilidade. Ademais, un hostel ou hotel pode acoller nos seus cuartos algunha persoa anciá ou unha familia en situación de necesidade derivada dende os servizos sociais.
- O servizo de lavandaría dun hotel ou dun centro público (residencia de persoas maiores, por exemplo) pode abrir este recurso á poboación externa (por exemplo, homes solteiros que viven sós).
- Un municipio cunha poboación reducida, posiblemente non poida dispoñer dun centro de día para a terceira idade ou dunha gardaría para uns poucos nenos, pero quizais sexa posible a remodelación ou construción dun colector municipal polifuncional e versátil, onde se sitúen, en diferentes dependencias, servizos colectivos destinados a distintos perfís de usuarios (infancia, mulleres, anciáns...).

A supervivencia dos municipios, das súas parroquias e aldeas pequenas está ligada, nunha medida importante, á creación e mantemento dunha serie de servizos e equipamentos colectivos esenciais, sen os cales a súa poboación nova e adulta inmersa na etapa da crianza opta pola emigración cara a municipios mellor equipados. O exemplo dos centros educativos que se pechan por falta de nenos é un caso evidente que estimula a marcha de familias cara ás cabeceiras de comarca ou cara ás cidades próximas. Aínda que evitar o abandono das parroquias e aldeas pequenas non é unha tarefa sinxela, debe figurar entre os obxectivos das políticas de desenvolvemento rural promovidas dende as administracións galegas. Neste sentido, cremos que é preciso avanzar cara a unha xestión integral dos servizos públicos, onde a flexibilidade e a versatilidade sexan trazos substanciais, buscando a adaptación ás características do territorio, favorecendo o carácter itinerante e a mobilidade dos recursos. O exemplo da asistencia domiciliar dos servizos sociais podería ampliarse ao campo da saúde, do comercio retalista, etc., evitando así o desprazamento dos usuarios-consumidores, aínda que os recursos se atopen concentrados na cabeceira comarcal. O desenvolvemento das tecnoloxías da información e da comunicación, especialmente mediante unha rede de telecentros municipais, a cobertura de necesidades a través de servizos itinerantes ou ambulantes son actuacións estratéxicas que reducirían as necesidades de desprazamento da poboación e tamén a súa dependencia respecto das cabeceiras comarcais.

A continuación, sen ánimo de sermos exhaustivos, apuntamos **un conxunto de recomendacións** referidas a diversos ámbitos sectoriais, na crenza de que contribúen á construción da sociedade rural do benestar:

Infraestruturas e servizos de comunicación:

Actualmente, as cabeceiras comarcais acaparan gran parte dos investimentos e servizos públicos e prodúcese nelas unha concentración da poboación. Non obstante, unhas cabeceiras comarcais ben dotadas non deberían ser, necesariamente, un obstáculo para o mantemento dos residentes nos demais municipios da comarca, se existisen unhas boas condicións de accesibilidade e comunicación entre os diversos núcleos de poboación. Por conseguinte, recomendamos:

- A **mellora dos sistemas comarcais de transporte público**, dotándoos con microbuses ou pequenas furgonetas tipo monovolume, os cales han de ter suficiente frecuencia diaria de paso e estar adaptadas ás características da poboación potencialmente usuaria. Referímonos, especificamente, á súa adecuación en favor das persoas con minusvalía ou con dificultades de mobilidade (por exemplo, microbuses con plataforma baixa e taxis adaptados).

- A **mellora do transporte escolar**, asegurando a cobertura total de todas as entidades de poboación con nenos nunha comarca, é unha medida imprescindible para potenciar a permanencia nas parroquias e aldeas pequenas das familias con fillos en idade escolar.
- A necesidade ineludible de mellorar a **rede de estradas e pistas comarcais**, especialmente os itinerarios que comunican os núcleos de poboación coas localidades onde se sitúan os servizos colectivos.
- Tamén queremos mencionar, especialmente, o **desenvolvemento das tecnoloxías da información e da comunicación (TIC) como un investimento estratéxico que mellora a calidade dos servizos públicos** (permitindo a relación telemática cos cidadáns, a realización de xestións administrativas e o desenvolvemento doutros servizos a distancia), facilitando ademais a creación e a expansión de iniciativas emprendedoras. A mellora da rede de telefonía, a prol de introducir medios como o ADSL e, polo tanto, de mellorar a capacidade de conexión a internet, é un aspecto clave para o desenvolvemento de bastantes empresas e negocios no territorio rural, tanto en aspectos de mercadotecnia, de comercialización, publicidade, intercambio de información, software para a xestión e administración empresarial e, tamén, como desenvolvemento dunha serie de servizos destinados aos consumidores-usuarios foráneos (estamos a pensar en centrais de reservas para o turismo rural). Como medida complementaria, é preciso capacitar os empregados das administracións públicas, os promotores e traballadores das organizacións privadas e sociais, así como a poboación rural, no uso das ferramentas e habilidades que require a navegación polo ciberespazo, para que así se poidan facer efectivas as melloras realizadas nas infraestruturas das TIC, programando unha intervención formativa adaptada aos posibles usos e perfís de usuarios.
- Nese sentido, a creación dunha rede de telecentros con presenza física en cada núcleo parroquial representa unha boa oportunidade para potenciar a accesibilidade dos residentes rurais ás administracións e a creación de novos empregos no medio rural. Este equipamento local estaría dotado con instalacións de telecomunicación e equipos informáticos especializados en desenvolver **servizos de atención ao veciño** (información e xestión administrativa), así como cunha oficina especializada en **actividades de teletraballo**: acceso a internet de banda ancha, software ofimático, fax, ploteado, impresión, escaneado, gravación cd e dvd, conexión a equipos en rede, etc. Cremos que a oficina de teletraballo facilitaría a inmigración de profesionais liberais e de empregados urbanos cuxas empresas non necesitan que traballen diariamente nas súas instalacións. Unha maior calidade ambiental, a posibilidade de desenvolver un estilo de vida máis autónomo, creativo e natural, xunto a uns prezos de vivenda bastante inferiores aos da Coruña, Santiago de Compostela ou Vigo son argumentos

a favor do desenvolvemento do teletraballo nas comarcas rurais de Galicia.

Educación e formación:

- A **escola rural ha de realizar unha transformación do seu proxecto educativo**, a partir dun compromiso sólido co medio rural que se manifeste nos seus contidos curriculares. As ensinanzas impartidas non poden ignorar as especificidades propias de cada hábitat, a súa subcultura e idiosincrasia, que sen dúbida redundarán nun mellor coñecemento da realidade por parte dos alumnos e na recuperación dunha identidade tan debilitada nas últimas décadas. Debe existir un compromiso por parte da comunidade educativa do rural para levar adiante un proxecto propio, garantindo o compromiso e a estabilidade do profesorado.
- A **formación profesional** debe ser un obxectivo prioritario adaptado ás condicións e potencialidades socioeconómicas de cada comarca, para ofrecer unha batería de cursos e especialidades que teñan empregabilidade no mercado de traballo comarcal.
- Abordar o **fracaso e o abandono escolar** mediante unha intervención de carácter integral e de ámbito comarcal: estudar as súas dimensións cualitativas e cuantitativas, establecer un diagnóstico cuxas conclusións sirvan para elaborar un programa de actuación.
- Nas comarcas con inmigración estranxeira, dotar os centros educativos con **recursos de apoio** dirixidos a abordar con eficacia e suficiencia os problemas que formula a **integración educativa dos nenos estranxeiros**. Por exemplo, trataríase de crear un dispositivo comarcal multidisciplinar especializado en abordar esta cuestión.
- Á marxe do ensino regulado, debería realizarse un esforzo na área da **formación ocupacional**, propiciando a cualificación dos colectivos de mulleres e mozos, desempregados ou subempregados, residentes na comarca e, eventualmente, abrindo a oferta formativa e unha posterior posibilidade de inserción laboral a colectivos de activos foráneos, tanto nacionais coma estranxeiros.
- É preciso desenvolver unha programación activa no que atinxe ás **ensinanzas transversais da ESO**, propiciando actitudes de tolerancia, saudables e a igualdade de oportunidades, o arraigamento e a identificación positiva co medio rural, avanzando na transformación da mentalidade da cultura rural tradicional que impón un severo control social nas vilas e que é unha traba para a integración plena e a permanencia residencial da poboación xuvenil, especialmente das mulleres, así como de inmigrantes estranxeiros.
- Na educación non formal, deseñar e implantar programacións de **actividades extraescolares adaptadas ao medio rural**, valéndose de

convenios con organizacións sociais e privadas, desenvolvendo iniciativas emprendedoras neste campo e contando coa achega do voluntariado.

- A **descentralización de ensinanzas universitarias** ás cabeceiras de comarca é posible naquelas especialidades relacionadas co medio rural, posto que poden atopar un espazo apropiado para a realización de prácticas en empresas e explotacións agropecuarias da zona. Como exemplos, pódense destacar sectores como a enoloxía, enxeñarías agrícola e forestal, especialidades ambientais, escola de turismo rural, hostalaría e restauración, etc.

Muller e igualdade de oportunidades:

- Diseñar e executar con continuidade políticas públicas especializadas en promover a igualdade entre xéneros dentro do medio rural, xa que a fortaleza dos valores e actitudes discriminatorias contra as mulleres transmitidas pola mentalidade tradicional entorpecen, cando non bloquean, a súa participación socioeconómica e desenvolvemento persoal.
- Crear e manter suficientes dispositivos e servizos públicos especializados en compatibilizar a dobre presenza feminina nas esferas doméstica e laboral: gardarías, ludotecas, servizos de comedor nas gardarías e nos centros públicos de primaria e secundaria, actividades extraescolares, etc.
- Potenciar a empregabilidade feminina mediante políticas activas de desenvolvemento rural que diversifiquen a estrutura económica, apoién o seu acceso a ocupacións masculinas e que capaciten profesional e empresarialmente as mulleres.

Saúde:

A cobertura sanitaria dos centros de saúde e consultorios debe complementarse con **servizos itinerantes ou ambulantes** que intenten paliar as limitacións na autonomía e a mobilidade de gran parte da poboación rural, dado o seu elevado índice de envellecemento. Entre as principais necesidades sanitarias que poden ser satisfeitas mediante este tipo de servizos, destacamos as seguintes:

- UVIS móbiles.
- Consulta de pediatría.
- Consulta de xeriatria.
- Realización de análises clínicas.
- Realización de campañas de prevención periódicas.
- Vacinacións para a terceira idade e poboación infantil.
- Realización de consultas especializadas en saúde mental.
- Tratamento de enfermidades crónicas.

Servizos sociais:

- A atención ao colectivo de persoas maiores é a principal función dos servizos sociais, pero a situación actual esixe un significativo reforzo dos recursos existentes, principalmente na **axuda a domicilio, a teleasistencia e a oferta de prazas en residencias**. Pero tamén hai que desenvolver outros recursos públicos, como os **centros de día e as vivendas ou pisos tutelados**. Non todas as medidas esixen investimentos públicos custosos, posto que tamén é preciso encher de contido a vida cotiá dos maiores, creando actividades enriquecedoras e útiles, como pode ser a súa incorporación a tarefas comunitarias que poden axudar a frear tamén o proceso de despoboación. Por exemplo, as ludotecas ou os servizos de gardaría, en horarios extraescolares, poden contar coa axuda do traballo voluntario de persoas maiores que coiden dos nenos ata o regreso das nais/pais do traballo.
- Xunto a iso, é preciso **reforzar a intervención social sobre o colectivo adolescente e xuvenil**, sobre todo naqueles casos onde se presentan situacións de vulnerabilidade e posible marxinação social. Destacamos especialmente os mozos do fracaso e abandono escolar con dificultades para a súa integración sociolaboral, que precisan de mecanismos de inserción e formación axeitados ás súas necesidades. Así mesmo, o auxilio dos comportamentos xuvenís de risco e das drogodependencias necesita ser abordado mediante unha intervención de carácter integral que xunte a sensibilización e a prevención social co asesoramento e o tratamento personalizado.

Vivenda:

- Planificar e executar **políticas públicas** que promovan vivendas protexidas e sociais dirixidas a facilitar o acceso dos mozos, os inmigrantes e persoas maiores a vivendas alcanzables e con condicións de habitabilidade axeitadas.
- A dilapidación que supón o importante parque de **vivendas baleiras** debe ser abordado mediante actuacións públicas que incentiven a súa rehabilitación e posterior saída aos mercados da vivenda de alugamento e compravenda, incentivos fiscais, subvencións, gravames disuasorios, etc.).
- A **cesión de solo público en dereito de superficie** para a construción de novas vivendas de uso principal ou o **apoio económico e técnico á rehabilitación** de vivendas nas localidades pequenas pode atraer novos poboadores que traballan nas cabeceiras comarcais ou neorrurais das cidades; propiciar o retorno de emigrantes, animados por unha oferta residencial atractiva situada nun medio natural de calidade ambiental, unhas tipoloxías valoradas (casa illada con xardín, vivendas tradicionais

rehabilitadas con materiais de calidade, etc.) e uns prezos máis alcanzables.

Ocio e tempo libre:

- Un dos aspectos máis visibles nas parroquias e núcleos rurais é a falta de espazos onde poidan desenvolverse actividades de ocio e de relación social entre os veciños. Pódese dicir que a única alternativa existente son os bares e aínda estes brillan pola súa ausencia nas entidades pequenas. Nos discursos das persoas que participaron nesta investigación sociolóxica recóllense innumerables referencias á dificultade de soportar a soidade e o illamento, sobre todo na estación invernal. Por iso, consideramos que é preciso **habilitar espazos de reunión e de espaxamento**, destinados a diferentes colectivos, entre os que destacamos as persoas maiores, os adolescentes-mozos e as mulleres adultas. Unha vez máis, avogamos polo principio da multifuncionalidade e versatilidade destes soportes de ocio e tempo libre, como medio de sortear a escaseza orzamentaria dos concellos rurais. A rehabilitación de vivendas ou outras edificacións para usos socioculturais é outra opción plausible que tamén pode cumprir outro obxectivo: poñer en uso edificios singulares que, doutra forma, poderían estar condenados á desaparición.
- A xerencia municipal destes espazos tamén pode estar aberta a procesos de coexistión con organizacións sociais presentes no territorio rural. Pero tan importante como a existencia destes soportes físicos é dotalos con recursos materiais e humanos abondos, posto que un **labor continuo de dinamización e animación sociocultural** no ámbito local é moi necesario para superar a situación actual de desarraigamento, pesimismo e resignación reinante entre a poboación rural.
- Outra recomendación interesante consiste na creación de **postos de navegación por internet nos equipamentos de ocio e tempo libre**, así como actividades de información, lúdicas e formativas especializadas nas tecnoloxías telemáticas (por exemplo, todo isto pódese integrar nunha especie de cibercafé).

Imos finalizar esta epígrafe referíndonos a que **a estabilidade dos empregados públicos é un aspecto importante para promover dende as administracións**, posto que actualmente existe unha excesiva mobilidade laboral que afecta a continuidade dos servizos, programas e o compromiso dos propios traballadores cos seus roles. Unha medida para conseguir maior estabilidade pode ser a de incentivar economicamente a permanencia dos empregados nunha localidade rural durante un período de tempo determinado ou vinculado ao desenvolvemento e finalización de determinados programas ou actuacións. Trataríase de levar adiante unha política de recursos humanos que evite a continua sucesión de traslados que tanto prexudica os municipios rurais.

2.8. A construción de novas identidades rurais: a cualificación e revitalización sociocultural

A debilidade dos estilos de vida identificados coa modernidade nas comarcas rurais, xunto ás consecuencias do modelo territorial imperante que concentra a poboación, os investimentos e os recursos públicos e privados nas urbes e áreas metropolitanas do eixe atlántico, supuxo **unha degradación e desarticulación do tecido social do medio rural**. Este atópase inmerso nun proceso de aculturación e nunha crise identitaria que dificulta a xeración de iniciativas, alternativas e novas identidades inspiradas nas peculiaridades e potencialidades do territorio rural e as súas xentes. Pola contra, atopámonos ante unha sociedade e institucións rurais moi debilitadas e menosprezadas que no imaxinario social dominante se contraponen ao dinamismo e modernidade das cidadás, actuando neste xogo de polaridades antitéticas como o reverso negativo, imaxes-estigma que seguen alimentando a emigración entre os seus habitantes. Polo tanto, é urxente **planificar e impulsar procesos institucionais de cualificación do tecido sociocultural do medio rural** que, ademais de recuperar a danada autoestima da poboación, **sirvan para desenmascarar esas imaxes-estigma e apoiar a construción de novas imaxes e identidades positivas**. Procesos que se han de basear nunha intervención participativa, emerxendo como un dos piares básicos das políticas de desenvolvemento rural.

Esta cualificación sociocultural debe ser apoiada dende as administracións galegas cunhas políticas e actuacións concretas²⁷ que lle mostren con claridade á opinión pública a vontade política dos seus responsables por avanzar con decisión cara ao reequilibrio territorial e simbólico entre o hábitat urbano e rural; políticas e actuacións autonómicas dirixidas a ascender e a apoiar con continuidade e suficiencia o desenvolvemento rural nas comarcas de Galicia. Neste sentido, o apoio lexislativo e orzamentario a favor das comarcas e concellos rurais é o mellor xeito de revalorizalos e de lles facer sentir aos seus moradores que son parte importante e imprescindible da sociedade galega e que non só son necesarios, senón tamén equiparables aos cidadáns. Por conseguinte, o apoio decidido das administracións galegas ao mantemento da poboación no medio rural e ao desenvolvemento rural pasa por elaborar e executar unha lei de desenvolvemento rural onde se marquen as directrices de planificación autonómica dirixida a unha ordenación que reequilibre o territorio e que discrimine positivamente o medio rural nos próximos plans de investimentos e actuacións autonómicas.

Pero a cualificación sociocultural tamén require de **campañas autonómicas de información e sensibilización, dirixidas a promover unhas imaxes positivas** sobre o medio rural galego e os seus poboadores. Por exemplo, a modernidade, a creatividade, a innovación e o éxito socioeconómico non son atributos exclusivos da sociedade urbana, senón tamén son trazos que caracterizan o medio rural. Neste

²⁷ Por exemplo, medidas fiscais positivas dirixidas a apoiar o feito de residir e traballar nas parroquias, vilas e aldeas, como son as desgravacións e redución de impostos, subvencións e exencións fiscais para as actividades económicas e os residentes, etc.

sentido, trataríase de informar e difundir accións, proxectos e iniciativas exemplares que revaloricen a ruralidade, as súas formas de traballar e vivir, coa finalidade de contrarrestar e superar a nefasta influencia dos estereotipos e prexuízos sociais que dominan nas mentalidades urbanas.

A cualificación sociocultural debe complementarse coa revitalización do tecido social, establecendo obxectivos, medidas e actuacións que promovan a diversidade, o aumento e o fortalecemento das relacións, recursos, identidades e actividades socioculturais entre a poboación. Nese sentido, o desenvolvemento de servizos e equipamentos colectivos esenciais é unha necesidade ineludible que xa expuxemos na epígrafe anterior. Polo tanto, imos centrarnos, especialmente, na descrición dunha serie de recomendacións que pretenden a cualificación e revitalización do tecido social, posto que fomentar unha sociedade rural máis dinámica, participativa, comprometida, cosmopolita e identificada co seu hábitat, así como cohesionada, será un activo moi positivo para o desenvolvemento rural, xa que se conseguen os seguintes beneficios:

- Participación político-social, implicación activa do tecido social nos procesos de desenvolvemento rural e coexistión de recursos e iniciativas.
- Xeración de novos líderes político-sociais e de persoal técnico cualificado nas comarcas e concellos.
- Contrapeso de poder democrático que limita as tendencias caciquís e as prácticas clientelares dos grupos de interese.
- Dinamismo sociocultural, mellora da sociabilidade e fortalecemento da cohesión social.
- Estímulo ás iniciativas emprendedoras, á creatividade e á innovación.

En concreto, apuntamos as seguintes **recomendacións para avanzar cara á cualificación e á revitalización do tecido social do medio rural**:

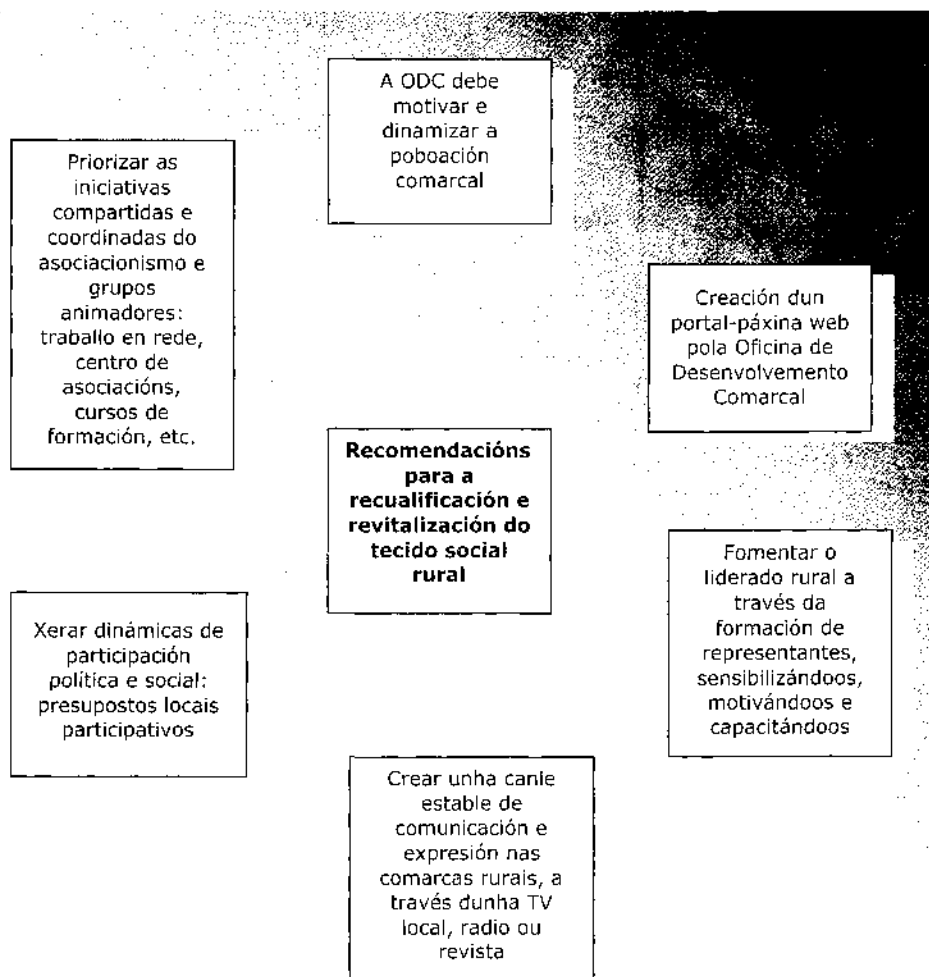
- A **Oficina ou Axencia de Desenvolvemento Comarcal** ha de perseguir como un dos seus obxectivos básicos **informar, difundir, motivar, orientar e dinamizar a poboación que reside no seu ámbito territorial de actuación**. Avanzar cara a e mediante o cambio sociocultural, combater o pesimismo e a pasividade reinantes, mostrar as posibilidades e potencialidades existentes no medio comarcal, difundir novas ideas, valores e prácticas, contribuír a desenmascarar os prexuízos e estereotipos, animar á aventura emprendedora e á construción de novas identidades sociais que superen os vellos clichés, etc. conforman unha serie de tarefas moi relevantes para desempeñar polos axentes de desenvolvemento local.
- A **creación dun portal-páxina web xestionado pola Oficina de Desenvolvemento Comarcal** pode ser un bo soporte para facilitar o intercambio de información e a difusión de proxectos e actuacións entre diferentes institucións públicas e sociais, así como para potenciar a accesibilidade e comunicación da oficina con respecto aos promotores socioeconómicos e os potenciais emprendedores. Así, as empresas, asociacións, institucións, particulares, etc. poden informarse sobre

o Plan comarcal de desenvolvemento rural, normativas e actuacións públicas concretas, ofertas laborais, convocatorias públicas, recursos e instrumentos de financiamento aos que poden acceder, etc. Información e difusión institucional que tamén se pode complementar coa opción de presentar solicitudes, suxestións e reclamacións. Este medio mesmo é moi útil para facilitar a comunicación con potenciais urbanitas que estean interesados en promover un proxecto económico ou buscar un traballo na comarca.

- **Priorizar as iniciativas compartidas e coordinadas xurdidas dende o asociacionismo e grupos animadores** como medio de superar a debilidade, atomización e o encapsulamento de iniciativas e proxectos sociais. A colaboración e coordinación interasociativa pode lograrse priorizando os proxectos e actividades compartidas nas convocatorias públicas de subvencións e construíndo unha estrutura de traballo en rede aproveitando as posibilidades que ofrece internet, pero tamén a través da utilización dun equipamento destinado a facilitar e promover as relacións asociativas, unha especie de centro cívico-social comarcal con diversas funcións:
 - Centro de asociacións, con locais ou cuartos para o seu uso, fomentando así as relacións e a colaboración fluída entre elas.
 - Acoller servizos e actividades socioculturais, ou doutro tipo, organizadas polas asociacións e grupos informais.
 - Impartir cursos e talleres de formación dirixidos a capacitar o voluntariado en temáticas como a animación sociocultural e o desenvolvemento rural.
 - Dentro deste soporte, tamén caben outras opcións complementarias de uso que poden formar parte das actuacións concretas de desenvolvemento comarcal, como un albergue, un dispositivo de información e asesoramento, etc.
- **Xerar dinámicas de participación política e social** orientadas a superar as estruturas políticas locais caciquís, na liña das experiencias recentes de elaboración de **presupostos participativos** vinculantes para os gobernos municipais. O labor de impulsar e dinamizar estes procesos pode correr a cargo dos axentes de desenvolvemento local e de representantes do tecido asociativo, para conseguir unha participación social que rompa coa actual pasividade e resignación dominante entre a poboación rural.
- **Fomentar o liderado rural a través da formación de representantes** sensibilizándoos, motivándoos e capacitándoos para enfrontarse aos retos que ten o medio rural e, máis en concreto, a súa comarca. Un labor fundamental dese liderado sería o de impulsar as relacións de participación e de compromiso entre o tecido social local con respecto ao desenvolvemento rural. Outra é o de contribuír á renovación e preparación dos representantes de partidos e asociacións locais, de cara a adecuar a actividade política e social ás necesidades e aspiracións da poboación da

comarca; é dicir, contribuír ao cambio e renovación nas redes asociativas (ben sexa políticas ou sociais) con persoas capaces e dinámicas que poidan desenvolver un labor comprometido co medio rural e os seus habitantes.

- **Crear unha canle estable de comunicación e expresión nas comarcas rurais, a través dunha TV local, radio ou revista,** onde se informe, debata e difundan cuestións relativas á situación da comarca, as inquietudes, aspiracións e opinións dos seus habitantes, a difusión de iniciativas e problemas. Polo tanto, trátase de crear unha plataforma de comunicación na que participen as diversas asociacións, grupos políticos e outros axentes sociais, económicos e institucións presentes na comarca.

Coa colaboración da

ISBN 84-8440-386-9

9 788484 403869

FUNDACIÓN FOESSA
FOMENTO DE ESTUDIOS SOCIALES
Y DE SOCIOLOGÍA APLICADA

 Caritas
Española
Editores

Índice